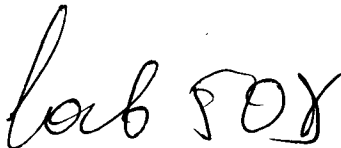

BAYRAM VƏLİ OĞLU ALLAHVERDİYEV
tarix elmləri doktoru, professor

ÜMUMİ KİTAB TARİXİ

ÜMUMİ KİTAB TARİXİ
("KİTABXANAŞÜNASLIQ VƏ BİBLİOQRAFİYA",
"NƏŞRİYYAT İŞİ VƏ REDAKTƏETMƏ"
İXTİSASLARI) ÜZRƏ
TƏDRİS-METODİK VƏSİT

*Fakültə Metodik Şurasının
5 fevral (protokol №3)
və Elmi Şurasının 14 fevral
(protokol №4)
2001-ci il tarixli qərarına əsasən
nəşr edilmişdir.*

"Azərbaycan Milli Ensiklopediyası"
Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

B a k ı — 2 0 0 3

Elmi redaktor:
filologiya elmləri doktoru,
prof. *İ.Ö.Vəliyev*

Rəyçilər:
Pedaqoji elmlər namizədi
N.M.Mehrəliyeva
Ş.T.Quliyeva

Allahverdiyev Bayram Vəli oğlu

A 48 Ümumi kitab tarixi. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 2003, 384 səh.

Azərbaycan dilində ümumi kitab tarixi mövzusunda ilk dəfə nəşr olunan bu tədris-metodik vəsaitdə qədim Mısır, Şumer, Çin, hind, yəhudi, türk, slavyan xalqlarının ən qədim yazı tipləri, sistemləri, əlifbaları, yazı materialları, əlyazma kitabları, onların meydana gəlməsi, təşəkkülü, inkişafı, istifadəsi və yayılması problemləri şərh edilir. Burada eyni zamanda bir sıra qədim, böyük və inkişaf etmiş dünya ölkələrində və dövlətlərində — İran, Türkiyə, İtaliya, Almaniya, Böyük Britaniya, Niderland, Fransa, Rusiya, ABŞ, Yaponiya və Çində kitabın ixtirası və yayılması, ilk mənbələr və nəşriyyatların yaranması və fəaliyyətləri tarixi xronoloji ardıcılıqla əsaslı şəkildə izah edilir.

Kitabda, həmçinin ayrı-ayrı ölkələrdə və xalqlarda kitabın mövzusu, tipi, seriyaları və ticarəti haqqında da geniş və əsaslandırılmış məlumatlar verilir.

Tədris-metodik vəsait müvafiq ali məktəb tələbələri, müəllimləri, kitab və mətbuat həvəskarları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A 4405000000
M 657-2003

ISBN 5-89600-388-9

© Allahverdiyev Bayram, 2003

ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏR

Bütün dövrlərdə, xüsusilə indiki şəraitdə kitabın cəmiyyətdəki rolu və əhəmiyyəti çox artmışdır. Bu, kitabın müxtəlif məlumatı, biliyi, elmi dünyagörüşü, ictimai-siyasi problemləri və s. özündə əks etməsi ilə əlaqədardır. Kitabın bu xüsusiyyəti onun öyrənilməsinə, təbliğini və yayılmasını qarşıya qoyur. Kütləvi məlumat vasitələrindən biri kimi kitabın istifadə edilməsi daha da genişlənir.

Kitab cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatının məhsulu olmaqla bərabər, sosial həqiqətin obyektiv və subyektiv hadisəsidir. İqtisadiyyatın, elmin, mədəniyyətin, əxlaqın, tərbiyə və təhsilin inkişafına güclü təsir göstərən vasitələrdən biridir.

Buna görə də ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə, ictimai-iqtisadi quruluşlarda müxtəlif dövlətlər və xalqlar kitabın yaranmasına, inkişafına, formalaşmasına, nəşr edilib yayılmasına və istifadə edilməsinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Təsədüfi deyildir ki, kitab tədricən çox inkişaf etmiş, kəmiyyət, keyfiyyət, məzmun, forma, həcm, bədii və poliqrafik tərtibat və s. cəhətdən dəyişkənliyə, inkişafa və artıma malik olmuşdur.

Kitabın müxtəlif komponentlərinin formalaşması və inkişafı, onun müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə şərtləndirmiş, nəticədə kitab haqqında kompleks elm olan kitabşünaslıq meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. İndiki dövrdə bu elmin elmlər sistemində yeri və əhəmiyyəti genişlənmişdir.

Kitabşünaslıq və kitab tarixinin nəzəriyyəsi, tarixi, təcrübi məsələlərinin öyrənilməsi, elmi şəkildə işlənməsi, oxucu qrupları arasında kitabın təbliği və yayılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi böyük aktualıq və əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla əlaqədar olaraq kitabşünaslıq və kitab tarixi elmi problem kimi öyrənilməklə bərabər, müvafiq ali məktəblərdə, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetinin "Kitabxanaçılıq-informasiya" fakültəsində "Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya", habelə "Nəşriyyat

işi və redaktə etmə” ixtisaslarında tədris edilir. Bu ixtisaslarda “Kitabşünaslıq və kitab tarixi”, “Azərbaycan kitab tarixi” müxtəlif şöbələrdə (əyani və qiyabi), müxtəlif semestrlərdə (birinci, ikinci və üçüncü semestrlərdə) tələbələrə öyrədilir.

Kursun vəzifəsi – kitabın və kitabşünaslığın meydana gəlməsini, inkişafını və cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyaları tələbələrə öyrətmək; kitab və oxucu tipologiyasını, onun əsas problemlərini şərh etmək; kitabın əsas ünsürləri, onların təşəkkülü, inkişafı və əhəmiyyətini, rolunu açmaq; kitabın bədii tərtibatı və poliqrafik icrası məsələlərini aydınlaşdırmaq; dünyanın bir çox, əsas ölkələrində kitab və kitabçılıq işini, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni həyatında, elmi-texniki tərəqqidə yerini və rolunu nəzərə çatdırmaq; kitab və kitabçılıq işinin tarixi inkişafının qanunauyğunluqlarını və əsas istiqamətlərini göstərmək; müasir cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrində kitabdan geniş istifadə olunmasının zəruriliyini və əhəmiyyətini izah etməkdən və tələbələrə öyrətməkdən ibarətdir.

Tələbələr kitabşünaslığın kitab və kitabçılıq işi haqqında kompleks elm olmasını, onun məzmununu, prinsiplərini və tarixi inkişaf mərhələlərini bilməlidir. Tələbələr, həmçinin müasir dünya kitabşünaslığının və kitab tarixinin əsas istiqamətlərini, inkişaf qanunauyğunluqlarını və tədqiq edilməsi vəziyyətini, konsepsiyalarını öyrənməlidirlər.

Kitabşünaslıq və kitab tarixinin nəzəri problemlərinin öyrənilməsi ilə bərabər, tələbələr çap əsərlərinin, kitabın növləri, tipləri və nəşr tiplərinin, daha geniş mənada sənədlərin kitabşünaslıq baxımından təhlili vərdişlərini də mənimsəməlidirlər.

Bakı Dövlət Universitetinin “Kitabxanaçılıq-informasiya” fakültəsinin əyani və qiyabi şöbələrində “Kitabşünaslıq və ümumi kitab tarixi”, “Azərbaycan kitab tarixi” fənn və kursları əsas, profil fənn kimi ixtisaslı kadrlar hazırlığına başlanılan ilk gündən geniş şəkildə tədris edilirdi.

1992-ci ilə qədər bu qeyd etdiyimiz fənlər bir fənn kimi, yəni “Kitabşünaslıq və kitab tarixi” adı ilə tədris edilirdi. “Azərbaycan kitab tarixi” ayrıca, müstəqil fənn kimi tələbələrə öyrədilmirdi. Bu mühüm fənn “Kitabşünaslıq və kitab tarixi” fənnində öteri şəkildə tədris edilirdi. Fənnin tədrisində əsas yeri rus kitab tarixi tuturdu.

Müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikası şəraitində fənnin yuxarıda qeyd etdiyimiz bir fənn əsasında mövzuların tədrisi qətiyyənlə məqbul sayıla bilməz. Belə ki, profil fənn olan “Kitabşünaslıq və kitab tarixi”nin tədrisində müasir şərait nəzərə alınmalı idi. İndiki şəraitdə tədrisin demokratikləşdirilməsi, ümumbəşəri və milli dəyərlərin nəzərə alınması bu cür ixtisas fənnlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunları nəzərə alaraq biz 1992/93-cü tədris ilindən “Kitabşünaslıq və kitab tarixi” fənninin iki müstəqil “Kitabşünaslıq və ümumi kitab tarixi” və “Azərbaycan kitab tarixi” fənni kimi tədrisini məqsədə uyğun hesab etdik.

Fənnin bölmələri mövzularının məzmununu əsaslı şəkildə dəyişdirilmiş, elə müəyyənləşdirilmişdir ki, tədris olunan “Kitabşünaslıq və ümumi kitab tarixi” fənni dünyanın bir çox qədim və böyük dövlətlərində və xalqlarında kitabşünaslıq problemlərini və kitab tarixini əsaslı şəkildə öyrənməyə imkan verir.

“Kitabşünaslıq və ümumi kitab tarixi” fənni üç bölmədən ibarətdir:

1. Yazı və kitabın meydana gəlməsi və inkişafı.
2. Orta yüzilliklərdə kitab.
3. XVIII-XX yüzilliklərdə kitab.

Əlbəttə, bütün dünya ölkələrində kitabşünaslıq və kitab tarixini bir ümumi kursda tədris etmək və tələbələrə (əyani və qiyabi) öyrətmək qeyri-mümkündür. Lakin fənnin yeni hazırlanmış proqramı, metodik göstəriş və tədris vəsaiti əsasında fənnin tədrisi kitabşünaslığın və kitab tarixinin əsas və vacib problemlərini tələbələrə öyrədilməsinə imkan verəcəkdir.

“**Yazı və kitabın meydana gəlməsi və inkişafı**” adlanan birinci bölmədə yazının dünya ölkələrində yaranması və inkişafı, onların tipləri; əlifbalar, onların meydana gəlməsi və yayılması; yazı materialları, onların yaranması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi məsələlərinə; qədim dövrlərdə, antik cəmiyyətdə yazı və kitabın meydana gəlməsinə və yayılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Fənnin “**Orta yüzilliklərdə kitab**” bölməsində: Bizans, ərəb Şərqi, qədim Şumer, Çin, Hindistan, Qərbi Avropa, Cənubi və Qərbi slavyanlarda, Qədim Rusiya, Zaqafqaziya və Orta Asiyada əlyazma və çap kitabının meydana gəlməsi, istehsalı, yayılması, istifadəsi, bədii tərtibatı və s. problemlər müvafiq mövzular əsasında tələbələrə öyrədilir.

Kitab və kitabçılıq işinin nəzərdə tutulan yüzilliklərdə bir çox aspektləri, xüsusilə kitab nəşri, nəşrlərin növlər və tiplər üzrə inkişafı, ümumi və ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatların yaradılması və fəaliyyəti; kitabın yayılması və bədii tərtibatı kimi vacib məsələlərin zamanın tələbləri səviyyəsində təşkili və inkişafında xüsusi və böyük xidmətləri olan xalqların, dövlətlərin fəaliyyətləri fənnin **“XVIII-XX yüzilliklərdə kitab”** bölməsində müvafiq mövzular daxilində öz əksini tapır. Qeyd edilən problemləri özündə əhatə edən mövzular – Rusiya, Belarusiya, Ukrayna, Zaqafqaziya, Orta Asiya, Türkiyə, İran, ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Niderland, Yaponiya, Fransa, Çin kimi ölkələrə həsr edilmişdir.

“Ümumi kitab tarixi” fənni üzrə əyani şöbədə 62 saat mühazirə, 10 saat seminar, cəmi – 72 saat, qiyabi şöbədə 20 saat mühazirə, 4 saat seminar, cəmi 24 saat dərs yükü nəzərdə tutulub. Bu dərs yükü I kursun I və II semestrlərində yerinə yetirilir.

Fənn imtahanla başa çatır.

I

ÜMUMİ KİTAB
TARİHİ

I bölmə

YAZI VƏ KİTABIN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§ 1. YAZI VƏ ƏLİFBANIN YARANMASI

Bu mövzuda tələbələr yazının yaranmasını şərtləndirən amilləri, yazının tiplərini, onların inkişafı xüsusiyyətlərini, “əşya yazısı” – piktoqrafik, ideoqrafik, sullaboqrafik və fonoqrafik yazının meydana gəlməsini və inkişafını, yazı, dil və təfəkkürün əlaqəsini; qədim Şumer (İkiçayarası), Mesopotomiya, Misir, Finikiya, Hindistan və Çin kimi qədim ölkələrdə yazı sistemlərini, onların yaranması, inkişafı və təkmilləşdirilməsini; dünyada ilk əlifbaları, onların meydana gəlməsi və inkişafını öyrənirlər.

Tələbələr bu mövzu əsasında qədim Şərqi ən böyük, zəngin mədəniyyət yaratmış xalqlarından biri olan İkiçayarasında (Dəcla və Fərat çayları arasında) yerləşən Mesopotomiyada yaşayan şumerlərin yazı mədəniyyəti, xüsusilə daş və gil lövhələri üzərində yazılmış mətnlərlə tanış olaraq dərk edirlər ki, e.ə. IV minilliyin sonunda meydana gəlmiş şumer yazılı abidələrinin tarixi çox qədimdir. III minilliyin sonu II minilliyin başlanğıcında şumerlərin yazı mədəniyyəti akkad yazı mədəniyyətinin inkişafında əsas olmuş, akkadların şumer mədəniyyətinin varisi və inkişaf etdiricisi olmaları ilə də tələbələr bu mövzu əsasında müəyyən bilik əldə edirlər. Bu mövzu tələbələrə belə mühüm bir məlumatı çatdırır ki, parfiyalıların zamanına qədər İkiçayarası ərazidə əsasən piktoqrafiya – “şəkli yazı”dan, mihi yazılarından istifadə edilmişdir.

Uruk qazıntıları zamanı məbəd sahəsindən qədim yazıların aşkar edilməsi piktoqramların, yəni şəkli yazıların qədimliyini, ilk yazı tipi olmasını göstərməklə bərabər, şəkli yazının müxtəlif mənə daşıyan işarələrdən və rəqəmlərdən ibarət olması ilə də tələbələr tanış olurlar. Bu yazı sistemində işarələr vasitəsilə əşyaların, mal-qa-

ranın və s. sxematik təsvirləri verilmişdir. Hər bir təsvirin müəyyən mənası vardır. İşarələr gil kitabələr və daş üzərində yazılmışdır.

Burada tələbələr dərk edirlər ki, şəkli yazı vasitəsilə bütöv fikri ifadə etmək qeyri-mümkündür, yəni daha geniş və mürəkkəb məzmunlu ifadələri şəkli işarələrlə ifadə etmək, daha dəqiq desək, yazmaq mümkün deyildi. Mətn artıq şəkli işarələrə görə oxunurdu. Məsələn, “ev”, “sünbül”, “ayaq”, və s. mənaları bunlara oxşar rəsmlərlə təsvir edilirdi. Piktoqrammalardakı təsviri elementlər tədricən şərti işarələrə, qrafik simvollara, lotoqrammalara çevrilirdi.

2 [Təsərrüfatın cəniş şəkildə inkişafı, dövlət quruluşunun bərqərar olması, yeni, ifadəli yazı növünə tələbatın artdığını da tələbələr bu mövzu əsasında öyrənirlər və şumerlərin tədricən yeni yazı növünü, yəni mixi yazıları ixtira etmələrini bilirilər. İraq ərazisində aşkar edilmiş bu cür mətnləri yerli əhali “mismari yazılar” adlandırmışlar. Bu yazının işarələri mıxvarı, yaxud mismarşəkili idi və bu işarələrin bir-birinə calaşdırılması ilə müxtəlif hecalı və fonetik mənalar yaradılırdı.]

Təxminən e.ə. III minilliyin ortalarında şumer yazısının mixi (mismari) yazı sistemində çevrilməsi və mixi yazı növünün 600-dən çox işarəyə malik olması haqqında da məlumatlar bu mövzuda öz əksini tapmışdır. Eyni bir mixi işarəsinin çox mənalı olması uzun müddət, hətta indi də bəzi qədim mətnlərin oxunmasını çətinləşdirmişdi. Tələbələr öyrənirlər ki, mixi (mismari) yazılar üç min il istifadə edilmiş və I minilliyin sonunda aradan çıxmışdır və həmin minilliyin əvvəlində İkiçayarasında samidilli arami tayfalarının arami yazı növü tətbiq olunmuşdur.

Eyni zamanda tələbələr mövzuda e.ə. IV minilliyin sonunda qədim Misir yazısının meydana gəldiyini və bu yazı sisteminin ilkin nümunələri erkən səltənət dövründə (e.ə. 3100-2800-cü illər) tətbiq edildiyini öyrənirlər. Misirdə də ilk yazı növü piktoqrafik, yəni “şəkli yazı” olmuşdur. Təsərrüfat və dövlət idarə sisteminin inkişafı və mürəkkəbləşməsi yazının gündəlik həyatda tətbiqini və təkmilləşdirilməsini tələb etmişdi. Beləliklə, bu işarələr əvvəlki mənası ilə yanaşı, səs birləşmələrini, hecaları bildirməyə başladı. Bunun nəticəsində müxtəlif anlayışları və hadisələri ifadə etmək imkanı yaranmışdır. Bu yazı işarələri qədimdə heroqlif, yunanca “müqəddəs işarələr” adlandırılmışdı. İlk dəfə bu işarələrə “heroqlif” adını yunan alimi Herodot (e.ə. 484-425) vermişdir. “Heratika” (kahin yazısı) və

“demotika” (xalq yazısı) olmaqla inkişaf edən yazılar da işarə yazılar sistemində mühüm yer tutmuşdu. İlk zamanlar heroqliflərin sayı çox olmuşdur. Tədqiqatlar təsdiq edir ki, ən çox işlədilən heroqliflərin (yəni işarələrin) sayı 700-ə qədər imiş. Demotika (e.ə. VIII əsrdən) yazı növü dövlət idarələrində, ədəbiyyat və dini sənədlərin tərtibində geniş istifadə edilirdi. Misir yazı sistemi çox inkişaf etmişdi. Hətta Misirdə 21 işarədən (hamısı samit) ibarət əlifba da yaranmışdı.

Bütün bu inkişafa baxmayaraq, heroqliflər yalnız sözün mənasını semantik cəhətini əks etdirirdi. Deməli, heroqliflər “şəkli yazı” və əlifba deyildi. Heroqliflərin sözün səs tərkibi, fonetikasi ilə heç bir münasibəti olmamışdır. XVI-XI əsrlərdə (b.e.ə.), bütün egey dünyasında heca yazısı geniş yayılmışdı. Bu qeyd etdiyimiz məsələlərlə bərabər, tələbələr bu mövzu əsasında Hindistan və Çin kimi ölkələrdə yaranmış, inkişaf etmiş yazı sistemləri ilə tanış olurlar. Bizim e.ə. 3000-2000-ci illərdə Hindistanda yazı (e.ə. 2000-1000-ci illərdə heroqlif yazısı meydana gəlmişdi) və təsvirlər meydana gəlmişdir (İndiyə qədər onlardan 2000-ə qədəri tapılıb). Bunların içərisində öküz, keçi, pələng, şir şəkilləri (təsvirləri) çoxluq təşkil edir. Bəzən bütöv mifoloji səhnə şəkli çəkilmişdir. Belə təsvirlərdə 10-20 işarə olmuşdur. Tədqiqatçıların bu təsvirlərin işarələri barədəki fikirləri (150-dən 400-ə qədər) müxtəlifdir. Əlbəttə, bu işarələrin sayı fonetik və heca yazısı üçün olduqca çoxdur. Burada ronqo-ronqo yazı sistemindən Sakit okeanın Pasxi (Repanui) adasında istifadə edilməsi haqqında tədqiqatçıların məlumatları vardır. Tur Heyerdal özünün “Kon-Tiki üzərinə səyahət” və “Aku-Aku” kitablarında ronqo-ronqo yazısını hindlilərin Peru heroqlifləri əsasında yaratdıqlarını təsdiq edir. Bu yazılar protohind sivilizasiyasına məxsusdur. Ədəbi, dini abidələr və elmi tədqiqatlar təsdiq edir ki, bizim e.ə. VI əsrdə yaşlılar və uşaqlar yazıdan istifadə etmişlər. Hindistan əhalisinin çoxdilliliyi, çoxlu yazı sistemlərinin yaranmasını və istifadəsini şərtləndirən amil rolunu yerinə yetirmişdir. Hindistanda 200-ə qədər yazı olmuşdur. Onların böyük əksəriyyətinin əsasında əsasən **brahma** və qismən **kharoşti** durur. Deməli, bizim e.ə. V əsrdən Şimal-Qərbi Hindistanda bu yazılar istifadə edilmişdir.

Həmin dövrdə Şimal-Qərbi Hindistan fars əhəmənləri hakimiyyətinə tabe idilər. Bu yazı sistemləri, xüsusilə brahma, fars-arami yazı sistemi əsasında yaranmışdır. Bizim e.ə. VI əsrdən brahma

yazısı kharoşti yazısını sıxışdırdı və geniş şəkildə istifadə olunmağa başladı. Bizə gəlib çatan qədim hind abidələri, belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, brahma yazısı e.ə. VIII-VI əsrlərdə meydana gəlmişdir. Çox ehtimal ki, brahma yazısı finikiya-arami əlifbasının əsasında yaranmışdır. Bu yazının sağdan-sola yazılması və bəzi işarələrin bir-birinə oxşarlığı da bu fikri təsdiqləməyə imkan verir. Brahma yazısında hər bir işarə, bir səsi deyil, sait və samitlərdən ibarət bütöv bir hecanı bildirirdi. Brahma yazısının inkişafı və təkmilləşdirilməsi əsasında devanahari əlifbası (XIII əsrdə) yaranmışdır.

Devanahari əlifbası özündə əlli (50) işarəni, o cümlədən 13 işarə sait və diftonqu, 33 heca və 4 köməkçi işarəni birləşdirirdi. Bu əlifbada diakritik (hərflərin səsini dəyişmək üçün onların üstündə və ya altında qoyulan işarə) və liqatura (bir-birinə bağlanaraq bir hərf kimi yazılan iki və ya daha çox hərf) işarələri 600-ə qədərdir. Bu yazını çox mürəkkəbləşdirir, lakin dilin mənə çalarlarının, incəliklərinin verilməsində, çatdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. İndi Hindistanda bu yazı-əlifba hind dili və çoxlu digər dillər və şivələr üçün milli yazı hesab edilir.

Qeyri-hind xalqları arasında buddizmin yayılması ilə əlaqədar olaraq hind yazısı haqqında biliklər də genişlənmişdir. Bu hind yazısı əsasında digər yazı sistemləri: benqal, nepal ("ranca"), tibet ("dbu-çan"), birma, tamil, khmer və i.a. meydana gəlmişdi.

Hindistan kimi Çində də yazının tarixi qədimdir. Burada ilk heroqlif yazısı şan (İn) sülaləsi zamanında (bizim e.ə. XIV-XI əsrlər) yaranmışdır. Bunu, yəni yazının yaranmasını XIV əsrin əvvəllərində Xuanxe çayının sahillərində formalaşmış quldarlıq İn dövləti sürətləndirmişdi. Arxeoloqlar bağa qını və qaban qılıncı üzərində 10 minlərlə yazı tapmışlar. Onların üzərindəki heroqliflər indikilərdən tamamilə fərqlənir və daha çox piktoqramma təsəvvürünü yaradır. Bu qədim heroqlif yazısının müəyyən hissəsi daş və bürünc lövhələrdə həkk edilmişdi. Çjou epoxasında (bizim e.ə. XII-III əsrlər) yazı və savad sürətlə inkişaf etmişdi.

Çində ilk dövrlərdə yazı yazmaq üçün 2 min heroqlifdən istifadə edirdilərsə, indi onların sayı 50 mindən çoxdur. Bu qeyd etdiyimiz qədim ölkələrdə müxtəlif tipli yazılardan – piktoqramma, mixi, heroqlif, heca və s. istifadə edilməsinə baxmayaraq, insanlar daima onların inkişafına və təkmilləşməsinə səy göstərmişlər.

Fonetik yazının meydana gəlməsi bu gərgin səylərin nəticəsində baş vermişdi/ 20-30 hərfdən ibarət olan əlifbanın yaranmasının tarixi çox qədimdir. Əlifbanın ixtirası insanın dahiliyi ilə izah olunmalıdır./ 4

İlk əsaslı əlifbanın yaradılması və yayılması qədim finikiyalılara məxsusdur. Əlbəttə, digər böyük kəşflər kimi əlifbanın ixtirası haqqında uzun mübahisələr olmuşdur. Finikiya əlifbasının əmələ gəlməsi 1905-ci ildə Sinay yarımadasında tapılmış xeyli miqdarda yazılı abidə əsasında aydınlaşdırılmışdır./ Tapılan bu yazının Misir heroqliflərinə oxşamasına baxmayaraq, tamamilə fərqli, spesifik cəhətləri də diqqəti cəlb etmişdi. Finikiya yazı sistemi 22 işarə hərfdən ibarətdir. Burada hər bir hərf bir səsi ifadə edir. Bu təmiz fonetik yazıdır və əlifbada hərflər müəyyən qaydada düzülmüşdür: aleph, beth, qimel, daleth, he və i.a./ Finikiya əlifbasında sait üçün hərf yoxdur, burada yazı yalnız samitlər və yarımamitlərdən ibarətdir. Avropa xalqlarından ilk olaraq yunanlar finikiya əlifbasını e.ə. XI əsrdə qəbul etmişlər./ 4

Miflərin birində belə bir məlumat verilir ki, Yunanıstana əlifbanı finikiyalı tacir Kadm (Feros adasına gəlmişdi) gətirmişdir. Həqiqətən həmin adada qədim yunan yazılı abidələri tapılmışdır. Bu fakt təsdiq edir ki, həqiqətən Yunanıstana yazı şərqdən gəlmişdi. Bunun əfsanə olmasına baxmayaraq, burada həqiqətin rüşeymi də vardır. Yunanlar finikiya əlifbasına sait səsi ifadə etmək üçün 7 hərf daxil edərək əlifbanı sait və samitlərdən təşkil edərək tamamlamışlar. Yunan əlifbası tədricən Avropa ölkələrinə yayılmağa başlamışdı. E.ə. VIII əsrdə yunan əlifbasını birinci olaraq mədəniyyətin sələfləri hesab edilən etruskilər qəbul edir, yenidən işləyir və təkmilləşdirirlər. Beləliklə də, İtaliyada latın əlifbası meydana gəlir. İndi hər iki Amerikada, Avstraliya, Avropa, habelə Asiya və Afrikanın bir çox xalqları latın əlifbasından istifadə edir.

Qədim dünya ölkələrinin yazı sistemlərinin müəyyən hissəsini yəhudi xalqı yaratmışdır. Qədim yəhudilər, başqa sözlə, yevreylər əski yəhudi dilində (ibrim, ibranicə) ilk əlyazma kitablarını meydana gətirmişlər. Suriya və Ərəbistan yarımadasında, Mesopotomiyanın qüzeyində yaşayan qədim semit (qərbi) tayfalarından olan yəhudilər e.ə. XVI-XIII yüzillərdə öz dövlətlərini və mədəniyyətlərini qurmuş, inkişaf etdirməyə başlamışlar. E.ə. VII yüzildə Qüdsdə Yahve (israillilərin tayfa ittifaqının Allahının adı) məbədi tikilmiş və başqa Allahlara sitayiş qadağan edilmişdir. Mənbələrin bir çoxu yəhudi

(ivrit, idiş, ladino) dilinin əlifbasının e.ə. XI yüzildə finikiya əlifbası əsasında yarandığını təsdiq edir. Bu dildə ən qədim kitabə kənan əlifbası ilə yazılmış **Keyzer** təqvimidir (e.ə. X yüzil). Fələstinin Babilistan tərəfindən işğalından sonra (e.ə. VI yüzil) qədim arami yazısı tədriscin yəhudi əlifbasını sıxışdırmış və arami yazısı əsasında indiyədək istifadə olunan "**kvadrat**" əlifbası yaradılmışdır.

1 / Bizim eranın IX əsrində iki slavyan əlifbası meydana gəlmişdir. Bu əlifbaları slavyan maarifçiləri iki qardaş Bizans missionerləri – **Konstantin Kirill** (827-869) və **Mefodi** (815-885) yaratmışlar. Onlar Makedoniyanın liman şəhərində – Solunidə (indi Saloniki) anadan olmuşlar. Hər iki qardaş öz savadları ilə , elmləri və bir sıra elmi və ədəbi əsərləri ilə məşhur olmuşlar. / **Konstantin Filosof** (Kirill) 863-cü ildə 38 hərfdən ibarət slavyan əlifbasını (Kirill) tərtib etmişdi. Kirillin böyük qardaşı Mefodi isə 40 hərfdən ibarət "qlaqolis"i (mənası "söz", "danışmaq" deməkdir) tərtib etmişdir. Qədim slavyan yazılı abidələri hər iki əlifba əsasında yazıya alınmışdır.

Bütün bu yuxarıdakı məsələləri tələbələr "**Yazı və əlifbanın yaranması**" mövzusunda öyrənirlər.

§ 2. YAZI MATERIALARI, ONLARIN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

Burada tələbələr ilk növbədə qədim dünya ölkələrində istifadə edilən ilk yazı materialları, onların istifadə olunması və inkişafı tarixi haqqında kifayət qədər elmi biliklər və məlumatlar əldə edirlər.

5 / Qədim Şərqdə ilk öncə daşdan, sal qayalardan yazı materialı kimi istifadə etmişlər. Məsələn, Bisutun dağı üzərindəki 115 m hündürlüyündəki qayada fars hökmdarlarının, o cümlədən I Daranın (e.ə. 521-486) qəhrəmanlıqlarını vəsf edən 1000 sətirdən ibarət yazı vardır. Qədim Şərqdə yüzlərlə belə "**daş kitabə**"ləri saxlanmışdır. Məbədələrin və şah, hökmdar saraylarının divarlarında belə yazı nümunələri olduqca çox həkk edilmişdir. Daş üzərində ilk yazı, kitabənin 5-6 min il tarixi vardır.

6 / Misirdə yazı materialı kimi **papirusdan** istifadə edilib. Nil çayının sahillərində 3 m hündürlüyündə bitən bu bitkini yerli əhali "pa-piur" ("çaydan çıxan") adlandırmışdır. Bu yazı materialı haqqında Roma alimi Böyük Plitnin "Təbiət tarixi" əsərində papirusdan yazı materiallarının hazırlanması haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu yazı materialı xüsusi reseptlə hazırlanırdı və əsasən sarı rəngli par-

çaya bənzəyirdi. Bu qədim misirlilərin “kağız”ı idi. Vərəqləri nəzərdə tutulan formatda kəsir, birini digərinə yapışdırmaqla uzun papirus “kağız”ı əldə edilir və o bükülərək rulon halına salınırdı. Ən böyük rulon 100 m uzunluğunda olmuşdur/ Bizə gəlib çatmış ən uzun papirus rulonu Londonda Britaniya muzeyində saxlanılır. Bu II Ramzes dövrünün salnamə toplusudur/ Bunun uzunluğu 46 m, eni 40 sm-dir. Adətən papirusdan hazırlanan yazı materialının uzunluğu 20 vərəq olurdu, başqa sözlə, 8-12 metrden uzun olmurdu. Əgər bu ölçüdə material yazılması nəzərdə tutulan mətn kifayət etmirdisə, lazım olan qədər vərəq əlavə edilirdi. Papirusdan hazırlanmış yazı materialı əlverişli olduğuna və baha satıldığına, çox gəlir gətirdiyinə görə uzun müddət misir fironlarının sahibkarlığında olmuşdu. Misirdə istehsal edilən papirusun çoxlu növləri olmuşdu. Parirus vərəqləri bir-birindən nazikliyi və bədiiliyi ilə fərqlənirdi. E.ə. dördüncü minillikdə misirlilər bu əhəmiyyətli yazı materialını ixtira etmişlər. Papirus 4000 il insanlara etibarlı xidmət etmişdi. Bizim e.ə. III əsrə qədər papirus əsas yazı materialı olmuşdu/ E.ə. VII əsrdə papirus Yunanıstana gətirilmiş və yazı materialı kimi istifadə edilmişdi. 1022-ci ildə papirus üzərində yazılmış papa fitvası Almanyanın Hildesheim monastırına ünvanlanmış sənəd hələlik papirus üzərində yazılmış axırıncı sənəd hesab edilir.

VIII əsrdən Misirdən başqa ölkələrə papirusun aparılması dayanmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl ərəblərin Misiri işğal etmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, ərəblər Avropaya papirus və perqamentə nisbətən daha əlverişli və ucuz yazı materialı olan kağızı gətirmişdilər.

Eyni zamanda papirus kağızla müqayisədə yazı materialı kimi o qədər də əlverişli deyildi. Belə ki, kağızla müqayisədə papirus kövrək idi, həm də möhkəm və davamlı deyildi, habelə müəyyən müddətdən sonra papirus çox quruyur və oxalanıb tökülürdü. Bu isə papirus üzərində yazılmış mətnin tam saxlanmasına mənfi təsir göstərirdi. Digər tərəfdən, papirus üzərində yazılmış mətni qatlamaq və yaxud dəftər şəklində tikmək mümkün olmurdu. Eyni zamanda papirusun yalnız bir üzündə yazılırdı. Bütün bu çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq, papirus Qədim Şərqdə geniş yayılmış və uzun müddət istifadə olunmuşdur. Bizim eranın əvvəlindən təxminən 1000 ilə qədər bütün Avropa ölkələrində yazı papirus üzərində qamışa bənzər qələmlə yazılırdı.

3 / Şumerlər əsasən yazı materialı kimi 2, 4x2-dən 37x22 sm və qalınlığı 2,5 sm ölçüdə **gil lövhəciklərdən** istifadə etmişlər. E.ə. III minilliyin əvvəlində şumerlər bişmiş gildən şamp hazırlamışlar. Onlar bu şampı imza əvəzinə sənədlərə və kitabxana kitablarına vururdular. Gil lövhəciklər üzərində yazı yazmaq üçün daş və sümükdən hazırlanmış ucu iti olan xüsusi yazı alətindən istifadə edilirdi. Şumerlər gil lövhəciklərdən yazı materialı e.ə. IV minillikdən istifadə etməyə başlamışdılar. Qədim Mesopotamiyanın yalnız bir vilayətindən arxeoloqlar üzərində yazı olan bir neçə milyon gil lövhəciklər aşkar etmişlər. Gil lövhəciklər üzərində yazılmış axırıncı mətnin tarixi bizim eranın I əsrinə aiddir.

Göründüyü kimi, gil lövhəciklərdən yazı materialı kimi 4000 il istifadə edilmişdir. /Dünyanın qədim ölkələrindən olan Kiçik Asiyanın Elin dövlətinin Perqam şəhərində müxtəlif heyvan – buzov, dana, keçi, qoyun, dovşan, tülkü, cüyür, pişik və s. dərisindən xüsusi texnologiya əsasında yazı materialı (e.ə. II əsrdə) hazırlanmışdır. Bu yazı materialı şəhərin adı ilə **Perqamen** adlandırılmışdır. Perqamenin bizim eradan əvvəl II əsrdə yaranmasına baxmayaraq, müxtəlif ölkələrdə heyvan dərisi üzərində yazı yazmağın tarixi isə qədimdir. / Qədim və ilk Azərbaycan kitabı “Avesta”nın 12 min inək dərisi üzərinə yazılması bu tarixin qədimliyini təsdiq edir. Uzun müddət papirus və perqamen paralel olaraq yazı materialı kimi istifadə edilmişdi. / Bizim eranın III – IV əsrlərində Misirdə papirus istehsalı aşağı endi. / Perqamenin istifadə edilməsi geniş miqyas aldı, birinci yerə çıxdı. Tez bir zamanda Yunanıstan və Romada perqamen istehsal edildi. Ən nazik və keyfiyyətli perqamen buzov və çəpiş dərisindən istehsal edilirdi. Uzun müddət dünyanın, xüsusilə Yaxın Şərqi və Orta Asiyanın ən qiymətli elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri perqamen üzərinə yazılmış və yayılmışdır. / Perqamen möhkəm və davamlı yazı materialı olsa da, çox baha başa gəlirdi. Perqamenin istehsalı texnologiyasına aid VIII əsrdə yaradılmış ilk resept gəlib bizə çatmışdır. / Daha davamlı və möhkəm olan perqamen IX əsrdə papirusu tamamilə sıxışdırıb istifadədən çıxartdı. / XII əsrdən isə kitabçılıq işi üçün daha əlverişli olan kağız perqamenti istifadədən çıxartdı. / Odur ki, qədim insanlar yazı üçün daha əlverişli, ucuz başa gələn, keyfiyyətli yazı materialı yaratmaq, axtarışını davam etdirirdilər.

Misirdə olduğu kimi, Avropa ölkələrinin bir çoxunda yazı (papi-rus və perqamen üzərində) əsasən ucu iti qamış qələmlə yazılırdı. Bu qələmləri hazırlamaq üçün Avropaya əla növ qamış Misir və Ki-çik Asiyadan gətirilirdi. Bizim eranın IV əsrindən quş lələyindən də qələm kimi istifadə edilməyə başlanmışdı. Antik cəmiyyət dövründə metal (bürünc, gümüş, qızıl və s.) perodan istifadə olunmuşdu. Müxtəlif rənglərdə mürəkkəb his, yapışqan, dəmir birləşmələrindən və s. istehsal edilmişdi.

³ Dünyanın qədim ölkələrindən olan Hindistanda yazı materialı kimi **daş, bürünc, mis lövhəciklərdən, sümükdən** istifadə etmişlər. Bu materiallarda əsasən, piktoqrammalar, başqa sözlə, müxtəlif hey- vanların – öküz, keçi, pələng, şir və s. təsvirləri verilmişdir. Bu yazı materiallarından hindlilər e.ə. 3000 – 2000-ci illərdə istifadə etmiş- lər. Burada materiallarında təsvir edilmiş heyvanları hindlilər təd- ricən işarələrlə ifadə etməyə başlayırdılar. Hindistanın şimal-qərb vilayətlərində Mesopotamiya və Babilistanda olduğu kimi gil löv- həciklərdən istifadə etmişlər. Hindistanda dil və yazı növləri çox ol- duğu kimi yazı materialları da çox və müxtəlif olmuşdur. Burada XI – XII əsrlərdə ən geniş yazılmış yazı materialı **pambıqdan hazırlanmış parça** olmuşdu. Ölkənin digər yerlərində bambuk bitkisind- ən və himalay toz ağacından hazırlanmış lövhəciklərdən yazı ma- terialı kimi istifadə edilmişdir. VII əsrdən Hindistanda ən geniş ya- yılmış yazı materialı palma yarpaqları olmuşdur. Bu yarpaqlar xü- susi metodlarla emal edilir və cilalanırdı. Vərəqlərin uzunluğu 30-60 sm, eni isə 10-15 sm olurdu. Yazılmış vərəqlər kənarlarından dəşilir və qovluqlar şəklində bağlanırdı. Bu material üzərində yazılmış çoxlu sənədlər və kitablar indiki nəslə gəlib çatmışdır. Burada az da olsa, dəridən və perqamendən də yazı yazmaq üçün istifadə edilmiş- dir. Hindistana XI əsrdən etibarın kağız gətirilmiş və yazı materialı kimi istifadə edilmişdir. Yazı qamışvari və ucuiti qələmlər vasitəsilə yazılırdı. Hindistanda mürəkkəb şəkər bitkisinin hisindən hazırlanırdı.

Çində də yazı yazmaq üçün müxtəlif materiallardan istifadə edil- mişdir. İlk olaraq daş və bürüncdən yazı materialı kimi istifadə olunmuşdur. İlk Çin kitabı bambuk və ağac lövhəciyə (ensiz) yazıl- mışdı. Belə hesab edirlər ki, bu ilk bambuk kitabı e.ə. XIV – XIII əsrlərdə meydana gəlmiş və bizim eranın II əsrinə qədər mövcud ol- muşdur. Bambuk kağızın geniş istifadə olunması (IV əsr) nəticə-

sində sıxışdırıldı və IV əsrdən yazı materialı kimi istifadə edilmişdir. Bambuk, daş, bürünc Çin yazısında uzun müddət istifadə üçün yararlı olmamışdı. Yazı üçün digər materiallar axtarılmışdı. /Bizim e.ə.V-IV əsrlərdən çinlilər **ipək üzərində yazmağa** başladılar. Bu yazı materialı çox baha olmuşdu. /Nəhayət, kağızın istehsalı üçün bizim eradan əvvəl III əsrə qədər çox axtarışlar və təcrübələr aparılmış, ipək qırıntısından parça hazırlanmışdı. Bu parça üzərində tük qələm, fırça ilə yazmaq çox asan olmuşdur. Lakin bu yazı materialı da baha başa gəlmişdi. /Kağızın meydana gəlməsi, ixtirası haqqında ətraflı məlumatı salnaməçi **Fan E** (b.e. V əsri) vermişdi. O yazır ki, **Tsay Lun** ağac qabığından, çətənə bitkisindən, əskidən (cındırdan) və s. **kağız istehsal** etməyin mümkünlüyü barəsində imperatora məlumat verir və bu işdən imperator çox razı qalır. Lakin tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, Tsay Luna qədər Çində qeyd edilən materiallar əsasında kağız istehsal və istifadə (e.ə. II əsrdə) edilmişdir. Lakin Tsay Lun bu istehsal prosesini təkmilləşdirmiş və keyfiyyətli kağızı 105-ci ildə istehsal (ixtira)etmişdir. Əlbəttə, kağızın yazı materialı üçün çox əlverişli olması haqqında fikir tezliklə formalaşmamışdı. /Kağız bizim eranın III əsrdən istifadə olunmuşdu. Szin sülaləsinin sonunda (b.e. IV əsərində) bambukdan (lövhəcikdən) kağıza keçilməsi haqqında imperator fərman vermişdi. Tsay Lun tərəfindən yüksək keyfiyyətli, təkmilləşmiş kağızın və kağızın istehsalında istifadə edilən əlverişli materialın ixtirası haqqında müxtəlif xarakterli və tipli kitablarda (dərslük, monoqrafiya, elmi-kütləvi və s.) müxtəlif tarixlər (b.e. 125-ci, 105-107 və 153-cü illər) göstərilir. Bəzi axtarışlar göstərir ki, kağızın ixtira tarixi bizim eranın 12-ci ili və kitabçılıq işində geniş istifadə tarixi isə 76-cı ildir. Kağızın istehsalı və istifadə edilməsi tədricən dünya ölkələrinə yayılmışdır. Artıq IX əsrdə kağız papirusun yazı materialı kimi istifadə edilməsini tamamilə sıxışdırıb aradan çıxarmışdır (bir qədər sonra isə perqaməni).

/IV əsrdən Yaponiyada kağız istehsal olunmağa başlanmışdı. Çindən kağız dünya ölkələrinə çox yavaş tərzdə yayılmışdır. Belə ki, 751-ci ildə (bəzi mənbələrdə isə 650-ci ildə) Səmərqənddə, VIII əsrdə (793-cü ildə) Bağdadda, XII əsrdə Dəməşqdə, X əsrdə (900-cü il) Misirdə və XI əsrdə İspaniyada, IX əsrdə İtaliyada, XIII əsrdə Fransada və bir sıra digər Avropa ölkələrində (əsasən XIV – XV

əslərdə), XVI əsrdə Rusiyada, XVI – XVII əslərdə Hollandiya, Almaniya və İngiltərədə istifadə (paralel olaraq istehsal) edilmişdir.

XVII əsrdə (1670-ci il) hollandiyalılar kağızın hazırlanması prosesinin mexanikləşdirilməsi üçün cihaz ixtira etdilər./

1799-cu ildə fransız fəhləsi **Lui Rober** kağız hazırlayan maşın ixtira etdi. Kağız istehsalının inkişafı ilə paralel olaraq kağız hazırlamaq üçün zəruri olan materialların istehsalı da inkişaf etmişdir.

XIX əsrin ortalarında saksonlu toxucu **F.Keller** ağacdan lif kütəsi almağın üsulunu ixtira etdi.

XVII əsrdə Rusiyada 5 kağız müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. XVIII əsrdə I Pyotr-un fərmanına görə, Moskvanın yaxınlığında, Peterburqda və digər yerlərdə kağız dəyirmanları tikildi. XVIII əsrdə cəmi 52 kağız müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. O illərdə Rusiyada kağız istehsalı üçün əsas xammal cıdır (əski) olmuşdu. Rusiyada maşınla kağız istehsalı 1817-ci ildə Peterburqda həyata keçirilmişdir.

XIX – XX əslərdə kağız istehsalı və istifadəsi çox inkişaf etmiş, genişlənməmişdir. XX əsrin 80 və 90-cı illərinin əvvəllərində ölkə əhalisinin hər nəfərinə (kağızın çap növü üzrə) ABŞ-da 138, ADR-də 131, Yaponiyada 105, Fransada 95, Çexoslovakiyada 63, keçmiş SSRİ-də 22-23 kq kağız istehsal edilmişdir.

Müasir dövrdə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə kitab istehsalında cüzi miqdarda digər materiallardan da (əsasən sintetik materiallardan) istifadə edilir.

§ 3. QƏDİM DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ VƏ ANTİK CƏMİYYƏTDƏ KİTAB VƏ KİTABXANALAR

Şumer, Misir, Çin və Hindistan kimi qədim ölkələrdə quldarlıq dövlətlərinin formalaşması kitabın istehsalına və istifadəsinə, kitabxanaların yaranmasına müsbət təsir göstərdi. Qədim dövrlərdə bu ölkələrdə əhalinin savadlılıq səviyyəsi yüksək olmamış, təbəqələrin çox böyük əksəriyyətini əhatə etməmişdir. Məmurların əsas hissəsini aristokratlar təşkil edirdi. Amma bu təbəqədə savad, savadlılıq qiymətləndirilirdi. Savadlıların əsas hissəsini katiblər təşkil edirdi. İlk çarlıq dövründə məktəblər yaranırdı. Bu məktəblər əsasən Misir fironlarının sarayında olurdu. Tədrisən dövlət idarələrində, xüsusilə məbədlərdə məktəblər də təşkil edilirdi. Bu məktəbləri bitirənlər əsasən məktəbin tabe olduğu idarələrin məmurları olurdular. Qə-

dim Mesopotamiyada belə məktəblər adətən məbədlərdə təşkil edilmişdir. Bu məktəblərdə oğlanlar və qızlar təhsili ayrılıqda alırdılar. Bütün bunlar kitabın yaranmasına səbəb olurdu. Təsadüfi deyildir ki, **dünyada ilk kitablar Qədim Şərqdə meydana gəlmişdir**. Məktəbləri bitirənlər məmur olmaqla bərabər, həm də Şərq ölkələrində ilk kitab yarananlar olmuşlar.

Babil çarı **Hammurapinin** (e.ə. 1792 – 1750-ci illər) 282 maddədən ibarət olan qanunlar toplusu qara bazalt daş üzərində yazılmışdır. Bu cür “daş kitabələr”, gil lövhəciklər üzərindəki yazılı mətnlər qədim kitabların ilk nümunələridir. Bu cür kitablar qədim dünya ölkələrində (Şumer, Misir, Babilistan, Çin, Hindistan) əsasən bizim e.ə. III – II minilliklərdən yaranmağa başlamış və tədricən artmışdır. Yazı və mədəniyyət tarixində mühüm yer tutan “daş kitabları” böyük əhəmiyyətə malikdir. İlk çarlıq dövründə Misirdə kitab yazmaq üçün əsas material daş, ağac, dəri və s. olmuşdur. Misirdə kitab yazmaq üçün ən əlverişli material papirus olmuşdur. Papirusdan yazı materialı kimi Misirdə və bir çox Şərq ölkələrində 4000 ilə qədər istifadə edilmişdir. Papirus üzərində yazılmış kitablar “**bükülmüş kitablar**” anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Gil lövhəciklər üzərində yazılmış kitablar və kitabxanalar Qədim Şərq ölkələrində mövcud olmuşdur. Şumer və babil kitabları (mətnin həcmindən asılı olaraq) nömrələnmiş gil lövhəciklərdən ibarət olurdu.

Qədim Şərqlin kitab nümunələri dünya ölkələrinin müxtəlif muzey və kitabxanalarında saxlanılır. Bu mövcud ədəbi irsin əsasında kitab yazanları, oxuyanları, kitabların mövzusunu aydınlaşdırmaqla bərabər, onların yayılması üsullarını da müəyyən qədər öyrənmək mümkündür. Şumer və babillərdə xüsusilə ilk dövrdə şifahi xalq yaradıcılığı ədəbi irsin, ümumiyyətlə, kitabçılıq işinin inkişafına təsir göstərmişdir.

Şumerlər Qədim Şərqdə zəngin mədəniyyət yaratmış və inkişaf etdirmiş xalqlardan biridir. İkiçayarasında (Dəclə və Fərat çayları) məskunlaşan şumerlər zəngin yazı və kitab mədəniyyətinə malik olmuşlar. Daş və gil lövhəciklər üzərində yazılmış bu mətn və kitabların nümunələrinin saysız-hesabsız nüsxələrini 200 ildən çoxdur ki, arxeoloqlar tapmaqda, alimlər isə araşdırmaqdadırlar. Tapılan yazı mətnləri və kitab nümunələrinin hədsiz çoxluğu şumerlərin təhsilə,

elmə, yazı və kitab sənətinə nə qədər böyük qiymət və əhəmiyyət verdiklərini təsdiq edir.

Yazı və kitab nümunələrinin araşdırılması əsasında alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, şumerlərin zəngin mədəniyyəti e.ə. IV minilliyin sonundan yaranmağa başlamışdır. III minilliyin sonu və II minilliyin başlanğıcında şumerlərin mədəniyyətinin varisi kimi çıxış edən akkadlar da bu mədəniyyətin daha da inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə səy göstərmişlər. Akkad hökmdarı **Böyük Sarqonun** (e.ə. 2316 – 2261) hakimiyyəti illərində şumer dili sıradan çıxır və “ölü dil”ə çevrilir.

II Babil sülaləsinin altıncı çarı Hammurapi (e.ə. 1792 – 1750-ci illər) zamanınadək olan müddətdə babil mədəniyyəti daha da çiçəklənir, sonralar e.ə. XIII yüzildən assuriyalılar tarix səhnəsinə çıxırlar və onlar e.ə. IX – VII yüzillərdə bütün İkiçayarasını, Yaxın Şərqi müəyyən hissəsini, Aralıq dənizini özlərinə birləşdirərək qüdrətli dövlət və mədəniyyət yaradırlar. Bu hakimiyyət dəyişikliklərinə baxmayaraq, əsasən İkiçayarası ərazilərdə şumerlər, akkadlar, babillər, assuriyalılar çox zəngin yazı və kitab mədəniyyəti yaratmışlar.

E.ə. III minilliyin sonu, II minilliyin başlanğıcında Nippur şəhərinin qanunlar siyahısı (“Nippur qanunları”), himnlər, miflər, dualar, mərasim nəğmələri, eposlar, ədəbi əsərlər, onların kataloqları və s. meydana gəlmişdi.

Təsərrüfat həyatının ehtiyac və tələbatları müxtəlif elmi bilikləri əks etdirən yazıların, əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Belə ki, ulduzların və planetlərin müşahidəsi təqvimin tərtibini, torpaq sahələrinin ölçülməsi riyazi qaydaların, hesabın yaranmasını və s. şərtləndirirdi. Astronomiya, təbabət, hüquq və s. üzrə əsərlər yaranırdı. 282 maddədən ibarət olan Hammurapinin qanunlar külliyyəti diqqəti cəlb edir. Bu qanunlar külliyyəti mixi yazı ilə akkad dilinin babil ləhcəsində (daş üzərində) tərtib edilmişdir. Hammurapi qanunları qədim babil və ümumiyyətlə, qədim şərq hüququna dair mühüm mənbədir. İkiçayarasında təbabət üzrə vəsait və göstərişlər hazırlanmışdı. “Nippur həkiminin arayış kitabçası” (e.ə. XXIV əsr) bu mənada diqqəti daha çox cəlb edir. Burada 15 müalicə qaydası əks olunmuşdu.

Qədim İkiçayarasında müxtəlif dillərdə danışan (şumer, akkad, hurri, turuk, elam, subir) xalqlar yaşayırdılar. Burada eyni zaman-

da başqa tayfalar (kassilər, aramilər, xaldlar, kutilər, lullubilər, turukkilər) da olmuşdur. Şərait tələb edirdi ki, müxtəlif dillərin qarşılıqlı lüğətləri: şumer-akkad, şumer-hurri, Şumer-akkad-hurri, şumer-akkad-het və s. tərtib edilsin. Belə lüğətlərin tərtib və istifadə edilməsinə baxmayaraq, onların çoxu tam şəkildə gəlib bizə çatmamışdır.

Aparılmış tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, indiye qədər şumer dilində 150-dən çox yazılı mətn (daş və gil lövhəciklərdən ibarət) kitablar aşkar edilmişdir.

Bilqamis (Gilqamış) haqqında dastanın, Dünya daşqını haqqında əfsanənin, Qartal qanadında uçuş nağılının (Etan haqqında nağıl) şumer dilindən əski babil dilinə tərcümə versiyaları da qədim şərqdə kitab sənətinin inkişafını göstərir. E.ə. II minilliyin sonundan akkad dilində yazılı mətnlər, kitablar artmağa başlayır. Təsədüfi deyildir ki, e.ə. I minilliyin ortalarından **Assuriya kitabxanaları**, xüsusilə **Aşşurbanipalın** (e.ə. 669 – 635 /27-ci illər) zəngin kitabxanası yaranmışdı. Assuriyanın sonuncu görkəmli dövlət xadimi Aşşurbanipal hərtərəfli təlim və təhsil almışdı. Aşşurbanipalın təşəbbüsü ilə Nineviya şəhərində ən böyük kitabxana yaradılmışdı. Bu kitabxanada müxtəlif dövrlərə aid müxtəlif məzmunlu kitablar toplanmışdı. Bu kitabların içərisində ədəbi əsərlər, əsatirlər, riyaziyyata, coğrafiyaya, təbabətə və s. dair mətnlər, lüğətlər əsas yer tuturdu. Ümumiyyətlə, kitabxanada 30 mindən çox mixi yazılı kitab olmuşdur.

Mesopotamiyada ən böyük kitabxana Assuriya çarı Aşşurbanipalınkı olmuşdur. Arxeoloqlar həmin kitabxananın qalıqlarını XIX əsrin ortalarında Kyuncikin yaxınlığında aşkar etmişlər. Bu kitabxana öz qədim tarixi ilə məşhur olan Nineviyada fəaliyyət göstərmişdir. Aşşurbanipalın əmri ilə şumer dilində gil lövhəciklərin (artıq o dövrdə şumer dili istifadədən çıxmışdı), habelə istifadədə olan babil, elam və assuriya dilindəki yazıların toplanması həyata keçirilmişdir. Nəticədə müxtəlif dillərdə, müxtəlif yazı materiallarında, müxtəlif mövzuları əhatə edən zəngin kitabxana yaranmışdır. Kitabşünas L.İ.Vladimirovun yazdığına görə, həmin kitabxananın zəngin fondundan 27 mindən artıq gil lövhəcik və yaxud fraqmentlər indi Britaniya muzeyində saxlanılır. Ehtimal edilir ki, bu həmin kitabxananın fondunun çox cüzi bir hissəsidir. Aşşurbanipalın kitabxanasında çox sayda kitabxanaçılar və katiblər işlə-

mişlər. Çar-bibliofilin göstərişi ilə kolleksiyada çatışmayan kitabların axtarışını və onların üzünün köçürülməsini həyata keçirmişlər. Çarın emissarları Babil, Nippur, Ur və digər şəhərlərin qədim kitabxanalarında olmuş, onun əmrini can-başla yerinə yetirmişlər. Aşşurbanipalın kitabxanasında gil lövhəciklərdə olan kitabların üzü səliqəli köçürülür, tərtib edilir, biblioqrafik və redaktə baxımından əla işlənirdi. Hər gil lövhəcik üzərində yazılırdı: "Assuriya hökmdarı çarlar çarı Aşşurbanipalın sarayı". Bundan əlavə, katib başlıqları, qeydləri yazır, bunun orijinal və yaxud siyahı olduğunu müəyyənləşdirirdilər. Katiblər bu işləri ilə orijinalın yerini, harada olmasını da göstərirdilər. Bu lövhəciklərdə katiblərin adı, köçürüldüyü tarix və sairə də göstərilirdi.

Əlbəttə, bu cür böyük kitabxana kataloqsuz fəaliyyət göstərə bilməzdi. Kataloqun bizə gəlib çatan fraqmentləri Britaniya muzeyində saxlanılır. Aşşurbanipalın kitabxanasında elmi təsnifat tətbiq edilmişdi. Gil lövhəciklərə bağlanmış etiketlər lazım olan əsərin axtarışını asanlaşdırırdı. Etiketdə seriyanın adı, kitabın məzmunu və ondakı gil lövhəciklərin miqdarı göstərilirdi. Kitabxananın fondu dini və sehrbazlıq mətnlərilə bərabər, leksika və qrammatika üzrə soraq-məlumat kitablarını, lüğətləri, salnamələri, astronomiya, astrologiya və riyaziyyat, zoologiya, biologiya, botanika, minerologiya, tibb və digər sahələrə dair risalələri əks edirdi. Demək olar ki, kitabxanada Qədim Şərqin yaratdığı bütün ədəbiyyat toplanmışdı. E.ə. 616-612-ci illərdə Nineviya Midiya hökmdarı Giaksar (e.ə. 625 – 585) tərəfindən tutuldu və dağıdıldı. Bununla əlaqədar bu zəngin kitabxana ingilis arxeoloqlarının aşkara çıxarmasına qədər, təxminən iki min beş yüz il şəhər dağıntıları altında qalmışdır.

Şumer kitablarında, ümumiyyətlə, mətnlərdə müəllif göstərilməmişdir. Görünür qədim dövrlərdə dildə, ağızdan-ağıza söylənən, yayılan əsərlər yazıya alınmışdır. Əlbəttə, bu işi çox ehtimal ki, mirzələr, mətn köçürənlər yerinə yetirmişlər. Elmi tədqiqatlarda belə bir fikir də mövcuddur ki, qədim zamanlarda şamanlara, ozanlara bənzər dastançılar, nağılçılar varmış və ədəbi əsərlər, dastanlar onlardan birinin söylədiyi şəkildə yazıya alınmışdır. Məktəblərin, təhsilin yaranması əlyazma daş və gil kitablarının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Yazı və kitab mədəniyyəti qədim Misirdə də müəyyən inkişafa malik olmuşdur. Misirdə qədim çarlıq dövründə (e.ə. III minillik),

orta çarlıq (e.ə. XXI – XVII yüzilliklər), yeni çarlıq (e.ə. XVI – IX yüzilliklər), demotik çarlıq (e.ə. VIII yüzillikdən bizim eranın III yüzilliyinədək) dövrlərində yazı, əlyazma əsərləri kitab nümunələrinin meydana gəlməsi ilə tanış olan tələbələr əski çarlıq dövründən yadigar qalmış “Ehram mətnləri”nə diqqəti yetirməlidirlər. Bu yazılar ehramlarda V – VI firon sülalələrinin (e.ə. 2700 – 2400-cü illər) foye və otaqların divarlarında əks etdirilib. “Ehram mətnləri”ndə insanların tanrılara xas olan ölümsüzlüyə can atmaları ilə bağlı çoxlu magik formul və deyimlər öz əksini tapıb. Qəbirüstü kitabələr göstərir ki, qədim Misirdə zəngin ədəbi mühit olmuşdur. Orta çarlıq dövründə “Sinuxenin hekayəti”, “Gəmi qəzasına uğramışın nağılı” (e.ə. 2000 – 1800-cü illər), himnlər, Xappiyə və Nil tanrısına həsr olunmuş öygülər tələbələrdə maraqla doğura bilər.

Fransız misirşünası **E.de Ruje** Misirin Qize şəhərində IV sülalənin yüksək vəzifəli məmurunun (e.ə. 2930 – 2750-ci illər) qəbirüstü daşında yazısını aşkar etmişdir. Bu yazıda yüksək vəzifəli məmurun bir çox titulları ilə bərabər “...yazı evinin rəisi” titulu da vardır. Görkəmli Litva kitabşünası, prof. L.İ.Vladimirov belə hesab edir ki, Şepeskafanx (qəbri tapılmış rəisin, yəni məmurun adı) bizə məlum olan ilk kitabxanaçıdır. Misir və Şumerdəki ilk kitabxanalar sənədləri saxlamaq üçün arxiv təsəvvürünü yaradırdı. Misirin XVIII sülalənin nümayəndəsi III Amenxotepin (e.ə. 1408 – 1372-ci illər) və onun oğlu IV Amenxotepin (e.ə. 1372 – 1354-cü illər) Fiv şəhərində (indi əl-Amarna) tapılmış sənədlər toplusunu buna nümunə göstərmək olar. E.ə. I əsrdə Misirə gəlmiş yunan Diodor II Ramzesin (e.ə. 1301 – 1235-ci illər) Fiv şəhərindəki sarayının dağıntıları haqqında danışarkən oradakı keçmiş kitabxananın binasını gördüyünü və onun qapısı üzərində “Can (adam) üçün aptek” sözləri yazıldığını qeyd edir. Qədim Misir kitabxanaları haqqındakı məlumatlara əsaslanan tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, hər şeydən əvvəl, həmin kitabxanalar sənədləri saxlayan arxiv kimi meydana gəlmişdir. Ümumiyyətlə, Qədim Misirin ilk kitabxanaları arxiv və kitabxana funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Kitabxanalara və kitabxanaçılara Qədim Misirdə çox yüksək qiymət verilmişdi. Kitabxanalar fironların saraylarında, dövlət idarələrində və məktəblərdə mövcud olmuşdur. Bu kitabxanaların fondu böyük olmamışdır. Papiros (bükülmüş) kitablar sandıqlarda və yaxud divar taxçalarında saxlanılırdı. Sandıq və taxçalarda olan ədəbiyyat haqqında oxucu-

lara məlumat vermək üçün elə həmin kitab saxlayıcıların yanında sandıq və yaxud divar taxçalarındakı kitabların siyahıları asılırdı. Qədim Misirdə yaranmış kitabxanaçılıq işinin bir çox ünsürlərini, başqa sözlə, xüsusiyyətlərini antik kitabxanalar qəbul etmişdir. Əgər Misirdə kitabxanaçılıq işinə dair 1000 illər ərzində zəngin təcrübə toplanmasaydı, çox ehtimal ki, nəhəng əzəmətli və məşhur İskəndəriyyə kitabxanası yaranmazdı. Tədricən oxxalanıb tökülən papirusa nisbətən çox möhkəm yanmış gil lövhələrin Şumerdə yaradılması və yazı materialı kimi geniş istifadə edilməsi e.ə. IV-III minilliklərdə meydana gəlmiş, toplanmış arxiv sənədləri və kitabların saxlanması və sonrakı nəsillərə çatdırılmasını təmin etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Şumerdə Sipar dağıntılarında arxeoloqlar məbədlə bərabər, başqa bir binanı da aşkar etmişlər. Həmin aşkar edilmiş binanın bir otağında arxeoloqlar bir yerə toplanmış çox sayda gil lövhəciklər tapmışdır. bu gil lövhəciklərin oxunması nəticəsində məlum olmuşdur ki, otaqda toplanmış gil lövhəciklər mindən çox himnlər, dini və didaktik mətnlər, lüğətlər, əlifba və dərsliklərdən ibarətdir. Kitabşünas L.İ.Vladimirov belə hesab edir ki, bu məbədin yanındakı məktəbin kitabxanası olmuşdur. Gil lövhəciklərdən birinin üzərində aşağıda verdiyimiz çox maraqlı yazı vardır: “Kim təhsildə fərqlənir, o günəş kimi işıq saçır”. Məbədlərin yanında iri kitabxanalar olmuşdur. Məsələn, Şumer sivilizasiyasının qədim mərkəzlərindən biri hesab edilən Nippurda Enlil Allahının məbədində böyük bir kitabxana da olmuşdur. Məbəddən 54 mindən çox gil lövhəcik aşkar edilmişdir. Bu gil lövhəciklərin çoxunun tarixi e.ə. IV – III minilliklərə gedib çıxır. Məbədin kitabxanasında e.ə. IV əsrə aid də gil lövhəciklər olmuşdur. Bu onu göstərir ki, qədim Şumerdə kitabxanalar uzun müddət mövcud olmuşdur. Gil lövhəciklərin çox hissəsini ədəbi mətnlər təşkil etmişdi. Kitabxana kərpicdən tikilmiş binada yerləşdirilmişdir. Lövhəciklər binanın divarına yaxın ağac rəflərdə düzülmüşdü.

Şumer, akkad və babilin Ur, Laqaş, Kiş və digər şəhərlərinin dağıntılarından arxeoloqlar qədim kitabxanalar aşkar etmişlər.

Qədim Şərqi kitabxanaları içərisində xetlərin dövlət kitabxanası və arxivi də mühüm yer tutmuşdur. Bu kitabxana və arxiv 1906-1907-ci illərdə Ankara yaxınlığında aşkar edilmişdir. Orada Xetlərin paytaxtı Xattusda hökmdar Xattusilinin (e.ə.XIII əsrin ikinci yarısı) sarayının dağıntılarından arxeoloqlar 11 minə yaxın gil löv-

həciklər və yaxud fraqmentlər (salamələr, hökmdar məktubları, nəsihətlər, müraciət, ritual mətnləri, atlara qulluq üzrə rəhbərlik və s.) aşkar etmişlər. Çox ehtimal ki, bu ədəbiyyat kitabxanasının, ilk dövrlərdəki fondunun çox cüzi bir hissəsidir. Əgər əsər bir neçə gil lövhəcikdən ibarət olurdusa, bütün onlar əsərin ilk sözünü bildirməklə nömrələnirdi. Sərlövhədə müəllif, onun titulu, yaşadığı yer göstərilirdi. Bəzi hallarda katibin adı da qeyd edilirdi. Sonra əsərin adı, qeydlər, davam edəcəyi öz əksini tapırdı. Kitabxana müəlliflərin adları əsasında tərtib edilmiş kataloqla təchiz edilmişdi.

Egey dənizi tayfalarının e.ə. XII əsrdə xət dövləti ərazisinə soxulmaları güclü dövlətin dağılması ilə nəticələndi. Beləliklə, də xət paytaxtı və kitabxana tar-mar edildi.

Bu mövzuda tələbələr qədim Çində e.ə. 1300-cü ildə heroqlif yazısının meydana gəlməsini və inkişafını (hələ Şan (İn) dövləti epoxasında Çin yazısı 2 min müxtəlif işarəni-heroqlifi özündə birləşdirmişdi), onun Yapon, Vyetnam və digər Asiya ölkələrində yayılmasını (indi Çində 50 mindən çox heroqlif var), ilk dəfə qoyun sümükləri üzərində heroqlif yazılarda ovçular üçün falların yazılmasını, sonralar belə “fal kitabları”nın bürünc qablar üzərinə köçürülməsini, e.ə. I minilliyin başlanğıcından çinlilərin bambuk lövhələri üzərinə heroqliflər yazmalarını (xətkeşə bənzər bu taxta lövhələr iplə bir-birinə sarınıb düzülürdü və o dövrün kitabı hesab edilirdi), e.ə. III yüz ildə çinlilərin ipək üzərində yazmağa keçmələrini və s. məsələləri öyrənirlər.

Burada tələbələr Çin dilində yazılı mənbələrə və əsərlərə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çox maraqlıdır ki, Çin dilindəki yazılı mənbələr və əsərlər barədə ilk geniş məlumatı Çin tarixçisi və biblioqrafı **Ban Qu** (e.ə. 92-32-ci illər) tərəfindən tərtib olunmuş “Xan səltənətinin tarixi” əsərində verilmişdir. Ban Qu kitabları növlərinə görə ayırmış, nadir hərbi kitablar, “incəsənət və bədii əsərlər” haqqında bilgiler sistemləşdirmişdir. Ban Qu zamanında konfusiçilik ideologiyası hakim ideologiyaya olduğuna görə onun təsvir etdiyi kitablarda konfusiçilik qayda-qanunları əsas götürülmüşdür. “Dəyişilmə kitabı” – “İtszinu”da falçılığın əsas, əski naturfəlsəfi mətnləri, “Tarix kitabı” – “Şutszinu”da tarixi yozumlar, “Nəgmələr kitabı” – “Litszi də mərasimlər, “Musiqi haqqında qeydlər” – “Çuntsyu”da tarixi olaylar, “Mülahizələr və Söhbətlər” – “Lunyuy”da verilən deyim Konfusiyyə və yaxud onun şagirdlərinə aid olmalarını tələbələrin bil-

məsi vacibdir. Ban Qunun bibliografiyasında poemalardan sonra hər b elminə, astronomiyaya, fəlcılığa, tibbə, təqvim məsələlərinə aid kitabların verilməsi də tələbələrin bilik əldə edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Əski çağlarda Çin kitabında diqqəti cəlb edən abidələrdən biri “On doqquz şer” və nəsr əsərləridir. Bu əsərlərin VI şahzadə Syao Qunun “Seçmələr” toplusuna daxil edilməsini də tələbələr bilməlidir (bu əsərlərin I və II əsərlərdə yarandığı ehtimal edilir).

VII – VIII yüzilliklərdə əlyazmaların köçürülməsi ilə məşğul olan və artıq köçürülmüş kitabların satılması ilə məşğul olan xüsusi adamların mövcud olduğunu, kağızda lüləvari kitabın II əsrdən X əsrə qədər yayıldığını, ilk kitab köşklərinin meydana gəldiyini, Şərqi Szin sülaləsindən (IV-V əsrlər) sonra dövlət və xüsusi, şəxsi kitabxanalarda lülə-kitabların üstünlük təşkil etməsini, I-VI əsrlərdən sonra Suy və Tan sülaləsi dövrünə qədər əlyazma kitablarının inkişafı, çiçəklənməsi dövrünü, **Li Bi**, **Su Byan**, **Lyu Qunço** kimi kitab həvəskarlarının kitabxanalarında 10.000-dən 30000-ə qədər lüləvari kitabın toplandığını, Çində ksiloqrafiya üsulu ilə kitab çapının Tan sülaləsi dövrünə (VII – IX əsrlər) aid olmasını, dünyada ksiloqrafiya üsulu ilə çap edilmiş ən qədim çap kitabının “Szin qan Szin” olmasını, (bu kitabın çapı tarixi 868-ci ilə aid edilir), habelə 776 və 881-ci illərdə ksiloqrafiya üsulu ilə çap edilmiş kitabların olmasını (“Szin qan Szin” kitabı hazırda Londonda Britaniya muzeyində saxlanılır), litoqrafiya və yığı üsulları ilə də kitab çapının vətəninin Çin olmasını liter (mexaniki) üsulla kitab çapını dəmirçi **Bi Şen** 1040 – 1048-ci illərdə həyata keçirib, rəngli kitab çapının XIV əsrdə Çində meydana gəlməsini və s. mühüm kitabçılıq məsələlərini də tələbələr bu mövzuda öyrənirlər. Əski Misir, Şumer, Çin kitabından xeyli fərqli olaraq qədim Hind kitabı zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. E.ə. III minillikdə qədim hind mədəniyyəti çiçəklənmə dövrü keçirirdi. Bu mədəniyyət hind çayı vadisində inkişaf etmişdi. Bu dövrə aid mədəniyyət mərkəzlərindən biri müasir Mohenco-Daronun (Sind vilayəti), o biri isə Harappanın (Pəncab vilayəti) ərazisində yerləşirdi. Qədim hind mədəniyyətini **protodrauid** və **dravidlər** yaratmışdılar.

Bizim eranın ilk əsrinə qədər Hindistanda mövcud olan abidələr – vedalar, buddaçı ədəbiyyatı, Cayn və epik əsərlər, Veda abidələri ölü Hind-ari dillərində yazılmasıdır. **Vedalar** e.ə. II minilin sonu – I

minilin birinci yarısında yaradılmış dörd məcmuəni – “**Riqveda**”, “**Samaveda**”, “**Yacurveda**”, “**Atxaraveda**”nı əhatə edir. Bunlardan ən qədimi və müstəqili “**Riqveda**”dır və burada Allahlar tərənnüm edilir, “**Samaveda**”ya daxil edilmiş nəğmələrin əksəriyyəti bayram təntənələrinə və qurbankəsmə mərasimlərinə aiddir, “**Yacurveda**” isə dua və qurban mərasimi qaydalarına həsr olunmuş kitabdır. “**Atxaraveda**” şər qüvvələrə qarşı kahin ovsunlarından ibarətdir. “**Riqveda**” müqəddəs hinmlər toplusu kimi e.ə. II minilin sonu – I minilin başlanğıcında tərtib edilmişdir. Başqa vedalar isə onun bir çox şerlərinin bənzərləri və oxşarlarıdır. Böyük elmi və bədii əsərlərin əksəriyyəti əski çağlar Hindistanında şifahi şəkildə kahinlər arasında əzbərlənərək yaddaşlara yazılır, nəsil-dən-nəslə ötürülürdü. “**Riqveda**” toplusuna 1028 himn daxildir. “**Atxaraveda**”da isə 371 himn vardır. “**Atxaraveda**” mətnlərində hinmlər, cadugər duaları əks olunub.

Brahmanizmin meydana gəlməsi dövrü e.ə. I minilin birinci yarısı hesab olunur. O, əslində veda dininin dəyişikliyə uğraması nəticəsində, yəni onun davamçısı kimi meydana gəlmiş dinlərdən biridir. Brahmanizm təlimi “**Mahabharata**”, “**Brahmana**”, “**Upanişadlar**” və s. kitablarda cəmlənmişdir. Brahmanizmə görə, bütün varlığın əsasını təşkil edən yaradıcı Allah Brahma, təbiətin məhsuldar qüvvələrini təşkil edən Vişnu və Şivadır. Brahmanizmi y.e. I minilində öz yerini iduizmə vermiş, daha doğrusu, yeni dinə çevrilmişdir.

Buddizm fəlsəfi fikir kimi, e.ə. VI-V yüzillərdə meydana gəlməyə başlamış, e.ə. IV-III yüzillərdə dini təlim kimi formalaşmış, e.ə. III yüzildə rəsmi din elan olmuşdur. Hazırda Şri Lanka, Yaponiya, Çin, Nepal, Myamma (Birma) və Tibetdə (Lamaizm formasında) və başqa ölkələrdə yayılmışdır. Təqribən 500 milyon adam bu dinə etiqad edir. Bu dinin banisi Budda (Nurlu) adını almış **Siddhartha Qautama** olmuşdur. Bu din brahmanizmə etiraz əlaməti olaraq meydana gəlmiş, onun müqəddəsləşdirdiyi kasta (təbəqə) sistemində, Allahlara ibadətənin çətin, üzücü ayınlərinə, ifrat hal almış qurbankəsmələrə qapışı çıxmışdır. Bu yeni dinə görə insan özünü əxlaqi cəhətdən təkmilləşdirməklə, həyata yaxınlaşdırmaqla, nicat yolu aramaqla, dünyanı dərk etməklə, öz gücünə arxalanmaqla arzusuna, məqsədinə çata bilər. Buddizm insanı əzablardan xilas edən, ona yeni yol göstərən ideyaları ilə geniş kütlə arasında yayılmışdır. Buddizmlə bağlı əski kitab çağımıza bir neçə dildə, o cümlədən,

sanskritdə və kali dillərində gəlib çatmışdır. Əsas versiyalar e.ə. 80-ci illərdə Seylonda – Şri Lankada yazıya alınmış “**Tipitaka**” – (“Üç səbət qanun”) kitabında cəmlənmişdir. Bu topluya daxil edilmiş əsərlər daha öncə – e.ə. VI və II yüzillərdə meydana gəlmişdir. Bu kitab əsasən buddizm təlimini, dini dünyagörüşü təbliğ edir. Mətnin xeyli hissəsini təşkil edən “**Suttapitaka**”ya daxil olan əfsanələr, pırıçalar, dialoqlar şerlə, nəsrələ qələmə alınmışdır. Onun əsas hissələri “**Kxuddakanika**” – “Qısa təlimlər toplusu”dur.

Yeni eranın VI – XIII yüzilliklərində dini, fəlsəfi, bədii, tarixi və s. əsərlərin əlyazmaları çoxalır, zəngin kitabxanalar yaranır. Bu əlyazmaların tərtibi devanahari əlifbasının (XIII əsr) yaranmasından sonra xüsusilə geniş miqyas almışdır.

Qədim İran kitabının tarixi e.ə. III min il ərzində Hinduquş dağlarından Dunaya qədər, habelə Xəzərin güneyindən Dəclə və Fərat çayları sahillərində böyük bir ərazidə İran tayfaları və xalqlarının yaşama yerləri ilə əlaqədar yaranmış və inkişaf etmişdir. İran kitabı orta fars, parfiya, soğda və s. dillərdə yaranmışdı. İran kitabının xeyli hissəsi pəhləvi dilində, əsas hissəsi isə fars dilində (bizim eranın 4-5 yüzilindən) meydana gəlmişdir. “**Pançatantra**”dan iqtibas edilərək pəhləvi dilinə çevrilmiş “**Kəlilə və Dimnə**”, eyni zamanda ərəbcəyə tərcümə edilərək dünyaya yayılmışdır. “**Hvataynamə**” (“**Şahlar haqqında kitab**”) da bu dövrün mühüm abidələrindən hesab edilir. “**Dəngart**” ensiklopedik əsəri və “**Bundahişa**” (“**İlkin yaranış**”) kitabı, “**Yadigari Zəriran**”, “**Drəht assurik**” (“**Assuriya ağacı**”), “**Karnamaki ərtaşəri Panakan**” (“**Ərdəşir Panaqanın əməlləri**”), “**Şətrəng**” və s. əsərlər (müxtəlif dillərdə) əlyazması şəklində İranda geniş yayılmışdır. Bizim eranın əvvəllərində Mani dininin təşəkkülü ilə əlaqədar yaranan əsərlər İran kitabının müəyyən hissəsini təşkil etmişdir. 216 – 274-cü illərdə yaşamış məşhur rəssam Mani 24 yaşında özünü peyğəmbər elan etmiş, şərq ölkələrini gəzərək dini təlimlərini yaymışdır. Mani 6 kitabdən ibarət olan fəlsəfi təlimini özü yaratdığı əlifba ilə yazmışdır. Manilik – zərdüştcülüyün, buddizmin, xristianlığın, qnostisizmin və başqa dini təlimlərin təsiri ilə yaranmış, Hindistanda, Orta Asiyada və İranda yayılmışdır.

Qədim dünya kitabının müəyyən hissəsini yəhudi xalqının yaratdığı ədəbiyyat (əsərlər) təşkil edir. E.ə. XI – VI yüzillərdə yəhudilərin istifadə etdikləri yazı və əlifbada ilk təqvim və kitablar yaranmışdır. Yəhudi dilində ən qədim kitabə kənan əlifbası ilə yazıl-

mış Keyzer təqvimidir (e.ə. X yüzil), e.ə. IX – VIII yüzillərdə “Varlıq”, “Axirət”, “Levililər”, “Rəqəm” (“Saylar”) kitabları meydana gəlmişdir. Bu kitablarda dünyanın, israil tayfaları, oğullarının nəslinin yaranması miflər, əfsanələr əsasında təsvir edilmişdir. E.ə. V yüzilin ikinci yarısından başlayaraq “peyğəmbərlərin” dini, siyasi çıxışları yazıya alınmışdır. E.ə. VII və VI yüzillərin başlanğıcında “İsus Navin”, “Hakimlər”, “I – IV çarlıq kitabı” və “I və II çarlar kitabı” yaranmışdı. Bu kitablarda Fələstin tarixi, Yahve mətnləri əsas yer tutur. E.ə. 622-ci ildə Yerusəlimdə (Qüdsdə) məbədin yenedən qurulması zamanı “peyğəmbərlər” təlimini yekunlaşdıran “İkili qanun” kitabı aşkar edilmiş və mövcud olan Musanın dörd kitabına əlavə edilərək indi məşhur olan “Tövrat”ı əmələ gətirmişdir. Yəhudi xalqının qədim kitab xəzinəsi dini və dünyəvi olmaqla iki istiqamətdə yaranmış, inkişaf etmişdir.

Yunan və roma dövlətlərinin yaranması bəşər mədəniyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirdi. Müasir Avropa mədəniyyəti həmin mədəniyyətin əsasında yaranmış, inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstan və Romada riyaziyyatın, astronomiyanın, tibbin, tarix və coğrafiyanın, bədii ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafı, ümumiyyətlə, elmin çiçəklənməsinə əsas oldu.

Antik mədəniyyət kitab tarixində də yeni səhifələr açdı. Antik cəmiyyətdə savad da yüksək səviyyədə olmuşdu.

Yunanıstan ərazisində ilk yazılı abidələr e.ə. XXI-XVI əsrlərdə meydana gəlmişdir. Bu dövr üçün piktoqrafik yazı və heroqliflər xarakterik olmuşdur. Burada e.ə. XVI-XI əsrlərdə heca yazısı geniş yayılmışdı. Yunan əlifba yazısı e.ə. IX-VIII əsrlərdə finikiya əlifbası əsasında yaradılmışdı. e.ə. V əsrdə yunan əlifbasına artıq sait səslər daxil edilmişdi. E.ə. IV əsrdə Afina məmuru **Evklid** indiyə qədər istifadə edilən əlifbanı qanunla təsdiq etdi. Müasir yunan əlifbası (7 sait, 17 samit) cəmi 24 hərfdən ibarətdir. E.ə. VII-VI əsrlərdə ilk yunan əsətləri meydana gəlmişdir. E.ə. VI əsrdə Homerin “İliada” və “Odiseyya” epik əsərləri yarandı. Bizim eradan əvvəl IV əsrin sonunda ilk yunan bükülmüş kitabı (papiirusda) meydana gəlmişdir.

E.ə. VIII -VII əsrlərdə etruskilər yunan əlifbası əsasında (o, tam 19 hərfdən ibarətdir) özlərinin əlifbalarını yaratdılar. 8 mindən çox etruski yazılı abidəsi (əsasən qəbirüstü yazı) gəlib bizə çatmışdır.

Bundan sonra etruskilərin əlifbası digər İtalyan xalqları arasında geniş yayıldı.

Latın əlifbasında "Romul Qara daşı" üzərindəki yazılı abidəsi e.ə. VI əsrə aiddir. O dövrdə latın əlifbası 21 hərfdən ibarət olmuşdu. Sonralar latın əlifbasına 3 hərf də əlavə edilmişdi. Beləliklə, latın əlifbası 24 hərfdən ibarət olmuşdu.

Antik cəmiyyətdə yazı materialı kimi əsasən papirus, perqamen və ağac lövhəciklərdən istifadə edilmişdir.

Antik cəmiyyət Şərqdən nəinki yazı sistemlərini, eyni zamanda yazı materiallarını da mənimsəmişdir. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, papirus Yunanıstana e.ə. VII əsrdə daxil olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə Yunan və Misir arasında daimi ticarət əlaqəsi mövcud olmuşdur. Bizim e.ə. III əsrə qədər papirus əsas yazı materialı olmuşdur. Misirin sahibkarlığında olan papirusun qiyməti daim qalxırdı. Buna görə də insanlar daha ucuz başa gələn yazı materialı axtarışını davam etdirirdilər. Bu axtarışların nəticəsi olaraq perqamen meydana çıxdı. Əlbəttə, perqamenə qədər Misir və Assuriyada dəridən yazı materialı kimi istifadə edilmişdi. Ancaq bu işdə əsas rol Kicik Asiyanın Perqam Ellin dövləti oynamışdır. Buna görə də burada yazı materialı kimi hazırlanmış material perqamen adlanmışdı. Lakin Perqam dövləti perqam istehsalını uzun müddət öz sahibkarlığında saxlaya bilmədi. Yunanların və romalıların özləri belə yazı materialı istehsal edə bildilər. Lakin antik dövrdə bu yazı materialının hazırlanma texnologiyası haqqında məlumat bizə çox cüzi gəlib çatmışdır. Bu yazı materialının hazırlanmasına dair ən qədim resept bizim eramın VIII əsrinə aiddir.

Antik dövrdə kitabın yayılması da təşkil edilirdi. Bu işə kömək məqsədilə müəlliflər öz əsərlərini geniş əhali auditoriyasında – tən-tənəli yığıncaqlarda, məclislərdə ucadan oxuyurdular. E.ə. 456-cı ildə Olimpiya oyununda filosof **Epedokl** və tarixçi **Herodot** öz əsərlərini ucadan oxumuşdular. Bu adət bütün antik cəmiyyətdə geniş yayılmışdır. Kim istəyirdi öz şəxsi kitabı olsun, belə adamlar kitablara sifariş siyahıları tərtib edirdilər. Beləlikdə də kitab həvəskarları öz kolleksiyalarını yaradırdılar.

E.ə. V əsrdən Yunanıstanda kitab ticarəti başlanmışdı. Bu, Afinanın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatının çiçəkləndiyi dövr idi. Beləliklə, bu dövrdə kitab ticarətçisi və kitabxana anlayışları meydana çıxdı. İnsanlar kitab köşklərinə gedir, yeni kitablara tanış olur və

onları müzakirə edirlər. Tacirlər uzaq ölkələrə gedir, müxtəlif mallarla bərabər kitabları da əldə edir və öz ölkələrinə gətirir-dilər. Xalq toplanan yerlərdə kitablar satılırdı. E.ə. IV, xüsusilə III əsrdə kitabxanalar yaradıldı. Bunların içərisində məşhur İskəndəriyyə kitabxanasını, bundan sonra Roma və Perqamda yaranmış kütləvi kitabxanaları xüsusilə qeyd etmək olar. İctimai kitabxanalar və kitab kolleksiyacıları yaxşı redaktə edilmiş və diqqətlə istehsal edilmiş kitablara ehtiyac hiss edirlər. Müəllif və oxucu arasında vasitəci-naşir meydana gəlmişdi. Naşirlər kitabların yayılmasına da xüsusi əhəmiyyət verirdilər. İlk iri kitab naşiri Siseronun dostu, müstəqil torpaq sahibkarı **Tit Pomponiy Attik** (e.ə. 109-32-ci illər) olmuşdur. Bu dövrdə Roma, Afina, İsgəndəriyyə və digər şəhərlərdə aşağı keyfiyyətli kitab istehsalı genişlənmişdi. Bu Siseronu da narahat etmişdi. Bu həm də onunla əlaqədar idi ki, kitab istehsalı və yayılması ilə əhalinin aşağı təbəqələri məşğul olurdular. Odur ki, Attik yaxşı kitab istehsalı üçün çox sayda redaktorları, korrektorları və kitab üzü köçürənləri topladı, hətta yunan dilində kitab redaktə edilməsinə qrammatika sahəsində məşhur olan **Tirannionu** cəlb etdi. Attik ilk olaraq Siseronun, sonra isə Platonun əsərlərini istehsal etdi. İlk illüstrasiyalı kitabı da Attik buraxmışdır. Bu görkəmli alim və yazıçı Terensiya Varronun (e.ə. 116-27-ci illər) “Portretlər” kitabıdır. Burada 700-ə qədər görkəmli romalı və yunanlının şəkli və tərcümeyi-halı öz əksini tapmışdı. İmperiya epoxasında kitab nəşri daha da geniş miqyas aldı.

Antik dövrdə müəllif və naşir arasında maraqlı münasibətlər də mövcud olmuşdur. Bu dövrdə müəllif hüququ qanunla qorunmur, başqa sözlə, tənzimlənmirdi. Müəyyən bir əsərin surəti hər hansı bir adamın əlinə düşürdüsə, o özü istədiyi qədər həmin əsərin üzünü köçürür, onu ya pula satır və yaxud pulsuz yayırdı. Bəzi hallarda kitablar müəllifsiz meydana çıxırdı. Şagirdlər özlərinin müəllimlərinin (görkəmli alimlərin və filosofların) mühazirələrinin, konspektlərinin surətlərini çıxarır və yayırdılar. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, bəzən elmi əsərlərin oğurlanması və yayılması da həyata keçirilmişdir. Tarixçi **Diador** məlumat vermişdir ki, onun “Tarix kitabxanası” əsərinin ilk variantı oğurlanmış və onun icazəsi olmadan yayılmışdır. Bəzi hallarda satıcılarla əvvəlcədən kitabın tirajı haqqında razılığa gəldirilər. İstənilən şəxs özü üçün istədiyi kitabların siyahısını tərtib edir, naşirlər və kitab satıcıları vasitəsilə hə-

min kitabları əldə edirdilər. Müəlliflər adətən öz əsərlərindən hec bir maddi xeyir almırdılar. Əksinə, müəllif nəşirə onun əsərini yaydığına görə təşəkkür edirdi, yaxşı halda nəşirdən bir necə nüsxə öz əsərini alır və satırdı. İmkansız müəllif varlı mesenata öz əsərini itihaf edirdi. Müəllif öz əsərinin əlyazmasını nəşirə verirdi. O, əsərin istehsalında və yayılmasında böyük rol oynayırdı. Qədim, keçmiş əsərlərin təkrar nəşri üçün nəşirlər mütəxəssis redaktorları nəşriyyata dəvət edirdilər. Mənbələrdən və tədqiqatlardan məlum olur ki, antik dövrdə kitabın nəşri ilə onlarla emalatxanalar məşğul olmuşdur. Burada yüzlərlə katib-kalliqraflar (əsasən qullar) kitabların üzünü köçürürdülər. Beləliklə, bir əsərin yüzlərlə nüsxələri qısa bir zaman ərzində yaranırdı. Yaxşı, aydın xəttlə yazılmış, gözəl bədii tərtibata malik olan əsərlər, əlbəttə, kalliqrafların gərgin əməyinin nəticəsi kimi meydana gəlirdi.

Ümumiyyətlə, antik dövrdə kitabın nəşrə hazırlanması və yayılması ilə çox sayda, müxtəlif peşə sahibləri: nəşir, redaktor, katib, korrektor, papirusu yapışdıran, illüstrasiyaçı, cildçi, satıcı və s. iştirak edirdi. İri kitab nəşri müəssisələrində, məsələn İskəndəriyyə emalatxanasında 100-150 mütəxəssis çalışırdı.

Romada və digər kitabçılıq işi mərkəzlərində nəşriyyatların fəaliyyətləri kitab ticarəti ilə sıx əlaqədə təşkil edilirdi. Kitab köşkləri adətən nəşriyyatlarla bir binada yerləşirdi. Kitab köşkləri çox hallarda meydanlarda və əhali sıx olan küçələrdə fəaliyyət göstərirdi, yazıcıların, alimlərin və kitab həvəskarlarının görüş yerinə çevlirdi. Burada savadlı, təhsilli insanlar ədəbiyyat yenilikləri ilə tanış olur, elmi söhbətlər, mübahisələr edirdilər. Yeni alınmış kitabdan müəyyən maraqlı hissəni kitab ticarətçisi ucadan oxuyurdu. Bunda məqsəd oxucuları-alıcıların diqqətini mağazaya yeni daxil olmuş ədəbiyyata cəlb etməkdən ibarət olmuşdur. Kitabın qiyməti başlıca olaraq kitabın formatı, tərtibatı, yazı materialı və s. əsasında müəyyən edilirdi (ondan asılı idi). İndi olduğu kimi özündə nadirlik xüsusiyyəti olmayan, köhnə kitablar yeni nəşrlərə nisbətən ucuz olurdu. Kitab ticarətçiləri müəyyən müddətə müəyyən qədər pul ödəməklə kitabı oxumağa və üzünü köçürməyə də verirdilər.

Antik dövrdə kitabçılıq işi, kitabxanalar qədim Şəqin kitab-saxlayıcılarına nisbətən daha geniş şəkildə, irəliyə doğru inkişaf et-

mişdir. Bu dövrdə müxtəlif mənəvi tələbat və təhsil inkişaf etmişdi. Bu amil isə kitaba olan tələbatı artırmışdır.

Antik cəmiyyətdə meydana gələn kitab məhsulunun əsas hissəsi monastirlərdə və kitabxanalarda toplanırdı. Antik müəlliflərin: Tasiya, Svetoniya, Samyustiya, Siseron, Verkili, Tit Liviyin və başqalarının əsərləri əlyazma şəklində geniş yayılır, hətta monastir kitabxanalarına da yol tapırdı.

Klassik mərhələdə Yunanıstanda kitabxanalar çox az olmuşdur. Etibarlı mənbələr e.ə. VI əsrdə Afina tiranı Pisistratının zəngin saray kitabxanası olduğunu təsdiq edir. Samos tiranı Polikrat Pisistratın həmin zəngin saray kitabxanasında olmuş və onun haqqında məlumatı e.ə. III əsrdə yazmışdır. Yunan-fars muharibəsi zamanı həmin zəngin saray kitabxanası da zəbt edilmiş və yalnız 160 ildən sonra kitabxana, əlbəttə, tam şəkildə olmasa da geri qaytarılmışdı. Cox ehtimal ki, bu kitabxananın fondunun əsas hissəsini Homer və Hesiodun epik poemaları, Alkey və Sapfonun lirik şeərləri, Fespudin faciələri, Anaksaqor və Pifaqorun fəlsəfi əsərləri və s. təşkil etmişdir. Elmə məlumdur ki, dramaturq Evripidin də zəngin şəxsi kitabxanası olmuşdur. Pifaqor məktəbinin yanında da qədim yunan kitabxanası olmuşdur. Böyük yunan filosofları Platon və Aristotelin və onların məktəblərinin xüsusilə məşhur kitabxanaları fəaliyyət göstərmişdir. Platonun kitab kolleksiyalarının taleyi barədə məlumat yoxdur. Görkəmli filosof Aristotelin kitabxanasının taleyi haqqında müəyyən məlumatlar gəlib bizə çatmışdır. Yunanıstandan kənar da Aristotelin kitabxanası haqqında məlumatlar yayılmışdır. Qraf Strabon yazır ki, Aristotel hətta Misir fironuna kitabxananı necə təşkil etmək barədə məsləhətlər vermişdir. Aristotelin kitabları və filosoflar məktəbi yanındakı kitabxana onun vəfatından sonra şagirdlərinin və dostu Feofrastın ixtiyarında olmuşdur. Nəhayət, bu görkəmli alimin və məktəbin kitabları əldən-ələ keçmişdir. Sullanın qoşunları Afınaya daxil olan vaxt Aristotelin kitab kolleksiyasını ələ keçirmiş və qiymətli qənimət kimi Romaya aparmışlar.

Ellinizm dövründə kitabxanacılıq işi çiçəkləndi. Ellin dövləti Makedoniyalı İsgəndərin dağılmış imperiyası əsasında meydana gəlmişdir. Ellin dövləti yunan və şərq mədəniyyətinin sintezi və idarə forması təsəvvürünü ifadə edirdi. E.ə. IV-III əsrlərin birinci mərhələsində ellin mədəniyyəti xüsusilə yüksək inkişafa malik ol-

muşdu. Ellin elmi zəngin təcrübəni, faktiki materialları topladı və onu diqqətlə sistemləşdirdi. Doğrudur, ellin mədəniyyəti, yüksək intellektual savadı olan şəxsiyyətlər yetirə bilmədi, lakin elmin, mövcud təcrübənin toplanması, öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi, biblioqrafik əsərlərin və lüğətlərin tərtibi sahəsində nəhəng işləri həyata keçirdi. Ellin dövlətinin böyük qayğısı nəticəsində e.ə. III-II əsrlərdə Antioxi, Perqam, Smirn və digər şəhərlərdə kitabxanalar açıldı.

Qədim dünyanın ən böyük və məşhur kitabxanası Museyonu (Misir) Muzaların məbədinin yanında təşkil edilmiş İskəndəriyyə kitabxanası (e.ə III əsrin əvvəli) hesab edilir. İskəndəriyyə şəhərindəki Muzaların məbədi əsl elm və maarif mərkəzi olmuşdu. İskəndəriyyə Museyonunda (yunanca museion-muzaların məbədi) riyaziyyatçılar (Arximed, Evklid, Eratosfen); astronomlar (Samoslu, Aristrax, K. Ptolemey); filosoflar (Filon, Plotin); şairlər (Kallimax, Feokrit) və başqaları fəaliyyət göstərmişlər. Bu məbədin çiçəklənmə dövrü e.ə. III-II əsrlərə təsadüf edir. Riyaziyyat, coğrafiya, tibb, filologiya, qrammatika və s. elmlər üzrə qiymətli əsərlər meydana gəlmiş, əlyazma kitabları hazırlamış və istifadə edilmişdir. Bu məbəd insanda kitabxana, tədris müəssəsi və elmi idarə təsəvvürü yaradırdı. Misir hökmdarı Ptolemey Soter (e.ə. 323-283-cü illər) özünün İskəndəriyyədəki sarayında yunan kitabının zəngin kolleksiyasını toplamış və alimlərin, filosofların, şairlərin dərnəyini təşkil etmişdi. Bu faydalı iş Misir hökmdarı, çar Ptolemey II Filadelf (e.ə 285-246-cı illər) tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. O, İskəndəriyyə məbədinə o dövrdə ədəbiyyat və elmdə yaradılmış bütün nailiyyətləri topladı. Bütün elm sahələrinə dair kitabların alınması həyata keçirilməyə başladı. Ptolemey emissarları ilk növbədə o dövrün kitab ticarəti mərkəzlərinə - Afina və Rodosa kitab almağa göndərdi. O, dövrün görkəmli şair, alim, filosofların əsərləri eyni zamanda Yunanıstanla bərabər, Kicik Asiya, Kipr, Krit, Pont, Marseldən toplandı. Ptolemey özünün kitabxanasına yunan mətnləri ilə bərabər efiopəy, fars, yəhudi, hətta hind mətnlərini cəmləmişdir. Məbədə çox sayda katiblər və redaktorlar da cəlb edilmişdir. Tədricən zəngin, həm də nəhəng kitab fondu yarandı. Burada Ptolemey Filadelfin hakimiyyətinin son illərində 500-1000 papirus (bükülmüş) kitabı, məbədə yanğın baş verən zaman (e.ə.47-ci il) isə 700.000 bükülmüş kitab (svitka) olmuşdur. Göründüyü kimi bu antik dövrdə ən

nəhəng kitabxana olmuşdur. Fondunun zənginliyi, genişliyi, mövzu və məzmun əhatəliyinə görə İskəndəriyyə kitabxanasını orta əsrin heç bir kitabxanası ilə müqayisə etmək olmaz. Hətta kitab çapının ixtirasından 100-200 il sonra da bu kitabxana öz nəhəngliyi ilə dünyada yeganə olaraq qalırdı. Zəngin kitab sərəvətinin toplanması kitabxananın fondunun istifadə üçün əlverişli şəkildə sistemləşdirilməsini zərurətə çevirdi. Bu vəzifə çox yüksək səviyyədə həll edildi. Kitabxanada yunan ziyalılarının elitası işləyirdi. Kitabxananın fondunun qaydaya salınmasında və kataloq sisteminin tərtibində yunan alimi və şairi Kallimaxın (təxminən e.ə. 305-250) xidməti böyük olmuşdu. e.ə. 257-180-cü illər ərzində Bizansdan olan məşhur şair, yazıçı, alim-filoloq Aristofan kitabxanaya başçılıq etmişdir. İskəndəriyyə kitabxanasında müəyyən təsnifat sistemindən istifadə edilmişdir. Elmdə belə məlumat təkrarlanır ki, kitabxanada ədəbiyyat, yəni kitab sahələrə, sähələr isə bölmələrə, yarım bölmələrə ayrılaraq sistemləşdirilmişdir. Bölmələr daxilində kitablar müəlliflərin əlifbası üzrə düzülmüşdür. Kataloqda ən çox kitab yazan müəlliflər təsvir edilmişdi. Ümumiyyətlə, fondun 1/8 hissəsi təsvir edilmişdir. Bu İskəndəriyyə Museyonun və kitabxanasının cəmiyyət, ölkə üçün əhəmiyyətini antik dövrün bütün hökmdarları eyni mənada qiymətləndirə, dərk edə bilməmişlər. E.ə. 145-ci ildə VII Ptolemey Fiskon alimləri Museyondan qovdu. e.ə. 48-ci ildə Yuli Sezarın İskəndəriyyəyə hücumu kitabxananın tamamilə yanmasına səbəb olmuşdur. Sonralar kitabxana müəyyən qədər bərpa edilmişdir. Bura Kicik Asiyanın Perqam kitabxanasından 200.000 kitab daxil edilmişdi. Bizim eranın III əsrində Misirdə baş verən vətəndaş müharibəsi kitabxananın tamamilə məhvə səbəb olmuşdu. Dini fanatiklər də İskəndəriyyə kitabxanasının dağılmasına böyük zərbə vurmuşlar. 391-ci ildə xristian patriarxı **Feofilin** başçılığı ilə bu məşhur kitabxananın qalan hissəsini məhv etmişlər.

Perqam kitabxanası da antik dövrün məşhur və zəngin kitabxanalarından hesab edilirdi. Perqam hökuməti elmin, mədəniyyətin, təhsilin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına böyük qayğı göstərirdi. Əlbəttə, alimlər, ziyalılar kitabxanasız keçinə bilməzdilər. Odur ki, çar **Atilla I** (e.ə. 241-197-ci illər) kitabxana təşkil etmişdir. Bununla bərabər, Perqam kitabxanasının əsası Atillanın I varisi **II Evmen** (e.ə. 197-159-cu illər) tərəfindən qoyulmuşdu. O dövrdə Perqam kitabxanasının fondu 200.000 papirus (bükülü) əsasən perqamen ki-

tablarından ibarət olmuşdu. Perqam kitabxanasının kataloquunu yunan alimləri - Kratey və Afinodir tərtib etmişdilər. Bizim eranın 200-cü ilinə qədər bu zəngin ümumi kitabxanadan alimlər istifadə etmişlər.

Roma yunan mədəniyyəti elementlərindən bəhrələnmişdi. E.ə. II əsrdən yunan kitab kolleksiyaları kitabxanaya daxil oldu. Bu kitab kolleksiyası əsasında Romada kitabxana yaradıldı. Bu kitabxananın fondunun əsasını yunan kitabları təşkil edirdi. Tədricən latın dilində kitablar kitabxananın fondunda müəyyən hissəsini təşkil etməyə başladı. Romada şəxsi kitab kolleksiyaları da meydana gəlməyə başladı. Siseron öz dövrünün məşhur kitab həvəskarı olmuşdu. Naşir Attik öz sarayına çoxlu kitab toplamışdı. O dövrdə kitabxanaşünaslıq üzrə ilk nəzəri əsər (Varronun "Kitabxana haqqında") meydana çıxmışdı. Bu əsərdə kitab kolleksiyasını necə toplamaq, habelə tövsiyə edilən ədəbiyyat göstəricisini necə hazırlamaq və s. haqqında məsləhətlər verilirdi. Bu dövrdən bibliofillər (kitab həvəskarları) artmağa başladı.

Romada kütləvi (ümumi) kitabxana da mövcud olmuşdur. Y. Sezarın kütləvi kitabxana təşkil etmək fikri olmuşdu. Onun öldürülməsi bu ideyanı həyata keçirməyə imkan vermədi. Kütləvi kitabxana acmaq ideyasını natiq və tarixçi Aziniy Pollion həyata keçirdi. O, e.ə. 39-cu ildə Azadlıq məbədində kütləvi kitabxana açdı. Bu kitabxananın divarlarında şöhrətli yazıcıların portretləri çəkilmiş, fondunda isə yunan və latın dillərində kitablar toplanmışdı. E.ə. 28-ci ildə **Oktavian Avqust** Palatin məbədində (ona yaxın xüsusi sarayında) kütləvi kitabxana yaratdı. Böyük Palatin kütləvi (ümumi) kitabxanası bir necə yüz il nümunəvi kitabxana kimi fəaliyyət göstərirdi. E.ə. 64-cü ildə Neronda baş verən yanğın kitabxananın məhv olmasına səbəb oldu. Bizim eranın 363-cü ilində İmperator Domisianın təşkil etdiyi kitabxana da yanıb sıradan çıxmışdır. Bundan sonra İmperator **Aleksand Sever** Romada kitabxana açmışdır. Bu kitabxanada yunan, latın dillərində ədəbiyyatla yanaşı, yəhudi, suriya dillərində də kitablar toplanmışdır. Konstantinin hakimiyyəti illərində Romada 28 kütləvi kitabxana olmuşdur. Romadan kənarada ən böyük kitabxana V əsrdə Konstantinopolda olmuşdur. Bu kitabxanada 120.000 kitab olmuşdur. Mənbələr təsdiq edir ki, imperiyada Romada və Rodosda fəaliyyət göstərən qədim

akademiylarla yanaşı, yeni açılan bütün iri tədris müəssisələrində kitabxanalar olmuşdur.

Yeni dinin (xristianlıq) yayılması ilə əlaqədar ilk dövrlərdə gizli olaraq xristian kitabxanaları meydana gəldi. Bu kitabxanalarda əsasən dini kitablar; kilsə başçılarının yazıları, sinodların göstərişləri, Bibliya toplanırdı. Fələstində Kesardakı kitabxanada 36 mindən çox papirus (bükülü) kitabı olmuşdur.

Roma kitabxanalarının əksəriyyətində iki müstəqil (latın və yunan) fond olmuşdur. Kitablar rəflərdə düzülmüşdü. Kitabxanaların əksəriyyətində kataloq tərtib edilmişdir. Kataloqlar kitabxananın divarlarında düzəldilmiş taxçalarda yerləşdirilirdi. Səhər tezdən kitabxanaların oxu zalları acılır və ən azı altı saat işləyirdi. Ellin epoxasında olduğu kimi, bütün kitabxanalara görkəmli alimlər rəhbərlik edirdi. Onlara kitabxana işini bilən mütəxəssislər təhkim edilirdi. Bizim eranın I əsrində İmperator Klavdiyanın idarəsi kitabxanalara nəzarəti həyata keçirmək üçün yüksək səviyyəli kitabxana kuratorları təhkim edilmişdir. Göründüyü kimi, antik kitabxanaları əhəmiyyətli səviyyədə inkişaf etmişdir. Onlar elm, mədəniyyət və maarifin mərkəzinə çevrilmişdir. Kitabxanalarda zəngin mədəni irs toplanmışdı. Kitabxanalara əsasən o dövrün ziyalı elitası: alimlər, filosoflar, yazıcılar, kitab və elmi sevnələr gəlirdi. Onlar ədəbiyyat yenilikləri ilə tanış olur, çox müxtəlif problemləri müzakirə edirdilər.

Kitabxanacılıq və kitabçılıq işi sahəsində antik dövrdəki mü-tərəqqi işlərlə bərabər, mürtəcə xarakterli işlər də həyata keçirilmişdir. Ayrı-ayrı (bəzi) hökmdarlar və din başçıları, tərəfindən kitaba, onun yayılmasına qarşı amansız nəzarət tədbirləri həyata keçirilmişdir. Elmə məlumdur ki, tanınmış filosof - materialist **Epi-kürün** (e.ə. 342-270-ci illər) yaratdığı 300-ə qədər əsərdən çox cuzi bir hissəsi qalmışdı. Müəllif Allahsızlıqda təqsirləndirilmiş, əsərlərinin əksəriyyəti isə məhv edilmişdir. Hakim dairələrin arzulamadığı əsərləri nəşr edən nəşrlər təqib edilir, öldürülür, buraxdığı kitablar isə müsadirə edilirdi. Hakimiyyətin məhvini əvvəlcədən xəbər verən (peyğəmbərlik edən) kitablar Romada Avqustun idarəsi tərəfindən məhv edilirdi. Tarixçi **Svetoniyannın** verdiyi məlumatdan aydın olur ki, qeyd etdiyimiz mövzuda 200-ə qədər kitab məhv edilib. Qeyd etdiyimiz ruhda nəinki tarixçiləri, həmçinin belə əsərləri satan, yayan şəxsləri Domisian idarə - üsulu edam etmişdir. Xristianlıq imperi-

yanın dövlət dininə cevrildiği vaxtdan kafirlərə qarşı əsl müharibə başlandı. IV əsrin başlanğıcında imperator Konstantin və imperator Feodosiya dövründə antik kitaba böyük zərbələr vuruldu, yüzlərlə alimlər təqib olundu, kitablar məhv edildi, arxiyepiskop Feofil əhali kütləsini məşhur İskəndəriyyə kitabxanasını dağıtmağa sövq etdi və məqsədinə nail oldu.

Görkəmli kitabşünas L. İ. Vladimirovun yazdığına görə, antik kitab çox böyük itkiyə məruz qaldı. O qeyd edir ki, elmə məlüm olan 3 min adda komediya və faciədən bizə yalnız 44 mətn gəlib çatmışdır.

§ 4. QƏDİM MÜQƏDDƏS KİTABLAR, ONLARIN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ YAYILMASI

Bibliya (yun. Biblia-kitablar) iudaizmə və xristianlığa aid müqəddəs kitablar külliyyatını əhatə edir. Qədim dini mətnlər toplusu müqəddəs kitabların meydana gəlməsinin əsasını təşkil etdi. Bibliya adı ilə məşhur olan müqəddəs kitablar ilk növbədə iki hissədən: Əhdi-ətiq və Əhdi-cədidən ibarətdir. Əhdi-ətiq xristianlıqdan əvvəlki dini kitabları, əhdi-cədid isə xristianlıqla əlaqədar yaranan, inkişaf edən, yayılan kitabları özündə birləşdirir.

Əhdi-ətiq qədim yəhudi ədəbiyyatı abidələrindən ibarətdir. Uzun tarixi dövr ərzində (e.ə. XII əsrdən bizim eranın I - II əsrlərinə qədər) qədim yəhudi (ibrani) və qismən isə arami dilində yaranmışdır. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Əhdi-ətiqə daxil olan kitablar e.ə. IX yüzildən yaranmağa başlamış və e.ə. 444-cü ildə dini islahatçı Erza tərəfindən redaktə edilmiş, sistemə salınmışdır.

İlk beş kitab: “Varlıq”, “Axirət”, “Levililər” (“Ruhani”), “Rəqəm” (“Saylar”) (IX - VIII yüzilliklərdə formalaşmış) və “İkili qanun” (“İkinci qanun”) (bu kitab e.ə. 622-ci ildə meydana gəlmişdir) Əhdi-ətiqə daxildir. “İkili qanun” kitabı Yerusəlimdə (Qüdsdə) məbədin yenidən qurulması zamanı aşkar edilmişdi. Beləliklə də Musa peyğəmbərə səmədan nazil olan müqəddəs “Tövrət” kitabı tədricən məşhurlaşmağa və yayılmağa (əlyazma və çap şəklində) başladı. Bibliyanın Əhdi-ətiq hissəsi 39, Əhdi-cədid isə 27 kitabdən ibarətdir (bəzi mənbələrdə Əhdi-ətiqin 50 kitabdən ibarət olması göstərilir.). Bu müqəddəs dini kitabların əksəriyyəti ruhanilərin dini

- siyasi çıxışlarının yazıya alınması nəticəsində yaranmış və inkişaf etmişdir.

Əhdi-cədid əslində xristianlıqdan əvvəlki ədəbiyyat abidələrindən ibarətdir. Əhdi-cədid I əsrin II yarısı və II əsrin əvvəlində əsasən yunan dilində yazılmış və həmin dildə də gəlib bizə çatmışdır. Evangeliya (yun. Euangelion) xoş xəbər mənasını verir. Bibliyanın ikinci hissəsi Əhdi-cədid də (“**İncil**”) çox geniş yayılmışdır (əlyazma və çap şəklində).

Tövrat və İncil kitablar toplusundan ibarət olan Bibliya 16 yüzil ərzində müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşamış müxtəlif müəlliflərin gərgin zehni əməyinin nəticəsində yaranmış və inkişaf etmişdir. İskəndəriyyə şəhərində Əhdi-ətiq İsus Xristosun (İsa peyğəmbər) doğumundan təxminən 300 il sonra ilk dəfə qədim yəhudi dilindən yunan dilinə tərcümə edilmişdir.

İncil Bibliyanın xristianlığa aid hissəsini təşkil edir. İncildə əsasən İsa peyğəmbər və onun möcüzələrinə aid erkən xristianlıq əfsanələri toplanmışdır. İlk dövrlərdə 30-a qədər İncil kitabı olmuşdur. Sonralar kilsənin müqəddəsləşdirdiyi və guya ancaq İsanın şagirdlərindən olan Matfey, Mark, Luka və İoannanın yazdığı 4 kitab Əhdi-cədidə salınmışdır. Həmin bu kitablar guya Allahın öz kəlamlarıdır. Onlar müqəddəs ruh vasitəsilə göndərilən vəhylərdən ibarətdir. Ehtimal ki, İncili I əsrin sonu II əsrin əvvəllərində ayır-ayrı müəlliflər yaratmışlar. İncilin harada tərtib edilməsi mübahisəlidir. Matfey, Mark və Lukanın İncil kitablarında məzmunca müəyyən yaxınlıq olsa da, İoannanın tərtib etdiyi İncil onlardan həm məzmun, həm də üslubca xeyli fərqlənir. Bu kitabla Kumran tapıntılarının (“Ölü dəniz” əlyazmaları) mətnləri arasında böyük oxşarlıq vardır. İncil kitablarında izzət cəkmək, şərə müqavimət göstərməmək, səbirlilik və mütilik, axirət dünyasındakı xoşbəxtliyə qovuşmaq xətrinə hər cür işgəncəyə dözümlülük təbliğ edilir. İsa peyğəmbər xristianlıq təliminə görə, “Allah-İsa-insan” sistemi kimi irəli sürülür. Ümumiyyətlə, Tövrətin əsasında, mərkəzində Allah, İsa peyğəmbər və insan durur. Nəticə budur ki, İsa “Allah-insandır”. Rəvayətə görə, İsa Roma imperatoru Avqustun dövründə Fələstinin Vifleyem şəhərində doğulmuş, Uideya, Qalileya, Samirə və s. yerlərdə yeni dini təlimi təbliğ etmiş, çarxıxa cəkilməmiş, sonra dirilərək qeyb olmuşdur. İsayə etiqad, dua, ibadət xristianlığın əsas ehkamlarındandır. Belə dini qayda-qanunlar maraqlı əhvalatlar, mö-

cüzələr bütün müqəddəs dini kitabların, o cümlədən Bibliyanın öyrənilməsinə, geniş şəkildə nəşr edilib yayılmasına səbəb olan amillərdən biridir.

Təsadüfi deyildir ki, ilk rus kitab çapçısı İvan Fyodorov ilk dəfə çapçılıq fəaliyyətinə müqəddəs Apostol kitabının nəşri ilə başlamışdır. Məlum olduğu kimi, Apostol İsa peyğəmbər və onun həvariləri (köməkçiləri) ilə əlaqədar olan maraqlı hadisələri, möcüzələri əks etdirir. İsa peyğəmbər və onun əfsanəvi 12 həvarüyünü ilə bağlı hadisələr Apostol kitabının məzmununda əsas yer tutur. Zəngin elmi, fəlsəfi, əxlaqi mənaya malik olan, insanlara xoşbəxtliklər diləyən Bibliyanın hər iki hissəsi Əhd-i ətiq və Əhd-i cədid milyonlarla insanın həyat kitabına çevrildi, öyrənildi, nəşr edildi və yayıldı.

Bibliyanın yayılması. Bizim eradan əvvəl II əsrdə papirus üzərində yazılmış ən qədim Bibliya mətni Kembriç Universitetinin kitabxanasında saxlanılır. E.ə. 135-ci ildə yazıya alınmış Bibliya mətnləri Kumran əlyazmaları içərisindədir (bu əlyazma Ölü dənizin sahillərindəki mağaradan tapılıb). Qədim yunan tərcüməsi Bibliyanın yayılması tarixində böyük rol oynadı. Tərcümənin təşəbbüskarı Misir hökmdarı **II Ptolemey Filadelf** (e.ə. 282-246) olmuşdur. Hökmdarın xahişinə görə, Yerusəlimin ilk ruhanisi Yeleazar ona yəhudi müqəddəs kitabını göndərdi. Yeleazar Misirə kitabla bərabər 72 tərcüməci - şərhçi göndərdi. Tərcüməcilərin etdikləri tərcümə **Septuaqint** adını aldı. Septuaqintin Sinaya aid olanı IV əsrin I yarısına aiddir. Onun Bibliya hissəsi (317 vərəq) Sankt - Peterburqun imperator ümumi (kütləvi) kitabxanasında saxlanılırdı. Həmin tərcümə 1933-cü ildə Britaniya (London) muzeyinə satıldı. Üz vərəqi isə Leypsiqdə universitetin kitabxanasındadır. Vatikan kodeksi IV əsrə aiddir. İskəndəriyyədə V-VI əsrlərdə yaradılmış Əhd-i ətiq və Əhd-i cədid Britaniya kitabxanasındadır. Bibliyanın qədim yunan tərcüməsi və Setiuaqintlərdən qədim latın dilinə tərcümələr IV əsrdə Suriya (617-ci ildə) dilinə, Efiopiya (IV-V əsrlərdə), Yepiskop Ulfilin (388-ci ildə vəfat edib), qot dilinə tərcüməsi, V-VI əsrlərdə erməni və gürcü dilinə və s. həyata keçirildi. Ulfilin qot Bibliyası öz gözəl bədii tərtibatı ilə çox fərqlənirdi. 781-783-cü illərdə qızıl və gümüşlə perqamen üzərində Monax Qodeskalk tərəfindən yazılmış İncil Böyük Karl üçün hazırlanmışdır. VII əsrdə İrlandiya monastırı Kellzdə çox gözəl, nadir Bibliya hazırlanmışdır.

Rus miniatür sənətkarlarının işləri ilə bəzədilmiş “Qero incili” (“Evanqelie Qero”); “Eqbert Zəburu” (“Psaltır Eqberta”) və s. əlyazma kitabları ilə müqəddəs Bibliya kitab sərəvəti zənginləşmişdi.

Kitabın çapı dövründən (15-ci əsrin ortalarından) Bibliya daha geniş yayılmağa başladı. İ. Qutenberqin ilk nəşrləri sırasında 42 və 36 sətirlik Bibliyaları, 1457-ci ildə P. Şeffər və İ. Fustun Maynsda iri formatlı “Zəbur” kitabı müqəddəs kitabların ilk çap nəşrləridir. İlk dəfə Mayns “Zəbur”unda buraxılış məlumatı və **mətbəə markası** meydana çıxmışdır.

İnkunabula dövründə (1. I. 1501-ci ilə qədər) latın dilində 94 tam Bibliya, milli dillərə tərcümə edilmiş 30 Bibliya çap edildi. Bibliya 1466-cı ildə Strasburqda **İ. Mentelin** tərəfindən ilk dəfə alman dilində çap olundu. 1478-ci ildə **Kventel** Bibliyanı Kölnə alman xalq (kütə) dilində çapdan buraxdı. Elə bunun ardınca Bibliya Sakson ləhcəsində nəşr edildi. **N. de Malerm** tərəfindən italyan dilinə tərcümə edilmiş Bibliyanı 1471-ci ildə Venesiya mətbəəçisi **Vendelin de Spir** çap etdi. 1484-cü ildə italyan bibliyasını Venesiya mətbəəçisi **A. Paltasiç** çapdan buraxdı. 1488-ci ildə **Kamp** və **Y. Severin** bibliyanı Praqada cex dilində çap etdi. 15-ci əsrdə ağac üzərində qravvura ilə illüstrasiya cəkilmiş bir necə nüsxə (kitab sənətinin yüksək inkişafını əks edən) bibliya çapdan buraxıldı. İlk belə nəşr 1475-76-cı illərdə Auqsburqda (Bavariya) **Q. Sayner** tərəfindən buraxıldı. 1476-78-ci illərdə alman bibliyasını gözəl illüstrasiyalarla təchiz edilmiş formada **İ. Zenzeşmidt** Nyurnberqdə çap etdi. Alman xalq dilində Köln bibliyasının 1478-ci ildə **Fon Unkel** tərəfindən buraxılmış nəşrində qibtə ediləsi sənətkarlar tərəfindən yerinə yetirilmiş 123 ksiloqrafik illüstrasiya verilmişdir. 15-ci əsrin illüstrasiyalı bibliyaları içərisində 1494-cü ildəki Lyubek nəşri də diqqətəlayiqdir (burada 152 illüstrasiya verilib). **A. Koberqerin** (mətbəəçi) alman və latın dillərində Nyurnberq nəşrləri də çox zəngin illüstrasiyalarla təchiz olunmuşdur. Naşir **A. Koberqer** Bibliyanın bu nəşrlərində əsasən Köln bibliyasının illüstrasiyalarından istifadə etmişdir. O, 1498-ci ildə **A. Dyurerin** qravvuraları ilə Apokalipsis nəşrini (1511-ci ildə təkrarən) çapdan buraxdı. Septuaqint və Vulqat çoxsaylı bibliyaların (əlyazmaların) müxtəlif milli dillərə tərcümələrində (mətnlərdə) təhriflərə yol verilmişdir. Bu təhriflərin mətnlərdən kənarlaşdırılması, yeni, daha keyfiyyətli tərcümələrin yaradılması zəruri idi. Orijinalların tənqidi nəşrlərinin yaradılması zərurət kimi

meydana gəlmişdi. Əhd-i ətinqin yəhudi mətni ilk dəfə 1488-ci ildə İtaliyanın şimal şəhəri Soncinoda nəşr edildi. Tanınmış humanist Erazm Rotterdamski Əhd-i cədidin yunan mətnini 1516-cı ildə Bazeldəki latın tərcüməsi ilə birlikdə çapa hazırladı. 1518-ci ildə Venesiyada A. Torrezano Septuaqintin tam mətnlərini nəşr etdi.

1514-1517-ci illərdə İspaniyada Alkal şəhərində (Madrid yaxınlığında) mətbəəçi **A. Qilen de Brokar** Kardinal F. Ximenesin təşəbbüsünü nəzərə alaraq Bibliyanı (Komplyuten **Əhd-i ətinqini**) çap etdi. 6 cilddən ibarət olan bu (Əhd-i ətinq) nəşrlə paralel olaraq yəhudi, arami (xaldey), yunan və latın dillərində, Əhd-i cədidin mətnləri yunan və latın dillərində çap edildi. Nəşr edilmiş bu nəşrlər çox geniş elmi aparatla, yəhudi və arami dillərinin qrammatikası və lüğəti ilə də təchiz edilmişdir.

M.Lyuter (1483-1546) tərəfindən Əhd-i-cədidin 1522-ci il sentyabrın 21-də buraxılmış 1-ci nəşri Bibliyanın yayılmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb etdi. 5 min nüsxə ilə çap edilmiş bu nəşr bir necə həftə ərzində çox sürətlə yayıldı. Elə həmin ilin dekabrında yeni nəşrin buraxılmasına ehtiyac yarandı.

Sonrakı 2 il ərzində Əhd-i cədidin M.Lyuterin tərcüməsində 14 müəllif və 66 pirat nəşri həyata keçirildi. 1523-cü ildən Əhd-i ətinq ayrı-ayrı kitablar şəklində çapdan buraxılmağa başladı. Lyuterə məxsus Bibliyanın tam nəşri 1534-cü ildə çap edildi. Bu mətbəəçi **Q. Luft** (Vittenberqdə) tərəfindən çap olundu. Luterin sağlığında onun tərcümə etdiyi Bibliya tam və ayrı-ayrı kitablar şəklində (400 nəşrdən çox) buraxıldı.

Bibliya mövzusunda ayrı-ayrı qırvyura seriyaları da buraxıldı (Frankfurtunda 1533-39-cu illərdə, Lionda 1538-ci ildə və s.).

R.Ettenin təşəbbüsü ilə 1550-ci ildə Parisdə Əhd-i cədidin yunan nəşri yüksək elmi işlənmə səviyyəsi ilə xarakterizə edilir. Onda ilk dəfə mətn şerlərə bölünmüşdür. 1569-1573-cü illərdə K.Planten Antverpendə 8 cildə çoxdilli Bibliyanı çapdan buraxdı (paralel olaraq yəhudi, arami, yunan, latın və suriya mətnlərlə; mis üzərində illüstrasiyalı qırvyura ilə). Çəmi 1212 nüsxədə buraxılmış bu nəşrin 12 nüsxəsi perqamendədir. XVI əsrin sonunda Bibliyanın çoxdilli nəşrə hazırlanması ilə alman dilşünası **E. Qutter** (1553-1605 və 1609-cu illər arasında) məşğul olmuşdur. O, nəşriyyat fəaliyyətinə 1586-cı ildə başlamışdır. E. Qutter elə həmin ildə Zəburu, 1587-ci ildə isə Əhd-i-ətinqi qədim yəhudi dilində çapdan buraxdı. 1599-cu

ildə Nyurnberq poliqotları Əhd-i ətiqin 8 kitabının 1-ci cildini 5 əsas dildə (xaldey, qədim yəhudi, yunan, latın və alman) nəşr etdilər. Əlavə olaraq fransız, italyan, sakson və sloven dillərində buraxıldı. Habelə 1599-cu ildə Əhd-i-cədid 12 dildə nəşr edilmişdir.

XVII əsrdə çapdan buraxılmış nəşrlər içərisində ən nüfuzlu, hörmətə layiqlisi 1642-ci ildə Parisdə Kral mətbəəsində çap edilmiş 8 cildlik latın bibliyası hesab edilir. Bu dövrün digər mühüm nəşri 6 cildlik çoxdilli bibliyadır. Bu Bibliyanı **Uolton** çapa hazırlamış və 1653-57-ci illərdə Londonda **T. Roykroft** tərəfindən buraxılmışdır. XVII əsrdə Bibliya illüstrasiyaları **X. Van Reyn Rembrandt, P. P. Rubens** və digər məşhur rəssamlar çəkmişdir. **M. Merian** (1593-1650-cü illər) metal üzərində qravyura “Bibliya təsvirləri” (1625-ci ildə) və “Müqəddəs tarix” (1627-ci ildə) adlı albomları buraxıb. 1698-1700-cü illərdə “Bibliya mis üzərindəki qravyurada” adlı albom Aqsburqda çap edilib. Burada verilən 759 qravyura Müqəddəs yazının aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Onlar, yəni qravyuralar **İ.M. Fruslinin** şəkilləri üzrə (əsasında) aqsburq və Nyurnberq qravyura ustaları tərəfindən yerinə yetirilmişdir. 1641 və 1768-ci illərdə Nyurnberqdə Bibliyanın 14 nəşri buraxılıb. Onlar Kurfyurst bibliyası adlandırılıb. Belə ki, həmin nəşrlərdə 11 sakson kurfyurstlərinin şəkilləri (portretləri) verilmişdi. Bu Bibliyanın illüstrasiyalarını **Kilian, Rixter, Zandrart** və digər rəssamlar çəkmişdilər.

XVIII əsrdən Bibliyanın öyrənilməsi ilə əlaqədar elmi fənlər (biblestika, bibliya arxeologiya, bibliya tənqidi və i.a.) inkişaf etməyə başladı. Bibliyanın təbliği və yayılmasında Bibliya cəmiyyətləri əhəmiyyətli rol oynadı. Bibliyanın nəşri və yayılması üçün ilk cəmiyyət 1710-cu ildə Almaniyanın Halle şəhərində **Q. Fon Kanşteyn** tərəfindən yaradılıb. 1802-ci ildə Britaniya Bibliya Cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyət öz fəaliyyətinin ilk 100 ilində Bibliyanın 165 mln nüsxəsini yaymışdır. Bu dövrdə artıq Bibliya və Bibliyanın ayrı-ayrı kitabları 300 dildə yayılmışdır.

XIX əsrdə Bibliyanın illüstrasiyalarla, qravyuralarla nəşri olduqca genişlənməmişdi. Bu işdə alman və Avstriya rəssam-romantiklərin çox böyük rolu olmuşdur. **Y. Şnorr fon Karolsfeld** (1794-1872) illüstrasiyalı “Kottun illüstrasiyalı bibliyası” (1850) və “Bibliya təsvirlərdə” (1853-1860) seriyalarını hazırlamışdır. XIX əsrin nəşrləri içərisində 1864-cü ildə Londonun “Lonqman, Qrin və K” nəşriyyat

firmasının buraxdığı Əhd-i cədid və Q. Şounun (1800-73) **Fra Ance-liko, P. Perucino** və digər rəssamların şəkilləri əsasında hazırladığı illüstrasiyalı ksilografıyası mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. XIX əsrin ən məşhur illüstrasiyalı bibliyası 1866-cı ildə iki cilddə buraxılmış fransız rəssamı **Q.Dorenin** illüstrasiyaları ilə təchiz olunmuş nəşr hesab edilir. Bu nəşr bir çox ölkələrdə, o cümlədən Rusiyada (M.O.Volfun nəşriyyatında) təkrarən nəşr edildi.

XX əsrdə Bibliya milyonlarla nüsxə tirajla nəşr edilmiş və yayılmışdır. Yalnız 1965-ci il ərzində Britaniya Bibliya Cəmiyyəti Bibliyanın bir sıra nəşrlərini dünyanın 1253 dilində 77 mln. nüsxə ümumi tirajla çapdan buraxdı. Yumşaq üzülklərdə buraxılan və çox ucuz qiymətə satılan Bibliya cib nəşrləri formasında çox geniş yayılmışdı. 1841-ci ildən bu işin təşkilinə başlandı. Alman naşiri Tauxnis Leypsiqdə Əhd-i cədidin cib nəşrini (K. fon Tişendorfun ingilis dilinə tərcüməsi əsasında) “Britaniya müəlliflərinin kolleksiyaları” seriyasında həyata keçirdi. 1905-ci ildə “Reklam” nəşriyyatı ucuz “Universal kitabxana” seriyası ilə Əhd-i cədidin **K. Ştat** tərəfindən hazırlanmış yeni alman nəşrini buraxdı. 5 cildlik ingilis bibliyası (“Kobden-Sanderson” nəşriyyatı) (1903 – 05) yaxud məşhur Oksford Bibliyası (1929-35) dəfələrlə nəşr olundu. Kembric və Oksford universitetlərinin birgə hazırladıqları Əhd-i cədidin yeni ingilis tərcüməsi həmin nəşriyyatlar tərəfindən 1961-ci il martın 3-də çapdan buraxıldı. İl ərzində bu nəşr 4 mln nüsxə ümumi tirajla buraxıldı. İngilis bibliofil nəşriyyatı “Qsolden Kokerel press” in 1931-ci ildə çap etdiyi Əhd-i-cədid XX əsrin mühüm və əhəmiyyətli nəşrlərindən hesab edilir. Bu nəşr R. Qibbinqs və A. E.Qillin bədii tərtibatı ilə buraxılıb. XX əsrin son illərində Əhd-i-ətiqin və Əhd-i cədidin müxtəlif dillərdə, gözəl bədii tərtibata, zəngin illüstrasiyalara malik olan nəşrləri geniş şəkildə çapdan buraxıldı.

Slavyan bibliyasının çox sayda əlyazma və çap nəşrləri yaranmış və yayılmışdır. Müqəddəs Bibliya kitablarının slavyanların dilinə ilk tərcüməsi Kirill və Mefodiyə məxsusdur. Tərcüməyə ilk əvvəl 863-cü ildən sonra Kirill başladı. İlk növbədə Əhd-i cədid və Zəbur tərcümə olundu. Əhd-i ətiqin tərcüməsi Kirillin vəfatından sonra Mefodi tərəfindən həyata keçirildi. Elmi tədqiqatlarda belə bir məlumat mövcuddur ki, 884-cü ildən sonra Mefodi Əhd-i ətiqin yunan dilindən slavyan dilinə tərcüməsinə başlamış və onun bütün kitabla-

rının tərcüməsini 6 ay müddətində (mart-oktyabr ayının axırı) həyata keçirmişdir.

Kirill və Mefodi qardaşlarının müqəddəs kitabların yunan dilindən slavyan dilinə etdikləri tərcümələrin əlyazmaları saxlanılmamışdır. Müqəddəs kitabların slavyan dillərindəki əlyazmaları XI-XII əsrə aiddir. Rus katibi **Upır Lixim** ilk müqəddəs yazıları köçürən (1047) şəxs kimi müəyyənləşdirilib. Ümumiyyətlə, xristianlığın qəbulundan sonra Qədim Rusiyada müqəddəs kitabların əlyazmaları yaranmağa başladı. Savvin kitabı 10-11-ci əsrlər, Assemanievo İncili (Evangeliya) X – XI əsr, Ostromirovo İncilinin 1056-57-ci illərdə hazırlanmış əlyazmaları ilə müqəddəs kitabların slavyan əlyazmaları yaranmağa başladı. Mütaliə üçün nəzərdə tutulan İncilin mühüm əlyazmalarından biri 1144-cü ilə (Qalic əlyazması) aiddir. 1350-70-ci illərdə Bolqarıstanda Əhd-i ətəiqin əlyazması (8 kitabdan ibarət) meydana çıxdı.

Toplu halında slavyan bibliyasının yaradılmasına ilk təşəbbüs XV əsrin sonunda Novqorodda arxiyepiskop **Kennadi Qonozov** tərəfindən qəbul edilmişdi. 1499-cu ildə hazırlanmış bu əlyazmanın surəti sonralar dəfələrlə köçürülmüşdür. Belarus etnik ərazidə bir sıra Bibliya kitablarını əhatə edən Supraslsk məcmuəsi 1507-ci ildə meydana çıxdı. Bu Bibliya **Matfe Desyat** tərəfindən hazırlanmışdı. Kirill kitab çapı meydana gəldikdən sonra, Bibliyanın ayrı-ayrı kitablarının mətbəədə istehsalı həyata keçirildi. 1517-19-cu illərdə **F.Skorina** Praqada 23 Əhd-i ətəiq kitabını, 20 ayrıca nəşr kimi çapdan buraxdı. 1525-ci ildə o, Vlnoda ilk dəfə slavyan çap Apostolunu buraxdı. 1553-cü illərdə fəaliyyət göstərmiş ilk Moskva anonim mətbəə İncilin 3 nəşrini (dar, orta, geniş şriftlə) çap etmişdir. Bu anonim mətbəə Zəburun ilk nəşrini həyata keçirdi.

Dəqiq tarixi məlum olan, bəzədilmiş Əhd-i cədidin tərkib hissəsi olan Apostol çap kitabı 1564-cü ildə çapçı **İ. Fyodorov** və Pyotr Timofeyev Mstislaveç tərəfindən Moskvada buraxıldı. İ.Fyodorov Apostolu ikinci dəfə Lvovda 1574-cü ildə nəşr etdi. İlk tam slavyan bibliyasını Kirill şrifti ilə bəzədilmiş, illüstrasiyalı formada Ostroq şəhərində buraxdı. (12.7.1580 və 12.8.1581-ci illərdə). Slavyan bibliyasının ilk Moskva nəşri 1663-cü ildə Moskva çap sarayı tərəfindən həyata keçirildi. Kitabın yığılması kiçik şriftlə (“Bibliya əlifbası”) həyata keçirildi. Bu nəşr tam slavyan bibliyasının birinci illüstrasiyalı buraxılışıdır. Bundan əvvəl slavyan bibliyasının ayrı-

ayrı kitabları yalnız F. Skorina tərəfindən illüstrasiyalı şəkildə çapdan buraxılıb.

Bibliyanın nəşrinə I Pyotr xüsusi maraq göstərmişdi. Onun təşəbbüsü ilə 1718-ci ildə iki dildə (holland və slavyan) Əhd-i cədidin (Hollandiya və Peterburqda) nəşri həyata keçirildi. Hələ 1712-ci ilin noyabrında I Pyotr Bibliyanın Sloven dilində buraxılması haqqında fərman vermişdi. Mətn üzərində 10 il işlənməsinə baxmayaraq, I Pyotr vəfat etdikdən sonra bu iş, yəni kitabın nəşri həyata keçirilmədi. Sonra bu iş yenidən başlansa da, yenə də I Pyotrun arzusu həyata keçmədi. Slavyan bibliyasının yeni nəşri yalnız 1751-ci ildə Peterburqda buraxıldı. Yelizaveta bibliyası adı ilə məşhurlaşan bu nəşr sonralar illüstrasiya və qravüralarla zənginləşdirilərək bir neçə dəfə (1775 və 1778) çapdan buraxıldı. XVIII əsrdə tam slavyan bibliyası, habelə Kiyevdə (1758, 1779, 1788) və Poçayevdə (1798) çap edildi. XIX əsrdə slavyan bibliyası 2-5 intervalla nəşr edildi. İmperator I Aleksandrın fərmanı ilə (6.12.1812) Rusiya Bibliya Cəmiyyəti təşkil edildi. Bu cəmiyyət fəaliyyətə başladığı ilk ildən Rusiya xalqlarının müxtəlif dillərində Bibliyanı çapdan buraxdı. 1860-cı illərdə Bibliyanın rus tərcüməsinin yaradılması üzrə güclü qüvvə meydana çıxdı. Bu cəmiyyətin əsas vəzifəsi bütün xristianlar üçün Rusiya xalqlarının dillərində Bibliyanı çap etmək və yaymaqdan ibarət olmuşdur. Cəmiyyətin prezidenti knyaz A.N.Qolisın seçilmişdi. Sankt-Peterburq Ruhani Akademiyasının gənc rektoru arximandrit **Filaret** də canla-başla, sevgi və xüsusi qeyrətlə bu cəmiyyətin üzvü olmuşdu. (sonralar o, Moskvanın mitropoliti olmuşdur). Əhd-i-cədidin rus dilinə tərcüməsini təşkil etmək ona həvalə edilmişdir. Rusiya Bibliya Cəmiyyəti özünün 14 illik fəaliyyəti dövründə Əhd-i-cədidini rus dilinə tərcümə və nəşr etdirmiş, onun ayrı-ayrı kitablarını Rusiyanın müxtəlif xalqlarının dillərində çap edib yaymışdır. Bu kitabın Rusiyada nəşri və yayılmasını sevinclə qarşılayan adamlar olduğu kimi, onun əleyhinə çıxan adamlar da olmuşdur. Rusiya Bibliya Cəmiyyətinin düşmənləri kimi Arakceevi, admiral Şişkovu, arximandrit Fotiyi və başqalarını qeyd etmək olar. Onlar A.N.Qolisını pravoslaviyadan geri cəkilməkdə, günahla protestantlara yaxınlaşmaqda günahlandırıldılar. 1824-cü ildən Rusiya Bibliya Cəmiyyəti təqib olunmağa başladı. Nəticədə çar I Nikolay 1826-cı il aprel ayının 12-də Rusiya Bibliya Cəmiyyətinin ləğv edilməsi, fəaliyyətinin dayandırılması üçün fərman verdi. Bibli-

ya Çəmiyyəti bağlandıqdan sonra Əhd-i-ətiq kitablarının rus dilinə tərcüməsinin ikinci dövrü başladı. Bu dövrdə Bibliyanın tərcüməsi və nəşri başlıca olaraq şəxsi təşəbbüs əsasında həyata keçirildi. Belə şəxsi təşəbbüs göstərənlərdən biri Sankt-Peterburq Ruhani Akademiyasının professoru, baş keşiş **Gerasim Petrovic Pavski** olmuşdur. O, öz tələbələri ilə birlikdə Əhd-i-ətiqin bir sıra kitablarını tərcümə etdi. Bu tərcümələr 1841-ci ildə litoqrafiya çap üsulu ilə bir necə yüz nüsxədə çap edildi. Bu işə görə **Q.P.Pavski** təqib edilməyə başlandı. İstintaq işi ilə müqəddəs Sinod məşğul oldu. Q. P.Pavsiki özbaşına Bibliyanı çap etdiyinə və yaydığına görə məhkəmə edildi. Bibliyanın litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş nüsxələri toplandı və məhv edildi.

Bibliyanın müsəlmanlar arasında təbliğ edilməsinə və yayılmasına arximandrit **Makariy** xüsusi səy göstərmişdir. O, müsəlmanlar arasında Bibliyanın slavyan mətninin təbliğ edilməsinin əlverişli olmadığını qeyd etmiş, bəzi dəyişikliklərin edilməsinə vacib saymışdı. Arximandrit Makariy 1834-cü ildən rus dilində Bibliyanın tərcüməsini və nəşr edilməsini əsas məsələ kimi qarşısına məqsəd qoymuş və bu işi həyata keçirmək üçün gərgin əmək sərf etmişdi. 1856-cı ildə Moskvada çar II Aleksandrın tacqoyma mərasimində Müqəddəs Sinodun bütün üzvləri toplandı. **Mitropolit Filaret** bu şəraitdən istifadə edərək, rus bibliyasını hazırlamaq və nəşr etmək arzusununu bildirdi. 1856-cı il mart ayının 20-də Sinodun qərarı oldu. 1860-cı illərdə Bibliyanın rus tərcüməsinin yaradılması üzrə güclü qüvvələr meydana çıxdı. Bu işin təşəbbüskarı Mitropolit Filaret (Vladimir Mixaylovic Drozdov, 1783-1867) oldu. Tərcümə D.A.Xvolsonun rəhbərliyi altında Peterburq Ruhani Akademiyası tərəfindən hazırlandı. 1861-ci ildən tərcümə "Xrist. Çtenie" ("Xristian mütaliəsi") jurnalında dərc edildi. Rus bibliyası tam şəkildə ilk dəfə 1876-cı ildə (I cildə) çap edildi. Bibliyanın ayrı-ayrı kitabları rus tərcüməsində sonralar çapdan buraxıldı. Rus rəssamları: **F. A. Bruni, N. N.Qe, A. A.İvanov, İ. E.Repin** Bibliya mövzularında əsərlər yaratdılar. **A. A. Aqin** 1846-cı ildə "Əhd-i-ətiq rəsmlərdə" albomunu nəşr etmişdir. Bibliyanın ən yaxşı tərcüməsi 1876-cı ildə Mavrikiya Osipovic Volfun (1825-1883) nəşriyyatında çap edildi. "Bibliya və yaxud Müqəddəs kitab" adı ilə çap olunmuş bu nəşrdə 230 rəsm verilib. Bu rəsmlər o dövrdə kitabın bədii tərtibatı, xüsusilə, illüstrasiyalarının hazırlanmasında çox məşhur olan **Qustav Do-**

re tərəfindən çəkilmişdir. Bir cildə iki hissədən ibarət olan bu nəşrin zəngin bədii tərtibatı və poliqrafik icrası vardır. Bu nəşrin qalın kartondan ibarət olan cildinin üzü nazik dəri ilə örtülmüşdür. Bu nəşr, XIX yüzilliyin II yarısında Rusiyanın kitab sənətində cildçiliyin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Bu nəşrin I hissəsi, yəni Əhd-i ətiq 20 kitabı əhatə edir (Varlıq, Axirət, Ruhani və s.). Kitabın 5 kq-dan çox ağırlığı, 603 səhifəsi vardır. Bibliyanın Əhd-i cədid hissəsi də 1878-ci ildə M.O. Volfun nəşriyyatında çapdan buraxılıb. Bu nəşr ilk öncə Həvvanın, sonra müqəddəs Zəbur kitabı ilə başlanır. Dini əsətilərə görə, Zəbur kitabı Allah tərəfindən Davud peyğəmbərə göndərilib. Müqəddəs Zəbur kitabına 28 kitab daxildir. Əhd-i cədidin kitablarından ibarət olan bu nəşr də gözəl bədii tərtibata malikdir və həcmi 605 səhifədir. M. O.Volfun nəşriyyatında çap edilmiş hər iki Bibliya nəşrinin bir nüsxəsi 1896-cı ildə Bakıya, çox ehtimal ki, ictimai yığıncaq işçilərinin kitabxanasına və yaxud Bakı Ruhani Cəmiyyətinə gətirilib. Hazırda hər iki kitab (Əhd-i ətiq və Əhd-i cədid) M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanasının nadir kitablar fondunda saxlanılır. İki hissədə Bibliya 1896-cı ildə Sankt-Peterburqda İ.L. Turzovun nəşriyyatında “Uşaqlar üçün Bibliya” adı ilə çap edildi. 1917-ci ildən, Böyük Oktyabr inqilabından sonra Rusiyada Bibliyanın nəşri və yayılması dayandırıldı. Onun xaricdən gətirilməsi qəti qadağan edildi. Bibliyanın yalnız ayrı-ayrı kitablarının nəşri həyata keçirildi. Belə nəşrlərdən 1925-ci ildə Moskvada M.V və S.V. Sabaşnikovların nəşriyyatında buraxılmış “Ruf kitabı”nı (“Книга руфь”) göstərmək olar. Bibliyanın tam şəkildə nəşri 1956-cı ildən həyata keçirilməyə başlandı. 1980-ci illərin sonundan Bibliyanın geniş şəkildə nəşri və yayılması bərpa edildi. 1988-ci ildə Ostrojsk bibliyasının faksimal nəşri həyata keçirildi. 1990-cı ildə “Uşaqlar üçün Bibliya”nın 3-cü nəşri Moskvanın “Stolisa” nəşriyyatında reprint üsulunda buraxıldı. 380 səhifədən ibarət olan bu kitab çox sadə dildə yazılmış və çox gözəl bədii tərtibat və poliqrafik icra ilə 200.000 nüsxə ilə nəşr edilmişdir. Kitabın köməkçi aparıtı, nəşrin sonunda verilən şərh, xüsusilə “Təmiz ürəklə” adlı **Diakon Aleksandr Mumrikovun** son sözü kitabın əhəmiyyətini xeyli artırmış və onun daha geniş yayılmasına imkan vermişdir. Son sözün axırında kitabı mütaliə etməyə başlarkən ediləcək dua və ibadətətin mətni, habelə kitab mütaliə edilib qurtaqdan sonra ediləcək duanın mətni də verilib. Əlbəttə, bunlar kitabın geniş yayılmasına

və istifadə edilməsinə gətirib çıxarır. Bunun ilk nəşri A. Sokolovun canlı, obrazlı dilinin nəticəsində hələ XIX yüzillikdə oxucu auditoriyası tərəfindən dərin rəğbətlə qarşılanıb.

Məşhur kitab çapçısı **Fransisko Skorinanın** 1517-1519-cu illərdə çap etdiyi Bibliya 3 cildliyinin I cildi 1990-cı ildə “Belarusiya Sovet Ensiklopediyası” nəşriyyatında çap edildi. 827 səhifədən ibarət olan bu nəşr faksimal nəşrdir və 12 min nüsxə ilə çapdan buraxılıb. XX əsrin 90-cı illərindən Bibliyanın tarixi üzrə ədəbiyyatın nəşrinə başlandı. Arximandrit Nikoforun “Bibliya ensiklopediyası”nın faksimalı təkrarən bir neçə dəfə nəşr edildi. “Xristianlıq” (“Христианство”) ensiklopedik lüğətdə (1993-95, üç cilddə) Bibliya mövzusu çox geniş şəkildə əks olunmuşdur. Belə nəşrlərin buraxılmasını son illərdə xüsusi diqqət yetirilir.

Müqəddəs Yazılar külliyyatında mühüm yer tutan Əhd-i cədid Yevangeliya və Apostol adları altında bir və yaxud iki kitabın üzü köçürülür, yayılır və yaxud çap edilərək yayılırdı. Apostol pravoslav kilsəsinin Allaha ibadət və etiqad kitabıdır. Bu müqəddəs kitabın əsas, tam mətni **Lukaya** məxsusdur. Apostol slavyan dilinə Kirill, Mefodi qardaşları və onların şagirdləri tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bizə gəlib çatan ən qədim nüsxə XII əsrin I yarısına aiddir. 1291 vərəqdən ibarət olan bu nüsxə Lvov tarix muzeyində saxlanılır, ona aid 8 vərəq Kiyevdə Ukraynanın EA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında saxlanılır. **Oxrid** və **Slepçen** Apostolu XII əsrin sonuna aiddir. Manuylov Apostolu XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəlində yaradıldı. XVI əsrin ortalarına aid ən gözəl bədii tərtibata malik olan qiymətli, nadir Apostol Troise-Sergiyev monastırının kitab sərəvətinə aid olub Rusiya Dövlət Kitabxanasında saxlanılır. Slavyan Apostolunun ilk çapı 1525-ci ildə Vilnoda çapçı Fransisko Skorina tərəfindən həyata keçirilib. Apostol eyni zamanda 1547-ci ildə Tırqoviştdə (Valaxiya) çap edildi. İlk rus kitab çapçısı İ.Fyodorov müqəddəs Apostol kitabını 1564-cü il martın 1-də Moskvada, 1574-cü ildə Lvovda (Ukraynada ilk çap kitabı) çapdan buraxdı.

Allahın kəlamlarından ibarət olan Bibliya kitablar külliyyatının Əhd-i ətiqə daxil olan Zəbur kitabı da müqəddəsdir, öyrəniləndi, yaylandı. Zəbur 150 dini nəğmə surəsi məcmuəsidir. Bu məcmuənin müəllifi David peyğəmbər hesab edilir. O, XI əsrin sonu X əsrin əvvəlində İsrailin çarı olub. Dini nəğmələr şəklində təqdim edilən surələr Allahın yer, insanlar üzərindəki hökmranlığını tərənnüm

edir, Allah haqqında insanların düşündükləri, təsəvvürləri əhatə edilir. Bizim eranın V əsrində Sinay kodeksi aşkar edilib. Zəbur kitabı IX əsrin II yarısında Kirill və Mefodi qardaşları tərəfindən slavyan dilinə tərcümə edildi. XI-XII əsrlərdən Zəburun əlyazma nüsxələri tərtib edilmiş və yayılmağa başlamışdır. XIII əsrdə Bolonda tərtib edilmiş Zəbur kitabı öz gözəlliyi, nadirliyi ilə çox məşhur olmuşdu. Bu gözəl xəttə və tərtibata malik olan Zəbur kitabı 1230-1241-ci illər arasında köçürülüb hazırlanmışdı. Rusiyada XIV əsrdən xidmət Zəburunun nüsxələri çoxalmağa başlamışdı. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş Simonov Zəburu zəngin illüstrasiya, qravvura və miniatürlərə malikdir. Burada 119 miniatür verilmişdir.

Müqəddəs Zəbur kitabı ilk dəfə 1495-ci ildə Setində çapdan buraxılıb. Zəbur kitabı Venesiyada 1519-20, 1521, 1546, 1561-ci illərdə çap edildi. Zəburun Mileşevski çapı 1544-cü ilə aiddir. Məşhur çapçı **F.Skorina** Zəbur kitabını Praqada 1517-ci ildə nəşr etmişdir. Görkəmli ilk rus kitab çapçısı **İ. Fyodorov** 1570-ci ildə Zabludovada müqəddəs Zəbur kitabını çapdan buraxdı. Bu kitab Moskvanın anonim mətbəəsində 1559-cu ildə nəşr edilmişdir. 1565-ci ildə Zəbur daha böyük formatda nəşr olundu.

XVI-XVII əsrlərdən Zəbur kitabı daha çox nəşr edilməyə və yayılmağa başladı.

Dünyanın, insanın yaranması sirrlərini və varlığın mənasını acan Bibliyanın Azərbaycan dilində tərcüməsi və nəşrinə XIX əsrin I yarısından başlanılıb. İlk dəfə 1842-ci ildə “İncil Mattaya görə” adı ilə Londonda çapdan buraxılıb. Bu ilk tərcümə **Mirzə Fərrux** və **Feliks Zarenba** tərəfindən həyata keçirilib. Van Nordenin tərcümə etdiyi “İncil Yəhyaya görə” adı ilə 1876-cı ildə İstanbulda çapdan buraxıldı. **Mirzə Fərruxun** tərcüməsində İncil 1877 və 1878-ci illərdə Londonda nəşr edildi. 1028 səhifədən ibarət olan 1878-ci il nəşri öz təhlükəli ilə diqqəti cəlb etdi. Ümumiyyətlə, 2002-ci ilə qədər “İncil” 15 dəfə Azərbaycan dilində əsasən London, İstanbul, Berlin və Leypsiq şəhərlərində ərəb əlifbasında çapdan buraxılıb. 1993-cü ildə Stokholmda Bibliya Tərcümə İnstitutu tərəfindən “İncil: Əhd-i-cədid, yaxud Rəb İsa Məsihin xoş xəbəri” adı ilə 612 səhifə həcmində çapdan buraxılan nəşr də diqqətə layiqdir. Bibliya başqa dillərə tərcümə və nəşr edilməsi nöqtəyi-nəzərindən dünyada birinci yeri tutur. 1500-cü ildə Bibliya yalnız 33 dilə tərcümə edilmişdi. XIX əsrin əvvəllərində Bibliya 70 dilə, əsrin axırına yaxın isə 400 dilə tərcümə

edilmişdir. XX əsrin I yarısında Bibliya 500 tam və qismən tərcümə edilmişdir. 1990-cı ilə qədər Bibliya 1800-dən çox dilə tərcümə olunmuşdur. 1992-ci ilin sonunadək Bibliya tam və ya qismən 2009 dilə tərcümə edilmişdir. Bu məlumatlar əsasən hər il nəşr edilən Bibliya kataloqu əsasında müəyyənləşdirilir. Son illər Bibliya yeni dillərə daha sürətlə, tez bir zamanda tərcümə edilir. Orta hesabla hər on gündən bir yeni tərcümə çıxır. Bibliya cəmiyyətləri, ayrı-ayrı xarici ölkələrin nəşriyyatları və təşkilatları tərəfindən nəşr edilən Bibliyanın nüsxələrinin ümumi miqdarını müəyyən etmək hələlik mümkün olmamışdır.

Qurani-kərimin meydana gəlməsi, formalaşması və yayılması. Dünya mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələrindən biri olan Quran müsəlmanlığın dini-fəlsəfi, hüquqi qaynağı olmaqla yanaşı, həm də çox mühüm ədəbi-tarixi salnamədir. Quranda ərəblərin islamdan əvvəlki tarixinə, adət-ənənələrinə, həyat tərzinə, dinlərinə, sami xalqların dünyagörüşünə, etiqaclarına, ümumiyyətlə, bəşər tarixinə, onun keçmişinə və qələbəsinə dair çox qiymətli məlumatlar vardır. Quranın dərin elmi, fəlsəfi məzmunu insanı heyrətə gətirir. Orada Yerin, Günəşin, Ayın, səyyarələrin hərəkət etməsinin səbəbləri, elmi şərh verilmiş, gələcəkdə baş verəcək bir çox hadisələr, elmi kəşflər haqqında düzgün məlumatlar öz əksini tapmışdır. Əlbəttə, elmin inkişafında alimin xidməti, rolu da peyğəmbər əleyhissələmin diqqətində olmuşdur. “Qiyamət günü Allahın hüzurunda alimin mürəkkəbi şahidin qanından qiymətlidir”, “alimlər peyğəmbərin varisləridir”, “elm Cində də olsa ardınca gedin” - deməklə peyğəmbər əleyhissələm elmə münasibətini ifadə etmişdir.

Tədqiqatçılar hesablamışlar ki, əgər Quranın 250 ayəsi rəsmi hüquqi səcüyə daşıyrsa, onun 750-dən çox ayəsi insanın təbiəti öyrənməyə, öz idraki imkanlarından ən yaxşı istifadə etməyə, elmin insan həyatının ayrılmaz məşğuliyyət sahəsinə çevrilməsinə nail olmağa, bilmədiyini bilənlərdən soruşmağa, öyrənməyə çağırır.

Hər şeydən əvvəl Qurani-kərim bütün kainatın yaratıcısı, hər şeyin xalığı Allah – təalanın birliyini, onun qüdrət və əzəmətini, əzəli və əbədi varlıq olmasını tərənnüm edən müqəddəs kitabdır.

Quran insanı məhz Allaha ibadət etməyə, ona hec bir şərik qoşmamağa, bütün işlərdə yalnız ona arxalanmağa, ondan kömək və mərhəmət diləməyə, yalnız Allahın qarşısında kicilməyə, ona boyun əyməyə çağırır. İlahi gözəlliyə, dərin fəlsəfi, elmi, əxlaqi mənaya

malik olan Quran islam dininin müqəddəs kitabı, səmavi kitabların sonuncusudur. *Qurani-kərim Məhəmməd peyğəmbərə təqribən 23 il ərzində Allah-təala tərəfindən vəhy olunmuşdur.* “Vəhy” sözünün hərfi mənası “gizli səs”, “gizli danışmaq”, “gizli işarə”, “pıclı” və “ilham” deməkdir.

Allah-təalanın təmiz ürəklərinə, səmimi etiqadlarına və mənəvi kamilliklərinə görə insanlar içərisindən peyğəmbər secdiyi kimsələrə vəhy nazil olur. Qurani-kərim Məhəmməd əleyhissələmə Allahın əmri ilə vəhy mələyi **Çəbrail** vasitəsilə nazil olmuşdur. Mələyin əsas vəzifəsi Allahın əmrlərini peyğəmbərlərə olduğu kimi çatdırmaq, onları oxutdurub öyrətmək və əzbərlətməkdir. Peyğəmbərlərin vəzifəsi Allahın bu kəlamlarını, əmrlərini, hökmlərini olduğu kimi ümmətlərinə çatdırmaqdan və yaymaqdan, təbliğ etməkdən ibarətdir. Peyğəmbərlər Allah-təala ilə insanlar arasında elci olduqları kimi, mələklər də Allahla peyğəmbərlər arasında elcidir.

Peyğəmbər əleyhissələmə bu və ya digər vəhy ayələr şəklində nazil olan kimi, o, həmin vəhyi ətrafdakı əshabələrinə dəri, sümük, dəş və ya xurma qabıqları üzərində olduğu kimi yazdırardı. Lakin Məhəmməd peyğəmbərin vəfatına qədər vəhy davam etdiyi üçün ayrı-ayrı yazı materialları üzərində yazılmış bu surələr Məhəmməd əleyhissələmə dövründə ardıcılıqla düzülməmiş, başqa sözlə, vahid kitab halına salınmamışdır. Tarixi, elmi mənbələrdə göstərilir ki, hər ramazan ayında Çəbrail əleyhissələmə Qurani-kərimi Məhəmməd peyğəmbərlə birlikdə oxuyar, onun mətni başdan-ayağa təkrar edilmiş. Peyğəmbər əleyhissələmənin bir çox yaxın əshabəsi Qurani əzbər bilirmiş, müxtəlif ərəb qəbilələrinə mənsub olan bu əshabələrin hər biri mətni sabit saxlamaqla Allah kəlamını öz ləhcəsinə uyğun surətdə oxuyardı. Bu zaman qiraətdə müəyyən fərqlər əmələ gəlirdi. Məhəmməd peyğəmbər özü buna izn verərək belə demişdi: “Quran 7 ləhcədə nazil olmuşdur. Sizin üçün hansı ləhcədə mümkündürsə, həmin ləhcədə də oxuyun!” Lakin peyğəmbərin vəfatından sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. Qurani əzbər bilən əshabələrdən hər biri öz qiraət variantını düzgün hesab edir, Allah kəlamının məhz bu cür nazil olduğunu iddia edirdi. Beləliklə də, Quranın necə oxunması barədə böyük şəhərlərdə mübahisələr başlandı, müsəlman icmasının müxtəlifliyi, fərqlərə bölünməsi nəticəsində müqəddəs kitabın təhrif təhlükəsi yarandı. Belə bir vəziyyətin yaranması Qurani-kərimin vahid bir kitab şəklində tərtib edilməsini zərurətə çevirdi. Yə-

mamədə baş verən bir vuruşda Allah kəlamını əzbər bilən yetmişə qədər əshabənin şəhid olması bu işi sürətləndirdi. Qurani-kərimin vahid kitab halına salınmasının ilk təşəbbüskarı **Ömər** olmuşdur. Bu işə **Əbu Bəkrin** xəlifəliyi zamanında başlandı. Əbu Bəkr həmin işi peyğəmbərin əsas vəhy katiblərindən biri olan **Zeyd ibn Sabit** başda olmaqla Qurani əzbər bilən bir necə yaxın əshabəyə həvalə etdi. Onlar Məhəmməd peyğəmbərin zamanında müxtəlif materiallar üzərində yazılmış, habelə bir çox əshabənin hafizəsinə həkk olunmuş ayələrin hər birini Allah kəlamını əzbər bilən iki mötəbər şəxsin şahidliyi ilə qeydə aldıqdan sonra bunları kitab halına saldırlar. Tərtib edilmiş Quranın bu nüsxəsi əvvəlcə Əbu Bəkrin, sonra isə Ömər in yanında saxlanırdı. Ömər vəfat edərkən həmin nüsxənin öz qızında - Həfəsədə (Peyğəmbərin zövcələrindən biri) qalmasını vəsiyyəət etmişdir. Tarixi mənbələr Quran nüsxələrinin eyni zamanda Əli əleyhissəlam, Məhəmməd peyğəmbərin digər yaxın əshabələri – **Übeyy ibn Kəb, Abdullah ibn Məsud, Miqdad və Əbu Musa Əl- Əşəri** tərəfindən yazıldığını da xəbər verir.

Məşhur sərkərdə Hüzeyfə bin əl Yəman hicrətin 35-ci ilində suriyalı və iraqılı əsgərlərdən ibarət ordunun başında Azərbaycanda döyüşən zaman şamlılar **Übeyy ibn Kəbin**, kufəlilər **Abdullah ibn Məsudun**, bəsrəlilər isə **Əbu Musa əl Əşərinin** tərtib etdiyi Qurani oxuyur, hərə öz nüsxəsinin düzgün olduğunu irəli sürürdü. Sərkərdə Hüzeyfə Mədinəyə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanda baş vermiş hadisəni xəlifə Osmana danışdı, bu sahədə təcili bir iş görməyin vaxtı çatdığını qeyd etmişdi. Xəlifə Osman özü də həmin fərqləri hiss etmişdi. Quranın qiraətindəki fərqlərin Allah kəlamının təhrif olunmasına səbəb olacağını dərk edən **Xəlifə Osman** Məhəmməd peyğəmbərin yanında katiblik edən məşhur əshabələri bir yere yığıb Əbu Bəkrin xəlifəliyi zamanında tərtib edilmiş Qurani onlara vermiş, oradakı ayələri yenidən nəzərdən keçirib dəqiq düzəlişlərlə vahid bir mətn etməyi tapşırırdı. Beləliklə də Xəlifə Osmanın tapşırığı ilə **Zeyd ibn Sabitin** başçılıq etdiyi işçi qrup Allah kəlamının vahid mətnini tərtib etdi. Osman həmin mətni dörd və yaxud altı nüsxədə yazdırıb, birini Mədinədə saxladı, digərlərini Şam, Kufə və Bəsrəyə göndərdi. Qalan bütün nüsxələr isə yığılıb yandırıldı. Beləliklə, islam dünyasının müqəddəs Qurani-kərim kitabının tam, vahid mətni yarandı. Bu mətn, başqa sözlə, *müqəddəs Qurani-kərim 114 surədən, 6204, yaxud 6236 ayədən 77934 sözdən ibarətdir.* Hər surə ayələrə bölünür. Ayə bir, iki

və ya bir necə sözdən, bəzən isə bir, iki və ya bir necə cümlədən ibarət olur. Quranın ən uzun surəsi Bəqərə 286 ayədən, ən qısa surəsi Kövsər isə 3 ayədən ibarətdir. Musanın Təvratından, İsanın İncilindən fərqli olaraq Quran Məhəmməd peyğəmbərə birdən-birə, bütöv şəkildə deyil, hissə-hissə, əvvəlcə Məkkədə, sonra isə Mədinədə nazil olmuşdur. İslam alimlərinin fikrincə, Quranın təxminən 90 surəsi Məkkədə, 24 surəsi isə Mədinədə nazil olmuşdur.

Quranın kitab halında tərtibi onun əlyazma şəklində yayılmasına əsaslı və müsbət təsir etdi. Quranın nəfis şəkildə köçürülməsi Şərq ölkələrində qrafik və ornament sənətinin inkişafını təmin etmişdir. Beləliklə də Quran İslam aləmində mədəniyyətin, o cümlədən kitab mədəniyyətinin inkişafı prosesinə təsir etməyə başladı.

Müsəlman ölkələrində Quran mətnlərinə müqəddəslik və ehtiram hissi son dərəcə güclü olmuşdur. Bunun sayəsində onun ən qədim nüsxələri belə müasir dövrə qədər dəyişilməz qalmışdır.

Məşhur islamşünaslardan A.Krımski qeyd edirdi ki, Quranın qədim nüsxələri miladın VII-VIII əsrlərinə aiddir. Onun yazdığına görə, Quranın nisbətən daha qədim və nəfis əlyazma nüsxələri peyğəmbərin müqəddəs şəhərləri Mədinə və Məkkədə saxlanılır. Quranın bu əlyazmaları gizli və əlçatılmaz yerdədir, heç kəsə göstərilmir. Şərqi qədim muzey və kitabxanalarında Quranın qədim və gözəl tərtibata malik olan əlyazmaları vardır. İstanbulun Topqapı muzeyində, Qahirə Milli Kitabxanasında Quranın qədim və nəfis əlyazmaları vardır. Qahirədə saxlanılan əlyazmalardan birinin daha qədim olduğu (hicri tarixin 76-cı ilində, miladın 698-ci ilində köçürüldüyü ehtimal edilən nüsxə) güman edilir. Quranın qədim nüsxələrindən biri də Londonda Britaniya muzeyindədir. Onun IV Xəlifə Həzrəti Əlinin (656-661) özü tərəfindən yazıldığı ehtimalı vardır.

İslam tarixindən məlumdur ki, qiyamçılar III Xəlifə Osmanın iqamətgahına soxulmuş, onu ibadət zamanı qətlə yetirmişlər. Osmanın qanı yanında saxladığı Quranın (əsl nüsxənin) səhifələrinə səpələnmiş, sızmışdır. Səhifələrində qan ləkəsi olan və "Osman Quranı" adlandırılan belə qədim əlyazmalar bir çox ölkələrdə – Misirdə, Pakistanda, İstanbulda və başqalarında nümayiş etdirilmişdir. Hər ölkə öz nüsxəsinin həqiqətən Osman Quranı olduğunu iddia edir. Hətta Londonda saxlanan qədim Quran nüsxələrindən birinin üzərində aşağıdakı şəkildə bir yazı da vardır: "Affan oğlu Osmanın özü tərəfindən yazılmışdır". Əlbəttə, bu üzərində qan ləkəsi olan

Quran nüsxələrinin çoxu sonradan düzəldilmişdir. Buna baxmayaraq, onların əksəriyyəti Quranın qədim və nəfis əlyazmalarıdır.

Osmanın müqəddəs Quranı kimi tanınan qədim əlyazmalardan biri də Daşkənddədir. Bu əlyazmanın Daşkəndə gəlib çıxmasının maraqlı tarixi vardır. Elmi, tarixi mənbələrdə verilən aşağıdakı məlumat Daşkənd əlyazmasının maraqlı taleyini göstərir: Teymurləng İraqı tutarkən həmin əlyazmanı Bəsrədə ələ keçirmiş və özü ilə Səmərqəndə gətirmişdir. Quranın bu əlyazması təqribən 400 il orada qalmışdır. Keçən yüzilliyin əvvəllərində Orta Asiya Rusiyanın müstəmləkəsinə cevrilərkən çar generallarından biri əlyazmanı Xoca Əhrar məscidinin imamlarından 100 manata satın almış və onu imperatorun Sankt-Peterburqdakı ümumi kitabxanasına hədiyyə etmişdi. Əlbəttə, bu hadisə müsəlmanların narazılığına səbəb olmaya bilməzdi. Hətta fevral inqilabından sonra müsəlman əsgərləri (əsasən tatarlar) Quranın bu qədim və nadir nüsxəsini geri qaytarmağa cəhd göstərərkən Kerenski hökuməti onlara divan tutmuşdu.

Böyük Oktyabr cevrilişindən sonra Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında çağırılan müsəlmanlar qurultayı "Osman Quranı"nı geri qaytarmaq barədə RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə müraciət etdi. V. İ. Leninin təşəbbüsü ilə hökumət Rusiya müsəlmanlarının arzusuna əməl etmək haqqında xüsusi qərar qəbul etdi və Quranın bu nadir nüsxəsinin yenidən müsəlmanların istifadəsinə verilməsini təşkil etməyi müvafiq orqanlara tapşırtdı. Beləliklə, Osman Quranı 1917-ci ilin dekabrında müsəlmanlara qaytarıldı və 1918-ci il yanvarın 3-də xüsusi vaqonda Ufa şəhərinə gətirilib milli müsəlman parlamentinə verildi. 1923-cü ilin iyulunadək Quran Ufada saxlanıldı. Nəhayət, Türküstan muzey işləri və qədim abidələrin mühafizəsi Komitəsinin xahişi ilə Sovet hökuməti Quranı Türküstan Respublikasına vermək haqqında qərar qəbul etdi. O vaxtdan da Xəlifə Osman Quranı Daşkənddə – Özbəkistan Tarix Muzeyinin əlyazmalar fondunda saxlanılır. 1989-cu ildə isə həmin Quran Orta Asiya və Qazaxıstan Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsinə verildi. Quranın bu nadir əlyazma nüsxəsi xüsusi seyfdə və temperaturu dəyişməyən bir şəraitdə saxlanılır, onu xarab olmaqdan və zədələnməkdən qorumaq üçün, xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. Seyf çox nadir hallarda yalnız əlyazma nümayiş etdirilən zaman açılır. Bu əlyazmanın Osman Quranının əslı olub-olmaması barədə müsəlman-islam dininin görkəmli alimlərinin, mütəxəssislərinin fikirləri müxtəlifdir. Os-

man Qurani ilə əlaqədar bu maraqlı əhvalatı, hadisəni şərh etməklə məqsədimiz budur ki, Qurana, xüsusilə onun nadir nüsxələrinə bu dinə etiqad edən, inanan müsəlmanlarda çox böyük hörmət və ehtiram vardır. Müsəlmanlarda Qurana olan bu ehtiram, sevgi onun yüz minlərlə nadir və nəfis əlyazmalarının yaranmasına və yayılmasına əsas olmuşdur. İndi dünyanın məşhur muzey və kitabxanalarında Qurani-kərimin çox sayda qədim və nadir əlyazmaları saxlanılır. Şərq ölkələrində, xüsusilə ərəb ölkələrində çap edilən dövrü mətbuatda qədim və nadir Quran əlyazmaları haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Məsələn, Tunisdə çıxan “Ət-tariq Əl-Çədid” qəzetinin 1985-ci il mart nömrəsində verilən bir yazıda göstərilirdi ki, Səna şəhərinin Böyük məscidində təmir zamanı inşaatçılar 750 Quran əlyazması tapmışlar. Kufi xətt ilə cüyür dərisi üzərinə yazılmış bu əlyazmaların bərpası və yazılma, yəni köçürülmə tarixinin dəqiqləşdirilməsi ilə məşğul olan alman mütəxəssisləri belə hesab edirlər ki, əlyazmalar hicrin birinci və ikinci əsrlərinə aiddir. Uzunluğu 60, eni isə 50 sm olan bir nüsxədə müxtəlif rəngli mürrəkəblə çəkilmiş iki məscidin təsviri verilmişdir. İslam incəsənəti üzrə məşhur mütəxəssis, alman şərqşünası **Kaspar Putxamayer** əlyazmanı nəzərdən keçirdikdən sonra demişdir ki, “bu tapıntı bizi İslam incəsənəti haqqında mövcud rəylərimizi, fikirlərimizi yenidən saf-cürük etməyə, nəzərdən keçirməyə məcbur edəcəkdir”.

Xəlifə Osmanın Qurandan əlavə Misirdə Əl-Əzhar Ruhani Universitetinin Kitabxanasında da Quranın qədim nüsxəsi saxlanılır. Onun yazıya alınma tarixini, yəni köçürülməsini hicri tarixinin 25-30-cu illərinə aid edirlər. Qədim əlyazma nüsxələrindən biri də Amr əl-As Çame məscidindədir. Onu xəttat Əbu-Səid Əl-Həsən Əl-Bəsri hicri tarixinin 77-ci ilində tamamlamışdır. Qurani-kərimin əlyazmaları orta əsrlərdə, xüsusilə XIV- XV əsrlərdən surətlə artmağa başlamış, Şərq və Avropa ölkələrində geniş yayılmışdır. Azərbaycan xəttatı **Abdulla Seyrəvi Təbrizinin** (?- 1342) hələ 1327-ci ildə kufi və reyhani xəttləri ilə üzünü köçürdüyü Quran nüsxəsi ingilis kolleksiyası çester Bittinin şəxsi kitabxanasındadır.

Qurani-kərimin əlyazmalarının yaranması, tərtibatı və yayılması olduqca geniş və zəngin problemdir. Burada qədim və nadir əlyazmalar barədə nümunələr verməklə fikrimizi tamamlayır və Qurani-kərimin tərcüməsi, təfsiri və nəşri sahəsindəki nailiyyətlərindən də bəhs etməyi zəruri hesab edirik.

Quranın dərin elmi, fəlsəfi, əxlaqi, tərbiyəvi məzmununa malik olması onun öyrənilməsinə, təbliğinə və yayılmasına güclü əsas olmuşdur. Məhz buna görədir ki, Quran meydana gəldiyi ilk dövrdən indiyə qədər ona çox alimlər tərəfindən yüzlərcə, minlərcə çoxcildli təfsirlər yazılmış, problemlərinə dair saysız-hesabsız tədqiqatlar aparılmışdır və indinin özündə də aparılır. Zülmətləri yaran bir nur, haqqa yol göstərən Quran, Allah kəlamı kimi dövrə, zamana, şəraitə görə açıqlanır, insanların əqli, elmi səviyyəsinə müvafiq şəkildə təfsir edilir. Quran müqəddəs kitab olmaqla bərabər, eyni zamanda bütün elmləri, ictimai-siyasi həyatın ən mühüm problemlərini, cəmiyyəti düşündürən və narahat edən məsələlərin cavabını tapmağa imkan verən, islam dininin hüquqi məsələlərini özündə cəmləşdirən yeganə etibarlı, nüfuzlu mənbə hesab edilirdi və edilir. Təsadüfi deyildir ki, Məhəmməd peyğəmbər Quranın öyrənilməsinə, təbliğini və yayılmasını zəruri saymışdır. Bu problemdə ən çətin məsələ Quranın təfsiri və tərcüməsidir. Prof. V.Məmmədəliyevin yazdığı kimi, Allah kəlamı olan Quranın ayələrinin hər biri bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar nazil olmuşdur. Hər ayənin öz nazil olma səbəbi vardır. Quranda verilən hər bir ayənin, hətta hər bir sözün özlüyündə geniş məna tutumu olduğuna görə (dini, şəri məsələyə, tarixi hadisəyə, müəyyən bir əhvalata işarə etdiyi üçün) onun nazil olma səbəbini bilmədən, mahiyyətinə daxil olmadan Allah kəlamını düzgün başa düşmək olmaz.

Məhəmməd əleyhissəlamın vəfatından sonra Əli əbu Talib, Abdullah ibn Abbas, Mücahid, Qətadə, Müqatil, İbn Zübeyr kimi yaxın əshabələr bu işi davam etdirmiş, yəni Allah kəlamını peyğəmbərdən eşidib bildiklərini, öyrəndikləri hədislər əsasında təfsir etmiş, insanlar arasında yaymışlar. Əli ibn Əbu Talibin "Nəhcülbəlağə" si Quranı anlamaq, ilkin islamdakı şəri və ictimai-siyasi, iqtisadi məsələləri öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Sonrakı dövrlərdə Qurana məzhəb və istiqamətlərdə saysız-hesabsız təfsirlər yazılmış, ayələrin zahiri və rəmzi mənalari izah edilmişdir. Görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru prof. V. Məmmədəliyev yazır ki, Quran təfsiri islam aləmində ən çətin elm hesab edilir. Təfsirə yalnız elmdə mücdəhidlik mərtəbəsinə yetişən alim girişə bilirdi. Quranı təfsir etməyə başlayan müctəhid iyirmi ana (əsas) elmi və ondan ayrılan altmış istiqaməti bilməlidir ki, bunların da cəmi 80 elm təşkil edir.

Səksən elmi dərindən bilməyən, mənimsəməyən şəxsin etdiyi Quranın təfsiri yarımçıqdır, naqisdir.

Qurani-kərimə orta əsrlərdə yazılmış məşhur təfsirlər içərisində Təbərinin, Əbu Həyyanın, Fəxrəddin Razinin, Beyzavinin təfsirlərini, Zəməxşərinin “Kəşşaf”, Çələləddin Məhəlli və Çələləddin Süyutin “Təfsir əl-Çələleyn”, Şeyx Təbərsinin “Məcmə əl-bəyan” əsərlərini, eləcə də “Təfsiri- Əbis-Səud”, “Təfsiri-Səfi” və başqalarını göstərmək olar.

Qurani-Kərimin sufi təfsirinə, rəmzi yozumuna həsr edilmiş əsərlər içərisində Mühyiddin ibn Ərəbinin məşhur təfsiri, həmcinin Çələləddin Ruminin Allah kəlamının batini, daxili mahiyyətini anlamaq üçün əvəzsiz olan “Məsnəvi”sinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

~~Müasir dövrdə ərəb məmləkətlərində, İranda, Türkiyədə, Pakistanda və digər müsəlman ölkələrində Qurana elmin son nailiyyətlərinə əsaslanan bir çox mükəmməl təfsirlər yazılmış və yazılmaqdadır.~~

~~Qurani-kərimin ilk təfsirini sağlığında hədislərlə Məhəmməd əleyhissəlam vermişdir.~~

~~Quranın başqa, hər hansı bir dildə tərcüməsi olduqca çətin bir məsələ hesab edilir. Quranın ərəb dilində təfsiri sözün geniş mənasında Allah kəlamının eyni bir dildə başqa sözlərlə izahlı tərcüməsini, şərhini vermək deməkdir. Lakin bu təfsirlər nə qədər mükəmməl yazılsa da, Quranın mətni ilə müqayisədə çox zəif, sönük görünür. Hec də təsadüfi deyildir ki, bəzi görkəmli müsəlman alimləri haqlı olaraq Qurani hec bir dildə, hətta ərəbcənin özünə belə tərcümə etməyin mümkün olmadığını göstərmiş və onun tərcüməsini məsləhət bilməmişlər. Quran Məhəmməd peyğəmbərə ərəb dilində nazil olduğu üçün o, ərəbcə oxunmalı, moizə vaxtı, dini ayinlərin icrası zamanı onun ayələri ərəbcə deyilməli, sonra onların ümumi məzmunu, müəssər olan mənası ərəbcə bilməyənlərə izah edilməlidir. Buna görə də Allah kəlamının başqa dillərə olan tərcümələrinə hec vaxt Quran deyilməz, onlara yalnız Quranın tərcüməsi və ya anlamı adı verilir.~~

Qurani-kərimin bütün hikməti ərəb dilində olduğu kimi, onun sehrli təsir qüvvəsi də yalnız ərəb dilindədir. Məlumdur ki, hər peyğəmbərə onun peyğəmbərliyinin doğruluğunu təsdiq etmək üçün Allah tərəfindən bir və bir necə möcüzə verilmişdir.

Məhəmməd əleyhissəlam son peyğəmbər olduğuna görə ona dünyanın axırına, qiyamət gününə qədər qalacaq bir möcüzə verilmiş idi. Həmin möcüzə Qurani-kərimdir. Təsadüfi deyildir ki, bütün görkəmli ərəb şair və yazıcıları Quranın gözəlliyi qarşısında öz heyrətini gizlədə bilməyib, onu fəvqəlbəşər kitab, ilahi kəlam adlandırmışlar.

Quranın başqa dillərə tərcüməsinin çox cətin olmasına baxmayaraq, Məhəmməd əleyhissəlam bütün bəşəriyyətə peyğəmbər göndərildiyinə, Quran dünya mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələrindən biri olduğuna görə o, başqa dillərə tərcümə olunmalı və yayılmalıdır. Məhz buna görədir ki, islam dininin görkəmli alim və baş bilənləri, o cümlədən İmam Buxari Quranın başqa dillərə tərcüməsini caiz bilmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin özü də bu fikirdə olmuşdur. O, Zeyd ibn Sabitə Quranı qeyri-ərəb dillərə, sami xalqlara anlatmaq, onların arasında təbliğ etmək, yaymaq məqsədilə ibrani və siryani dilləri öyrənməyi vacib saymışdı. **Səlmani -Farsi** islam tarixində ilk dəfə ərəb dilini bilməyən iranlılar üçün fətinə surəsini fars dilinə izahlı tərcümə etmişdi. Məlum olduğu kimi, Quranın tərcüməsi işinə islamın lap ilk dövrlərində başlanmışdı.

Quran yarandığı dövrdən, xüsusilə kitab halına salındıqdan sonra ərəb və bir çox şərq xalqlarının dillərinə tərcümə edilmiş və əlyazması şəklində yayılmağa başlanmışdı.

Quran qədimdən bəri türk və fars dillərinə tərcümə edilmişdir. Quranın elm aləminə məlum olan ilk türkcə tərcüməsi XI yüzilliyə aiddir. Çığatay ləhcəsində olduğu ehtimal edilən bu tərcümənin bir nüsxəsi də Mançestrədəki Rilandz kitabxanasında saxlanılır. Quranın oğuz ləhcəsində olan natamam bir tərcüməsi Britaniya muzeyində, 1338-ci ildə Elxanilər üçün həmin ləhcədə Şirazda yazılmış başqa bir nüsxəsi isə Türkiyədədir. Hazırda türk dilində Allah kəlamının yüzə yaxın tərcüməsi və təfsiri mövcuddur.

Avropa ölkələrində Qurani-kərimin tərcüməsinə orta əsrlərdən bəri böyük maraq göstərilmiş və indinin özündə də göstərilməkdədir. Quran 1141-ci ildə latın, 1513-cü ildə italyan, 1616-cı ildə alman, 1647-ci ildə fransız, 1648-ci illərdə ingilis dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu gün həmin dillərdə Quranın 30-a qədər tərcüməsi vardır.

Rusiyada Quranın tərcüməsinə XVIII əsrdə Böyük Pyotrun təşəbbüsü ilə başlanmışdır.

Dövrünün görkəmli mədəniyyət xadimi **P. Posnikov** 1647-ci ildə **Dyu Riyeinin** fransız dilinə tərcüməsindən istifadə edərək Quranı rusçaya çevirmiş, 1716-cı ildə onu Peterburqda nəşr etdirmişdir. XVIII əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaratmış rus ədibi **M.İ. Verovkin** də həmin fransız tərcüməsindən istifadə edərək, 1790-cı ildə, Quranı rus dilinə çevirib dərc etdirmişdir. 1792-ci ildə Peterburqda **A. V. Kolmakovun** tərcüməsi nəşr olunmuşdur. Bu nəşr də Qurani-kərimin əslindən deyil, ingilis dilinə tərcüməsindən istifadə edilərək rusçaya çevrilmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında **K. Nikolayevin** yenə orijinaldan deyil, **A.B. Bibersteyn-Kazimirskinin** fransız dilinə etdiyi tərcümədən çevirdiyi Quran bir neçə dəfə (1864, 1865, 1876, 1880, 1901) Moskvada nəşr olunmuşdur.

Qurani-kərim rus dilinə orijinaldan ilk dəfə general **D.N. Boquslavski** tərəfindən 1871-ci ildə tərcümə edilmiş, lakin əlyazması şəklində qalmışdır; daha sonra isə məşhur rus şərqşünası və missioneri **Q.S. Sablukov** tərəfindən 1878-ci ildə tərcümə edilib buraxılmışdır. **N.Q. Cernişevskinin** Saratov seminariyasında müəllimi olmuş **Q.S. Sablukovun** bu tərcüməsi Quranın ərəbcə mətni ilə birlikdə 1894-cü və 1907-ci illərdə daha iki dəfə nəşr edilmişdir. **V. Belyayevin** və **P. Qryazneviçin** akademik **İ.Y. Kraçkovskinin** rus dilinə etdiyi Quran tərcüməsinin birinci nəşrinə (Moskva, 1963) yazdıqları ön sözdə yuxarıdakı tərcümələrdən hər birinin məziyyətləri göstərilmiş və elmi qiyməti verilmişdir.

Quranın rusçaya tərcümələrindən ən mükəmməli **İ.Y. Kraçkovskinin** tərcüməsi hesab olunur. Görkəmli şərqşünas, dünya şöhrətli alim bu nəcib işə 1921-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin tələbələrinə Qurandan xüsusi kurs oxuyarkən başlamış, 1930-cu ildə onu başa çatdırmışdır. Alimin sağlığında bu tərcümə nəşr edilməmişdir. Həmin tərcümə alimin həyat yoldaşı və qədirbilən şagirdləri tərəfindən çapa hazırlanıb 1963-cü ildə Moskvada nəşr edilmişdir. Əsər ikinci dəfə yenə də Moskvada 1986-cı ildə çapdan buraxılmışdır.

Quranın rus dilinə ən yaxşı tərcümə və təfsiri **Valeri Poroxovoy** tərəfindən edilmişdir. Bu tərcümə və təfsirin yenidən işlənmiş və tamamlanmış üçüncü nəşri son illərdə 797 səhifə həcmində çap edilmişdir. Gözəl bədii və texniki tərtibata malik olan bu tərcümə və təfsirin baş redaktoru doktor **Məhəmməd Səid əl-Rəşd** olmuşdur.

Quran Azərbaycanda da əlyazma və çap şəklində istehsal edilmiş və yayılmışdır. XI əsrdən başlayaraq XIX əsrin axırlarına qədər Qurani-kərim əlyazması şəklində Azərbaycanda Azərbaycan və şərq xalqlarının dillərində geniş yayılmış, mütaliə olunmuş və öyrənilmişdir. Quranın Azərbaycanda, bir neçə dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə və təfsiri, nəşri həyata keçirilmişdir. Quranın Azərbaycan dilində “Kəşf əl – həqaiq ən nükət əl – ayati vəd – dəqaiq” adı ilə nəşr edilmiş ilk tərcümə və təfsirin müəllifi humanizm və maarifçilik ideyalarının fədailərindən biri, keçmiş Bakı quberniyasının qazısı, Bakı quberniya şie məclisinin sədri **Mir Cəfərov Mir Məhəmməd Kərim Cəfər** oğlu (1853-1937) olmuşdur. Mir Məhəmməd Kərim ağanın üç cilddən ibarət olan bu tərcümə – təfsiri Kaspi qəzetinin Buxariyyə mətbəəsində 1904 (I-II cildlər) və 1906-cı ildə (III cild) nəşr olunmuşdur. Nəşrin xərci bütövlükdə H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına ödənilmişdir.

Mir Məhəmməd Kərim ağanın nəşr edilmiş bu tərcümə – təfsiri öz elmiliyi və dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir və tədqiq olunmağa layiqdir. Bu təfsir Mir Məhəmməd Kərim ağaya böyük şöhrət gətirmişdir. Rusiya müsəlmanlarından saysız-hesabsız teleqramlar almışdı. Hədiyyə kimi Gürcüstandan çoxlu xəz, Özbəkistandan xələtlər göndərmişlər. Türkiyədən ağ platindən 8 guşəli, İrandan üstündə “Şiri - Xurşid” şəkli olan medallara layiq görülmüşdür.

Ümumiyyətlə, bu tərcümə-təfsir Azərbaycan islamşünaslığında tarixi, mədəni hadisəyə cevrilmişdi. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mir Məhəmməd Kərim ağa nüfuzlu fəqih və ilahiyyətçi olmaqla bərabər, həm də mahir tərcüməçi olmuşdur.

Zaqafqaziya şeyxülislamı **Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvinin** 1908-ci ildə Tiflisdə Qeyrət mətbəəsində (bu mətbəə Ö.F.Nemanzadə və C.Məmmədquluzadə tərəfindən təşkil edilmişdir) çap edilmiş “Kkitab əl-bəyan fi təfsir əl-Quran” adlı iki cildlik tərcümə-təfsiri də öz elmiliyi və sanballığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu tərcümə – təfsir Azərbaycanda geniş yayılan və çox mütaliə edilən nəşr kimi tanınmışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Məhəmməd Həsən “Mövləzadənin “Kitab əl-bəyan fi təfsir əl Quran” tərcümə – təfsiri hicri 1399-cu ildə ofset üsulu ilə İranda və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təşəbbüsü ilə 1990-cı ildə Bakıda yenidən nəşr edilib yayılmışdır.

Qurani-kərimin orijinaldan yeni ərəb dilindən Azərbaycan dilinə ən yaxşı tərcümələrindən biri akad. Z.M.Bunyadov və prof. V.M.Məmmədəliyev tərəfindən edilmişdir. Son illərdə buraxılmış bu nəşrin məsləhətçi – redaktoru Qafqaz və Zaqafqaziya şeyxülislamı Hacı Allahşükür Paşazadədir. Bu nəşrdə ön söz V.M.Məmmədəliyevə, qeyd və şərhlər isə Z.M.Bunyadova məxsusdur. 60 çap vərəqi həcmində olan bu nəfis, gözəl bədii – texniki tərtibata malik olan nəşrin rəssamı **Oktay Sadıxzadədir**. Tirajı 100.000 nüsxədir.

Müsəlman ölkələrində Quranın nəfis, əla bədii və texniki tərtibatla buraxılmasına diqqət artır. Məsələn, 1997-ci ildə Birləşmiş Ərəb əmirinin ad günündə ona təqdim edilmək üçün “Qurani-kərim”in nəfis buraxılışı həyata keçirilib. 8 cilddən ibarət olan bu nəşrin vərəqlərində yazıda qızıldan, cildində isə qiymətli daşlardan, materiallardan istifadə olunmuşdur. Bu nəfis, gözəl bədii-texniki tərtibata malik olan Qurani-kərimin 8 cildliyi 4 milyon ABŞ dollarına başa gəlmişdir.

II bölmə

ORTA YÜZİLLİKLƏRDƏ KİTAB

§ 1. BİZANSDA KİTAB

Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, Şərqi Roma imperiyası, eyni zamanda Bizans imperiyası adlanmışdır.

Bizans imperiyası Roma imperiyasının tənəzzülü nəticəsində yaranmışdı. 330-cu ildə imperator I Konstantinin idarəsi Roma imperiyasının paytaxtından Bizans şəhərinə köçürüldü. Sonralar onu Konstantinopol adlandırdılar. Ruslar bu şəhəri Çarqrad adlandırdılar. İmperiyanın dövlət dili IV – VI əsrlərdə latın dili, VII əsrdən isə yunan dili olmuşdur.

Bizans mədəniyyəti tədricən yaranmağa başladı. V-VI əsrlər bu mədəniyyət üçün antik mədəniyyətdən orta əsrlərə keçid dövrü idi. Bu dövrdə xristianlıq Bizansda, ümumiyyətlə, Avropa ölkələrinin böyük əksəriyyətində üstün mövqeyə malik olmuşdu.

Bizans imperatorluğunda yunan dili dövlət dili oldu (VII əsr) və geniş yayılmağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq yunanlı müəlliflərin əsərləri hamı tərəfindən rəğbət və hörmətlə qarşılandı. Eyni zamanda yunan dili təhsildə geniş istifadə edilməyə başlandı. Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Bizansda dünyəvi təhsil də əhəmiyyət və diqqət yetirilirdi. Artıq kilsə təhsildə hakim mövqə tuturdu. Orta və ali məktəblər əsasən Konstantinopolda mərkəzləşmişdi. Tarixi mənbələrdən və elmi əsərlərdən aydın olur ki, artıq X əsrdə Konstantinopolda 12 orta məktəb fəaliyyət göstərmişdir. Hər məktəbdə 20-dən 40-a qədər şagird (yalnız oğlan) təhsil almışdır. O dövrdə qızları məktəbə buraxmırdılar. Burada xristian ideologiyasının ruhu nəzərə alınmaqla 7 antik azad sənət əsas yer tuturdu. XII əsrdək Bizansda maarif Avropadakına nisbətən yüksək səviyyədə olmuşdur. Tədris proqramı VII əsrə qədər bütpərəst əsatirlərinə, sonralar isə xristian kitablarına əsaslanırdı. Antik dərsləklərdən tədrisdə istifadə edilirdi. Məktəbdə əsasən orfoqrafiya, qrammatika, natiqlik sənəti, fəlsəfə və sənədləri tərtib etmək bacarığı öyrədilirdi.

XII əsrdə ali məktəb kilsəsinin himayəsinə verildi. 425-ci ildə Konstantinopolda imperator **II Feodosi** tərəfindən universitetin əsası qoyulub. Dövlət ali təhsil müəssəsi kimi fəaliyyətə başlayan bu universitet bir qədər sonra tənəzzülə uğramışdı. XI əsrdə Konstantinopol Universiteti yenidən öz fəaliyyətini bərpa etmişdir. Burada hüquq və fəlsəfə fakültələrinin açılması Universitetin fəaliyyətini bir qədər də genişləndirdi.

XII – XIII əsrlərdə Konstantinopolda Apostol adlı (məbəddə) dini məktəbdə təhsilin səviyyəsi yüksək olmuşdur. Bu məktəb tibb təhsili də vermiş, daha da şöhrətlənmişdi. Bu ayrı-ayrı məktəblərin fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə, Bizansda təhsilin səviyyəsi aşağı olmuşdur. Buna baxmayaraq, Bizans müəlliflərinin ədəbi irsi zəngin olmuşdur.

XI əsrdən başlayaraq, ərəblərin tibb təcrübəsi öyrənilmiş, şərq ədəbiyyatından nümunələri tərcümə edildi. Bizansda əsasən Allahın mədhinə, dinə aid kitabın çoxalmasına baxmayaraq, ədəbi irs də zəngin olmuşdur. **Yefrem Sirinin** “Lavsaiik”, **Palladi Yelenopolun** “Luqdxovni”, **İohan Mosxun** və başqalarının əsərlərinin bədii dəyəri yüksək olmuşdur. Onların əsərləri nəinki Bizansda, habelə slavyan dillərinə tərcümə edilərək Balkan ölkələrində və Qədim Rusiyada geniş yayılmışdır. Tanınmış Bizans alimi və yazıçısı **İoahan Damaski** (VIII) özünü “Biliklərin mənbəyi” əsərində o dövrün bütün elmlərin əsaslarını əhatə etmişdi. Bu əsər pravoslav dünyası üçün ensiklopedik mənbə rolunu yerinə yetirmişdir.

Bizans təhsil sistemində antik ədəbi irs böyük rol oynamışdı. Burada Homer, Hesiod, Esxil, Evripid, Platon, Aristotel, Herodot, Ksenofont və bir çox digər şair, filosof, tarixçilərin əsərlərini axtarıb topladılar, üzünü köçürdülər, onlara şərh verdilər, qiymətləndirdilər və istifadə etdilər. Əlbəttə, antik ədəbiyyat olduğu kimi qəbul edilmədi. Onlara xristianlıq nöqteyi-nəzərindən yanaşdılar. Antik ədəbiyyatla Bizans fəlsəfəsi çox sıx əlaqələndirildi. Bizans leksiqoqrafları, qrammatikləri, ritorikləri və şərhçiləri qədim irsdən istifadə edərək, müxtəlif lüğətlər tərtib etdilər. Antik antalogiyası, salnaməsi, qəhrəmanlıq eposları çox geniş yayılmış kütləvi olmuşdu. Konstantin Pofirogent Bizans ensiklopediyasını, Svid “Leksikon”, Simeon Litafrast “Müqəddəslərin həyatı” əsərlərini yaratmışlar.

Kitab sənəti üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Eyni zamanda hamıya bildirilirdi ki, kilsələrdə, məktəblərdə, monastırlarda kitablar

toplanmalı, qorunub saxlanmalı və istifadə edilməlidir. Doğrudur, xristian-fanatiklərin kitabçılıq işinə, onun inkişafına mənfi təsiri də olmuşdur. Məsələn, məşhur İskəndəriyyə kitabxanasının dağıdılması, İskəndəriyyədə riyaziyyat müəllimi **İpatinin** 425-ci ildə vəhşicəsinə öldürülməsi və s. Vaxtdan – vaxta ikonalara hücum hərəkatı da kitabçılıq işinə zərbələr vurmuşdur. Belə hücumlardan ən böyüyü 726-780 və 802-842-ci illərdə baş vermişdi. İmperator III Lev İsavr (717-740-cı illər) 730-cu ildə ikonalara hörmət edənlərin əleyhinə fərman vermişdi. Bu fərmanla əlaqədar onun məmurları monastırların fəaliyyətini zəiflətmək istiqamətində təzyiqlər etdilər, bəzi monastırları bağladılar, orada toplanmış kitab sərəvətini, xəzinəni müsadirə etdilər, monastır kitabxanalarına ziyan vurdular, kitab üzü köçürənlərin işinə manecilik törətdilər.

Monastırlardakı kitab üzü köçürənlər, kitab sənətinin inkişafına o qədər də güclü təsir göstərə bilmədilər. Nadir hallarda kitablar gözəl xətli yazılır, bədii tərtibata malik olurdu. Bu cür kitablar əsasən imperatorların, varlı təbəqələrin sifarişi nəticəsində meydana gəlirdi. Buna görə də Bizans monastırlarındakı kitabların əksəriyyəti gözəl tərtibata malik olmurdu.

IV əsrin ortalarında imperator II Konstantin paytaxtda dövlət emalatxanasını təşkil etmişdi. Bu emalatxada kitabçılıq işi həyata keçirilməli idi. Onun rəhbəri dövlət məmuru olmuşdu. Bizansın ziyalı həyatı kitabsaxlayıcısız mümkün deyildi. Ona görə də bu sahədə ellin ənənəsi əsas götürülürdü. İmperator Konstantin IV əsrdə əsasını qoyduğu kitabxana çox məşhur və şöhrətli olmuşdu. Bu kitabxanada 120 min cild kitab toplanmışdı. 477-ci ildə kitabxana yandı. Sonralar kitabxana yenidən bərpa edildi. Bizans Universitetində də kitabxana təşkil edildi. Bu kitabxana 726-cı ildə ikonalarla mübarizə apararı III Lev tərəfindən yandırıldı. Sonra universitetlə birlikdə onun kitabxanası da bərpa edildi. Konstantinopolda da zəngin kütləvi (ümumi) kitabxana olub. Bu kitabxana IV əsrdə Böyük Konstantinin oğlu Konstansi tərəfindən yaradılmışdı. Konstantinopol kitabsaxlayıcılarına ən böyük zərər Qərbi Avropa səlibçiləri tərəfindən edildi. Onlar 1204-cü ildə şəhəri hücumla aldılar və onu talan etdilər.

1361-ci ildə **Mixail Paleoloq** yenidən Konstantinopolu Bizansın paytaxtı etdi və öz sarayında yenə də kitabxana yaratdı. Konstantinopolda imperator, universitet və kütləvi kitabxanadan

başqa, bəzi kilsə monastırlarda da kitabxanalar olmuşdur. VII əsrdə Konstantinopolun patriarxı özünün ali məktəbinin yanında kitabxana da təşkil etmişdir. Bizans monastırının da kitab kolleksiyaları var idi. IX əsrdə paytaxt monastırının nizamnaməsində yazılmışdı ki, monaxlar kitabları köçürməli, saxlamalı və oxumalıdır. Belə bir məlumat mövcuddur ki, həmin monastırda məşhur həkim **Dioskoridin** risaləsi olub. Artıq VI əsrdə Böyük Bizans imperiyasının paytaxtında bibliofillər (kitab həvəskarları) çox həvəslə özlərinin çox gözəl bədii tərtibata malik olan cildli qədim əlyazma kitablarını (gələnlərə) göstərirdilər. Alimlərin, professorların və müəllimlərin də çox da böyük olmayan kitabxanaları olmuşdu. Kolleksiya-ların biblioqrafik təsvirlərinin aparılmasına da təşəbbüs göstərilmişdir. IX əsrdə patriarx **Fotiy** “Mirobiblion” (“Min kitab”) adlı siyahını tərtib etmişdir. Bu biblioqrafik siyahı da 300 antik və xristian müəlliflərin əsərləri (hec bir sistemə malik olmayan) öz əksini tapmışdı. Bu əsərlər Fotiyin rəhbəri olduğu dərnəkdə oxunmuş əsərlər idi. Buradakı annotasiyaların bəziləri müəlliflərin tərcümeyi – halları və bu və ya digər əsərlərindən parçalarla tamamlanmışdı.

Bizə gəlib çatmayan əsərlər haqqında məlumatları “Mirio-biblion” əks etdirir. Bu cəhət biblioqrafik mənbənin əhəmiyyətini bir qədər artırır.

VI-VII əsrlərdə tamamilə istifadədən çıxmış papirus kitablarını perqamənə yazılmış kitablar əvəz etdi. Perqamənin istehsalı Bizansın, o cümlədən Qərbi Avropa ölkələrinin tələbatını ödəmirdi və baha başa gəlirdi. VIII-IX əsrlərdən Bizansda kitab istehsalında kağızdan istifadə edilməyə başlandı. XIII əsrə qədər kağız ərəb ölkələrindən idxal edilirdi, XIV əsrdən isə İtaliyadan yüksək keyfiyyətli kağız gətirildi. Kitabın üzünü köçürənlər əsasən qamışdan və quş lələyindən hazırlanmış qələmlərdən istifadə edirdilər.

Rəssamlığın çiçəklənməsi Bizans əlyazma kitabının tərtibatına çox böyük təsir etdi. İlk dövrlərdə bizans kitab sənətində ellin epoxasının illüstrasiyalarından və miniatürələrindən, ornamentlərdən istifadə edildi. Bizansların kitab sənətində tədricən şərq motivləri müəyyən yer tutmuşdu. Suriya, Misirin təsiri özünü xüsusilə göstərmişdi. Tədricən bizansların incəsənətinin spesifik xüsusiyyətləri də formalaşmışdı. IV-V-əslərdə “Zəbur” kitabının əlyazma nüsxələri hazırlanıb. Burada antik sənət nümunəsində gözəl bədii tərtibata malik olan əlyazmalar meydana gəldi. Bu mənada X əsrdə

bizanslıların tərtib etdiyi Zəburun gözəl tərtibatlı nüsxəsi (Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır) diqqətə layiqdir. Bu kitabın ilk səhifəsindəki miniatürdə qədim yəhudi çarı, dini nəğmə (psalmon) oxuyan Davudun təsviri (rəsmi) öz əksini tapmışdır. Gənc keşiş Davudun xirqədə (qədim keşiş paltarları) qaya üstündə təsviri Apollon (gözəllik simvolu, hamisi) eczakrlığını ifadə edir. Bütövlükdə Zəburda Davud peyğəmbərlə bağlı miniatür musiqinin insanlara bəxş etdiyi həzz və iztirabların dərin ifadəsi olmaqla bərabər, Bizansda incəsənətin yüksək inkişaf etdiyini və kitab sənəti ilə əlaqəsini göstərir. Təsadüfi deyildir ki, tarixçilərin bəziləri XI əsr Bizans incəsənətinin çiçəkləndiyi dövr hesab edirlər. Bu inkişafı kitab sənətinə də aid etmək olar. Elə bu dövrdən Bizans kitab ornamentinin bütün elementləri formalaşmışdı.

Artıq kitab tərtibatında nadir frontispisler, səhifələrin başlanğıclarındakı bəzəklər (kitabın və fəslin başında şəkil, naxış, bəzək), sahələrdə bitki ornamentləri, mürəkkəb, cətin anlaşılan illüstrasiyalar, başlıqların ilk hərflərinin ornamentli yazılması və s. ünsürlərin əhatə edilməsi, bizans əlyazma kitabını həqiqətən incəsənət əsərinə çevirdi. Kitabın cildi də yüksək səviyyədə işlənirdi. Xristianların ən əsas ibadət ayinlərini (liturgiya) əks edən kitabların cildi daha gözəl tərtib edilirdi. Bir müddət belə kitabların cildində fil sümüyündən istifadə edildi. Bu kitabların çox nadir nüsxələrə çevrilməsinə və baha olmasına gətirib çıxartdı. Odur ki, cildlərin işlənməsi, hazırlanmasında artıq IX və X əsrin əvvəlindən qızıldan istifadə edildi. Bacarıqlı bizans zərgərləri cildçilik sənətində qızıldan istifadə edilməsi sahəsində çox yüksək nailiyyətlər əldə etdilər. Varlı şəxslərin sifarişləri zamanı qızıl relyeflə bərabər digər qiymətli daşlar da cildçilik sənətində tətbiq edilirdi. Bizans cildçiləri o qədər böyük nailiyyətlər əldə etdilər ki, artıq XIII-XIV əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrinə ərə gedən gəlinlərə gözəl bədii tərtibata malik olan kitablar bəxş edilirdi. Hətta imperatorların da belə kitablardan hədiyyə etdikləri elmə məlumdur.

Bizans imperiyasının tənəzzülü və xüsusilə 1453-cü ildə osmanlılar tərəfindən Konstantinopolun darmadağın edilməsi kitab sərətinə də böyük ziyan vurdu. Bu hadisə ilə əlaqədar Avropaya və slavyan ölkələrinə qaçan alimlər və bibliofillər bizans kitabının cüzi bir hissəsini özləri ilə apara bildilər. Bizans kitabı ənənələrinin Qərbi

Avropa, slavyan və Qafqaz xalqlarının əlyazma kitablarının inkişafına müəyyən təsiri olmuşdur.

§ 2. ƏRƏB ŞƏRQİNDƏ KİTAB

Burada, yəni ərəblərdə fəlsəfə; riyaziyyat, məntiq, coğrafiya, bədii ədəbiyyat və s. üzrə əsərlərin əlyazmaları, VIII-X əsrlərdən tərtib olunmağa başlanmışdı. Bu dövrdən böyük ərazidə ərəb xəlifəsinin hakimiyyəti altında islam hakim dinə, ərəb dili isə elm və ədəbiyyat dilinə çevrildi. Latın dilinin Avropada oynadığı rolu, Şərqdə ərəb dili yerinə yetirdi. Ərəblərin dili Sami-Hami dillərinin Sami qolunun cənub qrupuna daxildir. Ərəb dilində 130 milyona yaxın adam danışır. Tarixən üç inkişaf mərhələsi (qədim, klassik və müasir) keçmişdir. Qədim ərəb dili əs-Səfa (106), ən-Nəmarə (328) və Zəbəd (512) kitabələrində əks olunmuşdur.

Ərəb dili islamdan bilavasitə əvvəl (“cahiliyyə” dövründə) yaranmış şifahi poeziyada (“əl-müəlləqat”, “divan əl – həməsə”), həmcinin Quranda sabitləşmişdi. Beləliklə də ərəb dili qrammatik quruluşu və zəngin lüğət tərkibinə malik olan klassik dil kimi tanınmışdır. Sonralar bir-birindən az-çox fərqlənən ədəbi (klassik) dilə və dialektlərə ayrılmışdır. Xilafətin ümumi yazı dilinə çevrilən ədəbi ərəb dilində zəngin dini, elmi və bədii ədəbiyyat yaranmışdır. Ərəbdilli ədəbiyyatın yaradılmasında müsəlman ölkələri xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan ziyalıları da (İsmayıl İbn Yəsar, Musa Şəhəvat, Xətib Təbrizi, Çəmaləddin Ərdəbili, Əbdürrəşid Bakuvi, M. Füzuli və başqaları) fəal iştirak etmişlər. Ərəb dilində 28 samit 3 qısa və 3 uzun sait var. Ərəb yazısı VI əsrdə yaradılmışdır. Arami yazısı əsasında yaranmış, ərəb istilaları və islam dininin intişarı ilə əlaqədar geniş yayılmışdır. İran, Əfqanıstan, Pakistan xalqları, Sintszyan uyğurları və başqaları bu yazı sistemindən istifadə edirlər.

Yazının, dilin, əlyazma kitabının inkişafı, ümumiyyətlə, ərəb mədəniyyətinin inkişafına və formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Ərəb mədəniyyəti VII-X əsrlərdə ərəb xilafətində ərəblərin və onların zəbt etdikləri Yaxın və Orta Şərq, Şimali Afrika, Çənubi Qərbi Avropa xalqlarının qarşılıqlı mədəni təsiri prosesində yaranmış və formalaşmışdır. Ərəb mədəniyyəti həm ərəb xalqlarına məxsus mədəniyyəti, həm də xilafət tərkibinə daxil olan bir sıra orta əsr xalqlarının ərəbdilli mədəniyyətini əhatə edir.

Ərəb mədəniyyətinin formalaşması islam dininin meydana gəlməsi (VII əsr) və ərəb istilaları nəticəsində böyük dövlətə cevrilmiş Xilafətin yarandığı dövrə aid edilir.

VIII-IX əsrlərdə yunan, Suriya və hind elmi, bədii əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilərək geniş yayıldı. VII əsrin sonundan VIII əsrin ortalarına qədər Əməvilərin paytaxtı Dəməşqlə yanaşı, Ərəbistanda Məkkə və Mədinə İraqda Kufə və Bəsrə şəhərləri ərəb mədəniyyətinin formalaşdığı əsas mərkəzlər olmuşdur. Dini və fəlsəfi əsərlər, elmin ilk nailiyyətləri, memarlıq nümunələri və s. Pireney yarımadasından Hind cayına qədər Xilafətin əyalətlərində yayılırdı. Abbasilər xilafətinin yaranması ilə (750) xilafətin şəhərlərində əsas mədəniyyət mərkəzi Suriyadan İraqa Bağdad şəhərinə keçdi. IX-X əsrlərdə ərəb mədəniyyəti yüksək inkişafa malik oldu. Abbasilər xilafətinin parçalanması ilə (X əsrin ortaları) və onun ərazisində müstəqil dövlətlərin yaranması ilə əlaqədar ərəb mədəniyyətinin, o cümlədən elminin, kitabının yayılma dairəsi və dünya kitab mədəniyyətinin inkişafındakı rolu azalmağa başladı.

Abbasilər xilafəti dövründə Bağdad öz kitabxanaları və məktəbləri ilə böyük elmi mərkəz kimi məşhurlaşdı. Zəngin tərcümə ədəbiyyatı və onlara dair tərcümələr yaranır, astronomiya, riyaziyyat, coğrafiya (xüsusilə təsviri) intensiv inkişaf edirdi. Sonralar Bağdadla yanaşı, Dəməşq, Hələb, Qahirə, Marağa, Səmərqəd, Qəznə və başqa şəhərlərdə yeni elmi mərkəzlər yarandı.

Ərəb imperiyasının tərkibində olan Orta Asiyanın tanınmış riyaziyyatçı alimi Məhəmməd əl-Xarəzmi hind onluq say sistemi əsasında və hind rəqəmlərindən istifadə edərək 820-ci ildə hesaba aid ərəb dilində ilk dərs vəsaiti tərtib etdi. Bu dərs vəsaiti ərəb dünyasında və bir sıra Avropa ölkələrində istifadə edilməklə bərabər geniş yayıldı.

Kaşi ilk dəfə onluq kəsrdən istifadə edərək onlar üzərindəki əməlləri göstərdi. Əbül-vəfa, Biruni, Ömər Xəyyam, Nəsirəddin Tusi və Kaşinin əsərləri (tam dərəcəli kökalma üsulları haqqında) əlyazması şəklində yayıldı və istifadə edildi. Çəbrin riyazi fənn halına salınmasında Məhəmməd əl-Xarəzmin və Ömər Xəyyamın əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Xarəzmi, əl-Mərvazi, Bəttani, Biruni və Nəsirəddin Tusi öz əsərlərində bütün 6 triqonometrik funksiyasını, onlar arasında asılılığı, sferik üçbucaqların həllini, triqonometriyanın bütün teoremlərini və dəqiq triqokometrik cədvəlləri

verildilər. Beləliklə də riyaziyyata dair ərəb dilində əlyazma kitabları yarandı.

Ərəb dilində riyaziyyata aid yaranmış bir çox terminlər şərq və Avropa ölkələrində XIX əsrə qədər, bəziləri isə (terminlərin) indi də istifadə edilir (alqoritm, tsifr və s.).

Astronomiyaya dair Ptolemeyin və Hind alimlərinin əsərlərinin ərəb dilinə tərcüməsi və əlyazmaları hazırlandı. Biruni, Xazini, Ər – Razi və başqalarının mineralogiyaya aid əlyazmaları meydana gəldi. Birununin “Məsudun qanunu”, “Mineralogiya” və İbn Sinanın “Bilik kitab”ında atmosfer fizikası və geofizikadan bəhs edilir. Heysəmin “Ontika” əsərinin əlyazması Avropada çox yayılmış və tanınmışdır.

Tibb sahəsində də böyük və qiymətli əsərlər yaranmışdı. İbn Sinanın “Tibb elminin qanunu” Orta əsr Şərqində və Qərbi Avropada uzun müddət tibbi praktikaya dair əsas kitab olmuşdur.

Ərəb alimlərinin coğrafiya üzrə əlyazma kitabı əhəmiyyətli səviyədə zənginləşmişdir. Müxtəlif xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının orta əsrlər tarixinin və coğrafiyasının öyrənilməsi üçün ərəb coğrafi ədəbiyyatının böyük əhəmiyyəti vardır. Ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları bütün müsəlman Şərqinin, həmçinin Avropa, Şimali və Mərkəzi Afrikanın, Şərqi Afrika və Asiya sahillərindəki (Kireya və Malayya arxipelaqınadək) bir sıra ölkələrin təsviri, coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti, yaşayış məntəqələri və s. haqqında ətraflı məlumat vermiş, burada bitən bitkilərin və faydalı qazıntıların yayılması yerlərini öz əsərlərində əhatə etmişlər.

VIII-IX əsrlərdə yunan və hind coğrafiya elmi ilə tanışlıq və istifadə ərəblərdə riyazi və astronomik coğrafiyaya dair yaranan əsərlər də öz təsirini göstərmişdir.

Bəttani və Xarəzminin sonralar isə Birununin nücum və coğrafiyaya xüsusilə geodeziyaya dair əsərləri böyük əhəmiyyətə malik idi.

IX əsrdən əsasən səyahətlərdən bəhs edən təsviri coğrafiyaya dair ilk əsərlər meydana gəldi. Bu sahə üzrə dövrümüzədək gəlib çatmış ilk əsərin müəllifi İbn Xordadbehdur. Əsərdə Xilafətin başqa yerləri ilə Azərbaycanın da yolları, yaşayış məntəqələri, vergi sistemi və s. haqqında mühüm məlumatlar vardır. IX əsr coğrafiyaşünasları **Yəqubi, İbn-əl-Fəqih, İbn Rüstə, Qudamə ibn Çəfər** və başqalarının əsərləri diqqətəlayiq olmuşdur. Hindistan və Cinə aid məlu-

matlar öz əksini **Əbu Zeyd Həsən əs-Sirafinin** (?-979) və **Büzür ibn Şəhriyarın** əsərlərində tapmışdır.

Ərəb coğrafiya əlyazma kitabı X əsrdə özünün çiçəklənmə, yüksək inkişaf dövrü ilə tanınmışdır. İbn Fədlan, Əbu Dülaf, İbrahim ibn Yəqubi, İstəxri, İbn Havqəl, Məsudi və Müqəddəsinin əsərləri ilə ərəb coğrafiya ədəbiyyatı çox zənginləşmiş və inkişaf etmişdir. İstəxri, İbn-Havqəl, Məsudi və Müqəddəsinin əsərlərində Azərbaycanın o dövrdəki sərhədləri, Karvan yolları və Xəzər dənizi haqqında çox qiymətli məlumatlar verilir.

XI əsrin sonu XII əsrin əvvəllərində ərəb coğrafiya ədəbiyyatı **İdrisinin** əsərləri ilə zənginləşmişdir. XIII əsrdə coğrafiyaya aid bütün məlumatlar **Yaqut Həməvinin** tərtib etdiyi böyük coğrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə **Əbu Hamid Qərnati** və **Zəkəriyyə Qəzvinin** kosmoqrafik əsərləri ilə ərəb əlyazma kitabı zənginləşdi. Məmlüklər dövründə Misirdə inzibati nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyət kəsb edən ensiklopediyalar yarandı. Bu ensiklopediyalar **Nuveyri** (?-1332), **əl-Öməri** (?-1348) və **Qəlqəşəndi** tərəfindən yazılmışdır. Bu ensiklopediyalarda Azərbaycan haqqında da mühüm məlumatlar verilmişdir. XIV-XV əsr coğrafiya ədəbiyyatı **İbn Bəttutə** və **Əhməd İbn Məcidin** və başqalarının əsərləri ilə zənginləşmiş və inkişaf etmişdir.

Ərəb fəlsəfəsinə və tarixinə dair əlyazma kitabı VIII-IX əsrlərdən yaranmağa başladı.

Ərəb fəlsəfəsinin əsas cərəyanları kəlam, məşisailik, işraqilik və sufilikdir.

Kəlam rəsmi dini formal-məntiqi dəlillərə əsaslandırmağa çalışdı. Həmin mübahisələrdə əqlə üstünlük verən **mötəzilə** təlimi yaranmışdı. Mötəziliyin baniləri **Vasil İbn Əta** (700-749), **Ən-Nəzzam** (?-845), **Çahiz** (?- 869) olmuşlar. Əsl kəlamı **Əbu-l-Həsən-Əşəri** və **Mətrubi** (?-944) yaratmışlar. Kəlamın məqsədi Allahın varlığını, onun birliyini və əbədiliyini sübut etməkdən ibarət olmuşdur. Sonralar kəlamın ən böyük nümayəndələri Qəzali, Qüşeyri Fəxrəddin ər Razi (1149-1209) olmuşlar. Sonrakı məşşailər **Fərabi** (875-950), **İbn Sina** Allah ilə dünyanı iki növ varlığa aid və burada dünyanın əbədi mövcudluğunu qəbul etmişlər. XII əsrdə ərəb fəlsəfəsinin mərkəzi İspaniyaya keçdi. Burada fəlsəfənin görkəmli nümayəndələri **İbn Bəcca**, **İbn Tüfeyl**, **İbn Rüştə** və başqaları hesab edilir. İşraqiliyin ilk təzahürlərinə X əsrdə "İxvan-əs-səfa"nın tərtib etdiyi ensiklopediya-

da, görkəmli İran həkimi və filosofu **Əbu-Bəkr ər-Razinin** (864-925) əsərlərində rast gəlinir. İşraq fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndəsi **Yəhya əs-Suhəverdi** (1155-1191), son böyük nümayəndəsi isə **Sədr əddin əş-Şirazi** (?-1641) olmuşdur.

Sufiliyin əsasında vəhdəti – vücud təlimi durur. Onun görkəmli nümayəndələri **əs-Səkəti** (?-870), **əl-Bistəmi** (?-875), **əl-Hərraz** (?-890), **Çüneyd** (?-910) və başqaları olmuşlar. Vəcd yolu ilə insanın Allahla vüsəlinin mümkünlüyü ideyasını **Mənsur Həllac** irəli sürmüş (922-ci ildə edam edilmişdir) və əsaslandırmağa çalışmışdır. Sonrakı ideya mübarizəsi gedişində vəhdəti vücud problemi monoteist (məlayim) və panteist (ifrat) baxımından anlaşılmağa başlandı.

“Vəhdəti-vücud” təlimi sufi fəlsəfi və bədii ədəbiyyatın inkişafına səbəb oldu.

Ərəb (ərəbdilli) tarix elminin ruşeymləri VIII əsrdən yaranmağa başladı. Ərəb tarix əlyazma kitabının əsas mərkəzi uzun müddət İraq olmuşdur. Məhəmməd və onun tərəfdarlarının fəaliyyəti haqqında dini-tarixi əsətlər ərəb dilində yaranmış ilkin tarix əlyazma kitabının əsas mövzusu olmuşdur. VIII əsrdən başlayaraq şifahi rəvayətlərin, tayfaların tarixinin toplanmasına, sistemləşdirilməsinə və kitab halına salınmasına diqqət yetirilmişdir. Bu işdə **Məhəmməd əz-Zühərin** (741/42-ci ildə ölmüşdür), **İbn İshaqın** (təqr. 704-768), **Vəqədinin** (747-823) və başqalarının xidmətləri olmuşdur.

VIII əsrin 2-ci yarısı, xüsusilə IX əsrin ortalarında Xilafət tarixinə həsr olunmuş çoxlu tarix əsərləri yarandı.

Ərəb ümumi tarix ədəbiyyatının IX-XI əsrlərdə inkişafı göstərir ki, artıq ərəbdilli tarix yüksək səviyyədə inkişafa çatmışdır. Bəlazuri (təqr 820-892), Əbu Həniyə Əd- Dinavəri (təqr. 859-cu ildə ölmüşdür), Yəqubi və Təbərinin (838,yaxud 839-923), Məsudi (956 və yaxud 957-ci ildə ölmüşdür), Həmzə əl-İsfahani, İbn Misqəveyh, İbn əl-Əsir (1160-1233, yaxud 1234), İbn Xəldun və başqalarının əsərləri isə tarix üzrə əlyazma kitabı zənginləşmiş və inkişaf etmişdir.

XII-XIII əsrlərdə tarix üzrə əlyazma kitabları ən çox Suriyada meydana gəldi. İbrahim əs-Sabinin (994-cü ildə ölmüşdür), **Büveyhilər və Ütbinin** (961-1022) Qəznəvilər tarixinə dair yazdıqları əsərlərlə sülalə tarixi üzrə kitablar meydana gəldi və tədricən inkişaf etdi. Əlbəttə, sülalə tarixi ilə bərabər, ümumi tarixə dair də əlyazma kitabları artdı. **Əbül Fida** (1272-1331) **Əz-Zəhəbi** (1274-1353), **ibn**

Kəsir (1300-1373) və başqalarının ümumi tarix üzrə xeyli əhəmiyyətli əsərləri yarandı.

~~XIV-XV əsrlərdə tarix ensiklopediyaları, (Nüveyri, 1279-1332), tarix xronikaları (ibn əl-Fürat, 1334-1405) və s. meydana gəldi. Misirin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəniyyət tarixi haqqında çoxcildlik əsərlərin müəlliflərinin Məqridi (1364-1442), Ayni (1361-1451), ibn Tarıverdi (1409, yaxud 1401-1470) və əs-Süyuti və başqalarının fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətlidir.~~

~~XIII-XIV əsrlərdə fəlsəfə, təbiətşünaslıq, təbabət sahəsində çalışmış məşhur adamlar haqqında tərtib edilən tərcümeyi-hal məcmuələri tarix əlyazma kitabının tərkibində müəyyən yer tutmuşdur. Ərəb dilində tarix əsərləri təkcə ərəb ölkələrində deyil, müsəlman şərqinin digər ölkələrində, o cümlədən Hindistan, İran, Türkiyə və Şimali Afrika ölkələrində də yaranmış, inkişaf etmişdir.~~

Osmanlı imperiyası dövründə, (xüsusilə XVI-XIX əsrlərdə) ümumi və yerli tarixə dair təqlidçi əsərlər, bioqrafik və tarixi – biblioqrafik külliyyatlar yarandı.

Ərəb ədəbiyyatı üzrə əlyazma kitablarının ilk nümunələri şifahi xalq yaradıcılığına aid (VIII-IX əsrlər) olmuşdur. Bu dövrdə **Həmdad ər-Raviyə, Əbu Təmmam, Buhturi, Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani** və başqalarının antologiyaları yarandı.

İslamaqədərki ərəb poeziyasının əsas janrı qəsidə olmuşdur. Bu dövrün mühüm ədəbi abidəsi 7 şairin (İmru-l-Qeys, Tərəfə ibn əl-Əbd, Naqibə əz-Zubyani, Zuheyr ibn Əbi Sulma, Əntərə ibn Şəddad, Əşa, Ləbid Rabiə) qəsidələrindən ibarət müəlləqatdır (Kəbənin divarlarından asılan şerin adı).

Quranın meydana gəlməsi ərəb ədəbiyyatı üzrə əsərlərin (xüsusilə nəsr üzrə) artmasına təsir etdi. Abbasilər dövründə bədii ədəbiyyatın inkişafı sürətləndi (ədəbiyyatın “qızıl dövrü”). Ərəbdilli ədəbiyyat əsasən bu dövrdə yarandı. Onun inkişafında azərbaycanlı şairlərin: **İsmayıl ibn Yəsar, Əbu-l- Abbas əl-Əma, Musa Şəhəvat, Əbu Nəsr Mənsur ibn Mümkan Təbrizi** və başqalarının mühüm rolu olmuşdur. “Əntərənin sərgüzeştləri”, “Min bir gecə” kimi epik əsərlər də Abbasilər dövrünün məhsuludur. Bu dövrdə yunan dilindən tərcümələr də geniş vüsət aldı. Qədim İran və Hind yazılı abidələri ərəb dilinə tərcümə olundu.

~~Göründüyü kimi, orta əsrlərdə ərəb şərqində müxtəlif elm və bilik sahələri inkişaf etmiş, müxtəlif məzmunlu, quruluşlu və növlü əl-~~

yazma kitabları yaranmış və yayılmışdır. Bu əlyazma kitabının müəyyən hissəsini yunan, fars (pəhləvi) və hind dillərindən tərcümələr təşkil edir. Ərəbdilli əlyazma kitabının yaranmasında ərəb imperiyasına tabe edilmiş (İran, Zaqafqaziya, Orta Asiya və başqaları) xalqlarının da böyük rolu olmuşdur.

Kağızın ərəb imperiyasında istehsalı əlyazma kitabının inkişafını sürətləndirdi. VIII əsrdə Səmərqəddə, IX-X əsrlərdə Bağdad, Dəməşq və Misirdə böyük kağız fabrikləri fəaliyyət göstərmişdir. XII-XIII əsrlərdə ərəblərdə yüksək keyfiyyətli kağız istehsalı genişləndi. Belə əlverişli yazı materialı əlyazma kitabının görünməmiş dərəcədə inkişafına səbəb oldu. X əsrin sonunda yalnız Bağdad şəhərində 100 kitab ticarətçisi olmuşdur. Onların kitab köşkləri, dükanları intellektual həyatın mərkəzinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, kitab dükanları alim, yazıçı və filosofların görüş yerlərinə çevrilmiş, maarif və mədəniyyətin inkişafına kömək etmişdir. Böyük şəhərlərdə əlyazma kitabı istehsalı ilə məşğul olan emalatxanalar fəaliyyət göstərmişdir.

Abbasilər dövründə xəttatlıq sənəti və kitab tərtibatı yüksək səviyyəyə çatdı. VII-VIII əsrlərdə ən çox kufi xətti geniş istifadə edilirdi. Ərəb ölkələrində kitab ornamentləri və miniatür sənəti də xeyli inkişaf etmişdir.

Ərəb Xilafətində əlyazma kitabının inkişafı kitabxanaların yaranmasına və artmasına təsir etdi. Ərəblərdə kitabxana “ağıl evi”, “zəka evi”, “elm evi” adlanmışdır. Onlar saraylarda, məktəblərdə (yəni mədrəsələrdə), məscidlərdə, xəstəxanalarda və rəsədxanalarda təşkil edilirdi. Kitabxanaçı vəzifəsinə yüksək hörmətə malik olan şəxslər təyin edilirdi. Kitabxananın rəhbərliyinə 3 nəfər daxil idi: vəkil (idarəedici), kitabxanacı və müşruf (müfəttiş). Kitabxanaların yanında əlyazma kitab istehsalı ilə məşğul olan emalatxana fəaliyyət göstərirdi. Bu emalatxanalarda kitab istehsal edən sənətkarlar: xəttat, müzəhhib, mücəllid, nəqqaş-ornamentçi, miniatürçü, rəssam və başqaları fəaliyyət göstərirdi. Bunların, yəni kitab istehsal edən sənətkarların hamısı ştatda olurdular.

İlk “ağıl evi” nin əsası VII əsrdə xəlifə tərəfindən Dəməşqdə qoyulub. İlk illərdə kitabxana arxivlə birlikdə, sonralar 689-cu ildən müstəqil olub. Bu kitabxananın ədəbiyyatı əsasən Qurandan ibarət olub. Burada müəyyən qədər astronomiya, astrologiya, riyaziyyat, tibb, fəlsəfə, coğrafiya, tarix, bədii ədəbiyyat və s. üzrə əlyazma ki-

tabları toplanıb. **Xəlifə Mənsur** paytaxtı Bağdada köçürür. Kitabxana da Bağdada köçürülür. IX əsrdə böyük şəhərlərin əksəriyyətində ümumi təhsil müəssələri (mədrəsələr) meydana gəlir. Bu mədrəsələrin bəziləri universitet səviyyəsinə qədər yüksəlmişdi. Bu məktəblərdə ilahiyatla yanaşı, dəqiq və təbiət elmləri, fəlsəfə, tibb və s. tədris edilirdi. Bağdadda xəlifə **Harun əl-Rəşid** tərəfindən əsası qoyulmuş, zəngin və məşhur kitabxana fəaliyyət göstərmişdi. Harun əl-Rəşidin oğlu **xəlifə əl-Məmun** kitabxananı daha da zənginləşdirmişdir. O, kitabxananı ümumi “ağıl evi”nə çevirib, yerli akademiya (universitet) ilə birləşdirdi. Bu kitabxananın fondunda müxtəlif elm sahələrinə dair 100 minlərlə qiymətli və nadir, gözəl bədii tərtibata malik olan əlyazmalar toplanmışdır, Səlcuq türklərinin və monqolların hücumu kitabxanalara böyük ziyan verdi. Bağdada 36 kitabxana fəaliyyət göstərib. Ən böyük kitabxana Livanda Tripol şəhərində olub. Bu kitabxanada 3 milyon əlyazma – manuskript, o cümlədən 50 min Quran nüsxəsi olub. Bu kitabxanada 180 nəfər əməkdaş olub. 30 il fəaliyyət göstərən bu kitabxana 1109-cu ildə xacpərəstlər tərəfindən Tripolun işğalı ilə əlaqədar yandırılıb.

Əlyazmaların çoxalması kitabxanaların və kitabçılıq işinin inkişafına, bibliofillərin yetişməsinə, kitab ticarətinin meydana gəlməsinə əsaslı təsir göstərmiş, ümumiyyətlə, ərəb mədəniyyətinin, bütövlükdə müsəlman mədəniyyətinin inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi ərəblərdə də əlyazma kitabları oxucu qruplarının kitaba, mütaliyəyə artan tələbatını lazımi səviyyədə ödəyə bilməmiş və kitab çapına, yəni mexaniki üsulla kitab istehsalının zəruriliyi qarşıya çıxmışdır.

Doğrudur, ərəblərin öz ölkələrində kitab çapından əvvəl, xarici ölkələrdə ərəb dilində kitablar nəşr edilmişdir. Tarixi, elmi mənbələrdə belə bir məlumat verilir ki, ərəb dilində ilk kitab 1514-cü ildə İtaliyanın Venesiya şəhərində çap edilmişdir. XVI əsrin sonlarında Romada ərəb və başqa şərq xalqlarının dillərində kitab buraxan ixtisaslaşdırılmış böyük bir mətbəə işə başlamışdı. 1704-cü ildə alepolu zərgər şagirdi **Abdulla Zakir** kitab çap etmək üçün lazım olan avadanlığı düzəldir və kitab çapını həyata keçirir. Abdulla Zakirin bu sənəti kimdən və haradan öyrəndiyi məlum deyildir.

§ 3. QƏRBİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ KİTAB

V-X əsrlərdən Qərbi Avropada kilsə mədəniyyəti, o cümlədən kitab istehsalına və yayılmasına nəzarət etməyə başladı. Yazmaq və oxumaq latın dilində aparılırdı. Elitanın dili də latın dili idi. Roma imperiyasının dağılması ilə əlaqədar olaraq antik dövrünün kitabına böyük ziyan dəydi. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, iki-üç yüz il keçdikdən sonra Roma imperiyasının əyalət şəhərindəki kütləvi kitabxanalardan, məktəblərdən şəxsi kitab kolleksiyalarından, kitab ticarəti köşklərindən əsər-əlamət qalmadı.

Bir dənə olsun dünyəvi məzmunlu manuskript, nadir, gözəl tərtibatlı kitab qalmadı.

Bütün bu ağır tarixi şəraitə baxmayaraq antik mədəniyyətin izləri qalmışdı. Monastır kitabxanalarında Bibliya ilə bərabər Siseronun, Vergilinin, Tit Liviyin və başqalarının əsərlərinin əlyazma nüsxələrinə rast gəlmək olurdu. Papa və kilsə təşkilatları senzura nəzarətini öz üzərinə götürmüşdülər. Kafirlərin əsərlərinin monastırlara daxil olmasına və xaricə getməsinə xüsusi nəzarət edilirdi. Kilsə qadağan olunan kitabların siyahısını tərtib etməyə başladı (Index librorum prohibitorum). İlk dəfə belə bir rəsmi indeks 325-ci ildə Nikeyski baş kilsəsində qəbul edilmişdi. Bu baş kilsənin qəbul etdiyi qərar hüquqi sənəd hesab edilirdi (sonrakı qadağanlar üçün də əsas sayılırdı). Qadağan olunmuş kitabların birinci çap edilmiş indeks IV Pavelin dövründə 1559-cu ildə qəbul edilmişdir.

Orta əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində əlyazma kitab istehsalına ciddi senzura nəzarəti, doqmatizm bütövlükdə kitabçılıq işinin inkişafını ləngitdi.

Buna baxmayaraq, azad fikirləri, mütərəqqi ideyaları özündə əks edən əlyazma kitabları özünün inkişafına yol tapırdı.

İlk orta əsrlərdə kitab mədəniyyətinin mərkəzləri monastırlar olmuşdur. İlk belə mərkəzlərdən biri Vivarium olmuşdur. Bu monastırın əsası 485-580-ci illərdə Ostqot kralı **Teodorix** və senat **Kossiodorun** zamanında qoyulmuşdur. Kitab yazmağı, onun üzünü köçürməyi Kossiodor ən faydalı iş hesab edirdi. Bu kilsənin yanında senat Kossiodor ruhani akademiyası da təşkil etmişdir. Bu akademiyanın vəzifəsi teologiya alimləri və əlyazma kitabının üzünü köçürənlər yetişdirməkdən ibarət olmuşdur. O, papa Aqapiti (535-536) Romada ilk belə bir məktəbin təşkil edilməsinin əhəmiyyətini başa salmış və məktəbin təşkili üçün onun razılığını almışdır. Kossiodor

özünün “Nəsihət” əsərində katiblər, xəttatların əməyini yüksək qiymətləndirirdi. Onun kitabçılıq işinə rəğbəti və köməyi nəticəsində Vivariuma nəinki Allahı mədh edən dini kitablar İtaliyadan, hətta Afrikadan antik müəlliflərin əsərləri eyni zamanda çoxlu miqdarda dünyəvi məzmunlu əsərlər, tarix üzrə dərsliklər, qrammatika, kosmoqrafiya, aqranomiya, tibb və s. üzrə kitablar toplandı. Bütün bu kitabların üzü köçürülür, orijinala yoxlanılır, redaktə edilir, cildlənirdi. Monastırlarda görülən bu kitabçılıq işləri ziyalı, varlı, savadlı adamların xüsusilə ruhanilərin marağına səbəb oldu, kitaba, məktəblərə rəğbəti artırdı. Bütün bunların nəticəsidir ki, VII-X əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində çoxlu monastırlar tikildi, onların bir çoxunun yanında kitabçılıq işi ilə məşğul olan emalatxanalar fəaliyyət göstərməyə başladı. Eyni zamanda monastırların yanında məktəblər və kitabxanalar təşkil edildi. Beləliklə də monastırlar kitab mədəniyyətinin və din maarifinin mərkəzlərinə cevrildi, kitab sənəti inkişaf etdi, müxtəlif məzmunlu kitablar artdı. Bu dövrdə xəttatlıq sənəti sevilən, hörmət edilən rəğbət göstərilən incəsənət sahəsinə cevrilirdi. Orta əsrlərdə Avropa ölkələrində məşhur xəttatlar olmuşdur. XI əsrin məşhur xəttatları: **Fuldski** və **Otlo** İncilin 3 əlyazma nüsxəsini tərtib etmişlər. XIV əsrdə Avropada səhifələrin nömrələnməsinə təşəbbüs göstərilmişdir. Hər vərəqin sonunda adətən növbəti vərəqin ilk sözünün yazılması qəbul edilmişdir. Çap kitablarında isə səhifələrin nömrələnməsinə XV-XVI əsrdən başlanmışdır. Məsələn: XI əsrin Reqensiurq monastırının məşhur xəttatı Otlo (1010-1070) özünün bütün həyatı dövründə 19 dua kitabının, 3 incilin, Zəbur və 6 digər dini kitabın üzünü köçürmüşdür. Onlara, yəni əlyazma kitablarına illüstrasiyalar çəkmiş, gözəl bədii tərtibat vermişdir. XIII əsrə qədər Avropa ölkələrində kitab tərtibatı ilə əsasən monaxlar məşğul olmuşdur. Monastırlarla yanaşı, ümumiyyətlə, IX əsrdən dünyəvi kitabların tərtibinə və yayılmasına meyl artmağa başlamışdır. Hətta varlı adamlar, dövlət idarələrində işləyənlər, krallar və b. kitabçılıq işinə rəğbət göstərirdilər. Məsələn, Böyük Karlın (768-814) fəaliyyəti bu mənada diqqətəlayiqdir. Böyük Karl şöhrətli alimləri öz sarayına dəvət etmiş, onların köməyi ilə dərnək və məktəb təşkil etmişdir. Onun sarayında yüksək erudisiyaya malik anqlosaks **Alkuin**, latın və yunan dillərinin bilicisi **Lanqobard Pavel Diakon**, teoloq, şair **Teodulf**, **Fran Eynxad** və başqa şəxsiyyətlər toplanmışdı. Onlar akademiya oxşayan bir məktəb

və onun yanında dərnək təşkil etmişdilər. Burada onlar kral sarayında olan məktəbdə saray adamlarına dərs deyir, yazılı aktları redaktə edir, dərsliklər və elmi risalələr yazır, disputlar keçirirdilər. Bu disputlarda Böyük Karl və saray adamları həvəslə iştirak edirdilər. Karl özünün qohumlarını və ətrafındakıları savad öyrətməyə səy göstərir, hətta onları bu işdə fəal iştirak etməyə məcbur edirdi. Böyük Karlın təşəbbüsü və işguzarlığı antik və orta əsr müəlliflərinin zəngin kitab kolleksiyalarını toplamağa və istifadə etməyə imkan verdi. Böyük Karlın saray akademiyasının yaxşı nümunəsi monastır məktəblərinin genişləndirilməsinə müsbət təsir göstərirdi. Bunun nəticəsində antik müəlliflərin Tasit, Svetoniya, Sallyusti, Siseron, Vergiliya, Tita Liviya və bir çox digərlərinin əsərləri gəlib müasir dövrə çatıb. Beləliklə də Böyük Karlın və onun varislərinin dövründə kitab tərtibatı çox yüksək səviyyəyə çatdı. Bu dövrdə yazıda islahatın həyata keçirilməsi kitabçılıq və məktəb işlərində müvəffəqiyyətin artmasına təsir etdi.

İngilissakson Kralı **Böyük Alfredin** (849-900) dövründə də kitabçılıq işi sahəsində müvəffəqiyyətlər qazanıldı. O da öz dövrünün görkəmli alimlərini Avropanın müxtəlif ölkələrindən sarayına dəvət etdi, salnamələrin yazılmasını təşkil etdi, kitab satıcıları saxladı. O, özü yaşının yetkin dövründə qədim ingilis və latın dilində yazmağı və oxumağı öyrəndi. Əlbəttə, orta əsr Avropasında belə adamlar çox deyildi, onları barmaqla saymaq olardı.

Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, Böyük Karlın vəfatından sonra kilsə və monastır məktəblərinə kömək çox ciddi şəkildə qadağan edildi, hətta əsərlərin üzünün monaxlar tərəfindən köçürülməsi də qadağan olundu.

Bu dövrdə kilsə, monastır mədəniyyəti ilə yanaşı, xalq mədəniyyəti də paralel olaraq inkişaf etdi. Qəhrəmanlıq eposları "Nibelunqlar haqqında mahnı", "Beovulf haqqında dastan" və s. meydana gəldi. Şəhərlər, ayrı-ayrı sənət növləri, peşələri, ticarət və s. inkişaf etdi. Bu şərait savadlı adamların çox olmasını tələb etdi. Buna görə də tərkibinə, quruluşuna, və proqramına görə, monastır və kilsə məktəblərindən fərqlənən şəhər məktəbləri meydana gəldi. Bu məktəblərdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri: cəngavərlər, şəhərlilər, kəndlilər və başqaları savad almağa başladılar. Hətta bu məktəblərin bəzilərinin əsasında XII yüzillikdə universitetlər formalaşdı.

Bunlar, yəni məktəblər kitabçılıq işində də əhəmiyyətli rol oynamışlar.

XI yüzillikdə İtaliyanın Salerno şəhərində Avropada ilk tibb tədris müəssəsi təşkil edildi. 1119-cu ildə acılmış Bolon Universiteti Qərbi Avropanın ən qədim universiteti hesab edilir. 1200-cü ildə təşkil olunmuş Paris Universiteti də Avropada qədim universitetlərdən sayılır. XIII yüzillikdə İngiltərədə Kembric və Oksford Universitetləri, İspaniyada isə Salamank Universiteti meydana çıxdı.

1400-cü ildə artıq Avropada 55 universitet fəaliyyət göstərirdi. Fəaliyyət göstərən universitetlər teologiya ilə yanaşı, orta əsr elminin və mədəniyyətinin inkişafında müəyyən rol oynadılar. Humanizm, oyanış, intibahın baş verməsində universitetlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etdilər. Universitet professorlarının əsərlərinin üzünü tələbələr köçürürdülər. Belə bir şərait əlyazma kitablarının çoxalmasına da müsbət təsir etdi.

Kitabın nəşri və yayılmasına universitetlərin köməyi böyük oldu. Hətta kitabın nəşri (istehsalı) və yayılmasını tənzimləyən ilk nizamnamə Bolon Universitetində (1259-1289 və 1334) və Parisin Sorbonna (1275 və 1316) Universitetində qəbul edilmişdir. Bu sənədlərə görə əlyazma kitablarının hazırlanması, çoxaldılması və yayılması universitetlərin məmurlarına həvalə edilirdi. Hər şeydən əvvəl, onlar yerli kitab ticarətçiləri idilər. XIV əsr və XV əsrin başlanğıcında Qərbi Avropanın iri mədəniyyət mərkəzlərində kitabların istehsalı və kitab ticarəti sənət məktəblərinin sənətcilərin və tacirlərin əlinə keçmişdir. Bu sənət emalatxanalarında kalliqraflar, miniatürçülər, rəssamlar, cildçilər, rubrikatorlar və başqaları çalışırdılar. Tarixi, elmi mənbələr belə bir faktı təsdiqləyir ki, 1292-ci ildə Parisdə 24 kitab üzü köçürən olmuşdur. XV əsrin birinci yarısında Parisdə bütöv bir məhəllədə sənət məktəbləri, kitab istehsal edən, hazırlayan və çoxlu miqdarda kitab ticarətçiləri olmuşdur.

XV əsrin əvvəllərindən Almaniyada da kitabçılıq işi sürətlə inkişaf etməyə başladı. Burada Dibold Lauber kitab emalatxanası fəaliyyət göstərmişdir. Bu öz dövrünün böyük kitab istehsalı fabrikinə xatırladırdı. Beləliklə, kitab artır və kitab ticarəti genişlənmir və nəhayət, kitab bazarı meydana gəlirdi. Kitab üzü köçürmək sənətə cevrilməklə bərabər, gəlirli sahə hesab edilirdi. Belə bir gəlirli sahə

hətta universitetlərin professorlarının diqqətini cəlb etmiş, onların belə sahə ilə məşğul olmalarına müsbət təsir etmişdir.

Belə bir şərait kitabın bahalanmasına da təsir etdi. Məsələn, X əsrdə qrafinya **Anjuyskinin** bir ədəd dini nəğmə məcmuəsini 200 qoyuna, 3 çəllək taxıla və bir neçə qiymətli xəz dəriyə satın alması tarixi fakt kimi elmi mənbələrdə təsdiqlənir. İspaniyada bir əlyazmanın (manuskrip) bir neçə otaqdan ibarət evə (həyətdəki böyük üzüm sahəsi ilə birlikdə) satıldığı da elmi mənbələrdə qeyd olunur. Məktəb dərsliyinin biri iki danadan baha olurdu. Kitabın belə baha satılması ilk növbədə kitab ticarətçilərinin varlanmasına səbəb olur və kitab ticarətinə marağı artırır. Belə olan tərzdə kitabın alıcıları əsasən varlılar (kübarlar, ruhanilər, tacirlər və başqaları) olurdu.

Əlyazma kitablarının materiallarından ən geniş yayılan perqamen (ilk orta əsrlərdə) və kağız olmuşdur. Qiymətli, nadir əlyazmalar əlvan rəngli materiallara qızıl və gümüş suyu ilə köçürülürdü. Məsələn, **Yepiskop Ulfilanın** (382-ci ildə ölmüşdür) qot dilindən tərcümə etdiyi Bibliya Upsalski Universitetində (o dövr german yazısının ən əzəmətli abidəsi) saxlanılır. Bu əlyazma əlvan perqamen üzərində gümüş və qızıl rənglə yazılmışdır. XII-XIII əsrlərdən perqameni rəngləməyə (əlvan, qara və i.a) başladılar. İlk orta əsrlərdə perqamenin hazırlanması ilə şəhərlərin sənət məktəbləri, emalatxanaları məşğul olmağa başladılar. Perqamen istehsal edən xüsusi, müstəqil sexlər fəaliyyət göstərməyə başladı. Buna baxmayaraq, perqamen çatışmırdı.

Yazı aləti Avropa ölkələrində də Şərqdə olduğu kimi qələmədən və quş lələyindən ibarət idi. Yazı aləti kimi ən çox quş lələyindən istifadə edilirdi. Sonralar nadir hallarda metal qələmlərindən istifadə edildi. Elastiki polad qələmlər XVIII əsrin sonlarında ixtira edildi.

Orta əsrlərdə qara mürəkkəb hazırlamaq üçün bir necə resept olmuşdur. Komponentdə əsas yeri qara qoz və fındıq, mis-sulfat, palıd qabığı və s. tuturdu. Buynuz mürəkkəb qabı funksiyasını yerinə yetirmişdir. Metaldan da mürəkkəb qabları olmuşdur. Müxtəlif rəngli: qara, qırmızı, bənövşəyi, yaşıl və i. mürəkkəblərdən istifadə olunmuşdur.

Orta əsrlərdə əsas tip yazılar (xəttlər) meydana gəldi. Onlardan **Karolinq Minuskua** (VIII-X əsrlər) yazı tipini göstərmək olar. Onlar indiki latın, qot şrifllərinin bünövrəsini təşkil etdi. Əlyazmalar bəzi hallarda illüstrasiyalar və dekorativ elementlərlə bəzədilirdi. Orta

əslərdə əlyazmalar unikal, nadir incəsənət əsərinə cəvrildi və bəzək əşyası hesab olundu. Əlyazmanı xəttat köçürdükdən sonra cildçilər, miniatürçülər, rəssamlar və başqaları kitabın tərtibatı ilə məşğul olurdular. Ümumiyyətlə, ilk zamanlar kitab tərtibatçıları monaxlar, XIII-XIV əslərdən isə rəssam-miryanlar olmuşlar. Orta əslərdə kitabın sərlövhəsi və titul vərəqəsi olmurdu. Mətn “İncipit liber” (“Kitab başlanır”) sözləri ilə başlanırdı.

Orta əsr Avropa mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq kitab tərtibatı sənəti də təkmilləşmiş, gözəlləşdirici illüstrasiyalar, bəzək vasitələri kitab tərtibatında geniş tətbiq edildi. Məsələn, XII əsrdə Fransada tərtib edilmiş Bibliya nüsxəsindən məlum olur ki, artıq XII-XIII əslərdə Avropada əlyazma kitabının bədii tərtibatı çox yüksək səviyyəyə çatmışdı. XII əsrdə Fransada tərtib edilmiş Bibliyada 5 min miniatür verilmişdir. Bu əlyazmanın sərlövhələrindəki hərflərin çoxu, bölmələri çoxrəngli illüstrasiyalarla təchiz edilmişdir. Kitabın, mətnin boş sahələri bitki rəsmləri, ornamentlə və ya bu və digər formada dekorativ cərcivəyə, ornamentə salınmaqla gözəlləşdirilmiş, nəfis hala salınmışdır.

Orta əslərdə kitab-blok formasını almışdır. Əlyazma kitabının inkişafında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlər artdıqca kübar ailələr, alimlər, varlı adamlar arasında bibliofillər meydana çıxırdı. Bu dövrdə ümumiyyətlə, bibliofil olmaq dəbə cəvrilirdi. XXII **Papa İohann** böyük və tanınmış bibliofil olub. Baronlar, cəngavərlər öz saraylarında, iqamətgahlarında cəngavərlik romanlarını, gözəl poeziya nümunələrini, az miqdarda dini ədəbiyyatı toplayırdılar. Orta əsrin görkəmli bibliofillərindən biri də Riçard de Beri olub. O, 1334-cü ildə İngiltərədə dövlət idarəsində mühüm vəzifə sahibi olub. Həyatının son illərini o ancaq kitaba həsr etmişdir. O, bibliofilin “Mahnlılar mahnısı” (“Filobiblion”) adlı böyük həcmli, əsaslı əsərin müəllifi kimi şöhrət tapmışdı. Riçard de Berinin topladığı kitabların miqdarı 1500 cild olmuşdur. O, özünün Filiobiblion əsərində öz müasirlərini kitaba sevgi, hörmətlə yanaşmağı məsləhət bilmişdi. O əsərində kitabın, mütalənin əhəmiyyətini, bilik, məlumat əldə etməkdə onların rolunu müasirlərinə çatdırmağa çalışmışdır.

Avropa ölkələrində XIV-XV əslərdə müəllimlər, alimlər, hüquqla məşğul olanlar özlərinin zövqlərinə, fəaliyyət sahələrinə, işlərinə uyğun əlyazma kitablarını toplayır, kitabxanalar təşkil edirdilər.

Göründüyü kimi, Avropada orta əsrlərdə əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişafı sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Oxucuların sayı çox yavaş artırdı. İlk orta əsrlərdə oxucuların əsas hissəsini ruhanilər təşkil edirdi. Şəhərlərin, universitetlərin və yeni məktəblərin artması şəhərlərdə savadlıların sayının çoxalmasına səbəb oldu. Bu şəraitə uyğun olaraq kitabxanalar və onların fondları da artdı. Kitabxanaların sosial və mədəniyyət rolu dəyişdi.

Doğrudur, Avropada orta əsrlərdə yaranan kitabxanalar elm və mədəniyyətin mərkəzləri kimi tanınan, məşhur olan Roma, İskəndəriyyə və Afina kitabxanaları ilə müqayisə edilə bilməz. Avropada yaranan bu kitabxanalar xristian icmalarını nəzərdə tutduğuna görə əsasən bu kitabxanalarda müqəddəs yazılar, kitablar toplanırdı. Buna görə də həmin kitabxanaları müqəddəs kitabxanalar adlandırırdılar. Belə kitabxanalar nəzdində məktəblər olan monastirlərin yanında təşkil edilirdi. İlk orta əsrlərdə İrlandiyada Banqor, İngiltərədə Kenterberski, İtaliyada Montekassinski və Vivarium, Fransada Korbiyski və Turski, Almaniyada Sankt-Qallenski və Fuldski monastir kitabxanaları şöhrət qazanmışdır.

Kilsə və monastir kitabxanalarının fondları əsasən ianə kitablarının hesabına zənginləşmişdir. Monastir məktəblərində təhsil, bilik alan uşaqlar, imkanlı şəxslər, feodallar və başqaları monastir və kilsə kitabxanalarına kitabları ianə edirdilər. Bu kitabxanaların fondları iki-üç yüz cilddən ibarət olmuşdur. Kitabxanada olan kitablar əsasən şkaflarda saxlanılırdı. Kitabxanaların fondundakı ədəbiyyatın tərkibi aşağıdakılardan ibarət olurdu: birinci yerdə müqəddəs kitablar (yazılar), sonra kilsə ruhanilərinin ("ataları") əsərləri, sonra digər dini ədəbiyyat və ən axırda müqəddəs olmayan, yəni dünyəvi müəlliflərin əsərləri (o cümlədən antik müəlliflərin əsərləri).

XIV əsrin axırı və XV əsrdə kitabxanaların fondlarını əks edən kataloqların tərtibinə başlanmış, təşəbbüs göstərilmişdir. XIV əsrin sonunda İngiltərədə fransiskanski monaxları 160 kilsə və monastir kitabxanalarının fondunu əks edən kataloq tərtib etdilər. Bu sanballı siyahı İngiltərədə kitab kataloqu adlandı. Orta əsrlərin sonunda kitabxanaların fondlarının artması ilə əlaqədar olaraq kitabxanaların təşkili və görünüşü dəyişdi. Kitablar yenə də şkaflarda yerləşdirilir, düzülürdü. Pəncərənin qabağında düzülən kitablar xüsusi pult (hərəkəti idarədən mərkəzi dispetcher) vasitəsilə idarə olu-

nurdu. Bu cür sistem kitabların oğurlanmasının da qarşısını alırdı. Belə ki, kitabların əksəriyyəti pulta və yaxud divarda asılmış nazik zəncirə bağlanır, bərkidilirdi. Kitablarda kitabın hansı kitabxanaya və yaxud şəxsə məxsus olmasını bildirən qeydlər də edilirdi. Bu cür işlər kitabın itməsinin qarşısını əsasən alırdı.

Monastır kitabxanaları ilə müqayisədə yaranan universitet kitabxanaları bir addım irəli idi. Universitet kitabxanaları fakültə və kafedraların kitab topluslarından ibarət idi. 1289-cu ildə Parisdə Sarbonna Universitetində yaradılmış kitabxananın kataloqu orta əsr kataloqlaşdırmanın zirvəsi sayıla bilər. Bu kitabxanada topografik və əlifba kataloqu olmuşdur. Sarbonna Universitetinin kitabxanasının fondu elmlərin antik təsnifatına əsasən düzülmüşdü. Kitabxananın iki bölməsi: böyük və kiçik kitabxana olmuşdur. Böyük kitabxananın kitablarından ancaq kitabxananın oxu zalında istifadə edilirdi. Bu kitabxanadan evə kitablar verilmirdi. Kiçik kitabxanada çox da zəruri olmayan ədəbiyyat toplanır və bu kitablar evə verirdi. Böyük kitabxanadan isə universitet şurasının icazəsi ilə nadir hallarda kitabları evə verirdilər.

Universitet şurasının bir il müddətinə secdiyi kitabxanacı və onun bir necə köməkçisi tərəfindən kitabxana işləri həyata keçirilirdi.

Sarbonna Universitet kitabxanasının iş rejimi digər universitet kitabxanaları, o cümlədən Kembric və Oksford universitetləri üçün nümunə olmuşdur.

§ 4. ORTA ƏSRLƏRDƏ RUSİYADA KİTAB

Bu mövzunun tələbələrə öyrədilməsi aşağıdakı suallar əsasında həyata keçirilir:

1. Slavyan yazısının yaranması.
2. Qədim Rusiyada yazının meydana gəlməsi.
3. XI-XII əsrlərdə əlyazma kitabı, onların mövzusu və tipi.
4. XI-XIII əsrlərdə rus əlyazma kitab abidələri.
5. XIV-XV əsrlərdə əlyazma kitabının inkişafı.
6. Yazı materialları və alətləri.
7. Əlyazma kitablarının bədii tərtibatı xüsusiyyətləri.

VI-VII əsrlərin II yarısında bolqarlar vasitəsilə Balkan yarımadasına Bizanslarda geniş yayılmış yazı slavyanlara daxil olun-

muşdur. 681-ci ildə birinci bolqar çarlığının meydana gəlməsi Balkan xalqlarında yazıya tələbatı artırdı. Bolqarların 865-ci ildə xristianlığı qəbul etməsi bu işi xüsusilə sürətləndirdi. X əsrin ortalarında Serbiyada ilk dövlət yarandı. VIII əsrdə xüsusilə IX əsrin əvvəllərində cənub və qərbi slavyanlarda indiki sloven və xorvatların əcdadları içərisində xristianlıq geniş yayılır və Roma kilsəsinin təsiri hiss olunmağa başlayırdı. IX-X yüzilliklərdə Cex knyazlığı, (Visla və Oder çaylarının hövzəsində) X əsrdə Polşa dövlətinin yaranması yazı işlərinin inkişafını gücləndirdi. Bütün qərbi slavyan xalqları rim-katolik formasında xristianlığı qəbul etdilər. Yeni dinlə yanaşı, onlar latın yazısını qəbul etdilər. Qərbi slavyanlarda katolik monastirlərində qədim yazılı abidələr yarandı. Belə abidələrdən biri 1110-1115-ci illərdə Polşada (Qall anonim xronikası) latın dilində yazıya alınıb. XII əsrdə **Kozma Prajskinin** “Cex xronikası” meydana gəlmişdir.

Slavyan yazısının meydana gəlməsindən söhbət gedərkən slavyanlarda qədimdə işarə yazılarından istifadə edildiyini də qeyd etməliyik. Bu işarə yazısından xristianlığın qəbuluna kimi istifadə edildiyini maddi-mədəni abidələr təsdiq edir. X əsrdə qədim bolqar yazıçısı Xrabr “Сказание о писменах” (“Yazı haqqında hekayələr”) əsərində bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Qədim şərq slavyanlarının sadə yazı formalarına malik olmalarını X əsrin səyyahları və alimləri **İbn-Fadlan**, **Əl-Məsudi**, **İbn ən-Nadim**, habelə alman xronika yazanı **Merzeburq** yepiskopu **Titmar** təsdiq edir.

Xristianlığa qədər slavyanlarda müxtəlif işarəli yazının olmasını aşağıdakı maddi-mədəniyyət abidələri təsdiq edir:

1) “Qara dəniz yanındakı işarələr” (“Причерноморские знаки”) adlı maddi mədəniyyət abidəsi XIX əsrin ortalarında Xersonda, Kerçdə və Olvində tapılmışdır. Bu işarələrin çox mürəkkəb həndəsi şəkilləri vardır. Bunların bəziləri qədim slavyan əlifbası-qlaqolisi xatırladır. Bu yazı nümunələri bizim eramın üçüncü-dördüncü əsrlərinə aiddir.

2) Məişət əşyalarında və müxtəlif sənət məmulatlarındakı işarələr (saxsı qablarda: bardaq, küpə və s., habelə yazısı və nömrəsi olan metal, mis lövhələr və s.).

3) Təsviri, simvolik ornamentləri olan gildən hazırlanmış küpələr, vazalar üçüncü qrup maddi-mədəniyyət abidələrini təşkil edir.

Belə əşyalar Volində aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı Lepe-sovka kəndində və Kiyev yaxınlığında tapılmışdır. Bunlar bizim eranın II-IV əsrlərinə aid olan “Cernyaxovski mədəniyyəti” abidələri adlanır.

Akademik B.A. Rıbakovun fikrinə görə “Çernyaxovski mədəniyyəti” qədim slavyanların kənd təsərrüfatı təqvimləridir.

Beləliklə, ilk slavyan yazısı bizim eranın birinci minilliyinin birinci yarısında meydana gəlmişdir.

Xristianlıq dövrünə qədər slavyanlarda əlifba yazısının olmasını slavyan knyazlarının Bizansla bağladıkları yazılı müqavilələr təsdiq edir. Bu yazılı müqavilələr VIII-X əsrlərə aiddir. Müqavilələr iki dildə yunan və slavyan dillərində yazılmışdır. Slavyan əlifbasının yaradıcıları slavyan maarifçisi **Kirill** və onun böyük qardaşı **Mefodi** hesab olunurlar. Kirill (826-869) və Mefodi (820-885) Makedoniyanın liman şəhəri Solunidə (indi Saloniki) doğulmuşlar. Bu limanın əhəlisinin yarısı yunanlardan, yarısı isə slavyanlardan ibarət idi. Hər iki qardaş özlərinin alimlikləri, bilicilikləri ilə fərqlənməklə bərabər, çoxlu elmi və ədəbi işlərin müəllifləri idilər. 863-cü ildə Kirill slavyan əlifbasını yaradır. Hər iki qardaş bu əlifba ilə ilahiyyətə, ibadətə aid əsas kitabları slavyan dilinə tərcümə etmişlər. İki müxtəlif qrafik slavyan yazısı ilə yazılmış əlyazmaları və divar keramika lövhələri üzərində olan yazılar gəlib bizə çatmışdır. Bu qrafik yazının birini “Kirilli” (“Kirillisa”) Konstantin filosofun, yəni Kirillin şərəfinə adlandırdılar, ikinci qrafik yazını isə qədim slavyan sözü “qlaqol” (yəni “sözlə” əlaqədar “qlaqolisa”) adlandırdılar. İşarələrinə görə qlaqolis Kirill yazısına nisbətən çox mürəkkəbdir. Kirill hərflərinin forması özünün həndəsi sadəliyi ilə fərqlənirdi, habelə yazı üçün dəqiq və əlverişli idi.

Kirill hərflərinin çox hissəsi bizans nizamnaməsindən mənimsənilmişdir. Yunan-bizans yazısında olmayan 19 hərf yaradılmışdı ki, bu da slavyan nitqi, danışığı üçün xüsusi səslərin çatdırılmasına, ifadəsinə xidmət etmək üçün əlifbaya gətirilmişdir. Məsələn, qlaqolis üçün, yəni xüsusi səslərin ifadəsi üçün gətirilmiş, yaradılmış Ж, Ц, Ч, Ш və s. Kirill hərflərində həmin səsləri ifadə edən hərflərin demək olar ki, eynidir; forma etibarilə də ona yaxındır. Bolqarıstanın keçmiş paytaxtı Preslavlda bolqar çarı **Simeonun** (893-927) kilsəsinin divarlarında və saxsıdan olan lövhələrdəki yazılar slavyan yazılı abidələri kimi qiymətlidir. Bu yazıların (IX əsrin axırı) müəy-

yən hissəsi Kirilli, müəyyən hissəsi isə qlaqolisa ilə yazılıb. Sadə və əlverişli olan Kirill yazısı qlaqolisa yazısını çox tez sıxışdırdı və geniş yayıldı. Qlaqolisa yazısı cənub-qərb slavyanlarında Xorvatiya və Dalmasi də çox az saxlanılmışdır.

IX əsrdə qədim rus dövlətinin yaranması şərq slavyan tayfalarında yazının formalaşmasına təsir göstərdi. Xristianlığın Rusiyada qəbul edilməsi (989) qədim rus dövləti üçün vahid Kirill əlifbasının da təsdiqini və istifadə edilməsini zərurətə çevirdi. Bundan sonra yazı, savadlılıq əhalinin müxtəlif təbəqələrinin arasında yayılmağa başladı. XI-XII əsrlərdə sadə sənət adamlarının yaratdıqları maddi-mədəniyyət abidələri bunu təsdiq edir. Kilsə xidmətçiləri, əsgərlər, qadınlar müəyyən savada malik idilər.

XI-XII əsrlərdə qədim Rusiyada kitab, kitabların mövzusu və tipi.

Rusiyada monqolların dövrünə qədər mövcud olan kitabı 3 qrupa bölmək olar: 1) İlahiyyətə, Allahın mədhinə aid kitablar; 2) Dinə aid kitablar; 3) Yarım dünyəvi və dünyəvi ədəbiyyat.

Xristianlığın qəbulu ilə əlaqədar olaraq Kiyev Rusu Dunay Bolqarıstanından zəngin ədəbiyyat aldı. Yaroslav Mudri dövründən yunan dilindən ədəbiyyatın tərcüməsi güclənməyə başladı. Bu dövrdə hər şeydən əvvəl Allaha ibadət kitabları tərcümə edilirdi. Bu ədəbiyyatın əsas hissəsini pasxa üçün nəğmələr, Allaha ibadət üçün mətnlər məcmuəsi təşkil edirdi. Bibliya kitabları çox tərcümə olunurdu. XI-XIII əsrlərdə Bibliya hələ tamamilə tərcümə edilməmişdi.

Bu dövrdə müəyyən qədər hüquqi, dini və tarixi xarakterdə ədəbiyyat da əmələ gəlmişdi. Bu ədəbiyyat folklor nümunələrindən, nağıl sujetlərindən, kosmoqoniya mifologiyasından, fəlsəfi lirikadan, mahnılardan, əfsanələrdən və rəvayətlərdən ibarət idi. Bu dövrdə Bibliya feodal cəmiyyətinin müxtəlif siniflərinin nüfuzlu təbəqələri, o cümlədən əhali arasında istifadə olunurdu. Bibliya kitablarından Yevangel (İncil), Apostol, Psaltır (Zəbur) tərcümə olunmuşdur ki, bunlar da kilsədən kənarında, xüsusilə savad təlimi üçün mütaliə edilirdi. XI-XV əsrlərdə Rusiyada “palei”lərdən geniş istifadə edilmişdir. Bu yunan sözü “palayos”dan əmələ gəlib, “qədim” deməkdir.

Tarixi paleya və izahlı paleya dünyanın yaranmasından bəri dini-əxlaqi, dünyəvi məsələləri əhatə edirdi. Rusiyada “müəllim ədəbiyyatı” adlanan kitablar da geniş tərcümə olunmuşdur. Bu ədəbiyyatın çox hissəsini III-XI əsrlər xristian yazıçılarının əsərləri təşkil edirdi. İohan Zlatoust, Yefrem Sirin, İohan Sinayskinin nəsihətlərinin

dən xüsusilə geniş şəkildə istifadə olunurdu. “Kilsə ataları”nın nəsihətlərindən, təlimlərindən müxtəlif məcmuələr tərtib olunurdu. Bunlardan daha çox yayılan Bolqarıstanda X əsrdə çar Simeonun dövründə yaradılmış “Zlatostroy”, “İzmaraqd”, “Pçela” idi. Rusiyada tarix üzrə tarix ədəbiyyatını əsasən xronika yazanlar təmsil edirdi. Bunlardan **İohan Malalını və Georgi Amartolunu** qeyd etmək olar. Bu xronikalarda, salnamələrdə coğrafiya və təbii-elmi xarakterli məlumatlar da vardı. Bu dövrdə Bizansdan gətirilmiş təbiətşünaslıq kitabları geniş istifadə olunmuşdur. Burada “шестодневов” və “физиологов” (“altıgünlüklər” və “fizioloqlar”) adlı əsərlər geniş yayılmışdır. Bu əsərlər vasitəsilə bitki və heyvan aləmi haqqında məlumatlar yayılırdı. Aleksandr Makedonskinin qeyri-adi həyatı və hərəkəti haqqında **İosif Flavianın** yazdığı “Александрия” və “Повесть о разорении Иерусалима” (“Aleksandriya” və “Dağıdılmış Yerusəlim haqqında povest”) romanı rus oxucusu arasında böyük maraq doğurmuşdur.

Məmunu Bibliyaya aid olan, lakin kilsə tərəfindən rəsmən rədd edilmiş qədim kitablar – “apokrif”lər tərcümə ədəbiyyatı içərisində xüsusi yer tuturdu. Bu cür əsərlərdə xeyir və şərin, yaxşının və pisin əmələ gəlməsi haqqında danışılırdı.

Orijinal rus yazısı, yazı nümunələri: bunlar hüquqi və inzibati aktlar, müqavilələr, tərifnamələr və digər müxtəlif işlərlə, ümumiyyətlə, işgüzarlıqla əlaqədar yazılar idi. Bu nöqteyi-nəzərdən ən böyük abidə “Русская правда” hesab edilir ki, bu da qədim Rusiyada ən mühüm hüquqi sənəddir. “Русская правда” qədim rus feodal hüquq normalarını düzgün və dəqiq əks etdirir.

XI-XII əsrlərdə qədim Rusiyada nəqlədici ədəbiyyat növü salnamələr geniş yayılmışdı. Bunlar əsasən tarixi əsərlər idi. XI-XII əsrlərdə rus salnamələrinin, salnamə yazanlarının ən böyük mərkəzi Kiyev-Pecerski monastırı idi. Bura o dövr üçün mədəniyyət və maarif ocağı sayılırdı. Əvvəlki salnamə topluları əsasında 1113-cü ildə ümumrus salnamə toplusu “Повесть временных лет” yaradılmışdır. Bu toplu salnaməsi Nestor tərəfindən yaradılıb. O, burada Rusiyanın meydana gəlməsi, digər dünya dövlətləri içərisində onun tarixi yeri haqqında məlumatı əhatə edirdi. Akademik D.S.Lixacev yazır ki, XI və XII əsrin əvvəllərində Şimali-Qərbi Avropanın hec bir ölkəsi öz vətənlərinin tarixi üzrə “Повесть временных лет” əsəri səviyyəsində hec bir tarixi əsərə malik olmamışlar. Kiyev Rusunun ən

qiymətli ədəbi abidələrindən biri də “Печерски патерик” adlanır. Bu, Kiyev-Peçerski monastrının ən məşhur monaxlarının bioqrafiya külliyyatlarını əhatə edir. Bu dövrdə dünyəvi məzmunlu əsərlər meydana gəlirdi. Dünyəvi məzmunlu əsərlərə nümunə olaraq “Почтение Владимира Мономаха”-nı (“Vladimir Monomaxın nəsihəti”) göstərmək olar. Burada feodal hakiminin ideal obrazı ədəbi ustalıqla yaradılıb. Qədim rus ədəbiyyatının böyük nailiyyəti, dünyada məşhur olan “Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında dastan”) da bu dövrdə yaranıb. Dastanın mövzusu Novqorod-Sverski knyazı İqor Svyatoslavicin 1185-ci ildəki döyüşdə məğlubiyyətidir. Müəllif bütün rus knyazlarını Rusiyanın vahidliyi naminə ümumi düşmənlə mübarizədə birləşməyə çağırır.

“Dastan”ın əlyazması XVIII əsrin 90-cı illərinin əvvəlində tapılıb. Bu əlyazma qədim rus əlyazmalarını, abidələrini toplayan A.İ.Musin-Puşkin tərəfindən tapılıb. Dastanın mətni dünyəvi məzmunlu qədim rus əsərlər məcmuəsindən aşkar edilmişdir. 1800-cü ildə “Dastan” o dövrün qədim rus əlyazmalarının yaxşı biliciləri: A.F.Malinovski, N.N.Bantış-Kamenski və N.M.Karamzin ilə əməkdaşlıq edərək Musin-Puşkin tərəfindən nəşr olunmuşdur. 1812-ci ildə “Dastan”na daxil olan məcmuə və “Dastan”ın biblioqrafik cəhətdən nadir olan birinci nəşrinin nüsxələrinin böyük əksəriyyəti Moskva yanğını zamanı yanıb.

XI-XIII əsrlər qədim rus əlyazma kitab abidələri, o cümlədən XI-XIII əsrlərə aid əlyazma kitabları bizim dövrümüzdə qədər çox az miqdarda gəlib çatmışdır. Arxeoqrafiya komissiyasının verdiyi məlumata görə, XI əsrə aid 33 əlyazma, XII əsrə aid isə 85 əlyazma saxlanmışdır. Mütəxəssislərin verdiyi məlumata görə, XI-XIII əsrlərdə Rusiyada yalnız kilsələrdə 85 min kitab olmuşdur. Yanğınlar, toqquşmalar, kənd və şəhərlərin dağılması nəticəsində, əlbəttə, bu kitabların əksəriyyəti məhv edilib. Tarixi salnamələrdə, ədəbi abidələrdə bu barədə zəngin məlumatlar vardır. 1382-ci ildə Moskvaya Toxtamış xanın hücumu, 1571-ci ildə Dövlət-Qireya qoşunlarının hücumu, 1574-cü ildə bütün Moskvanın yanması və s. nəticəsində çoxlu kitab məhv olmuşdur. Gəlib bizə çatmış qədim rus kitabları XI əsrə aiddir. Bunların sayı iyirmidən bir qədər artıqdır. Bunların əksəriyyəti Allaha ibadət və dini-əxlaqi kitablardır. Belə ki, bunun altısı Miney, dördü İncil, dördü Zəbur, kilsə atalarının əsərlərindən ibarətdir. Nadir və qiymətli qədim kitab abidəsi

“Ostromirova yevangeli” hesab olunur. Bu, M. Y. Saltikov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Ümumi Kitabxanasında saxlanılır. Ən qədim rus kitabı hesab edilən bu əsər katib Qriqori tərəfindən Kiyev knyazı İzyaslova yaxın olan Novqorod knyaz canişini Ostromiranın (1056-1057) xahişi, sivarişi ilə yazılıb. Bu əlyazma kitabı böyük formatda 294 perqamen vərəqindən ibarətdir. Ostromirov yevangeli iri hərflərlə, dəqiq təlimatla, zəngin bəzədilmiş başlıqlarla müxtəlif rənglərlə (yaşıl, qırmızı, göy və s.) yazılıb. Burada Yevangelə əlavə olaraq Yevangeltlərdən üç böyük (İohann, Luka və Mark) gözəl, insanı məftun edən incəsənət əsəri yaradılıb.

Digər gözəl, qədim rus abidəsi “Изборник Святослава” (1073-cü il) hesab edilir. Yaroslav Mudronun oğlu Kiyev knyazı Svyatoslav Yaroslavic üçün katib İohann tərəfindən üzü köçürülmüş bu qədim rus əlyazma kitabı yunan dilindən tərcümə edilmişdir. Bunun əslı bolqar çarı Simeon üçün yunan dilindən tərcümə edilib. 1073-cü il “İzbornik”ni bir çox məsələləri: kilsə, dini, hətta botanika, zoologiya, tibb, astronomiya, qrammatika, poetika və s. əhatə etdiyinə görə, onu ilk rus ensiklopediyası hesab etmək olar. Bu məcmuə də Ostromirov yevangeli kimi tərtib edilmişdir. Qədim rus ornamenti ruhunda “İzbornik” hazırlanıb, orada habelə bir neçə miniatür də verilib. Bu, bizim dövrümüə qədər gəlib çatmış ilk rus dünyəvi portreti hesab edilir. “İzbornik”in əlyazması 1817-ci ildə Voskresenskinin monastır kitabxanasında (Yeni Yerusəlimdə) **K.F. Kalaydoviç** və **P.M.Stroyev** tərəfindən tapılıb. Bu əlyazma indi Moskvada Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır.

1076-cı ildə rus kitabçısı İohann knyaz Svyatalov Yaroslaviç üçün bir dənə də (“İzbornik”) “məcmuə” köçürüb. Bu məcmuəyə müxtəlif: dini-əxlaqi, fəlsəfi və tarixi məqalələr daxil edilib. İlk qədim dünyəvi rus ədəbiyyatı kimi bu topluda “söz”, “nəsihət”, “cəza” və bu istiqamətlərdə ağıllı və faydalı mövzular öz əksini tapıb.

1076-cı il “Məcmuə”sindən Vladimir Monomax istifadə edib. Bu “məcmuə” indi M.Y.Saltikov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Ümumi Kitabxanasında saxlanılır. Arxangelsk quberniyasından tapılmış (bir kəndlidən) Arxangelsk Yevangeli (1092-ci ildə yazılmış) Moskvada Rusiya Dövlət Kitabxanasında saxlanılır.

XIV-XV əsrlərdə Rusiyada əlyazma kitabının inkişafı. Tatar-monqol hücumu Qədim Rusda kitabçılıq işinə çox ağır şəkildə öz təsirini göstərdi. Rus kitab mədəniyyətinin mərkəzi məhv edildi,

əhalidə savad aşağı endi, yazılı abidələrin özlərinin miqdarı kəskin şəkildə azaldı. Feodal mərkəzlərində knyaz saraylarında, monastırlarda kitabların üzünü köçürmək üçün yerli emalatxanalar mövcud idi. Onlar yalnız müqavilə sifarişləri əsasında işləyirdi. Kitabçılıq işində əmək bölgüsü yaranmışdı: biri “qara yazı”nı, digəri kağızı, başqası başlıqları, xüsusi ustalar miniatürləri hazırlayırdı. İri emalatxanaların sahibləri muzzdu əməkdən istifadə edir, kənardan mirzələr, katiblər kirə edirdilər. Katiblər içərisində iyrarxiya-usta, kicik usta, işçi və s. hökm sürürdü.

XIV əsrin axırında köhnə, qədim kitabçılıq işi mərkəzləri Novqorod və Pskovla yanaşı, yeniləri də: Tver, Rostov, Suzdal knyazlığı və s. əmələ gəlmişdi. Moskvada Trois-Serqiyev və Kirillo-Belozeroski monastırlarının kitab köçürənləri özlərinin ustalılıqları, xüsusilə sənətkarlıqları ilə fərqləndilər, böyük şöhrət qazanmışdılar. Bu dövrdə Moskvada-yeni Rus Mədəniyyət Mərkəzində ilk iri dövlət arxivi, zəngin, geniş kitabxanalar (burada kitablar tərcümə edilir, üzü köçürülürdü) və s. yaranırdı. Bunu möhkəmlənən mərkəzi rus dövlətinin ehtiyacı tələb edirdi.

XV əsrin axırında Moskvada iri əlyazma emalatxanası meydana gəlmişdir. Burada katiblər, tərcüməçilər, redaktorlar, cildçilər, rəsəmlər və başqaları işləyirdilər.

Rusda Vasili Velikinin, İsaak Sirinin, Qriqoriy Sinait, İohann Zlatousun və digərlərinin “söz”ləri, “nəsihət”ləri meydana gəlmiş, Bibliya kitablarının siyahıları yayılmağa başlamışdı.

XIV-XV əsrin əlyazma kitab abidələri. Bu dövrdə yazılı abidələr içərisində Lavrentyev salnaməsi xüsusilə fərqlənirdi. Bu salnamə monax Lavrenti tərəfindən yazılıb. Salnamə 1377-ci ildə Nijni-Novqorodda suzdal və nijni-novqorodun böyük knyazı Dmitri Konstantinovicin sifarişi ilə yazılıb. Lavrentyev salnaməsi 1792-ci ildə I Pyotrun muasiri olan Krekşinin kitabxanasından Musin-Puşkin tərəfindən əldə edilib. Əlyazma M.Y.Saltikov-Şedrin Dövlət Ümumi Kitabxanasında saxlanılır. XV əsrin axırında Bibliya kitabları kodeksi-Gennadyevski bibliyası tərtib edilib. Bibliyanın mətni yenidən işlənir, redaktə olunurdu. Gennadyev bibliyası kimi kitabın meydana gəlməsi, XV əsrin axırında kitab üzü köçürmənin manufaktura istehsalına çevrildiyini təsdiq edir.

Yazı materialı və aləti; Əlyazma kitabının tərtibatı. XV əsrə qədər yazı üçün əsas material perqamen olub. Bu Rusda “xaratya”,

“dəri”, “telyatina” adlanıb. Perqamen cavan inək, düyə, keçi və digər heyvanların dərisindən hazırlanırdı. Perqamendən başqa toz ağacı qabığından da yazı materialı kimi istifadə edilmişdir.

Əlyazmanın yazılmasında mürəkkəbdən və müxtəlif rənglərdən istifadə edilirdi. Əsasən qəhvəyi, darcını mürəkkəbindən istifadə olunurdu. Sərlövhlər, başlıqlar, inisiallar, sərlövhnin ilk hərfi qırmızı rənglə yazılırdı. Qırmızı sətirlər anlayışı mənşeyini buradan almışdır. Qırmızı sətirlə yazmaq, deməli, sətri abzasdan başlamaq lazımdır. Habelə ağ-sarı rəngdən, yaşıl, qara və s. rənglərdən də istifadə edilmişdir. Yazı aləti qələm olmuşdur. Qələmlər üçün qaz, ördək, ümumiyyətlə, quş lələklərindən istifadə edilmişdir.

Kitab ayrı-ayrı dəftərlərdən ibarət olurdu. Kitabın formatı kağızın ölçüsü ilə müəyyən edilirdi. Əlyazma kitabları əsasən böyük formatlara malik olurdular.

Bütün əlyazma kitabları cildləndirdi. Əlyazmaların cildləri əsasən ağac lövhələrdən hazırlanırdı. Bunlara dəridən üz çəkilirdi. Cox hallarda cild üçün parcadan, məxmərdən, atlasdan və digər qiymətli parçalardan istifadə olunurdu.

Rus əlyazma kitablarında üç tip yazıdan istifadə olunmuşdur: ustav, yarımustav və sürətli yazı.

Ustav-kirill yazısının qədim forması hesab edilir və XI-XIII əsr əlyazmaları üçün xarakterikdir. Bu cür yazılarda hərflər diqqətlə, böyük, bir-birindən müəyyən qədər aralı yazılırdı. Ustavda ixtisarla edilmirdi.

XIV əsrin ortalarında daha kiçik, dəyirmi polustav yazı tipi meydana gəlmişdir. Hərflər arasında məsafə qoyulmur, bu cür yazılar tez-tez yerinə yetirilirdi. İxtisar işarələri meydana gəldi və yazı ixtisarla yazılırdı.

İdarə işləri, ümumiyyətlə, ayrı-ayrı idarə və müəssisələrdəki işlərlə əlaqədar üçüncü tip yazı-sürətli yazı tipi yaranmışdır. XIV əsrin ortalarından sürətli yazı tipi istifadə olunur, XV əsrdə polustav yazı tipini tamamilə sıxışdırıb ortadan çıxardı. Sürətli yazı tipi bir hərfin müxtəlif işarələri ilə də fərqlənirdi. Sürətli yazı tipində sözlərin ixtisarı da həyata keçirilmişdir.

XV əsrdə Rusda tətbiqi yazı forması “hörmə yazı” üsulu da geniş yayılmışdır. Bu yazı üsulundan əsasən əlyazmaların adlarının yazılışında istifadə edilirdi. Bu yazı üsulu ornament gözəlliyi, bəzəyi ilə fərqlənir, diqqəti cəlb edirdi.

Orta əsrlərdə əlyazmaların bədii tərtibatına xüsusi diqqət yetirilirdi. Əlyazmalar bəzədilir və miniatürlərlə zənginləşdirilirdi. Ornament sözünün özü də latın sözü “oçno”dan ibarət olub ki, bu da “bəzəyirəm” deməkdir.

Əlyazmanın bəzədilməsinə aşağıdakılar daxil idi:

- 1) Əlyazmanın başlıqları, fəsilləri və yaxud kitabın iri bölmələri;
- 2) Əlyazmanın sonu, kicik ölçüdə kitabın fəsilləri və bölmələrinin bəzədilməsi;
- 3) İnisialı (əlyazmanın), yəni əlyazmanın başlandığı sərlövhənin, başlığın birinci hərfi, kitabın bölməsinin, fəslinin birinci hərfi və s.
- 4) Səhifələrdə sahələrin bəzədilməsi.

Məndə və ayrı-ayrı fəsillərdə bəzəmə işləri miniatür adlanmağa başladı. Bu söz də latın sözü olan “minium” və yaxud surik, qırmızı rəng, yəni miniatus, ibarət olub, yəni bəzədilmiş, rənglənmiş deməkdir.

Müasir dövrdə “miniatür” sözü “çox kicik” mənasını da ifadə edir. Bu isə öz mənşeyini latın sözü “minimum”dan götürüb.

Qədim əlyazma kitablarında bir necə ornament üslubu mövcud olub:

1. XI-XII əsrlərdə ornament həndəsi və yaxud bitki üslubu. Belə ki, bu üsul öz təbiiliyi ilə secilirdi. Əlyazmada müxtəlif həndəsi fiqurlar: dairə, kvadrat, romb və yaxud quş, heyvan, insan üzü və fiquru və s. çəkilirdi.

2. XIII-XIV əsrlərdə möcüzə üslubu tətbiq edilmiş, işlənmişdir. Belə ki, əlyazmalarda fantastik vəhşi heyvan və quş şəkilləri (əjdaha, ilan və s.) çəkilirdi.

3. XV əsrdə dairə və düzbucaqlı həndəsi fiqurlardan istifadə edilən üsul geniş yayılmışdır. Bu XI-XII əsrlərdəki ornament üslunun inkişaf etmiş forması idi.

4. XVI-XVII əsrlərdəki ornament üslubu-çiçək və bitki üslubu idi. Yəni vazalarda çələnglər çəkilir, müxtəlif bitki və çiçəklərin şəkilləri əlyazmalarda öz əksini tapırdı.

5. Qədim çap ornament üslubu.

Kitabın bədii tərtibatı rəssamların yetişməsinə və məşurlaşmasına təsir göstərmişdir. XVI əsrdə fəaliyyət göstərmiş rəssamlar içərisində **Feofan Qrek** və **Andrey Rublev** çox məşhur olmuşdur. Onlar XIV əsrin axırı XV əsrin əvvəllərində 4 rus kitabı şedevri yaratmışlar. Bu şedevrlər İncilə aid olub, sonralardan sifarişçilərin və

sahibkarların adları ilə adlanmışdı: **boyar Feodor Koşki, Boqdan Xitrovo və Boris Morozov.**

Qədim Rusda kitab ticarəti demək olar ki, olmayıb. XV əsrə qədər kitabları bağışlama, töhfəvermə, dəyişdirmə halları olub. Çox nadir hallarda kitab alınıb və satılıb. Bu iş çox hallarda katiblər, mirzələr, kitab üzü köçürənlər arasında baş vermişdir.

§ 5. QƏRBI AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ KİTAB ÇAPININ MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ YAYILMASI

Bu mövzu əsasında tələbələr aşağıdakı məsələlərə cavab tapırlar:

1. Əlyazma kitabı, kitab həvəskarları (bibliofillər) və kitaba tələbatın yüksəlməsinə təsir göstərən amillər;
2. Tarixi, iqtisadi, mədəni mühit və kitab çapına tələbatın yaranması;
3. İohann Qutenberqin kitab çapı sahəsində fəaliyyəti;
4. Qərbi Avropa ölkələrində kitab çapının yayılması.

Humanist idealların yayılması, intibah orta əsr təhsili, maaarifi və mədəniyyətində dəyişikliklərin həyata keçirilməsini irəli sürdü. Şəhər məktəbləri tədricən kilsələrin təsirindən azad oldu, monastırlar artdı, universitetlər meydana gəldi. Ümumiyyətlə, təhsil, elm, maarif inkişaf etdi. Belə bir şərait kitabçılıq işinin inkişafını irəli sürdü. Bibliofillər kitabı sevir, toplayır, onun təbliğinə və istifadəsinə böyük diqqət yetirirdilər.

Humanizmin görkəmli nümayəndəsi şair, bibliofil **Françesko Petrarka** (1304-1374) kitabın baha olmasına baxmayaraq, onu alır, sevir, mütaliə edir, onlarda qeydlər edirdi. F.Petrarka antik müəlliflərin əsərlərini toplamağa xüsusi səy göstərirdi. Kitabın orijinalını əldə edə bilməsə, onun surətini əldə etməyə çalışırdı. 1337-ci ildə F.Petrarka öz kolleksiyasının siyahısını tərtib edir və onu "mənim kitablarım" adlandırmışdır. Həyatının son illərinə qədər o, 1000 addan çox kitab toplanmışdı. Bu kitabların xeyli hissəsini nadir kitablar təşkil edirdi. Şair 1362-ci ildə cuma xəstəliyinin qorxusundan Milanı tərk edir. O, bir qədər Paduedə yaşayır, sonra Venesiyaya gəlir. Petrarka burada respublika hökumətinə təklif edir ki, topladığı kitabları müqəddəs Mark məbədi qəbul etsin, bu kitabların istedadlı və xeyirxah adamlar tərəfindən mütaliəsi və istifadəsi təşkil edilsin, ona Venesiyada yaşayış mənzili verilsin. Hökumət şairin bu təklifini qəbul etmişdir. Onun kitab kolleksiyasının taleyi hələlik el-

mə dəqiq məlum deyildir. Onun kolleksiyasının qalıqları müxtəlif kitabxanalardadır. Kitab həvəskarının kolleksiyasının 25 kitabı Paris Milli Kitabxanasında, 6-sı Vatikan, Venesiya, Florensiya, Padue, Berlin və digər şəhərlərin kitabxanalarındadır (hər birində bir ədəd). **Çovanni Bokkaço** da (1313-1375) qiymətli və nadir əlyazmaları toplayan bibliofil olmuşdur. O, topladığı manuskritləri, kitabları göz bəbəyi kimi qorumuşdur. Bokkaçonun ölümündən sonra onun kitab kolleksiyası bir florentiya monastırına düşmüşdür. 1428-ci ildə bu kolleksiya dağıdılmış şəkildə kitab həvəskarı Nikolo Nikolinin əlinə düşmüşdür. O da kolleksiyanı qoruya bilməmiş, kolleksiyanın sonrakı taleyi haqqında elmdə heç bir məlumat yoxdur. **Nikollo Nikollinin** (1363-1437) də bibliofil kimi fəaliyyəti böyük olmuşdur. O, florentiyəli Kozmo hökumət idarəsinin kitabxanacılıq işləri üzrə məsləhətçisi vəzifəsində işləmişdir. Atası öldükdən sonra qalmış varidatın hamısını kitab almağa, toplamağa sərf etmişdir. O, həyatının sonuna qədər 800 kitab toplamışdır. Nikolli ölümü ərəfəsində kolleksiyasından öz doğma Florensiyasında hamının istifadə etməsi üçün şərait yaradılmasını vəsiyyət etmişdir.

İtalyan humanistlərinin dünya kitab mədəniyyəti qarşısında xidmətləri olduqca böyükdür. Onların köməyi ilə məhv olan Şərqi Roma imperiyasının kitab sərvəti qorunub saxlanmış, gələcək nəsillərə çatdırılmışdır.

XIV əsrin ortalarından Bizans Osmanlı türklərinin hücumlarına məruz qalır. Türklər Bizansı zəbt edərkən yunanlar, o cümlədən alimlər, şair və yazıçılar vətənlərini tərk edir, özlərilə xeyli miqdarda kitabları İtaliyaya aparırlar. Məsələn, maarifçi, Bizans kilsəsinin görkəmli xadimi, mühacir **Vissarion Nikeyski** (1403-1472) (o, katolik kardinalı vəzifəsində də işləyib) yunan və roma klassiklərinin əsərlərinin əlyazmasını (manuskripti) Venesiya Respublikasının kitabxanasına hədiyyə etmişdi.

Urbini hersoqu **Federiqo** da **Montefeltro** da (1422-1482) İtaliyanın məşhur və tanınmış kitab həvəskarı olub. Onun şəxsi kitabxanasındakı bütün əlyazmalar perqamen üzərində yazılmışdır. Onun kitabxanasında 1120 cild (müxtəlif sahələr üzrə) kitab olub. Onun kitab kolleksiyasının xeyli hissəsi din xadimlərinin əsərlərindən ibarət olmuşdur. Burada XIII əsrin humanist yazıçılarından (Dante, Bokkaço və başqaları) əsərlərinin əlyazmaları da xüsusi yer

tutmuşdur. Hersoqun ölümündən sonra onun kitab kolleksiyası Vatikana Kitabxanasına daxil olmuşdur.

Maçar kralı **Matyaş Xunyadinin** də (1458-1490) zəngin kitab kolleksiyası olub. 1490-cı ildə kral öldükdən sonra onun kitabxanası tənəzzülə uğrayır. 1526-cı ildə II Sultan Süleyman buranı zəbt edir, kitabxananın kolleksiyalarının qalan hissəsini özü ilə götürüb aparır. Kral Matyaş Xunyadinin kitabxanasının 47 kitabı Maçarıstanın kitab saxlayıcılarında saxlanılır.

1348-ci ildə Praqada universitetin və kitabxananın əsası qoyulmuşdu. IV Karl kitabxana və kitabçılıq işlərinə xüsusi qayğı və diqqət göstərmişdir. Polşa kralı **Kazimir** də 1364-cü ildə Krakov Universitetinin və kitabxanasının əsasını qoymuşdur. Bu universitet kitabxanasının fondu bibliofillərin hədiyyələri hesabına XV əsrdən sürətlə artmağa başladı.

İntibah dövründə kitab tərtibatı sənəti də təsviri sənət kimi müstəsna yüksəlişə çatdı. Ancaq əlyazma kitabının manufaktura istehsalı kitaba ictimai tələbatı ödəmirdi. Kitab istehsalının kütləvi üsullunun tapılmasına tələbat gündən-günə artırdı.

“Ərəb körpüsü” vasitəsilə kağız Cindən Avropaya gəlib çıxmışdır. Artıq XI əsrdə İspaniya ərazisində (Valensi yaxınlığında) ərəb şəhəri Xatıvdə kağız istehsal edilirdi. XIII əsrdə İtaliyada (Fabriano şəhərində) kağız istehsalında italyanların “müəllimi” ərəblər olmuşdur. Artıq XIV əsrdə Fabriana 40 kağız dəyirmanı fəaliyyət göstərir və əla keyfiyyətli kağız istehsal edirdi. Belə kağız dəyirmanları-Bolon, Parm, Padu, Turin şəhərlərində də tikilmişdi. XIV əsrin əvvəllərində kağız fabrikləri Fransada, Almaniyada meydana gəldi. Almanyanın Nyurnberq, Xemnise Ravensburq şəhərlərində yüksək keyfiyyətli kağız istehsal edilirdi. Artıq XV əsrin ortalarında Almaniya kağız istehsalının həcminə və keyfiyyətinə görə liderliyi öz əlinə aldı.

XV əsrin axırında İngiltərədə, XVI əsrin əvvəllərində İsveçrə, Daniya və Hollandiyada kağız istehsal olunurdu. Krakovda XIII əsr və XIV əsrin ortalarına qədər kitab perqamendən XIV əsrin ortalarından isə kağızdan istifadə edilərək istehsal olunurdu. Polşaya kağız əvvəlcə İtaliya və Fransadan, sonra isə Almaniyadan gətirilmişdir. Polşada ilk kağız dəyirmanı 1420-ci ildə Qdanski şəhərində, 1490-cı ildə Vroslavlda, 1493 və 1496-cı illər arasında Krakov

şəhərində işə düşmüşdü. XVI əsrin ortalarından artıq hər il 200 000 stop kağız (hər stop-500 vərəqdən ibarət idi) istehsal edilmişdi.

XV-XVI əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində kağız istehsalı sənayenin bir sahəsinə cevrilmişdi. Bu sahədə mexaniki üsul tətbiq edildi, müzdlü əmək istifadə olundu. Doğrudur, kağız istehsalı baha başa gəlirdi, lakin gəlirli sahə idi. XVII əsrdə hollandiyalılar kağız istehsalını çox təkmilləşdirdilər. Onlar 1670-ci ildə lifin doğranması, xırdalanması üçün maşın ixtira etdilər. Bu, kağızın hazırlanması prosesinin mexanikləşdirilməsi işində böyük nailiyyət idi. Hollandiya Avropada kağız sənayesi üzrə birinci yərə çıxdı. 1799-cu ildə fransız fəhləsi Lui Rober kağızqayıran maşın ixtira etdi.

Orta əsrlərdə kağız istehsalı ilə məşğul olanların sənəti çox yüksək qiymətləndirildi. Ucuz və əlverişli yazı materialı olan kağız kitabın çap vasitəsilə kütləvi istehsalına başlamağa imkan verdi.

Amerikalı sinoloq T.Karter ilk dəfə olaraq ksiloqrafik çap üsulunun Cindən Avropaya keçdiyini işıqlandırmaya səy göstərdi. Alimlərin bir çoxu belə hesab edirlər ki, ksiloqrafiya üsulu qədim Rus vasitəsilə Cindən Avropaya keçmişdir. Bu ehtimal həqiqətə daha yaxındır. Cox ehtimal ki, çap sənəti nümunəsini Avropaya səfirlər, tacirlər, səyahətçilər gətirmişlər.

Arxeoloqların axtarışları Misirdə ərəblərin ksiloqrafiya üsulundan istifadə etdiyini təsdiqləmişdir. Bu üsulla kitab çapının XIV əsrin II yarısından Cindən ərəblər vasitəsilə gətirildiyini alimlər müəyyənləşdirmişlər. Göründüyü kimi, XIV əsrdə avropalılar çap sənəti ilə tanış olmuşdular.

Təxminən XIV əsrin sonunda Avropada ksiloqrafiya üsulu həyata keçirilib. Avropada da ksiloqrafiya texnikası (ilk dövrlərdə Asiyada olduğu kimi olub, XV əsrin ortalarında ksiloqrafiya texnikası Avropada öz yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. 1417-ci ildə Liöndə, sonra Polşada ksiloqrafiya çap üsulu istifadə edildi. Almaniya və Hollandiyada ksiloqrafiya çap üsulu daha geniş yayıldı.

İohann Qutenberqin böyük ixtirasından sonra da 1460-cı ilə qədər Avropada ksiloqrafiya üsulundan istifadə edilib. 1530-cü ildən bu üsul tamamilə istifadədən çıxdı.

Ksiloqrafiya üsulunun Avropada geniş yayılmasına baxmayaraq, kitaba artan tələbatı ödəyə bilmədi. Orta təhsilin inkişafı, universitetlərin, sənət məktəblərinin çoxalması, kağız istehsalının geniş miqyas alması kitab çapının mexaniki üsulla istehsalını tələb edirdi.

Yaranmış şərait kitab çapının ixtirasını meydana çıxartdı. Kitab çapı Maynsda baş verdi. Bu, sənətlərin sənəti idi. Onun fəvqəladə, məhsuldarlığı bilik və zəka xəzinəsi ilə dünyanı zənginləşdirməyə və maarifləndirməyə imkan verdi. Bu böyük ixtiranın, yeni hərəkət edən metal literlərlə mətnlərin ixtirasının tarixi axıra qədər aydınlaşdırılmamışdır. Əlbəttə, müasir çap üsulu birdən-birə, həm də bir nəfər tərəfindən ixtira edilməyib. Dövr, şərait kitaba tələbatın ödənilməsinə tələb edirdi. XV əsrin I yarısında alman cildçiləri pressin köməyi ilə metal klişeləri dəri cildlər üzərində həyata keçirdilər (sunerekslibris). 1444-1446-cı illərdə fransız şəhəri Avinonda zərgər Prokop Valdfoqel (o, praqalıdır) “süni yazmaq sənəti”nə yiyələndi. Bunun üçün o, 48 metal literdən və müxtəlif alətlərdən istifadə etdi. İ. Qutenberqin rəqibləri sırasında Flandriyadan olan Yan Britto da vardır. Kitab çapı ixtirasına iddiacılardan biri də italyalı **Panfilo Kastaldi** də vardır. Onun həmvətənləri bu böyük ixtiranı etdiyinə görə ona heykəl də (abidə də) ucaltmışlar. Bəzi tarixçilər kitab çapının ixtirasının hollandiyalı (Xaarlemin sakini) Laurens Yanszoon Kosterə məxsus olduğunu irəli sürürdülər. XV əsr hollandiya tarixçisi A. Yuniusun sözlərinə görə, Koster kitab çapı ixtirasını təsadüfən etmişdir. Onun yazdığına görə, Koster özünün nəvəsi üçün ağacdan hərflər düzəldir (oyuncaq kimi) və yeni üsulla bir necə kitab çap edir. Kosterin köməkçisi olan İohann Maynsa getmiş, özü ilə çap avadanlığı və liter də aparmışdı. Mənbələr təsdiq edir ki, həqiqətən 1441-1447-ci illərdə Xaarlemdə **Laurens Yanszoon** yaşamış şam, sabun, sonralar isə şərab ticarəti ilə məşğul olmuşdur. Lakin onun kitab çapı ilə məşğul olması barədə məlumat yoxdur. Belə olan tərzdə A. Yuniusun sözlərinə, məlumatına şübhə əmələ gəlir. Həqiqətə yaxın versiyalardan biri İohann **Kelxof Kiciyə** aiddir. Onun “Köln xronikası”nda (1499) kitab çapı ixtirası **Nikol Jansona** məxsusdur. Kelxof müasirlərinin və o cümlədən çapçıların fikirlərinə əsaslanaraq bu qənaətə gəlmişdir. Kelxov yazır ki, Nikol Janson Paris və Venesiyada kitab çapı ilə məşğul olub. İohann Kelxov eyni zamanda bildirir ki, hərəkət edən literləri Mayns şəhərinin sakini İohann Qutenberq ixtira edib. Bu kitab çapı sənəti Maynsdan Kölnə, oradan Strasburqa, sonra isə Venesiyaya keçib. Bu fikri 1470-ci ildə Sorbonn Universitetinin professoru **Qiyo Fişidə** təsdiq edir. Professor özünün bir əsərində kitab çapı ixtiraçısı kimi İohann Qutenberqi tərifləyir. İtalyalı İ.F.de.Linyamin 1474-cü ildə kitablardan birində

ilk mətbəəçi kimi İohann Qutenberqi və İohann Fustu qeyd edir. İ. Qutenberqin həyatı haqqında çox az məlumat vardır. İndiyə qədər onun anadan olduğu tarix dəqiq müəyyən edilməyib. Yazırlar ki, onun doğulduğu tarix 1394 və ya 1397-ci illərdir. Bioqrafların böyük əksəriyyəti İ. Qutenberqin 1399 və ya 1400-cü ildə anadan olduğunu bildirirlər. İ. Qutenberq Mayns şəhərində anadan olub. Onun atasının фамиliyası Hensfleys, anasının фамиliyası isə Qutenberqdir. Onun şagird illəri və gəncliyi barədə konkret məlumat yoxdur. O, əla zərgər, bacarıqlı qravvura ustası, daş üzərində oyma sənətcisi kimi məşhur olmuşdur. XV əsrin əvvəllərində müxtəlif sənət sahələri arasında rəqabət, mübarizə genişlənir. Sənətcilərinin qələbə qazanması Hensfleys-Qutenberqi öz doğma şəhərini tərk etməyə məcbur edir. Tarixi, elmi mənbələr təsdiq edir ki, İ. Qutenberq 1434-cü ildə Strasburqa gəlib. O, 1437-ci ilin sonu və ya 1438-ci ilin əvvəlində hakim Hans Riff və Strasburqun iki sakini ilə güzgü hazırlamaq məqsədilə müqavilə bağlayır. Onların məqsədi ayna istehsal etmək, onu yarmarkada satmaqdan ibarət idi. “Spiegel” (“Ayna”) sözü o dövrdə eyni zamanda illüstrasiyalı, şəkilli balaca kitabçalara da deyilmişdi. Beləliklə də Qutenberqin ixtirasını istifadə etmək məqsədilə kommertiya kompaniyası yarandı. Hər bir iştirakçı ümumi xəzinəyə 80 qulden gətirdi. 1438-ci ildə iştirakçılardan biri **Andreas Dritsen** vəfat edir. Onun varisləri İ. Qutenberqə iddia qaldırırlar. İddianın məqsədi toplanmış vəsaitin İ. Qutenberqdən geri alınması ilə əlaqədar olub. Bunu həmin iş üzrə saxlanılan sənədlər təsdiq edir. Məhkəməyə zərgər **Hans Dyunne** belə bir məlumat çatdırır ki, o, çap etmək üçün forma (liter) hazırlamaq üçün 100 qulden almışdır. Bundan aydın olur ki, İ. Qutenberq artıq 1438-1439-cu illərdə Strasburqda mətbəəyə malik olmuşdu. Strasburqda yaşamış görkəmli alim **Yakob Vimpfelinq** özünün tarixi əsərində (“Epitome rerum Germanicarum”) (1507) Qutenberqi çap ixtiracısı (“Qupographiae inventor”) adlandırmış və bu ixtirarı Strasburqda etdiyini, Maynsda praktiki olaraq həyata keçirdiyini dəqiqləşdirmişdir.

Elmdə bu da dəqiqləşdirmişdir ki, İ. Qutenberq hələ 1444-cü ildə Strasburqda yaşamış, 1448-ci ildə isə artıq Maynsda olmuşdur. Bəzi tarixçilər isə belə hesab edirlər ki, İ. Qutenberq 1445-1446-cı illərdə Maynsda olmuşdur. Fraqmentləri qalmış ilk anonim çap nəşri də onunla əlaqədardır. Nəşrin ən əhəmiyyətli fraqmenti olan “Dəh-

şəfli məhkəmə”nin də (nəşr belə adlandırılıb) çapını 1445-ci ilə aid edirlər. Sonra İ.Qutenberq perqamendə “Donatı” (1449) çap edir. Onun ilk nəşrlərindən biri də astronomiya təqvimi (1448) hesab edilir. O, 1455-ci ildə “Türk təqvimi”ni, 1454-1456-cı illərdə tibb təqvimini çapdan buraxmışdır. Bu nəşrlər əsasən kilsənin sifarişləri əsasında yerinə yetirilib. Onun çap texnikası ilk dövrlərdə çox sadə, primitiv olub. Bunu onun ilk nəşri sayılan “Dəhşətli məhkəmə” (və ya “Qorxulu məhkəmə”) də təsdiq edir. Buraxılan nəşrlərin tirajının çoxluğu, keyfiyyətinin tədricən yaxşılaşması, buraxılmış kitabların xeyli hissəsinin satılması Qutenberqə mətbəenin avadanlığı üçün xərclədiyi pulu ödəməyə və poliqrafiya sənətinin şedevri olan 42 sətirlik Bibliyanın çapına başlamağa imkan vermişdir. İ.Qutenberqin Maynsdakı kitab çapı sahəsindəki fəaliyyəti haqqında XVI əsrin əvvəllərində Xirzauski monastrının salnaməçisi **İohann Tritemi** kifayət qədər məlumat vermişdir. Onun yazısında göstərilirdi ki, İ.Qutenberq Maynsda möcüzəli ixtirarı-hərəkət edən literlər vasitəsilə görünməmiş kitab çapı sənətini həyata keçirmişdir. O, bu ixtiraya bütün varidatını xərcləmiş, bu işin axıra çatdırılmasının cətinliyini dərk etmiş və fəaliyyətinin özünü doğruldacağına ümidini itirmişdi. Artıq pulunun çatışmadığını görərək, Qutenberq öz planlarından əl çəkmək qərarına gələndə, Maynsın digər bir sakini **İohann Fustun** ona məsləhəti və pul köməyi ixtiraçıya fəaliyyətini davam etdirməyə imkan verdi. Yalnız Bibliyanın çapı üçün İ.Qutenberq 4000 quldəndən çox xərcləmişdir (Qernsxeymdən olan Peter Şefferin məlumatına görə).

İ.Qutenberqin çapdan buraxdığı ən qiymətli nəşrlər 42 və 36 sətirlik Tövrət hesab edilir. 42 sətirlik Tövrətin çapı 1452-1455-ci illərdə, 36 sətirlik Tövrətin çapı isə 1459-1460-cı ildə həyata keçirilib.

1460-cı ildə çap olunmuş “Katolikon” əsərinin çapını da İ.Qutenberqin adı ilə əlaqələndirirlər. Bu kitabın son sözündə kitab çapının ixtirası haqqında müəyyən məlumat öz əksini tapmışdır. 1450-ci ildə İ.Qutenberqə məxsus mətbəə olmuşdur. Maynsda fəaliyyət göstərən 2-ci mətbəə əvvəllər Qutenberqin şərikləri olmuş **İohann Fust** və **Peter Şeffərə** məxsus olmuşdur. Fust və Şeffər İ.Qutenberqə verdikləri pulu almaq məqsədilə məhkəməyə müraciət edirlər. Onlar məhkəmənin hökmü ilə İ.Qutenberqin mətbəəsindən avadanlığın və şriftin bir hissəsinə sahib olmuş və kitab çap etməyə başlamışlar. Fust və Şeffər özlərinin ilk çap nəşri olan “Mayns Zəburu”nu 1457-

ci ildə buraxmışlar. Mənbələrdən və elmi araşdırmalardan məlum olur ki, İ. Qutenberq 42 sətirlik Tövrati 200 nüsxədə çap edib. Bu nəşrin 35-i perqamendə, 165-i isə kağızda buraxılıb. Bəzi mənbələrdə isə bu nəşrin 158-nin kağızda, 22-nin isə perqamendə cəmi 180 nüsxə buraxıldığı göstərilir. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Qutenberq 1457-ci ildə “Zəbur” kitabını da çap etmişdir. Böyük kitab çapı ixtiraçısı heç vaxt nəşr etdiyi kitablar üzərində öz adını qeyd etməyib. Onun çap etdiyi nəşrlər sırasında 42 sətirlik Tövrət və “Mayns Zəburu” öz bədii və texniki tərtibatının yüksək səviyyəsinə görə digər nəşrlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Dünyada kitab çapı ixtiraçısı kimi tanınan **İohann Hensflejš-Qutenberq** 1468-ci il fevralın 3-də vəfat etmiş və Fransiskanski kilsəsində dəfn edilmişdir. Kilsənin yenidən qurulması ilə əlaqədar Qutenberqin qəbri saxlanılmamışdır. Onun əsil, həqiqi portreti də qalmayıb. Böyük ixtiraçının indiki portreti rəssam fantaziyasının məhsuludur.

§ 6. RUSİYADA KİTAB ÇAPININ MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ YAYILMASI

Bu mövzuda aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulur:

1. Kitab çapının başlanmasına qədər kitabçılıq işinin ümumi xarakteristikası.
2. Əlyazma kitablarının mövzusu və tipi.
3. XYI əsr əlyazma kitabı abidələri.
4. Kitab çapının Moskva dövlətinə gətirilməsinin səbəbləri.
5. Anonim mətbəələr və nəşr tarixi olmayan nəşrlər haqqında.
6. İvan Fyodorov və Pyotr Timofeyev Mstislavetsin Moskva dövrü fəaliyyəti.
7. İvan Fyodorovun Litvada və Ukraynada fəaliyyəti.
8. İvan Fyodorov gedəndən sonra Moskvada kitab çapı; onun varisləri Andronik Neveja və Nikifor Tarasiyevin fəaliyyəti haqqında.
9. XYII əsrdə kitabçılıq işinin ümumi xarakteristikası.
10. Əlyazma kitabları.
11. Kitabçılıq işinin mərkəzi.
12. Əlyazma kitabının mövzusu və tipi.
13. XYII əsrdə qadağan olunmuş ədəbiyyat və kitab senzurası haqqında.

14. Moskva çap sarayının fəaliyyəti.

15. XYII əsrdə çap kitablarının mövzusu və məzmunu.

16. İlk dünyəvi məzmunlu çap kitabları.

Tatar zülmü Rusiyada iqtisadiyyatın və mədəniyyətin tərəqqisini ləngitdi, lakin onun inkişafını dayandıra bilmədi. Bütün XYI əsrdə mərkəzi rus dövlətinin möhkəmlənməsi davam etdi. Dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və mərkəzləşdirilməsi hökumətin əlində bütün ideoloji vasitələrin, xüsusilə kitabın cəmləşdirilməsini tələb edirdi. Kitabın əhəmiyyəti XY əsrdə əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. Müxtəlif dövlət idarələrinin artması da kitabın inkişafına və istifadəsinə böyük tələbat əmələ gətirdi.

Sənədlərdə sürətli yazı tipindən geniş istifadə olunmağa başladı. Peşkar katiblər sifarişlər üzrə kitabların üzünü köçürürdülər. Bunda da əsas məqsəd kitabın bazarda satılması idi. Bu XYI əsrdə kitab bazarının mövcudluğuna da dəlalət edirdi.

XYI əsrdə kitabçılığın inkişafı ümumrus siyasi və kilsə-siyasi mövzularda topluların yaradılmasına imkan verdi. XYI əsrin 40-50-ci illərində əvvəlcə Novqorodda, sonra isə Moskvada keşiş Silvestr tərəfindən ikona və əlyazma kitablarını hazırlamaq üçün xüsusi iri emalatxana təşkil edilmişdir. Monastrlara Silvestr çoxlu kitab vermişdir.

XYI əsr rus mədəniyyətində və kitabçılıq işində mitronolit **Markariy** böyük rol oynamışdır. Onun təşəbbüsü ilə ümumrus milli mədəniyyətinin böyük abidəsi “Velikie Çeti Minei”(12 cildlik) yaradılmışdır.

Minei mütaliesinə bayramlar haqqında nağıllar, nəsihətlər, müqəddəs ataların əsərləri və s. daxil edilmişdir. Bura həmçinin “Пчела”, “Златая чеп”, “Козма Индикоплов”, “Индийская война”, “Иосиф Флавий” və başqa kütləvi məcmuələr daxil edilmişdir.

IY İvanın çarlığı dövründə ümumiləşdirici əsərlərdən biri də Nikonovun salnaməsi toplusu hesab edilir. Bu salnamənin siyahılarından biri XYII əsrin məşhur kilsə xadimi patriax Nikona məxsus olmuşdur. Nikonovun salnaməsi toplusu 20 ilə tərtib edilmişdir. Nikonov salnamə toplusu əsasında 1568-1576-cı illərdə çoxcildli illüstrasiyalı salnamə toplusu yaradılmışdır. Burada 16 mindən çox yüksək səviyyədə yerinə yetirilmiş miniatür verilmişdir. Bu toplusunun tərtibində çoxlu katib və rəssam əməyi sərf olunub. XYI əsrin 60-cı illərində hazırlanmış “Степная книга” da ilk Kiyev knyazın-

dan başlamış İY İvanın çarlığının sonuna qədər rus dövlətinin fəaliyyəti öz əksini tapıb.

XVI əsrin ortalarında Moskva dövlətində publisistik ədəbiyyat da inkişaf etmişdir. Bu ədəbiyyatın müəllifləri müxtəlif ictimai qrupların nümayəndələri: **Filofey, Peresvetov, Maksim Qrek, İvan Qroznı, Andrey Kurbski** və başqaları olmuşdu.

XVI əsrdə rus oxucusu mənəviyyata, əxlaq tərbiyyəsinə xidmət edən əsərlərə də malik olmuşdur (məsələn, Domostroy). Bu əsər **Silvestr** tərəfindən yazılmış və yaxud redaktə edilmişdir. Bu əsər də imkanlı şəhərlinin həyatını, ictimai, dini, başlıcası isə ailə-məişət tərbiyyəsi norması öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə təbii yolla insanların müalicəsinə, sağlamlığına xidmət edən əlyazma kitabları da geniş yayılmışdır.

XVI əsrin ortalarında kitab çapı Moskva dövlətinə daxil olur. Kitab çapının Moskvaya daxil olmasının əsas səbəbi - XVI əsrdə Rusiyada feodal cəmiyyətinin sosial-iqtisadi inkişafı olmuşdur. İstehsalın, xüsusilə müxtəlif sənət və peşələrin inkişafı Moskvada mətbəenin təşkil edilməsini və kitabın əlyazma üsulu ilə çoxaldılmasından daha təkmilləşdirilmiş və məhsuldar formaya-kitab çapına keçilməsini əsaslandırdı. Kitab çapının Moskvaya gətirilməsi İY İvan Qroznının dövlət tədbirlərindən biri idi. Bu dövrdə dini kitaba, xüsusilə kilsə ədəbiyyatına da böyük ehtiyac var idi. İvan Qroznının fəaliyyətini, rus dövlətinin siyasətini əlyazma kitabları kifayət qədər yaya bilmirdi. Buna görə də kitabın çap üsulu ilə istehsalına xüsusi ehtiyac əmələ gəlmişdir. Odur ki, XVI əsrin ortalarında İY İvan Qroznı hökuməti mətbəə sənətini öyrənmək, mənimsəmək üçün adamlar və vəsaitlər axtarmağa başladı.

Xaricilərin köməyi ilə kitab çapını Moskvaya gətirməyə edilmiş təşəbbüs o qədər də müvəffəqiyyət gətirmədi. Buna baxmayaraq, poliqrafiya texnikası və bədii tərtibat sahəsində ilk rus çap kitabında xarici təsir özünü aydın şəkildə göstərmişdi.

Xaricdə nəşriyyat işi təcrübəsi ilə maarifçi, yazıçı-publisist **Maksim Qrek** tanış olmuşdur. XV- XVI əsrlərdə İtaliyada təhsil alarkən Maksim Qrek o dövrdə məşhur olan nəşir **Ald Manusla** yaxın olmuşdur. 1518-ci ildə III Vasilinin xahişi ilə o Rusiyaya gəlir ki, tərcümə edilmiş kilsə kitablarının düzəlişini yerinə yetirsin. O Moskvaya özü ilə birlikdə Ald mətbəəsinin nəşr nümunəsini gətirmişdir. Çox güman ki, rus çapçılarına digər çap kitabları da məlum

idi (Qərbdə, habelə Cənub Slavyan ölkələrində yaradılmış çap kitabları). Rus çapçıları milli ənənələri nəzərə almaqla, çap texnikasını və rus kitab sənətinə müəyyən yenilik gətirmişlər.

Çoxlu tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, XVI əsrin 50-ci illərin ortalarında Moskvada kitab çapına başlanmışdır.

Anonim və nəşr olunma tarixi məlum olmayan 7 kitab (3 İncil, 2 Zəbur və s.) Moskvada 1553-1564-cü illərdə çap edilmişdir. Bunların hamısı nəşr tarixi məlum olan ilk rus çap kitabına (Apostola) qədər nəşr olunmuşdur. Çap edilmiş kitablarda nəşrin yeri və tarixi, çapçının adı və s. verilməmişdir. Bu anonim mətbəədə **Maruşa Nefedyev, Vasyuk Nikifirov, Nikifor Tarasiyev, Andronik Timofeyeviç Neveja** ilə yanaşı, **İvan Fyodorov** və **Pyotr Mstislavetsin** də iştirakı ehtimal olunur. Deməli, artıq XVI yüzilliyin ortalarında Rusiyada bacarıqlı kitab çapçıları fəaliyyət göstərmişdir.

XVI əsrin 50-ci illərinin ortalarında Moskvada kitab çapının mənimsənilməsində çoxlu istedadlı ustalar böyük zəhmət çəkmişlər. Onların arasında birinci yep ilk böyük rus çapçısı və maarifçisi **İvan Fyodorova** (təx.1510-1583) məxsusdur.

İvan Fyodorovun uşaqlıq və gənclik illəri haqqında sənəd məlumatları saxlanılmamışdır. Apostolun sonunda (son sözdə) verilmiş qeyddən məlum olur ki, İvan Fyodorov Moskva kremlində Nikola Qostunski kilsəsinin aşağı dərəcəli keşişi olmuşdur. O, rəssam, publisist, mahir silah qayıran kimi də tanınmışdı. İlk rus çapçısının mətbəə sənətini harada və kimdən öyrəndiyi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Ola bilsin o, anonim mətbəədə işləmişdir. Nəşr tarixi məlum olmayan çap kitablarında olan poliqrafik üsullar İ.Fyodorovun Moskvada çap etdiyi kitablarda özünü müəyyən qədər göstərir. İ.Fyodorov şagirdi P.Mstislaviçlə birlikdə müqəddəs Apostol kitabının çapını həyata keçirdi. Apostol bir il – 19 aprel 1563-cü ildən 1 mart 1564-cü ilə qədər çap edilmişdir. 1564-cü il rəsmi olaraq Rusiyada kitab çapının başlanması tarixi hesab edilir. 1564-cü ildə çap edilmiş Apostol rus çap sənətinin ilk yüksək nəşri kimi də diqqətəlayiqdir. İ.Fyodorov isə ilk rus kitab çapçısı kimi tanınmışdır.

Gözəl tərtibatla çap edilmiş Apostol ilk çapçılar tərəfindən (Mitropolit Makariyin iştirakı ilə) redaktə olunmuşdur.1565-ci ildə İ.Fyodorov və P.Mstislaviç “Çasovnik»in, “Vaxta görə dua kitabı”nın iki nəşrini buraxırlar. Böyük formatı olmayan «Çasovnik» tədris xarakterinə malik olan müstəsna nadir nəşr hesab edilir. Bu nəş-

rin şrifti də Apostolunku kimidir. Onun nadir vahid nüsxələri xarici kitabxanalarda saxlanılmışdır. «Çasovnik»in nəşrindən sonra İ.Fyodorov və P.Mstislaviç Moskvanı tərk etməyi vacib hesab edirlər. Onlar Litvaya gəlirlər. İ.Fyodorov Zabludovada **Qriqori Aleksandroviç Xodkeriçin** təklifi ilə (o Zabludova getmti idi) İncili 1569-cu ildə çapdan buraxır. Bu Moskva çap kitabından fərqlənir. Belə ki, bu nəşrin titul vərəqi və Xodkeviç tərəfindən yazılmış giriş olmuşdur. Habelə titul vərəqində Q.A.Xodkeviçin gerbi vurulub. Bundan sonra P.Mstislaviç İ.Fyodorovdan ayrılır və Vilnoya gəlir. P.Mstislaviçin bura gəlməsinin səbəbi bilinmir. P.Mstislaviç Vilnoda kitab çapını davam etdirir. İ.Fyodorov 26 sentyabr 1569-cu ildən 23 mart 1570-ci ilə qədər Zəburu «Çasovnik»lə birlikdə çapdan buraxmışdır. Bu İ.Fyodorovun P.Mstislaviçdən ayrıldıqdan sonra çap etdiyi əla nəşrlərdən biri hesab edilir. Bizim dövrümüzdə qədər bu çap kitabının yalnız üç qüsurlu nüsxəsi gəlib çatmışdır. 1569-cu ildə Litva və Polşa birləşdirilir. Getman Xodkeviç İ.Fyodorova təklif edir ki, maliyyə çətinliyi var, siyasi mübarizə apara bilmir, buna görə də İ.Fyodorov kitab çapını dayandırmalı və ona hədiyyə verilmiş torpağı əkib becərməklə, yəni kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmalıdır. İ.Fyodorov 1572-ci ilin sonunda Zabludovanı tərk edir (kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmur). O dövrdə Qərbi Ukraynada iri iqtisadi və mədəniyyət mərkəzi olan Lvova gəlir. İlk rus kitab çapçısı topladığı müəyyən vəsaitlə mətbəə alır və 1574-cü ildə Lvovda Apostolun Lvov nəşrini buraxır. Apostolun titul vərəqinin arxasında Getman Xodkeviçin gerbi, kitabın sonunda isə İ.Fyodorovun Lvov mətbəəsinin markası verilmişdir. Apostolun Lvov nəşrinin dəqiq tirajı məlum deyildir. Lakin onun 97 nüsxəsi haqqında məlumat saxlanılmışdır.

1954-1955-ci ildə məlum oldu ki, Moskvanın ilk çapçısı Lvovda ilk rus çap “Əlifba”, “Azbuca” kitabını da nəşr etmişdir. “Əlifba” kitabının yalnız bir nüsxəsi 1927-ci ildə Romada görkəmli teatr xadimi **S.P.Dyaqilev** tərəfindən əldə edilmişdir. Bu maraqlı hadisə 1954-cü ilə qədər elmi ictimaiyyətə məlum olmamışdır.

Lvovda pul vəsaitinin çatışmaması, maddi çətinlik kitab çapını davam etdirməyə imkan vermir. O dövrdə Knyaz **Konstantin Ostrojski** pravoslavlığın qızgın tərəfdarı və Cənubi-Qərbi Rusiyanın varlı mülkədarı idi. Knyaz katolik təbliğatına qarşı mübarizədə kitab çapından istifadə etməyi, Ukrayna əhalisinin başa düşəcəyi

dildə kitab nəşrini həyata keçirməyi məqsəduyğun hesab edir. Knyaz Ostroqda (**Volnida**) maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olur. 1575-1576-cı illərdə İ.Fyodorovun mətbəəsi fəaliyyətini dayandırır. Bibliyanın nəşrinə hazırlıq intensiv aparılır. Ostroqda İ.Fyodorovun mətbəəsində Bibliya ilə yanaşı, “Azbukə” də çap edilmişdir. “Azbukə”nin bu nəşrindən bir nüsxə Kopenhagendə Kral kitabxanasında saxlanılır. Ostroq mətbəəsində iki əlifba da nəşr olunmuşdu. Bunlar Kembriç və Oksford universitetlərinin kitabxanalarında saxlanılır. ADR-in indi (AFR) Qota şəhərindəki kitabxanadan 1968-ci ildə “Azbukə”nin tam vahid nüsxəsi tapılmışdır. Bu “Azbukə” Ostroq mətbəəsində 18 iyun 1578-ci ildə buraxılıb. 1581-ci ildə Ostroq mətbəəsində çapçının adı göstərilmədən belarus şairi **Andrey Rumişinin** “Xronologiya” adlı əsəri çap edilmişdir. İ.Fyodorovun mətbəəsində çap edilmiş Ostroq bibliyası da nadir və qiymətli nəşrlərdən hesab edilir. Ostroq mətbəəsində çap edilmiş Bibliyanın titul vərəqlərində nüsxələrdən birində nəşr tarixi 12 iyul 1580-cı il, digərində isə 12 avqust 1580-cı il qeyd olunmuşdur. Bibliyanın bu nəşrinin titul vərəqlərində müxtəlif nəşr tarixlərinin göstərilməsi çox ehtimal ki, çap işinin çətinliyi, düzəlişlərin aparılması, təkrar redaktə işi və s. ilə bağlı olmuşdur. Ostroq bibliyasının böyük həcmi var. O, 628 vərəqdən, 1256 səhifədən ibarətdir. Kitab Ostroq knyazının gerbi və İ.Fyodorov mətbəəsinin işarəsi ilə təhiz olunmuşdur. Bibliyanın tirajı 1000-1200 nüsxə olmuşdur. O nüsxələrdən bizim vaxtımıza qədər 250-si gəlib çatmışdır. Kirill şrifti ilə çap olunmuş Bibliya onun sonrakı rus nəşrləri üçün nümunə olmuşdur. İ.Fyodorov Ostroqda Bibliyanı çap etdikdən sonra Ostroq knyazından ayrılır (səbəbi dəqiq məlum deyil) və 1583-cü ilin əvvəlində Lvova qayıdır. Burada mətbəənin avadanlığı çox çətin düzəlir, çoxlu borca düşür və s. çətinliklər yaranır. Kitab çapını davam etdirə bilmir. Belə bir vəziyyətdə nəhayət, İ.Fyodorov xəstələnir və 5 (15) dekabr 1583-cü ildə vəfat edir. İ.Fyodorov rus kitab çapı tarixində böyük rol oynamışdır. Onun çap maşını rus xalqının maariflənməsinə xidmət etmişdir. İ.Fyodorovun fəaliyyəti dərin vətənpərvərlik və sözün geniş mənasında maarifçilik xarakterinə gözəl nümunədir.

İ. Fyodorov və P.Mstislaviç Litvaya getdikdən sonra Moskvada kitab çapı dayandı. İ.Fyodorovun işini onun şagirdləri **Andronik Timofeev Neveja** və **Nikifor Tarasiyev** davam etdirmişdir. 1567-68-ci

illərdə Moskvada onlar mətbəə təşkil edirlər. Həmin mətbəədə 1568-ci ildə onlar Zəburun İ.Fyodorovdan sonrakı rus nəşrini çap edirlər. 1571-ci ildə Moskva yangını zamanı çap sarayı yanır. İvan Qrozni Andronik Nevejaya tapşırıq verir ki, Aleksandrovski Slobodasında mətbəə tikdirsin. Burada 1577-ci ildə Zəburun yeni bir nəşri həyata keçirilir. 12 il keçdikdən sonra, yəni 1589-cu ildə Moskvada Andronik Neveja Triodi nəşr edir.

Rus qədim çap kitablarının çox hissəsi M.E.Saltıkov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Ümumi Kitabxanasında və Moskvada Rusiya Dövlət Kitabxanasında saxlanılır. Moskva Dövlət Tarix Muzeyində də Moskva çap kitablarından ilk nəşrlər saxlanır.

Andronik Neveja 1602-ci ilə qədər Moskva mətbəəsinə rəhbərlik edir. Sonra onun rəhbəri Andronik Nevejanın oğlu **İvan Andronikov Nevejin** olur. 1601-ci ildən 1611-ci ilə qədər onlar cəmi 10 kilsə-ibadət xarakterli nəşr buraxmışlar.

XYI əsrdə Moskvada 17 çap kitabı nəşr edilir ki, onların cəmi tirajı 1000 nüsxə olmuşdur.

XYI əsrin axırı XYII əsrin əvvəllərində rus əhalisi arasında savadlılıq hələ aşağı səviyyədə idi. 1686-cı ildə Moskva əhalisinin xüsusilə ticarət-sənaye işi ilə məşğul olan əhalinin 23,6 faizi savadlı idi. 1677-ci ildən XYII əsrin 90-cı illərinə qədər meşşan sinfinə məxsus olan əhalinin arasında savadsızlıq 36%-dən 52%-ə qədər yüksəlmişdir. Moskvada Ukraynadan və Belarusiyadan çıxmış alimlərin meydana gəlməsi diqqəti cəlb edirdi. XYII əsrdə Türkiyədən Moskvaya xeyli savadlı yunan gəlmişdi. Bunların içərisində **Lixud** qardaşlarını qeyd etmək olar. Onlar bir vaxtlar Moskva çap sarayının fəaliyyətinə rəhbərlik etmişlər. Bu dövrdə xarici elmi və bədii ədəbiyyatın təsiri güclənirdi. Əgər XYI əsrdə Rusiyada 26 tərcümə, XYII əsrin I yarısında 13 tərcümə edilmişdisə, XYII əsrin II yarısında onların sayı 114-ə çatmışdır. XYII əsrin oxucuları daha çox fəlsəfə, tarix, coğrafiya, kosmoqrafiya, tibb və s. üzrə ədəbiyyata maraq göstərirdilər. Dini ədəbiyyat üstünlük təşkil edirdi. XYIII əsrə qədər Rusiyada çap kitablarına nisbətən əlyazma kitabları geniş yayılmışdı. Bunun bir sıra səbəbləri var idi: kitab çapı texnikasının təkmilləşməməsi; əlyazma kitablarına nisbətən çap kitablarının bahalı olması; rus kitab çapının sahibkarlıq (dövlət) xarakteri daşması; əlyazma kitablarına savadlı əhalinin vərdisi etməsi və s.

XVII əsrdə də əsasən dinə xidmət kitabın vəzifəsi idi və əlyazma kitabları istehsalının mərkəzi əvvəlki illərdə olduğu kimi yenə də monastrlar idi. Əvvəlki dövrlə müqayisədə peşəkar - katiblərin miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bunlardan 45%-i dünyəvi xarakterli əlyazma kitablarının üzünün köçürülməsi ilə məşğul olurdular. XVII əsrdə Knyaz Şaxovskinin sarayında çoxlu katiblər olmuş, hətta onların başçıları "saray katibləri" adlanmışlar. Bu dövrdə saraydan başqa xüsusi emalatxanalarda da əlyazma kitabları hazırlanırdı. XVII əsrdə tədricən əlyazma kitablarının dini xarakteri nisbətən azalır, Moskva əhalisinin xeyli hissəsində təbii-elmi və humanitar biliklərə maraq artırdı. XVII əsrdə Rusiyada ən çox sevilən kitablardan biri sual-cavab formasında yazılmış "Lusidaris" hesab edilirdi. Bu kitab dünyaşünaslıq və coğrafiyadan müxtəssər kurs idi. "Благо прохладный цветник" (dərman bitkilərindən və onların istifadə olunmasından bəhs edən kitab) əlyazma kitabı da geniş yayılmışdı. 1672-ci ildə **Andrey Nikiforov** alman dilindən "Прохладный вертоград" əsərini tərcümə etmişdi. XVII əsrin sonunda arxiyepiskop **Xolmoqorski Afanasi** də ayrı-ayrı xəstəlikləri və onların müalicəsində istifadə olunan əlacların təsvirini əks etdirən müalicə kitabı yazmışdı. Bu dövrdə biologiya, astronomiya üzrə əsərlər də meydana gəlmişdir. Əlbəttə, bunların əksəriyyəti xarici dillərdən tərcümə edilirdi.

XVII əsrdə rus əlyazma texniki kitabı "Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки" meydana gəlmişdir. Bu əlyazma məcmuəsinin tərtibçilərindən biri hərbi texnikanın gözəl bilicisi və mətbəəçi **Anisim Radişevski** olmuşdur. Əsərdə qanunun və hərbi lagerlərin təşkili və möhkəmləndirilməsi, partlayıcı maddələr və s. haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Burada fizika, kimya, riyaziyyat, mexanika və s. sahələrdən hərbi texniki məsələlərinin həlli üçün zəruri olan məlumatlar da verilmişdir.

XVII əsrdə coğrafiya xarakterli əlyazmalar da çoxalmışdı. "Поверстные книги" adlı əsər bu mənada diqqəti cəlb edir.

XVII əsrdə əlyazma formasında rus dövrü mətbuatı meydana çıxmışdır. Bu "Куранты" və yaxud "Вести" hesab edilir. Bunlar xaricdə baş verən hadisələrə, yeniliklərə, Rusiyanın xarici dövlətlərlə münasibətlərinə dair məlumatlara yaranan ehtiyacdən meydana çıxmışdı. "Куранты" Posol prikazının məmurları tərəfindən tərtib

edilmişdir. Diplomantik sırr sənədi kimi “Куранты” bir nüsxədə hazırlanmışdır. Bu bir neçə metr ensiz kağız vərəqindən ibarət olurdu. “Куранты” çar və boyarlar üçün ucadan oxunurdu. Burada hərbi məsələlərə, saray həyatına, ticarətə və fəvqəladə hadisələrə əsas diqqət yetirilirdi. Moskva da “Куранты”nın saxlanmış ən qədim, ilk nömrəsi 1621-ci ilə aiddir. XYII əsrin axırını iki onilliyində “Куранты” bir deyil, bir neçə nüsxədən ibarət yazılmış və tədricən öz məxfi diplomatik xarakterini itirmişdir. Onlar 1701-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Bu qəzet XYIII əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş ilk rus çap qəzeti “Vedomosti” nin yaranması üçün əsas olmuşdur. XYII əsrdə xalq kütləsinin ideologiyasını əks etdirən nə çap əsərləri, nə də əlyazma əsərləri var idi.

Bəzən istismarçılara, onların zülmünə qarşı vərəqələr hazırlanır və əhali arasında təbliğ edilirdi. Belə vərəqələr, yazılı ciddi şəkildə izlənilir, nəzarətə alınır. **Patriax Filaret** 1663-cü ildə və 1610-cu ildə çap edilmiş kilsə nizamnamələrinin bütün kilsə və monastrlardan yığıldırılması, Moskvaya gətirilərək yandırılması haqqında sərəncam vermişdir. Çap edilmiş nizamnamədə “oğru, ayyaş, rahib Ləqin” sözləri yazılmışdı.

XYII əsrin II yarısında bütün əvvəlki nəşrlərin, xüsusilə kilsə kitablarının düzəlişi ilə əlaqədar bütün əvvəlki nəşrlər izlənilməyə başlandı. 1681-ci ildə çarın təklifi, göstərişi ilə əvvəlki nəşrlərin satışının qadağan olunması həyata keçirildi.

1605-ci ildə Moskva çap sarayında 2-ci çap mətbəəsi də fəaliyyətə başladı. Burada kitabların çapı ilə çap kitablarının cild ustası Anisim Radişevski məşğul olurdu. Üçüncü çap maşınının başında **Nikita Fofanov** dururdu. Bu dövrdə Nijni-Novqorodda da kitab çapı davam etmişdi. Nikita Fofanov Moskvadan Nijni-Novqoroda gəlir və 1613-cü ildə 6 vərəqdən, yəni 12 səhifədən ibarət olan nəşr çap edir. Bu, Nijni-Novqorod abidəsi kimi tanınmışdı.

1614-cü ildə Moskva çap sarayı bərpa edilir və Nikita Fofanov burada yenidən fəaliyyətə başlayır. Çap sarayının ştatı tədricən çoxalır. XYII əsrin ikinci onilliyində burada yığıclar, çapçılar, kəsicilər, cildçilər, rəssamlar və başqaları fəaliyyət göstərirdilər.

XYII əsrin 30-cu illərin əvvəllərində çap sarayının başında yeni usta **Vasili Bursov Protopov** durur. 1633-cü ildən 1642-ci ilə qədər o, 17 kitab buraxıb. XYII əsrin 70-ci illərində Kremlin Troisk qülləsində çarın şəxsi mətbəəsi qurulur. Bu mətbəəyə tanınmış alim, şair

və dramaturq Simon Poloski rəhbərlik etmişdir. Yalnız bu mətbəə çap sarayının idarəsinə tabe deyildi. Həm də təkcə o, icazə almadan kitab çap edə bilərdi. 1679-cu ildən 1683-cü ilə qədər bu mətbəədə 6 kitab, o cümlədən **Simon Poloskinin** bir neçə əsəri çap edilmişdir. 1654-cü ildə Çap sarayının başında patriax **Nikon** durur. 1686-cı ildən çap sarayına rəhbərlik Lixudov qardaşlarının əlinə keçmişdir. Onlar eyni zamanda Slavyan-yunan-latin Akademiyasında dərs demişdilər.

XYII əsrdə Moskvada cəmi 483 kitab çap olunmuşdur. Məzunlarına görə bu kitablar üç qrupa bölünür: 1) Kilsə-ibadət və yaxud pərəstiş kitabları; 2) kilsədən kənardə mütaliə üçün nəzərdə tutulan dini kitablar; 3) qeyri-dini kitablar.

Birinci qrup kitabların əsas hissəsini Apostol, İncil, Zəbur təşkil edirdi. Birinci qrup ədəbiyyatın içərisində kilsə ibadəti üçün deyil, kilsədən kənarında gündəlik mütaliə üçün çap edilən kitablar da müəyyən hissəni təşkil edirdi. Kilsə yazıçıları **Yefrem Sirin**, **İohan Zlatoust** və başqalarının əsərləri ilə yanaşı, Bizans, Ukrayna və rus müəlliflərinin əsərləri məcmuələr şəklində çap edilmiş və birinci qrup ədəbiyyatın müəyyən hissəsini təşkil etmişdir.

1641-ci ildə nəşr olunmuş “Proloq” gündəlik mütaliə üçün ilk rus çap kitabı hesab olunurdu.

XYII əsrin çap məhsulunun xüsusi qrupunu əlifba kitabları təşkil edir. Mütaliə və yazı təlimi üçün nəzərdə tutulan bu kitablardan Əlifbanı, «Azbuka»-nı Moskvada 1634-cü ildə **Vasili Bursov** çap etmişdir. Bu “Azbuka” tez yayılıb qurtardığına görə 1637-ci ildə onun təkrar nəşri buraxılır. İllüstrasiyalı və qravvyuralı “Əlifba” ya 1694-cü ildə **Leonti Bunin** tərəfindən qravvyura verilib. Belə qravvyuralı əlifba kitablarından biri də **Karion İstominə** məxsusdur. Bu əlifba 1696-cı ildə çap edilmişdir. 1648-ci ildə Meletiy Smotriskinin “Slavyan qrammatikası”nın Moskva nəşri buraxılmışdır.

III bölmə

XVIII – XX YÜZİLLİKLƏRDƏ KİTAB

Ş1. XYIII ƏSRDƏ RUSİYADA KİTAB

Bu mövzu daxilində aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulur:

1. Əlifba və mətbuat islahatı.
2. Kitabçılıq işinin ümumi xarakteristikası.
3. Peterburqda kitab çapının başlanması.
4. XYIII əsrin birinci yarısında nəşrlərin mövzusu və tipi.
5. XYIII əsrin ikinci yarısında kitabçılıq işinin ümumi xarakteristikası.
6. Nəşrlərin mövzusu və tipi.
7. Moskva Universitetinin nəşriyyatçılıq fəaliyyəti.
8. N.İ.Novikovun nəşriyyatçılıq fəaliyyəti.
9. A.N.Radişevin nəşriyyatçılıq fəaliyyəti.
10. İ.A.Krilovun nəşriyyatçılıq fəaliyyəti.
11. Əyalət nəşriyyatları.

XYIII əsrin əvvəlində Rusiyada kəskin dəyişiklik baş verir, məhsuldar qüvvələr inkişaf edir, sənayenin əsası yaranmağa başlayır, xarici və daxili ticarət artır, milli ordu və flot təşkil olunur, Qərb və Şərq ölkələri ilə Rusiyanın iqtisadi və mədəni əlaqələri möhkəmlənir. Rusiya imperiyasının beynəlxalq nüfuzu yüksəlirdi.

Bu dövrdə iqtisadi və mədəni inkişaf milli mədəniyyətin, elmin, maarifin inkişafı ilə müşayiət olunurdu. Müxtəlif tipli dövlət məktəbləri (ümumi və xüsusi, dəqiq elmlər üzrə və s.) açılır. Rus elmi və mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərən elmi və mədəni-maarif idarələri yaradılır (Elmlər akademiyası, kitabxana və s.).

Dəqiq elmlərin inkişafı genişlənir, rus ictimai fikri və publisistikası, ədəbiyyat və incəsənəti faydalı şəkildə inkişaf edirdi. XYIII əsrin birinci yarısında nəşriyyat işi genişləndi. I Pyotr mədəniyyətin inkişafına, kitab çapının dövlətin mənafeyinə xidmət etməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. I Pyotr şəxsən özü kitab çapına və nəşriyyat işinə rəhbərlik edir, nəşrlərin mövzusunu müəyyənləşdirir, kitabların tərcüməsini izləyir, bir çox kitabların redaktəsini həyata keçirirdi. Amsterdamda rus mətbəəsinin yaradılması, Peterburq

mətbəsinin əsasının qoyulması, mülki əlifbanın, şriftin qəbulu, ilk rus qəzeti "Vedomosti" nin yaradılması və bir sıra digər mühüm işlər I Pyotrun adı ilə bağlıdır.

Rus mədəniyyəti və nəşriyyat işinin inkişafında rus əlifbasının islahatı və onun əsasında mətbuatın islahatı böyük rol oynadı.

Mətbuat islahatı 1707-1710- cu ildə keçirilmişdir. İslahatın məhiyyəti - köhnə Kirill əlifbasını, onun mürəkkəb qrafikasının dəyişdirilməsindən, yeni XYII əsrin axırı və XYIII əsrin əvvəlində istifadə edilən xətt növünün əsasında yeni mülki əlifbanın qəbulundan ibarət idi. Bu mülki əlifba poluustav yazı tipindən öz dairəvililiyi ilə fərqlənən bir sıra hərflərdən b, v, e, o, p və digərlərindən ibarətdir. Yeni mülki əlifbanın yaradılmasına bir sıra təcrübəli şəxslər: kitab nəşri, çapı sahəsində məşhur xadim **İ.A.Musin-Puşkin**, birinci Moskva mülki mətbəsinin rəhbəri **V.A.Kipriyanov**, hürüfat tökən usta **Mixail Yefremov** cəlb olunmuşdular. Yeni əlifbanın şəkilləri, formaları, cizgilər və rəsm, illüstrasiya çəkmək bu sahədə mahir sənətkar **Kulenbax** tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Yaradılmış yeni əlifba mənimsənilmək üçün olduqca asan, yüngül və yığı üçün çox əlverişli idi. Bu əlifba mütaliəni asanlaşdırdı ki, savadlılığın və maarifin yayılmasına müsbət təsir etdi. Bu əlifbanı M. V. Lomonosov yüksək qiymətləndirdi. Mülki əlifbanın axırıncı variantı 1710-cu ildə qəbul edilmişdir.

Kirill əlifbası 1708-ci ildən başlıca olaraq kilsə kitablarının çap olunması üçün istifadə edilmişdir. Bu əlifba ilə müəyyən qədər dərsliklər, dini kitablar və digər ədəbiyyatlar da çap edilirdi.

Yeni tələblərə uyğun olaraq kitab buraxılışını nəzərə çarpacaq dərəcədə artırmaq, mövzusunı dəyişdirmək zəruri idi. Çap sarayı bu tələbatı ödəyə bilmirdi. O əsaslı şəkildə yeni avadanlıqla təchiz olunmalı idi. 1698-ci ildə I Pyotr Hollandiyaya gəlir və orada Amsterdamda rus kitablarını çap etməyi **Yan Tessinqə** tapşırır. Burada mətbənin buraxacağı kitabların proqramını I Pyotrun özü tərtib etmişdir. Burada dəniz və yer səthinin xəritələri, çertyojları, riyaziyyat, arxitektura, şəhərsalma işləri, bədii kitabların nəşri planlaşdırılmışdır. Bir sözlə, Rusiya üçün zəruri olan kitabların buraxılışı nəzərdə tutulmuşdur. Yan Tessinqə köməkçi vəzifəsinə belarus **İ.F.Kopiyevski** təyin edilmişdir. O, Amstemdarda nəşr olunacaq kitabların həm tərcüməçisi, həm də tərtibçisi idi. Amsterdamda çap edilmiş ilk kitablar; "Введение краткое во всякую историю" və

“Краткое и полезное руководство по арифметике” və s. diqqətəlayiqdir. Bunlar İ.F.Korıyevski tərəfindən tərtib olunmuşdur. Rusiyadan xaricdə çap olunan kitablara nəzarət zəif idi və bu kitablar olduqca baha başa gəlirdi. Bu kitab buraxılışının artımını təmin edə bilmədi. Y.Tessinqin Amsterdamdakı mətbəəsi öz işini 1702-ci ildə dayandırdı. 1701-ci ildə I Pyotr Monastr əmrini yenicən verir. Bu Monastr əmrinə mətbəə və kitab çapı da daxil idi. Əmr və sərəncamlar hazırlayan bölmənin rəisi çara yaxın olan qraf İ.A.Musin – Puşkin təyin edilir. Ona bütün nəşriyyat işinə və dövlət mətbəəsinə rəhbərlik tapşırılır. Çap sarayında kitab çapına rəhbərlik F.Polikarpova həvalə edilmişdir. F.Polikarpov I Pyotr dövrünün görkəmli rus maarif xadimi idi. Onun rəhbərlik etdiyi dövrdə Moskva mətbəəsində dünyəvi məzmunlu kitabların buraxılışı artdı. Orada “Таблицы логарифмов и синусов, тангенсов, секансов” çap edilmişdir. 1705-ci ildə çap sarayında əlavə olaraq V.Kipryanov tərəfindən mülki mətbəə yaradıldı ki, burada da əsasən xəritələr çap edilirdi. Sonralar bu mətbəə artilleriya əmrliyinin sərəncamına verilir və mühəndis və naviqasiya məktəblərinin ehtiyacı üçün xəritələr, cədvəllər, qravvuralar, tədris kitabları çap etməklə məşğul olurdu. 1708-ci ildə çap sarayı yeni avadanlıqla təchiz edilir. 1722-ci ildə senatın yanında Moskvada açılmış yeni mətbəədə rəsmi ədəbiyyat çap edilirdi.

1700-cü illərin II onilliyində Rusiyanın yeni paytaxtı Peterburqda mətbəə meydana gəlir. Onlardan birincisi, 1710-cu ildə əsas qoyulmuş Sankt-Peterburq mətbəəsidir. Bu mətbəə əsasən mülki kitabları çap etmiş və tezliklə ölkədə əsas mətbəə kimi tanınmışdır. 1712-ci ildə bu mətbəədə gəmi istehsalından bəhs edən “Краткое изображение процессов или судебных тяжб” kitabı çap edilmişdir.

1720-ci ildə Peterburqda Aleksandr-Nevski monastrında ikinci mətbəə açılmışdır. Orada I Pyotrun silahdaşı F.Prokopoviçin “Проповеди” və “Слова” kitabları kirill əlifbası ilə çap olunub. Burada həmçinin I Pyotrun digər silahdaşlarının əsərləri, dərsliklər, o cümlədən F.Prokopoviçin kütləvi “Первое учение отрок” adlı əlifba kitabı çap edilmişdir. 1721-ci ildə senatın nəzdində mətbəə təşkil edilir. Burada çoxlu miqdarda qanunverici sənədlər-fərmanlar, nizamnamələr, rəqlamentlər, habelə manifestlər və digər ədəbiyyat çap olunmuşdur. Moskva Akademiyasının yanında da mətbəə təşkil olunmuşdur. Burada isə şagirdlər üçün ədəbiyyat və admiral

kollegiyasının sərəncamları çap edilirdi. Bu dövrdə kitab nəşri genişlənmişdi. Əgər 1701-ci ildə 8 adda kitab buraxılmışdısa, 1724-cü ildə 179 kitab nəşr olunmuşdur. 24 il ərzində kitab məhsulu demək olar ki, 19 dəfə artdı.

Bu dövrdə kitabın mövzusu da müxtəlif olmuşdur. Daha çox siyasi xarakterli kitab nəşr edilirdi. Bundan da məqsəd kütləyə təsir etmək idi. Təbliğat funksiyasını, rolunu fərmanlar, reqlamentlər və manifestlər yerinə yetirirdi. Bunlar rus qanunvericiliyinin inkişafını əks etdirirdi. Ümumtəhsil və xüsusi məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar tədris ədəbiyyatına böyük tələbat əmələ gətirmişdi. Yeni əlifba kitablarından ikisi F.Прокоповичин “Первое учение отрок” və “Юности честное зерцало” xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Girişdə uşaqların tərbiyəsi haqqında danışılırdı. “Юности честное зерцало” ilk dünyəvi dərslik idi.

XVIII əsrin əvvəllərində lüğətlər də nəşr olunmuşdur; Məsələn, F.P.Polikarpovun “Лексикон трехязычный, сиречь речений славенских, еллино-греческих и латинских сокровище” əsəri bu mənada diqqəti cəlb dirdi. Əlbəttə, xarici dilləri öyrənmək üçün lüğətlər və vəsaitlər zəruri idi.

Riyaziyyat üzrə dərsliklər böyük əhəmiyyətə malik idi. Riyaziyyat biliklərinə yiyələnmədən sənaye, hərbi-mühəndis və dəniz işi inkişaf edə bilməzdi. Bunlar tətbiqi xarakter daşıyırdı. Belə dərsliyin tipik nümunəsi Moskva naviqasiya məktəbinin müəllimi L.F.Maqnitskinin tərtib etdiyi “Arifmetika” (“Hesab”) kitabıdır. L.F.Maqnitskinin “Hesab” kitabı 1703-cü ildə çapdan buraxılmışdır. 1708-ci ildə həndəsə üzrə də dərslik çap edilmişdir. Bu ilk mülki çap kitabı idi. Kitabın titül vərəqində qeyd olunurdu ki, kitab yeni əlifba, yəni mülki şriflə çap olunmuşdur. Kitabda çoxlu cizgilər və digər təsvirlər (xüsusilə qalaların təsvirləri) verilmişdir. Bu “Həndəsə” kitabının ilk tirajı 200 nüsxə olmuşdur. Mühəribələr aparan Rusiyada ordu və flotun təşkilinə, inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bu iş öz növbəsində hərbi mühəndis işi, fortifikasiya, artileriya texnikası, naviqasiya, gəmiqayırma və s. üzrə kitaba böyük tələbat əmələ gətirirdi.

1708-ci ildə ilk texniki çap kitabı buraxıldı. Bu kitab hidro- texnikaya həsr edilirdi və “Книга о способах, творящих водохожждение рек свободное”, bu kitab qısaca ихтисарла “Книга слюзная” adlanırdı. Bu Amsterdamda anonim çap edilmiş mü-

həndis Buyununin tərcümə kitabı idi. Bu kitab Amsterdamda 1696-cı ildə nəşr edilmişdir.

XVIII əsrin birinci rübündə Peterburqda şəhərsalmanın inkişafı arxitekturaya və tikinti texnikasına böyük maraq əmələ gətirdi. Dənizdə üzgüçülüyn inkişafı astronomiya üzrə kitaba tələbatı artırdı.

“География, или Краткое земного круга описание” bir neçə dəfə nəşr olundu. F.Polikarpovun latın dilindən tərcümə etdiyi V.Barenianın “География генеральная” kitabı da diqqətəlayiq idi.

I Pyotr dövründə humanitar ədəbiyyat, xüsusilə tarix ədəbiyyatı mühüm yer tutmuşdur. Humanitar elmlər üzrə çap edilmiş 50 kitabdan 26-sı tarix fənnlərinə, 12-cisi siyasətə, 8-i filologiyaya, 1-i hüquqa, 1-i kitabxana işinə aid idi. Bədii ədəbiyyat çox nəşr edilməmişdi. Qədim klassiklərdən xüsusilə Ezopun təmsilləri tərcümə edilmişdir. Hər il təqvimlər böyük tirajla nəşr edilirdi. Bu təqvimlərdə tarixdən, astronomiya və tibbdən müxtəlif məlumatlar verilir. İlk yanvar təqvimi Amsterdamda Tessinqin mətbəəsində çap olunub. Moskvada mülki əlifba ilə həmin təqvim 1708-ci ildə çapdan buraxıldı. Bu dövrdə kitabların tirajı 100-dən 1200 nüsxəyə qədər olmuşdu. Əlifba və dini kitabların, habelə hökumət fərmanlarının tirajı böyük olurdu.

XVIII əsrin birinci rübündə 561 kitab, o cümlədən 300-ə qədər mülki əlifba ilə kitab nəşr edilmişdi.

Bu dövrdə ilk dövrü mətbuat-ilk çap qəzeti “Ведомости” buraxıldı. Bu əlyazma “Куранты” qəzetini əvəz edirdi. “Ведомости” qəzetinin ilk nömrəsi 1702-ci ildə dekabrın 16-17-də çıxıb, lakin o saxlanılmayıb.

Bu qəzetin 1703-cü ildə yanvarın 2-də buraxılmış nömrəsi saxlanılıb. Bu tarix rus dövrü mətbuatının yaranması tarixi hesab edilir. Bu qəzet böyük formatda 22 səhifəyə qədər həcmdə olub. 1710-cu ilə qədər “Ведомости” kiçik kilsə şrifti ilə 1710-cu il fevralın 1-dən (12) mülki şriftlə nəşr edilib. 1714-cü ildən “Ведомости”nin Peterburqda çap tirajı artmışdır.

Qəzetdə rus sənayesinin müvəffəqiyyətləri haqqında materiallar dərc edilib. Bu qəzetin maarifin kütləviləşməsində də müəyyən rolu olub. Onun tirajı 10-dan bir neçə min nüsxəyə qədər artıb. Qəzetdə xaricdə baş verən hadisələrə də müəyyən yer verilir. Rus tacirlərinin marağını nəzərə alan qəzet ticarətə dair materiallara öz səhi-

fələrində geniş yer verirdi. “Ведомости” qəzeti müxtəlif vaxtlarda F.Polikarpov, M.Abramov, Volkovun və başqalarının redaktəsi ilə buraxılıb. I Pyotrun vəfatından sonra “Ведомости”nin nəşri davamı.

I Pyotrun vaxtında rus kitab çapı sahəsində əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər əldə olunmasına baxmayaraq, əlyazma kitabları da inkişaf etmişdir. Bir neçə əlyazma əsərlərinin müəllifi İ.T.Posoşkovdur. Onlardan ən mühümü “Книга о скудости и богатстве” hesab olunur. 1725-1750-ci illərdə iqtisadiyyatın, ictimai fikrin, elmin, maarifin inkişafı, iri mədəniyyət mərkəzinin, yəni Peterburq Elmlər Akademiyasının meydana gəlməsi Rusiyada nəşriyyat işinin daha da inkişafına təsir göstərdi. Peterburq Elmlər Akademiyasının yanında mətbəə təşkil etmək üçün 1726-cı ildə Hollandiyadan çap dəzgahları və şrifti gətirildi. Akademiyanın mətbəəsinə iki dəzgah şriftlə və Peterburq mətbəəsinin avadanlığı verildi. Akademiyanın nəşriyyatının yaranması və fəaliyyəti ölkədə kitabçılıq işinin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

1728-ci il yanvarın 2-də akademiya “Санкт-Петербургские ведомости” qəzetini çapdan buraxdı. Bu qəzet muntəzəm buraxılmağa başladı. Burada tarixə, coğrafiyaya, riyaziyyata, fizikaya, kimyaya, təbiətşünaslığa dair materiallar, məqalələr dərc edilirdi. 1748-ci ildən bu qəzetin baş redaktoru M.V.Lomonosov olub. Elmlər Akademiyası nəşriyyatçılıq fəaliyyətinin ilk ilində özünün rəsmi elmi orqanını “Комментарии Санкт-Петербургской императорской Академии Наук” çapdan buraxdı. Bu nəşri davam edən elmi orqanda akademiklərin latın dilində əsərləri dərc edilmişdir. Burada o dövrün görkəmli alimləri: **L.Eylerin**, **D.Bernulinin**, **Q.Z.Bayerin** və başqalarının əsərləri çap edilmişdir. “Комментария” 1728-ci ildən 1751-ci ilə qədər nəşr edilib. 1750-ci ildən yeni ardı davam edən seriya - “Новые комментарии” çap edilmişdir. 1726-cı ilə dair “Краткое описание Комментариев Академии наук” 1728-ci ildə rus dilində çap edilib. Elmlər Akademiyasının nəşri davam edən elmi orqanları bütün dünyada böyük nüfuzə malik olmuşdur. Onlar bir sıra xarici dillərə tərcümə edilmiş və xaricdə nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, XVIII əsrin I yarısında kitabçılıq işi xeyli inkişaf etmişdir. 15 il ərzində, yəni 1725-ci ildən 1740-cı ilə qədər rus dilində və xarici dildə 616 kitab buraxılıb. Bu dövrdə daha çox elmi, təd-

ris, bədii və dini kitablar nəşr edilib. Xarici dillərdə kitablar və tərcümələr üstünlük təşkil edirdi. 1725-1740-cı illərdə Rusiyada çapdan buraxılan kitabın yarısından çoxu Elmlər Akademiyasının mətbəəsində çap edilib.

Kitab çapına görə ikinci yeri Moskva mətbəəsi, üçüncü yeri isə Kiyev mətbəəsi tuturdu. Elmlər Akademiyasının mətbəəsi riyaziyyat, astronomiya, fizika, kimya, tarix, coğrafiya, dilçilik, ədəbiyyat tarixi, hərbi iş üzrə əsərləri çapdan buraxmışdır. Burada dərsləklər, təqvimlər, bədii ədəbiyyat, qanunvericilik materialları nəşr edilirdi. M.V.Lomonosov Elmlər Akademiyasına gəldikdən sonra akademiyanın nəşriyyatçılıq fəaliyyəti daha da genişlənmişdir. Burada latın, alman, fransız, italyan, ərəb dillərində xeyli miqdarda ədəbiyyat buraxılıb. Elmlər Akademiyasında tərcümə işi də geniş miqyas almışdı. Akademiyanın tərcüməçiləri: V.K.Trediakovski, S.S. Volçkov, İ.S.Qorlinski, V.E.Adodurovun fəaliyyəti əhəmiyyətli olmuşdur. Riyaziyyat elmi əsasən L.Eylerin əsərləri ilə təmsil olunurdu. Mənşə etibarlı ilə isveçrəli olan L. Eylerin XVIII əsrdə Akademiyanın nəşrlərində 450 işi dərc edilib. Burada M.V.Lomonosovun fizika və kimya üzrə əsəri də dərc edilib. M.V.Lomonosov rus elmi və texniki terminologiyasının yaradılması üçün çox iş görmüşdür. Burada M.V.Lomonosovun “Yerin daxili təbəqələri haqqında” əsəri və “Первые основания металлургии или рудных дел” dərc edilib. Nəşriyyatda Akademik İ.Qmelinin “Флора Сибири” (“Sibirin florası”) əsəri, astronomiya, botanika, təbiətşünaslıq elmlərinə dair müəyyən qədər ədəbiyyat da nəşr edilmişdir. Coğrafiya üzrə də xeyli miqdarda kitablar çapdan buraxılıb. S.P. Kaşennikovun “Описание земли Камчатки” (“Kamçatka torpağının təsviri”) bu mənada diqqətəlayiqdir.

1850-ci illərdə M.V.Lomonosovun “Российская грамматика” (“Rus qrammatikası”) əsəri nəşr olundu.

Tarix üzrə əsaslı əsərlər: M.V.Lomonosov “Древней российской истории” və “Краткого российского летописца”, V.N.Tatişevin “Истории российской с древнейших времен” və s. yaradılmışdır. Nəsr və poeziya nəzəriyyəsi üzrə də əsərlər meydana gəlmişdir. M.V.Lomonosovun “О правилах российского стихотворства”, “Ritorika” əsərləri bu mənada diqqətəlayiqdir. XVIII əsrin II yarısında kitabçılıq işi sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilib. 1860-cı illərdə kitab məhsulu kəskin surətdə artdı, 1880-cı il-

lərin axırlarında, ildə 400-dən çox kitab çap edilmişdir. Kitab məhsulunun artımında mövzusunun genişlənməsində “Azad mətbəələr” (1783-cü il) fərmanı böyük rol oynadı. Bu fərmanla əlaqədar olaraq xüsusi, şəxsi mətbəələr çoxalır, kitaba olan tələbat nəzərə alınır, geniş oxucu dairələri üçün kitab nəşri artırdı. 1784-cü ildən Moskvada, Peterburqda və digər şəhərlərdə, habelə Həştərxanda, Vladimirdə, Voronejdə, Yaroslavl, Kaluqada, Smolenskdə, Permdə, Nijni-Novqorodda, Tambovda və başqa yerlərdə, cəmi 17 quberniyada xüsusi, şəxsi mətbəələr meydana gəldi. Bütün bunlar kitabçılıq işində irəliləyişə səbəb oldu. 1752-ci ildə 159 nəşr; 1785-ci ildə 269; 1786-cı ildə 326; 1787-ci ildə 435 nəşr buraxılıb.

1789-cu ildə II Yekaterina ədəbiyyat və jurnalistikanın inkişafını ləngidən, sıxışdırıcı bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. 1786-cı ildə mənəvi senzura tətbiq etdi. Moskva arxiepiskopu **II Platon** Yekaterinaya Novikovun mətbəəsini və kitab mağazasının təftiş edilməsini irəli sürür. 1787-ci ildə II Yekaterina “О запрещении в праждажу всех книг, до святости касающихся” adlı fərman verir. Bu fərman əsasən N.İ. Novikova və “Mətbəə kompaniyası”na qarşı istiqamətləndirilmişdi. 1796-cı ildə azad mətbəələrin bağlanması haqqında fərman verildi. 1798-ci ildə bütün rus limanlarında senzura idarəsi yaradıldı. Bunlar Rusiyaya gətirilən kitablara nəzarət edirdi. 1800-cü ildə Rusiyaya xaricdən kitab gətirilməsi qadağan edildi. Bütün bu tədbirlər kitab nəşrinə və inkişafına mənfi təsir göstərdi. Əgər əvvəllər ildə 350-400 kitab buraxılırdısa, 1797-ci ildə 262 kitab buraxılırdı. Sonrakı illərdə kitab nəşri daha da azaldı.

XVIII əsrin II yarısında, xüsusilə axırında Rusiyada rus oxucusunun mütləəsində əlyazma kitabları yenə də hakim, üstün yer tuturdu. Buna baxmayaraq, Elmlər Akademiyasının, Moskva Universitetinin, “azad” mətbəələrin markası ilə müxtəlif məzmunlu, əlverişli qiymətə, müxtəlif tiplərdə kitablar yaradılır, nəşr edilir, yayılırdı.

XVIII əsrin II yarısı elmi və tədris kitablarının formalaşması dövrü hesab oluna bilər. Elmlər Akademiyasının fəaliyyətinin artması, fəallaşması, elmi ədəbiyyatın artmasına və onun mövzusunun genişlənməsinə təsir göstərdi. M.V. Lomonosovun iki əsərləri külliyyatı nəşr edildi. Ölkənin müxtəlif rayonlarının öyrənilməsi üzrə Elmlər Akademiyasının təşkil etdiyi ekspedisiyalar haqqında ətraflı hesabatlar çap olundu. Təbiətşünaslıq və texnika üzrə elmi ədə-

biyyat mövzu genişliyi ilə fərqlənirdi. Müxtəlif bilik sahələri üzrə rus dilində ilk tədris rəhbərlikləri meydana gəldi. Elmi və tədris ədəbiyyatı ilə yanaşı az da olsa, məlumat və elmi - kütləvi kitablar da nəşr olunmuşdur. XVIII əsrdə ən əhəmiyyətli elmi-kütləvi nəşr 10 cildlik, “Зрелище природы и художества” (1784-1790) hesab edilir. Bu gənclər üçün təbiətşünaslıq və texnika üzrə əsil ensiklopediya idi.

Rus alim – tarixçilərinin V.N.Tatişevin, M.V.Lomonosovun, Q.F.Millerin, M.M. Şerbatovun əsərləri hazırlanmış və nəşr edilmişdir. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi də artmışdı. Fransız ədəbiyyatının kütləvi yazıçıları: Russo, Monteske, Rasin, Molyer, Merse, Arno, Dor, Sasi, Sen-Fua və başqalarının əsərləri geniş yayılmışdı. 1898-ci ilə qədər Volterin 72 ayrı-ayrı əsəri nəşr edilib. Volterin əsərlərinin tərcüməsi Moskvada, Peterburqda və digər şəhərlərdə çap olunmuşdur. Az savadlı rus oxucuları üçün də XVIII əsrin kitab nəşrləri: N.İ.Novikov, P.İ.Boqdanoviç, M.P.Ponomaryev, A.Q.Reşetnikov və başqaları romanlar, nağıllar, lətifələr, mahnılar və s. çap etmişlər. Rusiyanın ikinci mədəniyyət mərkəzi hesab edilən Moskva Universitetinin yanında 1756-cı ildə mətbəə açılır. Həmin ildə orada M.V. Lomonosovun əsərlərinin ilk nəşri buraxılır. Moskva Universiteti rus yazıçılarının əsərlərini də çapdan buraxır. Moskva Universitetinin ilk rus professorlarının: məsələn, M.V.Lomonosovun, D.S.Aniçkovun, M.İ.Afoninin, S.E.Desniskinin, S.Q. Zibelin, N.N.Ponovskinin və başqalarının əsərlərini və dissertasiyalarını çapdan buraxır. Moskva Universiteti 1767-ci ildə **Didro** və **D. Alamberin** üç cildlik “Ensiklopediya”sını nəşr edir. Burada riyaziyyat, tibb, coğrafiya, mineralogiya, müxtəlif peşə, sənətlər üzrə verilmiş məqalələr əsasən Qərbdə bu sahələrin inkişafını əks etdirirdi. Rusiya xalqlarının-gürcü və tatarların ilk əlifbalarının nəşri sahəsində də universitet nəşriyyatının xidməti böyük olub. 1756-cı ildən 1779-cu ilə qədər universitetin mətbəəsində 1000 kitab nəşr olunub ki, bunun da 130-u xarici dillərdədir. 1756-cı ildən Moskva Universitetində “Московски ведомости” qəzeti çap edilməyə başladı. Moskva Universitetində bir neçə adda jurnal da məsələn, M.M.Xeraskovun “Полезное увеселение” və “Свободные часы”, İ.F.Boqdanoviçin “Невинные упражнения”, “Доброе намерение” və s. çap olunub.

Fransız maarifçilərinin ideyalarının yayılmasında Moskvada 1768-ci ildən fəaliyyətə başlamış, “Собрания старающегося о переводе иностранных книг на российский язык” ın böyük rolu olub. Bu nəşriyyat XVIII əsrin qabaqcıl mütəfəkkirlərinin əsərləri ilə rus oxucularını tanış edir. “Собрания” nın başında Elmlər Akademiyasının direktoru V.Q.Orlov dururdu. “Собрания” da dərc edilən əsərlərin müəllifləri görkəmli ədəbiyyatçılar və alimlər- İ.F.Boqdanoviç, Y.B. Knyajnin, Y.P.Kozelski, A.N.Radişev, S.Y.Ruşovski və başqaları və 100-dən çox tərcüməçi olmuşdur. Tərcümələr yunan, latın, fransız, alman, ingilis, italyan, hətta Çin dillərindən edilmişdi. 15 il müddətində “Собрания” nəşr edilmək üçün 112 kitab hazırlamışdır. 1783-cü ildə “Собрания” öz fəaliyyətini dayandırdı.

8 / Rus mədəniyyət və nəşriyyat işi tarixində görkəmli rus maarifçisi, ictimai xadimi, yazıçı və naşiri Nikolay İvanoviç Novikovun (1744-1818) rolu olduqca böyük olmuşdur. N.İ.Novikovda maarifçilik ideyası çox erkən, hələ Moskva Universitetinin yanındakı gimnaziya təhsil alarkən yaranmışdı. 1769-cu ildə N.İ.Novikov özünün ictimai-siyasi fəaliyyətinə başlayır və təhkimçiliklə mübarizə üçün satirik jurnalların nəşrinə xüsusi əhəmiyyət verir. O, ilk öncə “Truten” jurnalını nəşr edir. Jurnalın ilk nömrəsində onun proqramı verilib. Jurnalda dvoryan mülkədarların iç üzü açılıb göstərilir, Bezrassudov, Qlupomıslöv və Meşkovların eqoistlikləri tənqid edilirdi. Novikovun jurnaldakı çıxışları II Yekaterinanın xoşuna gəlmir və nəticədə 1770-ci ildə “Truten”in bağlanmasına səbəb olur. “Truten” jurnalı bağlandıqdan bir ay sonra N.İ.Novikov “Pustomel” jurnalının nəşrinə başlayır və özünün “Truten” dəki xəttini davam etdirir. “Pustomel” jurnalının 2 nömrəsi çıxdıqdan sonra II Yekaterina onun da bağlanmasını həyata keçirir. İki il keçdikdən sonra N. İ. Novikov “Живописец” adlı yeni satirik jurnalı çapdan buraxır. 1773-cü ildə Novikovun bu jurnalı da II Yekaterinanın qəzəbinə düşər olur və onun təkidi ilə bağlanır. “Живописец” oxucuların böyük rəğbətini qazanmışdır. XVIII əsrin axırlarına qədər bu jurnal 4 dəfə təkrar nəşr edilmişdir. N.İ.Novikovun nəşr etdiyi axıncı satirik jurnalı “Кошелйок” dur. Bu satirik jurnal 1774-cü il 8 iyuldan 2 sentyabra qədər çap edilmişdir. 1870-ci illərin əvvəlindən Novikov özünün nəşriyyatçılıq fəaliyyətini genişləndirir və kitab çapına başlayır. O, 1772-ci ildə ciddi tənqid-biblioqrafik nəşri “Опыт

исторического словаря о российских писателях”ı çapdan buraxır. Bu nəşrlə o, rus ədəbiyyatşünaslığının və rus bibliografik lüğətinin əsasını qoymuş olur. N.İ. Novikovun demokratik və maarifçilik görüşləri özünü yazıçılara verdiyi qiymətdə açıq-aydın göstərmişdir. Novikov 1773-cü ildə XVIII əsr rus tarixi-coğrafiyasının qiymətli abidəsini - “Древняя российская гидрография”nı çapdan buraxmışdı. Arxiv işçilərinin köməyi ilə Novikov 1773-1775-ci illərdə “Древней российской вивлиофика” seriyasını (tarixi sənədlər) çapdan buraxır. Bu seriya rus xalqının keçmişi haqqında bilikləri dərinləşdirdi və genişləndirdi. Bu seriyanın nəşrində qədim rus yazıçısı və tarixinin biliciləri görkəmli alimlər: M.M. Şerbatov, Q.F. Miller, N.N. Bantış-Kamenski, A.F. Malinovski iştirak etmişlər. Novikov 1788-1791-ci illərdə “Древней российской Вивлиофик” in yenidən işlənmiş və tamamlanmış nəşrini 20 cilddə çap etmişdir. Bu seriyanın böyük əhəmiyyətini nəzərə alan Elmlər Akademiyası “Продолжение древней российской вивлиофики” nəşrini çapdan buraxmışdır.

1773-cü ildə N.İ. Novikov Rusiyada ilk nəşriyyat kollektivini-cəmiyyəti “Общество, старающееся о напечатании книг” təşkil edir. N.İ. Novikov “Общество...” - “Собрания” nın tərcümə etdiyi əsərlərdən ibarət bir neçə kitab nəşr etdi. Novikov və onun dostları bir sıra çətinliklərlə: zəruri vəsaitin olmaması, kitab ticarətinin, xüsusilə əyalətlərdə zəif inkişafı və s. ilə üzləşirlər. Bu çətinliklər 1774-cü ildə “cəmiyyət”in dağılmasına səbəb olur.

1779-cu ildə N.İ. Novikov Moskva Universitetinin mətbəəsini kirayəyə götürür. Bu onun nəşriyyatçılıq və maarifçilik fəaliyyətinin nisbətən genişlənməsinə səbəb olur. Novikov 1782-ci ildə Moskva masonlarının iştirakı ilə yeni nəşriyyat kollektivi “Дружеское ученое общество” təşkil edir. 1784-cü ildə bu nəşriyyat kollektivi yenidən təşkil edilərək iri payçılıq, yoldaşlıq kollektivinə “Типографическая компания” (“Mətbəə kompaniyası”) na çevrilir. Bu mətbəə kompaniyası iki mətbəə, bir neçə kitab ticarəti köşkü və s. açır, beləliklə də iri kitabçılıq müəssisinə çevrilir. Bunun nəticəsidir ki, Novikovun nəşr etdiyi kitabların miqdarı bir neçə dəfə artmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, 1880-cı illərin ikinci yarısında “Mətbəə kompaniyası” o dövrdə bütün Rusiyanın kitab məhsulunun 30-40%-ni vermişdi. Novikovun nəşrlərinin mövzusu çox geniş və hər-

tərəfli olub. Bu onun geniş, hərtərəfli marağ dairəsi və planları; təhkimçiliklə mübarizə və maarifçilik ideyaları ilə əlaqədar idi. Novikov Volterin əsərlərini böyük məhəbbətlə nəşr etmiş, rus tarixi üzrə əsərlərə də geniş yer vermişdi. Novikov rus xalq yaradıcılığının öyrənilməsinə kömək məqsədilə kitabların nəşrinə xüsusi diqqət yetirib.

Novikov minə qədər nəşri hər biri 5-10 min nüsxə ilə (o dövr üçün böyük tiraj hesab olunan) çapdan buraxmışdır. Novikovun bütün nəşrləri üçün bilikləri yaymaq, elmə, mütaliyəyə məhəbbət, sevgi aşılamaq xarakterikdir.

N.İ. Novikovun dövrü nəşr buraxmaq fəaliyyətini də davam etdirmişdi. O, Moskvada “Московски ведомости” qəzetini nəşr etmişdi. O, bu qəzetə əlavə olaraq “Магазин” adlı jurnal da: Məsələn: “Экономический магазин”, “Магазин натуральной истории, физики и химии” və s. çapdan buraxıb. 1785-1789-cu illərdə N. Novikov “Детское чтение для сердца и разума” adlı həftəlik jurnalı da nəşr etmişdir.

1780-cı illərin axırı və 90-cı illərin əvvəllərində II Yekaterina ən yaxşı tanınmış rus mədəniyyətinin nümayəndələrinə qarşı kəskin, ağır şəkildə açıq formada çıxış etdi. 1789-cu ildə Novikova universitet mətbəəsini kirayə etmək qadağan edilir. Nəhayət, 1792-ci ildə N.İ. Novikov həbs olunur və Şlisselburq qalasına salınır. O, “rus dövlətinin cinayətkarı” kimi məhkəmə edilir, onun çapdan buraxdığı kitabların Rusiyanın insanları üçün qorxulu olduğu qeyd olunur və N.İ. Novikov haqqında ölüm hökmü çıxarılır. Sonra onun ölüm hökmü 15 illik həbs cəzası ilə əvəz edilir. Novikovun çap etdiyi kitabların çox hissəsi məhv edilir, “Mətbəə kompaniyası” nın bütün əmlakı satılır. I Pavelin fərmanı ilə Novikov 1796-cı ildə amnistiyaya düşür və həbsdən buraxılır. Bundan sonra o, nəşriyyatçılıq fəaliyyətini davam etdirə bilmir. N.İ. Novikov 1805-ci ildə Moskva Universitetinin mətbəəsini yenidən kirayə etmək üçün universitet rəhbərliyinə müraciət edir və müsbət cavab almır. Nəhayət, N.İ. Novikov 1818-ci ildə vəfat edir.

¶ N.İ. Novikovun və digər maarifçilərin təsiri ilə A. N. Radişev öz fəaliyyətini, həyatını mütəlaqiyətə və təhkimçiliyə qarşı mübarizəyə həsr etməyi qərara alır. A. N. Radişevin əsərlərinin məzmunu inqilabi xarakter daşdığına görə onu nəşr etmək çox çətin idi. Onun “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərinin çapına rəsmən Peterburq-ober-polismeystri N.İ. Rilev tərəfindən icazə verilməsinə bax-

mayaraq, əsər uzun müddət əlyazması halında qalmışdır. A.N.Radişev öz əsərini çap etməyə nəşir tapa bilmir. Nəhayət, özü 1790-cı ildə Peterburqda öz evində Qryaznoy küçəsində (indi mart küçəsi) mətbəə açır, şnordan çap dəzgahı və şrift əldə edir. O, 1790-cı ilin əvvəlində “Письмо к другу, жительствовавшему в Тобольске”ni çap edir. Həmin ilin may ayında öz dostlarının köməyi ilə “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərini 650 nüsxədə çapdan buraxır. (müəllifini göstərmədən) Zotovun kitab köşkünə (satılmaq üçün) verir. Qostinnom dvorda olan bu köşkə əsərin 26 nüsxəsi verilir. Kitabın Rusiya üçün təhlükəli olması xəbəri II Yekaterinaya çatır. Nəhayət, 30 iyunda A.N.Radişev həbs olunur, ölümə məhkum edilir, sonra hökm II Yekaterinanın fərmanı ilə Sibirə sürgün edilməklə əvəz olunur.

Kitab ticarətçisi Zotov və Radişevin kitabının yayılmasında iştirak edənlərin, oxuyanların hamısı həbs edilir, kitabın bütün nüsxələri toplanıb məhv edilir.

Rus ziyalılarının, qabaqcıl adamlarının Radişevin kitabına böyük marağı olmuşdur. 100 ildən artıq kitab qadağan olunub. XIX əsrin rus nəşirləri dəfələrlə onun nəşrinə təşəbbüs etmişlər. Radişevdən sonra ilk dəfə onu A.İ.Gertsen 1858-ci ildə özünün Londondakı “Azad mətbəəsi”ndə çap etmişdir. 1872-ci ildə A.A.Çerkesovun kitab mağazasında “Peterburqdan Moskvaya səyahət” kitabının bütün nüsxələri məhv edildi. A.N.Suvorin kitabın buraxılmasının 100 illiyi ilə əlaqədar olaraq onun yenidən nəşr edilməsinə icazə alır və 100 nüsxədə çap edir. Birinci rus inqilabı (1905-1907-ci illər) “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərinin çapına geniş imkan yaratdı. Bu dövrdə kitabın bir neçə nəşri çıxdı. Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra bu kitab geniş oxucu kütləsinin istifadəsinə verildi.

109 N.İ.Novikov ənənələrini davam etdirən İ.A.Krılov 1789-cu ildə (20 yaşında) “Почта духов” adlı satirik jurnalı çapdan buraxır. “Почта духов” jurnalı Peterburqda İ.Q.Raxmaninovun mətbəəsində çap edilib. Nəşirin ifadəsindən və arzusundan asılı olmayaraq jurnalın nəşri dayandırılır. 1791-ci ildə A.İ.Krılov, A.İ.Kluşin, aktyor İ.A.Dmitrevski və dramaturq P.A.Plavilşikovla birlikdə İ.Q.Raxmaninovdan mətbəəni və kitab köşkünü satın alır. Mətbəə “Krılov yoldaşları ilə” adlanır. Burada 1792-1796-cı illərdə 20 kitab (əksəriyyəti tərcümə edilmiş dram əsərlərindən ibarət idi) çap olu-

nub. Kırlov və onun dostlarının əsas nəşri “Зритель” jurnalı idi. Bu jurnal 1792-ci ildə müntəzəm çap edilib. “Kırlov yoldaşları ilə” mətbəəsinin fəaliyyəti 1792-ci ilin mayında nəzarətə alınır, mətbəədə axtarış aparılır. İlin axırında nəşirlər “Зритель” jurnalının nəşrini dayandırmalı olurlar. 1793-cü ildən Kırlov və Klusın yeni “Санкт-Петербургский меркурий” jurnalını nəşr edirlər. 90-cı illərdə siyasi şəraitin kəskinləşməsi: təqib, senzura və s. güclənir, siyasi satiranın kəskinliyini jurnal azaltmağa məcbur olur. Jurnalın nəşri Elmlər Akademiyasının mətbəəsinə keçirilir, nəhayət, Kırlov Peterburqu tərk etməli olur və həmişəlik jurnalistlik və publisistlik fəaliyyətini dayandırır.

XVIII əsrin mühüm çap nəşrlərindən biri də “İqor polku haqqında dastan”dır. Əsər 1795-ci ildə qədim ədəbiyyat həvəskarı, tarixçi, arxeoloq, qraf A.İ.Musin-Puşkin tərəfindən üzə çıxarılıb. A.İ.Musin-Puşkin “Dastan”ın oxunması və tədqiqi işinə o dövrün tanınmış arxivçiləri A.F.Malinovskini və N.N.Bantış-Kamenskini cəlb edir. Birlikdə “Dastan”ı çapa hazırlayırlar. Rusiya tarixi ilə maraqlanan II Yekaterina üçün Musin-Puşkin “Dastan”ın surətini çıxarır. 1800-cü ildə “Dastan” Peterburqda nəşr olunur.

1812-ci ildə baş verən Moskva yanğınında Musin-Puşkinin zəngin kitabxanası və “Dastan”ın yeganə əlyazması məhv olub.

“İqor polku haqqında dastan”ın əsasını 1185-ci ildə Şimal knyazlarının qıpçaqlar üzərinə etdikləri uğursuz yürüş təşkil edir. Bu haqda İpatiyev salnaməsində geniş məlumat verilir. “Dastan”ın 1187-ci ildə yazıldığı elmə məlumdur.

Qədim rus ədəbiyyatının ən mühüm sənət abidələrindən olan “İqor polku haqqında dastan” uzun müddətdir ki, ədəbiyyat tədqiqatçılarının diqqət mərkəzindədir. “Dastan” dəfələrlə alman, fransız, çex, polyak, serb, Azərbaycan və başqa xalqların dillərinə tərcümə edilərək çapdan buraxılmışdır.

|| Məlum 1783-cü il fərmanından sonra Rusiyanın ayrı-ayrı əyalətlərində, müxtəlif şəhərlərində mətbəələr meydana gəlir, ölkənin kitab məhsulunun içərisində əyalət nəşrlərinin xüsusi çəkisi artır. Bu mətbəələrdən ən əhəmiyyətli İ.Q.Raxmaninova məxsus olub. O, öz mətbəəsini Peterburqdan Tambov quberniyasının Kozlovski uezdinə gətirir və burada Volterin əsərləri külliyyatını 20 cildə buraxmağa başlayır. 90-cı illərin əvvəlində 5 cildini çap etmək ona müyəssər olur. Nəşr yeri Kozlov şəhəri qeyd olunub. Yerli hakimiyyət

yət orqanlarının verdiyi xəbərə görə, 1797-ci ildə qəflətən mətbəə izlənilir, avadanlıq və kitabları ilə birlikdə yandırılır. İ.Q.Raxmaninov 1807-ci ildə vəfat edib.

1789-cu ildən 1794-cü ilə qədər Tobolskda tacir **V.Y.Karnilevin** mətbəəsi fəaliyyət göstərir. Orada bir neçə jurnal, habelə tərcümə və orjinal kitablar buraxılır. 1796-cı ildə mətbəə quberniya idarəsinə verilir və ondan idarə üçün istifadə olunur. 1787-ci ildən şair **Q.R.Derjavin** tərəfindən Tambovda azad mətbəə açılır. 8 il müddətində bu mətbəədə 20 kitab nəşr edilib.

1796-cı il fərmanından sonra da Moskvanın və Peterburqun bir sıra mətbəələri öz fəaliyyətlərini əyalətlərdə davam etdirməyi məqsəduyğun hesab etdilər. (məsələn, M.P.Ponomaryev, S.İ.Selivanovski, İ.Y.Sitin). Onların fəaliyyəti əyalətlərdə kitab nəşri işinin təşkilini və inkişafını təmin etdi.

§ 2. XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUSİYADA KİTAB

Bu mövzuda aşağıdakı problemlərin tələbələrə çatdırılması məqsəduyğun hesab edilir:

1. XIX əsrin birinci yarısında Rusiyada kitabçılıq işinin ümumi vəziyyəti.
2. Əsrin birinci yarısında mətbəələr və nəşriyyatların fəaliyyəti.
3. N.P.Beketov və N.P.Rumyantsevin kitab nəşri sahəsində xidmətləri.
4. Kommersiya nəşriyyatlarının yaranması.
5. Nəşriyyat işində mütərəqqi demokratik istiqamət.
6. XIX əsrin II yarısında kitabçılıq işinin ümumi xarakteristikası; kitabların tipi.
7. XIX əsrin II yarısında burjua-demokratik nəşriyyatların fəaliyyətinin təhlili.
8. Demokratik nəşriyyatlar haqqında.
9. A.İ.Gertsenin nəşriyyatçılıq fəaliyyəti.
10. XIX əsrin 70-80-cı illərində qeyri-leqal inqilabi mətbəələr və nəşrlər haqqında.
11. İlk rus marksist təşkilatlarının nəşriyyatçılıq fəaliyyəti.
12. XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində kitabın mövzusu və məzmunu.

13. Kitabın tiplər və nəşr tipləri üzrə inkişafı.

14. XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada iri kapitalist nəşriyyatlarının fəaliyyətinin təhlili.

15. Dövri nəşrlərin inkişafı xüsusiyyətləri.

XIX əsrin əvvəllərindən Rusiyada təhkimçilik təsərrüfat formasının zəifləməsi, tədricən ölkədə yeni kapitalist münasibətlərinin inkişafına səbəb oldu. Sənaye istehsalında xüsusi irəliləyiş baş verdi, iqtisadiyyat müəyyən qədər inkişaf etdi.

Bu dövrdə senat yenidən təşkil edilir, bilavasitə çara tabe olan nazirliklər yaradılırdı.

1803-cü ildə Xalq Maarif Nazirliyi yaradıldı. Yeni gimnaziyalar açılır, ali təhsil müəssisələri, universitetlər təşkil edilirdi. Məsələn, Xarkov, Derpt, Kazanda və başqa şəhərlərdə universitetlər açıldı.

Bütün bu iqtisadi, siyasi, mədəni tədbirlər kitabçılıq işinin inkişafına kömək etdi.

1801-ci ilin martında xaricdən Rusiyaya kitab gətirilməsi qadağan edildi. 1802-ci ildə senzura nəzarətindən, polisdən kitabın, mətbuatın azad olmasına kömək edən fərman verildi. Elə həmin ildə I Pavel tərəfindən verilən fərman senzuranı aradan götürdü. 1804-cü ildə Rusiyada ilk dəfə olaraq senzura nizamnaməsi qəbul edildi. Bütün bu tədbirlər 1825-ci il dekabr üsyanına qədər nəşriyyatçılıq işində irəliləyişə səbəb oldu.

1825-ci il dekabristlərin üsyanından sonra çar senzurası qeyri-adi şəkildə gücləndi. **N.A.Polevoyun** “Московский телеграф”, **N.İ.Nadejdinin** “Teleskop”u senzura və polisin təqiblərinə məruz qaldı.

1826-cı ildə senzuranın yeni nizamnaməsi nəşr olundu. Bu yeni nizamnamə öz ağırlığı və mürtəceliyi ilə əvvəlki nizamnamədən qat-qat fərqlənirdi. Xalq Maarif Nazirliyi yanında Baş Senzura İdarəsi fəaliyyət göstərməyə başladı. Yeni nizamnamə çox mürəkkəb senzura sistemini irəli sürmüşdü. Ali Senzura Komitəsi üç nazirlikdən maarif, daxili və xarici işlər nazirliyindən təşkil edilmişdir, yəni onların nümayəndələrini birləşdirirdi. 1828-ci ildə bir qədər yumuşalmış xarakterə malik olan yeni senzura nizamnaməsi buraxılır. Kitablar məzmunlarına görə müxtəlif idarələr tərəfindən senzura edilirdi. Rus mətbuatı üçün xüsusilə 1840-cı illərin axırı 50-ci illərin əvvəlləri çox çətin illər olmuşdur. 1848-ci ildən rus azadlıq hərəkatının tarixində ədəbiyyata bütün ölkədə polis nəzarəti xüsusilə qüvvətlənmişdi.

1848-ci il fevralın 27-gə knyaz **A.S.Menşikovun** sədrliyi ilə xüsusi komitə təşkil edildi. Bu komitə rus jurnalistikasında “Qorxulu, zərərli, təhlükəli istiqaməti” və senzuranın çox ciddi aşağı səviyyədə olduğunu qeyd etdi. Odur ki, 1848-ci il aprelın 2-də **D.P. Buturlinin** sədrliyi ilə “Buturlin komitəsi” adı altında xüsusi komitə təşkil olunmuşdur. Bütün çap əsərlərinə nəzarət bu komitəyə həvalə edilmişdir. “Buturlin komitəsi” özünün 7 illik fəaliyyəti dövründə “Senzura terroru epoxası” adını aldı.

XIX əsrin əvvəllərində senzura zülmünün nisbətən zəifləməsi, 1802-ci ildən azad mətbəələr, Moskva və Peterburq mətbəələrində və nəşriyyatlarında kitab buraxılışının artımına təsir göstərdi. XIX əsrin ilk 5 ili ərzində 1304 rus kitabı, 641 xarici kitab nəşr edildi. Bu dövrdə zəif olsa da əyalətlərdə də kitab nəşri inkişaf edirdi.

XIX əsrin I yarısında əyalətlərdə kitab çapının iri mərkəzləri: Kazan, Smolensk, Oryol, Həştərxan olmuşdur.

XIX əsrin 30-cu illərinə qədər kitab nəşri artmış, sonra isə təxminən 1850-ci illərin əvvəlinə qədər kitab buraxılışı əsasən eyni səviyyədə qalmışdır. XYIII əsrə nisbətən XIX əsrin əvvəllərində kitabın tirajı və miqdarı artmış, xarakterində, məzmununda dəyişkənlik baş vermişdir. Sosial, fəlsəfi, təbii-elmi, hüquqi və iqtisadi ədəbiyyat nəşr olunmuşdur. Bu dövrdə dekabristlərin qadağan olunmuş bir sıra əsərləri, A.S.Puşkinin, M.Y. Lermontovun bir çox şeirləri, A.S.Qriboyedovun “Ağıldan bəla”, və s. oxucuların istifadəsinə verilmişdi.

XIX əsrin əvvəllərində kitablar əsasən dövlət mətbəələrində: - senatın, Peterburq Elmlər Akademiyasının, hərbi nazirliyin mətbəələrində və s. buraxılırdı.

1817-1819-cu illərdə hökumət mətbəələrin texniki cəhətdən möhkəmləndirilməsi üçün xeyli vəsait ayırdı. 1802-ci ildən yenidən azad mətbəələrin təşkilinə icazə verilir. 1802-ci ildə paytaxtda 5 azad mətbəə fəaliyyət göstərirdisə, 1811-ci ildə bunların sayı 20-yə çatdı. Dvoryan maarifçiləri P.P.Beketov və N.P.Rumyantsev kitabçılıq işinə diqqət yetirirdilər.

XIX əsrin birinci rübündə böyük nəşir-mesenat kimi tanınan Nikolay Petroviç Rumyantsev (1754-1826) ensiklopedik biliyə malik dövlət xadimi və diplomat kimi də məşhur şəxsiyyət olmuşdu. O, 1814-cü ildə dövlət xidmətindən çıxaraq rus yazısı və tarixi üzrə abidələri, qədim salnamələri və digər elmi materialları toplamaqla və

onları nəşr etməklə məşğul olur. Onun topladığı ədəbiyyat əsasında yaratdığı kitabxana və nadir əlyazma kolleksiyası əsasında Rumyantsev muzeyi yarandı. Sonra bu muzey ümumi kitabxana, Sovet İttifaqı dövründə isə V.İ.Lenin adına SSRİ Dövlət Kitabxanası adlandı. N.P.Rumyantsev nəşirlik fəaliyyəti dövründə öz ətrafına parlaq alimləri, daha çox məşhur tarixçiləri: akademik **F.İ.Kruq**, rus yazıçıları lüğətinin müəllifi **E.A.Bolxovitinov**, məşhur arxeoqrafları və biblioqrafları: **P.M.Stroyev**, **K.F.Kalaydoviç**, **P.İ.Keppen**, **A.X.Vostakov**, **V.Q.Anastasyeviç**, şərqşünas **X.D.Fren** və başqa tanınmış 55 nəfəri toplaya bilmişdi. N.P.Rumyantsev dərnəyinin əsas nəşri – “Dövlət təltif və müqavilələrinin külliyyatı” idi. Burada XIII – XYII əsrdəki ən qiymətli diplomatik və tarixi abidələr dərc edilirdi. Bu nəşrdə rus və xarici arxivlərdən və kitab saxlayıcılardan toplanmış bir milyondan artıq sənəd dərc olunmuşdur. **N.P.Rumyantsev** tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, paleoqrafiya xarakterli cəmi 50-yə yaxın nəşr çap etmişdir.

P.P.Beketov (1761-1836) Moskvanın varlılarından biri idi. O, **M.M.Xersakovun**, **N.M.Karamzinin**, **V.A. Jukovskinin**, **İ.F.Boqdanoviçin** əsərlərini çap etmişdir. **P.P.Beketov** cəmi 100-ə qədər nəşr buraxıb. 1812-ci il Moskva yangını zamanı onun mətbəəsi də yanıb. **Vasili Alekseeviç Plavilşikov** (1768 – 1823) öz nəşriyyatçılıq fəaliyyətində bədii və incəsənət ədəbiyyatının nəşrinə, habelə tədris ədəbiyyatı çapına geniş yer verib. O, cəmi 227 nəşr buraxmışdır. **V.A.Plavilşikov** XIX əsrin əvvəllərində görkəmli Peterburq naşiri və kitab ticarətçisi kimi tanınmışdır. O, 1812-ci ildə ümumi kitabxananın yanında kitab ticarətinə başlamışdı.

Sankt-Peterburqda naşir və kitab ticarətçisi kimi **İ.V.Slyonin** də (1789-1836) məşhur olmuş və tanınmışdır. Onun nəşrləri içərisində **N.M.Karamzinin** 12 cildlik «Rusiya Dövlətinin tarixi» (1818-1829), (ikinci yenidən işlənmiş nəşri) adlı kitabı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. **İ.V.Slyoninin** çap etdiyi **K.F.Rilyev** və **A.A.Bestujevin** “Полярная звезда” və **A.A.Delvikinin** “almanaxları” da kütləvi nəşr kimi təqdir edilirdi.

Kommersiya nəşriyyatları içərisində **İvan Petroviç Qlazunovun** (1762-1831) firması da əhəmiyyətli yer tutmuşdu. Bu firmanın əsasını Moskva kitab ticarətçisi **M.P.Qlazunov** (**İ.P.Qlazunovun** qardaşı) qoymuşdur. **M.P.Qlazunov** 1783-1784-cü illərdə Neva prospektində bu kitab ticarəti köşkünə açmış və bu işə rəhbərliyi qarda-

şı İ.P.Qlazunova həvalə etmişdi. Bu ticarət köşkünün fəaliyyəti Peterburqda tədricən genişləndi və tanındı. İ.P.Qlazunov əsasən tarix, coğrafiya, kənd təsərrüfatı, tibb, bədii ədəbiyyat üzrə kitabları nəşr edib yaymışdır. O vəfat etdikdən sonra firmaya oğlu İlya İvanoviç Qlazunov (1786-1849) rəhbərlik etdi. XIX əsrin 30-40-cı illərində Qlazunovların firması öz diqqətini tədris kitablarının, atlasların və rus yazıçılarının əsərlərinin nəşrinə yönəltdi.

Tanınmış fransız mətbəəçisi F.Didodan Parisdə mətbəə təhsili almış Adolf Aleksandroviç Plyuşar (1806-1865) 1834-cü ildə Peterburqda rus ensiklopedik lüğətini çap etmək qərarına gəlir. Bu ensiklopedik lüğətin baş redaktoru N.İ.Qreç olub. O dövrün tanınmış ədibi və elmi qüvvələrinin bu lüğətin çapa hazırlanmasında iştirakı A.A.Plyuşar tərəfindən təmin edilmişdir. 6 il ərzində 40 cildlik rus ensiklopedik lüğətin buraxılması planlaşdırılır. Ancaq 1841-ci ilə qədər bu “Ensiklopedik leksikon”un cəmi 17 cildi buraxılır. Naşir və redaktorların təcrübəsizlikləri nəşrin bütün sonrakı cildlərini buraxmağa imkan vermir. A.Plyuşar bu müəssisəyə və nəşrə çox vəsait qoymasına baxmayaraq, nəşrin sonrakı cildlərinin buraxılmasını dayandırmağa məcbur olur və özünün imkanı olmadığını elan edir.

Semyon İoannikiyeviç Selivanovski (1772-1835) Moskvanın naşirlərindən biri olub. 1793-cü ildə mətbəə açaraq kitab nəşrinə başlayır və 60 kitab çap etdikdən sonra 1796-cı ildə Moskvanı tərk edir. 1800-cü ildə o, Moskvaya qayıdır və senatın mətbəəsini içarəyə götürür, sonra tezliklə özünün xüsusi mətbəəsini təşkil edir.

Rusiyanın ən tanınmış bu iri və yaxşı mətbəəsində elmi nəşrlər, bədii ədəbiyyat, uşaq kitabları və soruq-məlumat kitabları buraxılmışdır. S.İ.Selivanovski 1815-ci ildə N.M.Karamzinin əsərlər külliyyatını çapdan buraxır və böyük müvəffəqiyyət qazanır. 1825-ci ildə Selivanovski “Ensiklopedik lüğəti” (40-45-cildə) çap etmək qərarına gəlir. O, bu lüğətin cəmi 3 cildini çap edə bilər. 1826-cı ildə onun mətbəəsində axtarış aparılır və “Ensiklopedik lüğət” in bütün sonrakı buraxılacaq cildləri üçün hazırlanmış materiallar müsadirə edilir.

XIX əsrin 30-40-cı illərində fəaliyyət göstərən Peterburq naşirlərindən Aleksandr Filippoviç Smirdinin (1795-1857) Rusiyanın kitab nəşri və kitab ticarəti tarixində xüsusi yeri vardır. 1829-cu ildə A.F.Smirdin F.V.Bulqarinin “İvan Vızikin” adlı mənəvi-satirik romanının çapını həyata keçirdikdən sonra çox böyük müvəffə-

qiyyət qazanır. Roman 4000 nüsxə ilə çap edilmişdi. O dövr üçün çox böyük tiraj hesab edilən 4000 nüsxə 3 həftə ərzində satılıb qurtarır. A.F.Smirdin A.S.Puşkinin “Вахçасарай fontanı” poemasını çap etdikdən sonra daha da məşhurlaşır və onun nəşriyyatçılıq fəaliyyəti çiçəklənir. Ədəbi redaksiya redaktorları qrupu Smirdinin vəsaiti hesabına 1834-cü ildən “Библиотека для чтения” jurnalını və 1835-ci ildən “Северная пчела” qəzetini buraxırlar. Qəzetin satın alınmasının lazımi səviyyədə olmaması Smirdinə çox zərər verir və o əsəbləşir. Rus müəlliflərinin əsərləri külliyyatını 1846-1856-cı illərdə, yəni 10 il müddətində çapdan buraxır. 70 cildən ibarət olan bu nəşr 35-dən artıq rus müəlliflərinin əsərləri ilə geniş oxucu kütləsini tanış edir. Lakin bu nəşr V.Q.Belinskinin tənqidinə də məruz qalır. Bu cür nəşrlər nəticədə A.F.Smirdinin kasıblaşmasına səbəb olur. Beləliklə, Smirdin kitabçılıq işindən gedir və 1857-ci ildə vəfat edir.

XIX əsrin birinci yarısında “Сын отечества”, “Невский зритель” jurnalları, “Русская старина” və s. almanaxlar dekabristlərin təsiri altında nəşr edilib yayılmışdı. Dekabristlərin fəlsəfə və estetik görüşlərini A.A.Bestujev və K.F.Rileevin 1823-1825-ci illərdə çapdan buraxdıqları “Полярная звезда” daha geniş və parlaq şəkildə əks etdirmişdi. A.S.Puşkin, A.S.Qriboyedov, D.V.Davidov, V.A.Jukovski, İ.A.Krılov və başqaları “Полярная звезда” almanaxı ilə əməkdaşlıq etmişlər.

XIX əsrin 40-cı illərində ədəbi məcmuələr yeni tip nəşrlər kimi kütləvi xarakter aldı. 40-cı illərin ən yaxşı ədəbi məcmuəsi N.A.Nekrasov tərəfindən buraxılıb. Bu mənada “Rus ədiblərinin tərtib edilmiş: ...təstii əsərlərindən (Составленная из трудов русских литераторов 1845) xüsusilə diqqətəlayiq olmuşdu. V.Q.Belinski, D.V. Qriqoroviç, İ.İ.Panayev bu ədəbi məcmuənin buraxılmasında iştirak etmişlər. 1846-cı ildə N.A.Nekrasov “Peterburq məcmuəsi”ndə V.Q.Belinskinin, N.A.Nekrasovun, İ.İ.Panayevin, F.M. Dostayevskinin, A.İ.Gertsenin, İ.S.Turqenevin və başqalarının əsərlərini buraxdı.

1848-ci ildə “Современник” jurnalına əlavə olaraq “Иллюстриялы алманax” nəşr edildi. 1849-cu ildə Nekrasov “Современник”ə əlavə kimi “Ədəbi məcmuə” nəşr etdi.

1853-1856-cı illərdəki Kırım müharibəsinin bitməsi, 1861-ci il 19 fevral islahatı, təhkimçilik hüququnun ləğvi və s. Rusiyada kapitalizmin inkişafına kömək etdi. Yeni ictimai-iqtisadi formasiya-

“Gharmaceutische Zeitschrift”(1862-1885) olmuşdu. Bundan sonra tibb mövzusu onun kitabçılıq işi fəaliyyətində üstün mövqe tutmuşdur. O,1868-ci ildə “Календари для врачей всех ведомств” («Bütün idarə həkimləri üçün təqvimlər») adlı nəşr çap etmişdir. K.L.Rikker, ümumiyyətlə, 50-yə qədər tibb təqvimi buraxıb. Bu nəşrin ardınca K.L.Rikker “Фармацевтический журнал” (1879-1885), “Вестник клинической и судебной психиатрии и невропатологии” (1883-1885), “Труды общества русских врачей в Санкт-Петербурге” (1882-1885) və i.a. jurnalları çap etmişdir. Rikker nəşrlərin mövzusunu-təbiətşünaslıq, texnika, kənd təsərrüfatı, ədəbiyyatşünaslıq və s. daim genişləndirmişdir. O, təbiətşünaslıq və tibb üzrə əsərləri daha yüksək elmi və poliqrifik səviyyədə buraxmışdır. Onun nəşr etdiyi bir sıra nəşrlər: A.B.Qanıq “Картины из жизни насекомых” (1869), Q.Eyqorst “Руководство к частной патологии и терапии” (1883-1885), Q.A.De Bar “Ботаника” (1880), S.P.Botkin “Клинические лекции” və i.a. indi də öz elmi-məlumat əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Onun nəşriyyat firmasının 50 ildə buraxdığı 899 adda kitabın 288-i texnikaya aid olmuşdur, bu da ümumi çap məhsulunun 26%-ni təşkil edirdi. Nəşr edilən kütləvi əsərlər sırasında F.Rozenberqin “Физика тарихи оçерклəri”, R.Vaqnerin “Kimya texnologiyası”, Yevnevçevin “Hidravlika kursu” və s. daha çox diqqəti cəlb etmiş və geniş yayılmışdır.

~~1900-cü ildə Parisdə Ümumdünya sərgisində K.L.Rikkerin firması qızıl medalla təltif edilmişdi. K.L.Rikker vəfat etdikdən sonra onun firması arvadı O.A.Rikkerin rəhbərliyi ilə öz fəaliyyətini davam etdirmiş və 1917-ci ildə milliləşdirilmişdir.~~

İxtisaslaşmış iri kapitalist nəşriyyatlarından birinin sahibi və nəşiri Adolf Feodoroviç Devriyen (1842-1919) olmuşdur. Mənşə etibarilə isveçrəli A.F.Devriyen kitabçılıq işinin əsas problemlərinin təşkilini Masiheymdə Parisdə (Aşettən) və Londonda (Tryubnerdən) öyrənmişdi. O, 1872-ci ildə Peterburqda işə başlamışdır. A.F.Devriyenin nəşriyyat firması kənd təsərrüfatı, təbiətşünaslıq və coğrafiya üzrə ixtisaslaşmışdı. Onun buraxdığı nəşrlər yüksək elmi səviyyəyə və poliqrifik icraya malik olmuşdu. Devriyenin nəşrlərinin əsas alıcıları: kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, universitetlərin və digər ali məktəblərin müəllimləri və tələbələri olmuşlar. Devriyenin çapdan buraxdığı çoxsaylı nəşrlər içərisində 11 cildlik “Полная энциклопедия русского сельского хозяйства” (“Rus kənd təsərrüfatı ensiklopediyası”) olmuşdur.

rüfatının əsaslı, tam ensiklopediyası”) (1900-1912) və çoxcildli əsər: “Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга” (1899-1914) adlı kitablar yüksək elmi məzmununa və poliqrifik icrasına görə xüsusilə fərqlənmişdir. Nəşrlərin buraxılmasına ümumi rəhbərliyi tanınmış rus coğrafiyaçısı və səyahətçisi, fəxri akademik P.P.Semenov-Tyan-Şanski etmişdir. Ümumiyyətlə, Devriyen nəşriyyata nüfuzlu alim və mütəxəssisləri müəllif və tərcüməçi kimi dəvət edirdi. Onun çap etdiyi “Справочная книга русского сельского хозяина” (1892), S.M.Boqdanov “Учебник агрономии”, K.D.Qlinka “Почвоведение” və i.a. nəşrlərlə kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı zənginləşmiş və inkişaf etmişdi.

A.F.Devriyenin nəşriyyatında çox əhəmiyyətli elmi-kütləvi və soraq-məlumat nəşrləri də buraxılmışdı: alman zooloqu K.Lampertin “Жизнь пресных вод”, N.A.Xolodkovskinin “Птицы Европы”(1901), prof.R.Branunsun “Царство минералов”(1906), botanik V.K.Varlix “Русские лекарственные травы”(1912), “Атлас бабочек и гусение Европы”(1913), “Жуки Росси и Западной Европы” və i.a. 1917-ci ildə A.F.Devriyen Berlinə gedir, nəşriyyatı isə milliləşdirilir.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərindən demokratik nəşriyyatlar yaranmış, onlar fəaliyyətlərini daha da genişləndirmişlər. Belə nəşriyyatlardan biri **Kozma Trenteviç Soldatenkova** (1818-1901) məxsus olmuşdur. K.T.Soldatenkov Moskva sənayeçisi-mesənət kitab nəşri ilə məşğul olan N.M.Şepkinlə nəşriyyat fəaliyyətinə başlayır. N.M.Şepkin 1856-cı ildə N.V. Stankeviç, P.V.Annenkov və N.X.Ketçer kimi liberallarla birlikdə kitab nəşri və yayılmasını həyata keçirmək məqsədilə yoldaşlıq cəmiyyəti təşkil etmişdir. K.T.Soldatenkov və N.M.Şepkinin çap etdiyi ən yaxşı nəşrlərdən biri V.Q.Belinskinin əsərləri külliyyatı (12 cildlik) hesab edilir.

N.A.Serno-Soloveviç, İ.P.Oqrızko, A.A. Çerkesov və başqaları da inqilabi fəaliyyətin aktiv xadimləri kimi azadlıq hərəkatına marağ göstərir və bu məqsədə kömək etmək üçün kitab nəşri və yayılması ilə məşğul olurdular. 60-cı illərdə fəaliyyət göstərən “Земля и воля” adlı gizli inqilabi cəmiyyətinin ideya rəhbərləri A.İ.Gertman, İ.P.Oqaryev, N.Q.Çernişevski kitab nəşri və kitab ticarəti fəaliyyəti ilə inqilabi və azadlıq ideyalarını həyata keçirməyə səy göstərirdilər.

N.A.Serno-Soloveviç (1834-1866) və İ.P. Oqrızko (1825-1890) kitab nəşri və yayılması ilə məşğul olmuşlar. Onlar inqilabi-azadlıq ideyalarına xidmət edən kitabların nəşrinə və təbliğinə üstünlük vermişlər.

Artilleriya zabiti vəzifəsindən 1866-cı ildə istefaya çıxan F.F.Pavlenkov (1839-1900) nəşriyyat fəaliyyəti göstərmişdir. **Florentiy Feodoroviç Pavlenkovun** “Xalq üçün elmi-kütləvi kitabxana”(1890) və “Görkəmli adamların həyatı”(1889) seriyalarındakı nəşrləri pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandı və oxucular bu seriyalardan uzun müddət istifadə etdilər. O, nəşriyyatçılıq fəaliyyətində klassik bədii ədəbiyyatın və rus yazıçılarının əsərlərinin nəşrinə geniş yer vermişdir. F.F.Pavlenkov demokrat yazıçıların – Q.İ.Uspenski, F.M.Rešetnikov, N.V.Şelqunovun əsərləri külliyyatını və 1896-cı ildə V.Q.Belinskinin 4 cildlik əsərləri külliyyatını nəşr etdi.

XIX əsrin 60-cı illərindən geniş xalq kütləsi üçün ədəbiyyat nəşrinə də diqqət yetirilməyə başlandı. Hələ 1858-ci ildə yaradılan “Торговый дом” («Ticarət evi») xalqın maariflənməsinə xidmət etməyə başladı.1860-cı ilin əvvəlində “Ticarət evi” “Общественная польза” adlandırıldı. Bu yoldaşlıq cəmiyyəti 1895-ci ilə kimi, yəni 35 il “Общественная польза” adı ilə nəşriyyat fəaliyyəti göstərdi. Ümumiyyətlə, 0, 35 il müddətində müxtəlif elm sahəsi üzrə 750 adda kitab nəşr etmişdir.

A.İ.Gertsen 1852-ci ildə Londonda rus mətbəəsi təşkil edir. Bu mətbəə 1853-cü il iyun ayının 22-də Londonda “Azad rus mətbəəsi” adı ilə fəaliyyətə başladı. O, 1855-ci ildə “Полярная звезда” almanaxını çapdan buraxdı. 1856-cı ildə A.İ.Gertsen “Полярная звезда” almanaxına əlavə kimi “Rusiyadan səsler” adlı məcmuə buraxır. A.İ.Gertsen Oqaryevin təşəbbüsü ilə 1857-ci ilin iyul ayında yeni dövrü mətbuat orqanı “Kolokol”u çapdan buraxdı. 1790-cı ildən sonra ilk dəfə A.N.Radişevin “Peterburqdan Moskvaya səyahət” adlı inqilabi məzmunlu kitabı xaricdə azad mətbəədə çap edildi. 1862-ci ildə “Полярная звезда”, 1867-ci ildə isə “Kolokol” öz nəşrini dayandırdı.

XIX əsrin 60-70-ci illərindən Rusiyada gizli inqilabi mətbəələr fəaliyyət göstərməyə başlamış, nəşrlər buraxılmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından ilk rus marksist təşkilatlarının nəşriyyatçılıq fəaliyyətləri başlamış, Rusiyada K.Marks və F.Engelsin

əsərlərinin nəşri həyata keçirilmişdir. 60-cı illərin sonunda Marks və Engelsin əsərlərinin rus dilinə ilk tərcümələri meydana gəldi. 1869-cu ildə Cenevrədə “Kommunist Partiyasının manifesti” nin ilk rus tərcüməsi nəşr olundu.

1905-ci il inqilabı Rusiyada kitabçılıq işinin inkişafına mənfə təsir etdi. 17 oktyabr 1905-ci il manifestindən sonra çap məhsuluna senzura nəzarəti gücləndi. Artıq 1905-ci ilin noyabrından demokratik mətbuata, xüsusilə bolşevik nəşrlərinə repressiya başlandı. 1906-cı il aprelin 26-da sezura haqqında yeni fərman çıxdı. Bu fərmana görə, “cinayətkar” kitab nəşirlərinin üzvlənməsinə, axtarışına cinayət işləri açılmalı, məhkəmə orqanları işə başlamalı idi. Bununla bağlı minlərlə kitab ticarətdən yığışdırıldı, müsadirə olundu.

XX əsrin əvvəllərindən Rusiyada imperializmin spesifik xüsusiyyətləri poliqrafiya sənayesində, nəşriyyat işində və kitab ticarətində də özünü büruzə verdi. Aksioner müəssisələri, üzvlük əsasında yoldaşlıq birlikləri, cəmiyyətləri yaranır və inkişaf edirdi. Çap istehsalı mərkəzləşmə, konsernləşmə prosesi ilə həyata keçirilir, rəqabət güclənirdi. Moskva bank maqnatı P.P.Ryabuşinski 1906-cı ildə mətbəə açır və bir qədər sonra onu ailə yoldaşlığına çevirir. Alman kapitalı hesabına F.A.Broqquaz və İ.A.Yefron aksioner nəşriyyat cəmiyyəti öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Bu dövrdə də İ.D.Sitinin nəşriyyat firması Rusiyanın kitab ticarəti bazarında hakim mövqə tuturdu.

Cox sayda universal və xüsusi nəşriyyatların, mətbəə, litoqrafiya və digər çap müəssisələrinin Peterburqda cəmləşməsi XX əsrin əvvəllərində buranın Rusiyada kitab nəşrinə və yayılmasına görə aparıcı mövqeyə malik olmasına imkan vermişdi. Bu dövrdə Moskvada kitab nəşri genişlənmiş və inkişaf etmişdi. Rusiyanın əyalət şəhərlərində də – Kazan, Saratov, Nijni – Novqorod, Rostov-Don, Tomsk və s. kitabçılıq işi sahəsində diqqətəlayiq nailiyyətlər əldə olunmağa başlanmışdı.

1913-cü ildə Rusiyada 34007 kitab 118836713 nüsxə ilə buraxılmışdır. Dərsliklər, təqvimlər, elmi-kütləvi (xalq üçün nəşrlər) kitab məhsulunun əsas hissəsini (birinci yer) təşkil edirdi.

İmperializm dövründə texnika, istehsal sürətlə (əvvəlki dövrlərlə müqayisədə) inkişaf edirdi. Yeni elmi-tədqiqat institutları, laboratoriyalar yaranır, yeni elmi cəmiyyətlər: “P.N.Lebedev adına Fizika Cəmiyyəti”, “Texnoloqlar Cəmiyyəti”, “Elektrotexnika Cəmiyyəti” və s. meydana gəlir. Elmi işçilərin sayı 1913-cü ildə 10 minə çatır.

Görkəmli alimlərin-riyaziyaçı V.A.Steklov, geokimyacı V.İ.Vernadski, kimyacı A.E.Faverski, S.N.Kurnakov, mexanik N.Y.Jukovski, A.Çaplıqın, metallurq M.A.Pavlov, maşınşünas N.İ.Mersalov, V.P.Qoryaçkin, raket dinamikası nəzəriyyəsinin banisi K.E.Siolkovski və başqalarının fəaliyyəti genişlənir, onların əsərləri ilə təbiət elmləri və texnika sahələri üzrə kitab məhsulu zənginləşir və artır.

Elmin, texnikanın, istehsalın, ticarətin inkişafına yaranan tələbat xalqın təhsil səviyyəsinin inkişafını və yüksəldilməsini tələb edirdi. Məktəblərin, universitetlərin sayı artırdı. 1909-cu ildə Saratov, 1917-ci ildə Perm universitetləri yarandı. 1917-ci ilin yanvar ayına qədər Rusiyada 25 institut fəaliyyət göstərmişdir.

Ədəbiyyat nəşri, xüsusilə siyasi ədəbiyyatın nəşri çox artmışdı. İnqilab illərində 50 milyon nüsxə mütərəqqi ədəbiyyat çap edilmişdi. 1905-ci ilin payızından 1906-cı ilin aprelinə qədər 93 yeni nəşriyyat açılmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, birinci rus burjuademokratik inqilabının məğlubiyətindən sonra çar hökuməti nəşriyyatların fəaliyyətini nəzarət altına aldı, bir çoxunu bağladı, inqilabi məzmunlu kitabların nəşrini dayandırdı.

Bu təqiblərə baxmayaraq, yeni bolşevik qəzetləri, mütərəqqi xarakterli nəşriyyatlar meydana gəlirdi. 1910-cu ildə bolşevik “Звезда” qəzeti buraxılır. O bağlandıqdan sonra “Правда” qəzeti (1912) nəşr edilir, yeni leqal kitab nəşriyyatları: “Жизнь и знание”, “Прибой”, “Зерно” və s. fəaliyyətə başlayır. Bu dövrdə də kitab çapının çox hissəsi iri kitab firmalarına məxsus idi. 1908-ci ildə iri nəşriyyatların payına ölkədə buraxılan ümumi kitab məhsulunun ad etibarilə 23%-i, tiraj etibarilə isə 52%-i düşürdü. Bu dövrün ən iri universal nəşriyyatı İ.D.Sitinə məxsus idi. Onun ticarət dövriyyəsi 1883-cü ildəki 200 min manatdan, 1913-cü ildə 8 milyon manata çatmışdı. İ.D.Sitin bir il ərzində 1000 adda 10-12 milyon nüsxə kitab buraxırdı ki, bu da ölkədəki kitab tirajının 12 %-ni təşkil edirdi. O, ən çox dərslik və dərs vəsaiti çap edirdi. İ.D.Sitin 1916-cı ilə qədər ildə tirajı 4 milyon nüsxə olan 440 dərslik və metodiki vəsait nəşr etmişdi.

Bu dövrün iri nəşriyyat firmasından olan “F.A.Broqquaz və İ.A.Yefron” un çoxcildli və çoxtirajlı seriyalarla kitab nəşrindəki xidməti xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdu. XIX əsrin 80-cı illərinin sonunda alman-rus aksioner nəşriyyatının, yəni “F.A.Broqquaz və İ.A.Yefron” firmasının əsası qoyulmuşdur. 1890-cı ildə nəşriyyat 86

cu ildə özünün birinci “Природа и люди” adlı illüstrasiyalı elmi – kütləvi jurnalını çapdan buraxdı. P.P.Soykin 1894-1907-ci illərdə 35 kitab “Полезная библиотека” seriyasını və V.V. Bitnerin redaktəsilə “Халq universiteti” seriyasını (12 kitab) 1901-1902-ci ildə buraxdı. Onun çap etdiyi digər seriyalar da “Библиотека для самообразования” (8 kitab, 1903), “Народная библиотека”(21 kitab, 1903-1904), “Библиотека знания” (34 kitab, 1913-1917) geniş tanınmışdı. Bu elmi-kütləvi seriyalar az hazırlıqlı oxucuları, o cümlədən fəhlə və kəndliləri də nəzərdə tuturdu. P.P.Soykinin seriyaları oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. P.P.Soykinin nəşrləri beynəlxalq və vətən mukafatlarına: “Qran – pri” (Paris, 1913) mukafatına, 7 qızıl, 6 gümüş və 2 bürünc medala layiq görülmüşdür.

XIX əsrin 90-cı illərinin sonunda yaranan “Знание” nəşriyyatı da mütərəqqi nəşriyyat kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1898-ci ildə fəaliyyətə başlayan bu nəşriyyatı **K.P. Pyatniski** təşkil etmişdi. Elmi-kütləvi ədəbiyyatın nəşri ilə fəaliyyətə başlayan “Знание” nəşriyyatı əsasən bədii ədəbiyyatı, incəsənət üzrə kitabları, müəyyən qədər elmi əsərləri nəşr etmişdi. XX əsrin əvvəllərindən yaranmış bir sıra partiya, leqal bolşevik nəşriyyatları “Вперед” (1905-1906), “Зерно”(1906), “Прибой”(1913) və s. inqilabi, mütərəqqi ədəbiyyatın, marksizm-leninizm klassiklərinin, xüsusilə V.İ.Leninin əsərlərinin nəşrini həyata keçirmişlər. Ümumiyyətlə, inqilabi şəraitlə əlaqədar olaraq bu dövrdə ictimai – siyasi ədəbiyyatın nəşri nisbətən artmışdı. Göründüyü kimi, inqilaba qədər rus kitab tarixi rus cəmiyyətinin qabaqcıl qüvvələrinin kitab vasitəsilə xalqın maariflənməsinə, təhsilin, elmin inkişafına, xalqın azad, tərəqqi şəraitində yaşamasına və inkişaf etməsinə səy etmələrini sübuta yetirir. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində kitabla bərabər, dövrü mətbuatın inkişafı sahəsində də nailiyyətlər olmuşdur. Bu dövrdə çap edilən “Нива”, “Русское слова”, “Современник”, “Искра”, “Земля и воля”, “Отечественные записки” və s. dövrü nəşrlər oxucu qruplarının rəğbətini qazanmışdı. Müxtəlif məzmunlu jurnal və qəzetlərin nəşri genişlənmişdi. Dövrü nəşrlərin artmasına təsir edən amillərdən biri elmi-kütləvi ədəbiyyatın az buraxılması idi. Digər tərəfdən, elmi – texniki məlumat, inqilabi və azadlıq hərəkatına əhəlinin marağı artırdı.

1854-1860-cı illərdə Moskva Təbiəti Öyrənmə Cəmiyyəti həftəlik “Вестник естественных наук” (“Тəbiət elmləri xəbərləri”) jurnalını nəşr etmişdir. Rusiya Coğrafiya Cəmiyyəti “Записки русского

географического общества”(1846-1859) (1861-1864) və 1865-ci ildən bu günə qədər “Известия Русского Географического Общества” jurnallarını buraxmışdır. XIX əsrin əvvəllərindən texnika üzrə çap edilən bir sıra jurnallar da “Экономический и технический магазин”(1814-1815), “Горный журнал”(1825), “Журнал путей сообщения”(1823-1843) bu sahələrin mütəxəssislərini elmi-texniki məlumat və yeni materiallarla təmin etməkdə müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir. “Московский телеграф”, “Телескоп”, “Библиотека для чтения” oxucular arasında geniş yayılırdı.

XX əsrin əvvəllərində dövrü mətbuat, xüsusilə jurnallar sürətlə inkişaf etdi. Əgər 1861 – 1899-cu illərdə 117 yeni jurnal yaradılmışdısa, bu jurnalların sayı 1900 – 1916-cı illərdə 282-yə çatmışdı. 1900 – 1916-cı illərdə aviasiya və hava uçuşuna aid 31, elektrotexnikaya – 19, tikinti materialları üzrə – 12, istilik texnikası üzrə – 9, dağ-mədən sənayesi üzrə 7 jurnal nəşr olunmuşdur. “Природа и люди”(1889), “Научное образование”(1898) jurnalları da mühüm dövrü nəşrlərdən idi.

§ 3. BÖYÜK OKTYABR SOSIALİST İNQILABINDAN SONRAKI DÖVRDƏ SSRİ-də (RUSİYADA) KİTAB (1917 – 1940-cı İLLƏR)

Bu mövzunun öyrənilməsi üçün aşağıdakı suallar nəzərə alınır:

- 1) mətbuat və kitabın inkişafı üçün tarixi, siyasi, iqtisadi və mədəni şərait;
- 2) poliqrafiya sənayesinin vəziyyəti;
- 3) kitabçılıq işinin təşkili məsələləri;
- 4) ilk sovet nəşriyyatlarının təşkili;
- 5) xüsusi, şəxsi və dövlət nəşriyyatlarının fəaliyyəti;
- 6) RSFSR dövlət nəşriyyatının təşkili;
- 7) ictimai-siyasi ədəbiyyatın mövzusu və tipi;
- 8) təbii-elmi və texniki kitabın nəşri;
- 9) bədii ədəbiyyatın nəşri, tipi;
- 10) uşaq və gənclər ədəbiyyatının nəşri;
- 11) tədris kitablarının nəşri;
- 12) soraq-məlumat ədəbiyyatının vəziyyəti;
- 13) seriyalı nəşrlər haqqında;

- 14) SSRİ xalqlarının dillərində kitab nəşri;
- 15) 1930-cu illərdə nəşriyyat işinin təşkili və inkişafına dair partiya və hökumət qərarları;
- 16) iri dövlət nəşriyyatlarının yaranması və fəaliyyəti;
- 17) kitabın mövzusu, tipi və nəşr tipləri haqqında;
- 18) dövrü nəşrlər və onların inkişafı haqqında.

Böyük Otkyabr Sosialist inqilabı Rusiyada kapitalizm quruluşunu dağıdaraq sovet hakimiyyətinin qurulması üçün şərait yaratdı. Bu inqilab istismara və sosial qeyri-bərabərliyə son qoydu. Ağır təsərrüfat dağıntısı, xarici müdaxilə və vətəndaş müharibəsi kitab və mətbuatın inkişafına mənfi təsir etmişdi.

Yeni yaranmış gənc Rusiya Sovet Respublikası xarici və daxili düşmənlərə qarşı kəskin mübarizə apararaq qalib gəlmiş əsil xalq mədəniyyətinin inkişafı üçün şərait yaratmağa səy etmişdir. İlk dəfə olaraq proletar mətbuatı açıq şəkildə proletariatın mənafeyini müdafiə etməyə başladı. Bu mətbuat partiya və hökumətin əlində sosializm cəmiyyəti qurmaq vasitəsinə çevrildi.

Yeni qurulmuş sovet dövlətinin siyasi, iqtisadi məqsədini geniş əhali kütləsinə çatdırmaq üçün mətbuatın rolu xüsusilə artdı. Buna görə də sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən mətbuat və kitabın inkişaf etdirilməsinə sovet hökuməti xüsusi qayğı və diqqət göstərdi. V.İ.Lenin tərəfindən 1917-ci il noyabrın 10-da "Mətbuat haqqında" dekret qəbul edildi. Dekret sovet nəşriyyat işinin inkişaf istiqamətini və sovet hakimiyyətinin burjua mətbuatına siyasətini müəyyən etdi. 1917-ci il noyabrın 11-də (oktyabrın 28-də) Petroqrad Hərbi İnqilab Komitəsi əksinqilabi mətbuata təzyiqli qanuniləşdirən qərar qəbul etdi. İlk günlərdə bir çox əksinqilabi qəzet və jurnalların ("Русская воля", "Речь", "Новое время" və i.a.) nəşri bağlandı. 1917-ci ilin iki ayı ərzində 120-dən çox burjua əksinqilabi nəşrini dayandırdı. Bu bağlanan qəzetlərin mətbəələrindən sovet mətbuatının təşkili və inkişafı üçün bir baza kimi istifadə olunmağa başlandı. Əksinqilabi mətbuatla mübarizəyə başçılıq etmək üçün 1918-ci ilin yanvarında mətbuatın inqilabi tribunali yaradıldı. Tribunala istədiyi mətbuatı bağlamaq, mətbəələri, mətbuat orqanlarının avadanlıqlarını müsadirə etmək ixtiyarı verilmişdi. /

Sovet mətbuatı, onun təşkili və inkişafına V.İ.Leninin və partiyanın xüsusi qayğısı olmuşdu. V.İ.Lenin özünün "Sovet hakimiyyətinin növbəti vəzifələri" əsərində sovet mətbuatının inkişaf is-

tiqamətini, RK (b) p-nin VIII qurultayı (1919-cu ilin mart ayı) "Partiya və sovet mətbuatı haqqında" qətnaməsində sovet mətbuatının işi üçün proqram müəyyən etmişdir. 1920-ci ildə partiyanın IX qurultayı (1920-ci il, aprel) sənayenin bərpa edilməsində və inkişafında, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində və sosialist yarışının genişləndirilməsində mətbuatın xüsusi rolunu qeyd etdi.

|| Bu dövrdə poliqrafiya sənayesinin vəziyyəti yaxşı deyildi. Şrift, çap maşınları köhnəlmiş, ümumiyyətlə, mətbəə avadanlığının çoxu sıradan çıxmışdı. Rənglərin, boyanın və kağızın keyfiyyəti aşağı səviyyədə idi, elektrik enerjisi, yanacaq və ixtisaslı fəhlələr çatışmırdı. Nəşriyyat işini qaydaya salmaq üçün xüsusi mətbəələr və kağız anbarları milliləşdirildi, poliqrafiya və kağız sənayesinin bərpa edilməsi və inkişafı üçün tədbirlər qəbul edildi. V.İ.Lenin poliqrafiya və kağız sənayesinin vəziyyətini diqqətlə izləyirdi. 1918-ci ilin iyulunda Xalq Komissarları Soveti "Poliqrafiya işinin təşkili haqqında" qərar qəbul etdi. IX partiya qurultayı kağızın artırılması və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında qərar qəbul etdi. 1920-ci ildə vəziyyət yaxşılaşmağa başladı: mətbəələrin idarəsi möhkəmləndi, poliqrafiya sənayesi idarəsi təşkil edildi. Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının poliqrafiya şöbəsi mətbəələri idarə edir, sovet nəşriyyatlarının əsas tələbatlarını ödəyirdi. Bu görülən tədbirlərə baxmayaraq, 1918 – 1920-ci illərdə sovet nəşriyyatları tarixində ən ağır illər olmuşdur. Böyük Oktyabr Sosialist inqilabına qədərkindən də az kitab buraxılırdı. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, 1917-ci ildə Peterburqda və Moskvada 140-a qədər nəşriyyat və təşkilat ictimai-siyasi ədəbiyyat buraxılırdı. 1917-ci ilin fevralından oktyabrına qədər bolşevik nəşriyyatları 125 nəşr buraxırdısa, digər siyasi partiyalar 630 nəşr çap edirdi. 40-a qədər bitərəf nəşriyyatlar menşevik, eser və kadet ədəbiyyatı buraxılırdı.

Sovet nəşriyyatları 1917-ci ilin axırlarından yaradılmağa başladı. İlk sovet nəşriyyatı Xalq Maarif Komissarlığının ədəbi-nəşriyyat şöbəsi hesab edilir. Bu V.İ.Leninin təşəbbüsü ilə 1917-ci il noyabrın ortalarında Xalq Maarif Komissarlığının ilk iclaslarının birində dövlət nəşriyyatı kimi yaradılıb. 29 dekabr 1917-ci ildə ÜMİK "Dövlət nəşriyyatı haqqında" dekreti qəbul və təsdiq edildi. Bundan sonra ədəbi nəşriyyat şöbəsi rus klassik ədəbiyyatının və dərslərinin geniş şəkildə nəşrinə başladı. 1918-ci ilin fevralında Xalq Maarif Komissarlığı "Rus yazıçılarının əsərlərinin nəşri haqqında" qərar

Komitəsinə tabe olan “Kommunist” nəşriyyatına birləşdirildi. “Kommunist” nəşriyyatına görkəmli partiya xadimləri: V.D.Boñ-Brueviç, M.S.Olminski, İ.İ.Skvorsov-Stepanov rəhbərlik edirdi. Bu nəşriyyat qısa müddət ərzində V.İ.Leninin, N.K.Krupskayanın, İ.İ.Skvorsov-Stepanovun, M.S.Olminskinin əsərlərini və xeyli miqdarda bədii əsərləri, uşaqlar üçün kitabları çapdan buraxdı. 1919-cu ildə respublikanın Hərbi İnqilab Şurasının Siyasi İdarəsinin yanında ədəbi-bədii şöbə yaradıldı. Bu şöbə Qızıl orduya xidmət edən nəşriyyatların işinə rəhbərlik etməyə başladı. Şöbəyə ədəbiyyatçı və tənqidçi V.P.Polonski başçılıq etmişdir. O, “Библиотека командира” (“Komandirin kitabxanası”), “Qırmızı əsgərin kitabxanası” seriyalarını yaratdı. Bu şöbə “Красноармеец” kütləvi jurnalını 150 min nüsxə ilə çapdan buraxdı. Bədii plakatlar və digər hərbi xarakterli nəşrləri geniş şəkildə çap etdi. 1919 – 1920-ci illərdə şöbə 30 milyon müxtəlif nəşr çapdan buraxdı.

1918-ci ildə dövlət idarələrinin yanında bir sıra nəşriyyatlar: Petroqrada və Moskva sovetlərinin nəşriyyatları, AXTŞ-nin nəşriyyat şöbəsi, Torpaq Komissarlığının və başqalarının nəşriyyatları təşkil edildi. Vətəndaş müharibəsi illərində Rusiya Teleqraf Agentliyi (Ростра) təşkil olundu. RTA-yi (Ростра) “Окна сатиры Ростра”-nı nəşr etdi. Xalq Maarif Komissarlığının Baş Siyasi Maarif İdarəsi və Rusiya Teleqraf Agentliyi 1500-ə qədər plakat buraxdı.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində iri nəşriyyat firmaları: İ.D.Sitin, M.V və S.V.Sabaşnikov qardaşları, A.F.Marks, P.P.Soykin, Dumanov qardaşları və başqaları öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Bu dövrdə bir sıra yeni xüsusi nəşriyyatlar və müxtəlif təşkilat, ittifaq, ədəbi qrupların və elmi təşkilatların kooperativ nəşriyyatları meydana gəlmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Məsələn, inqilabdan sonra Petroqradda “Прибой”, “Начатки знаний”, “Колос”, “Алконост”, “Петроград”, “Кооперасия” və digər xüsusi və kooperativ nəşriyyatları meydana gəldi. 1918-ci ildə yaradılmış Kooperativ nəşriyyatı – “Колос” sosioloqiya, ədəbiyyat tarixi üzrə kitabları, bibliografik nəşrləri və xatirə ədəbiyyatını çapdan buraxmışdır. “Колос” nəşriyyatının çap məhsullarından: A.V.Mezer “Словарный указатель по книговедению” (1924) və bir sıra seriyalı: “Библиотеки исторических романов”, “Биографическая библиотека” və s. göstərmək olar. Nəşriyyat özünün “Биографическая библиотека” seriyasında İ.S.Turgenev, P.S.Моçалов, A.N.Ostrovski, Q.Z.Yeliseev, N.İ.Ziber, A.A.Şaxmatov, A.A.Blok və başqaları haqqında oçerkləri çap et-

mişdi. “Kolos” ilk beş il ərzində 69 kitabı 500 min nüsxədən çox tirajla nəşr etmişdi. Nəşriyyat 1925-ci ildə öz fəaliyyətini dayandırdı. Mədəni-maarif yoldaşlığı nəşriyyatı “Начатки знаний” pedaqoji, təbii-elmi və uşaq ədəbiyyatını çapdan buraxdı. İnqilabdan əvvəl fəaliyyət göstərmiş Pavlenkovun nəşriyyatı yenidən təşkil edilib fəaliyyətə başladı. Bu nəşriyyat təbii-elmi kitabları və kitabşünaslığa və bibliografiyaya aid bir sıra qiymətli kitabları, o cümlədən A.M.Lovyaginın “Основы книговедения”, M.N.Kufayevin “История русской книги в XIX века”, A.İ.Maleninin “Краткий очерк истории иностранной библиографии” və s. çap etmişdir.

İlk kooperativ nəşriyyatlarından biri hesab edilən “Научное книгоиздательство” 1918-ci ildə yaradılıb. Bu nəşriyyatın kitab məhsulu çox deyil, lakin maraqlıdır. Məsələn, bu nəşriyyat Rusiyada ilk “Атлас луна”-nı (“Айын атласы”ны), A.Eynşteynin “Nisbilik nəzəriyyəsi” əsərini çap edib. Bu nəşriyyatın işinə görkəmli alim-astronomlar: A.A.Belopolski, fizik O.D.Xvolson və başqaları cəlb edilmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, respublikada nəşriyyat işinin vəziyyəti dövlətin qarşıya qoyduğu vəzifəyə lazımı səviyyədə cavab vermir, kittaba olan tələbatı ödəmirdi. ÜMİK 1919-cu il may ayının 20-də Xalq Maarif Komissarlığının nəzdində Ümumrusiya Dövlət Nəşriyyatının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu nəşriyyat ədəbi-nəşriyyat şöbəsi, ÜMİK, Petroqrad və Moskva sovetlərinin nəşriyyatları və “Kommunist” nəşriyyatı əsasında təşkil olundu. İri kooperativ təşkilatlarının nəşriyyatları da bu nəşriyyata birləşdirildi. Dövlət nəşriyyatının redaksiya kollegiyasının üzvləri: İ.İ.Skvorsov-Stepanov, M.N.Pokrovski, V.İ.Nevski, N.L.Meşeryakov, S.İ.Qusev oldu. 1920-ci ilin ortalarında kollegiyaya Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin və Respublika İnqilab Hərbi Şurasının nümayəndəsi Y.M.Yaroslavski və ədəbiyyatşünas-tənqidçi P.İ.Lebedev-Polyanski daxil oldu. Dövlət nəşriyyatının ilk müdiri V.V.Vorovski təyin edildi. O, dövlət nəşriyyatının işini yaxşı təşkil edə bildi, müxtəlif ədəbiyyatın çapına nail oldu. V.V.Vorovski İtaliyaya səfir təyin edildikdən sonra, 1921-ci ildə nəşriyyatın müdiri mühəndis və ədəbiyyatçı N.L.Meşeryakov olur, bir qədər sonra isə görkəmli sovet alimi, elm təşkilatçısı və ictimai xadimi Otto Yulyeviç Şmidt nəşriyyatın direktoru olur. 1921-ci ilin yayından Ümumrusiya Dövlət nəşriyyatı iri universal nəşriyyat kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1921-ci ildə bu nəşriyyat ümumi kitab məhsulunun ad etibarını ilə üçdə birini, tiraj etibarını ilə isə 3-də 2-sini verirdi.)

Dövlətin əlində əsas nəşriyyat vasitələrinin mərkəzləşməsi Dövlət nəşriyyatının yaradılması, sovet dövlət və kooperativ nəşriyyatları sistemi kitabın mövzusunun yaxşılaşmasına və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verdi. Hələ 1918-ci ildə K.Marks və F.Engelsin əsərləri külliyyatlarının buraxılmasına təşəbbüs edilmişdi. Hazırlıq işinin çətinliyi ilə əlaqədar olaraq 4 cildi buraxıldıqdan sonra nəşrin buraxılması dayandırılmışdı. 1918-ci ildə V.İ.Leninin “Dövlət və inqilab”, “Achlqla mübarizə haqqında”, “Sovet hakimiyyətinin növbəti vəzifələri” əsərləri çap edildi.

1920-ci ildə IX partiya qurultayının qərarına əsasən V.İ.Leninin anadan olmasının 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq dahi rəhbərin əsərləri külliyyatının birinci nəşrinin buraxılmasına başlandı. Bu işi həyata keçirmək üçün V.V.Vorovski, V.D.Bonç-Brueviç, M.S.Olmski, V.A.Karpinskiden ibarət komissiya yaradıldı. 1920-ci ildə nəşrin bir cildi (IV) çap edildi, 1926-cı ildə axırıncı 26-cildi iki hissədən ibarət olmaqla nəşrin çapı başa çatdırıldı. K.Marks, F.Engels və V.İ.Leninin əsərləri Moskva və Leninqraddan sonra ölkənin digər şəhərlərində məsələn, Saratov, Vladimir, Xarkov və başqalarında da çap edilmişdi. 1920-ci ildən başlayaraq Dövlət Nəşriyyatı “Elmi sosializm kitabxanası” seriyasında 24 cildə Q.V.Plexanovun əsərlərini çapdan buraxdı. Bu nəşriyyat A.Bebelin, F.Merinqin, P.Lafarqın, K.Kautskinin, K.Setkinin, İ.İ.Skvorsov-Stepanovun, M.N.Pokrovskinin əsərlərini çapdan buraxdı.

(Bu dövrdə texniki və təbii-elmi kitabın çapına da xüsusi diqqət yetirilmişdi. Texniki kitabı AXTŞ-nın nəşriyyat şöbəsi, kimya elmi-texniki nəşriyyatı və Dövlət nəşriyyatı çapdan buraxmışdır. İstehsalat-texniki təbliğatla əlaqədar buraxılan “Рабочая библиотека” (“Fəhlə kitabxanası”) böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1919-cu ildən çap edilən “Инженерно-промышленная библиотека” (“Mühəndis – sənaye kitabxanası”) seriyasında: istehsalat vəsaitləri, dərsliklər, soraq-məlumat kitabları, monoqrafiyalar buraxıldı.

Kimya elmi-texniki nəşriyyatı “Основы наук” (“Elmin əsası”) seriyasında V.Y.Kurbatovun “Введение химии” (“Kimyaya giriş”), akademik P.P.Lazarevin “İşığın kimyəvi hərəkəti haqqında təlim” monoqrafiyasını və digər əsərləri çap etdi. 1918 – 1920-ci illərdə cəmi 1200-ə yaxın adda texniki kitab buraxıldı. 1913-cü illə müqayisədə texniki kitabın xüsusi çəkisi demək olar ki, 2 dəfə (7% təşkil etdi) artmışdı.

Təbii-elmi ədəbiyyatı əsasən Rusiya Elmlər Akademiyası çapdan buraxırdı. 1918 – 1923-cü illərdə cəmi 155 elmi ədəbiyyat nəşr edilmişdi. Bu dövrdə elmi-kütləvi ədəbiyyatın çapına da xüsusi diqqət yetirilmişdi. Bu cür ədəbiyyatı dövlət, kooperativ və xüsusi-şəxsi nəşriyyatlar çap edirdilər. Ədəbi-nəşriyyat şöbəsi (Xalq Maarif Komissarlığının) “Elmi-kütləvi kitabxana” seriyasını təşkil etdi. Dövlət nəşriyyatı elmi-kütləvi kitabları “Наука для всех”, “Начатки знания”, “Популярная-научная библиотека”, “Естественно научная библиотека” və s. seriyalar da nəşr etmişdir.

Bədii ədəbiyyatın nəşri ilə əsasən Xalq Maarif Komissarlığının ədəbi-nəşriyyat şöbəsi məşğul olurdu. İşin təşkilinə P.İ. Lebedev-Polyanski, A.A. Blok, V.Y. Bryusov, V. Tomaşevski, K.İ. Çukovski, K.İ. Xalabayev, M. Euxenbaum və başqaları cəlb olunmuşdu. Uşaq və gənclər üçün də xeyli miqdarda ədəbiyyat buraxılmışdı. Moskvada yazıçıların kitab nəşriyyatı “Народно-школьная библиотека”, “Юная Россия” nəşriyyatı “Библиотека для семьи и школы”, Dövlət nəşriyyatı isə “Библиотека детского чтения” seriyasında uşaqlar və gənclər üçün kitabları nəşr edirdi. 1918 – 1920-ci illərdə bu seriyalarda 75 adda rus və xarici klassiklərin əsərləri çap edilib. 1918-ci ildə “Parus” nəşriyyatı uşaqlar üçün “Yolka” məcmuəsini çapdan buraxdı. 1919 – 1920-ci illərdə uşaqlar üçün “Северное сияние” jurnalı çap edilmişdi.

SSRİ xalqlarının dillərində kitab buraxılışına da böyük əhəmiyyət verilirdi. Milli mətbuatı təşkil etmək üçün vətəndaş müharibəsi illərində Milli İşlər üzrə Xalq Komissarlığı işə başlamışdı. Onun yanında Mətbuat və Nəşriyyat şöbəsi yaradılmışdı. Milli Komissarlıqların (erməni, belarus, yəhudi, latış, litva, müsəlman, polyaq, eston və başqaları) maarif və mətbuat üzrə şöbələri var idi. Oktyabr inqilabının ilk günlərində “Rusiya xalqlarının hüquq deklarasiyası” çap olundu. 1918 – 1920-ci illərdə qeyri-rus xalqlarının dilində 700-dən artıq kitab 12 milyon nüsxə ümumi tirajla nəşr olundu. Bu ədəbiyyat partiyasının, dövlətin siyasətini xalqa çatdırmaqda böyük rol oynadı.

Vətəndaş müharibəsinin bitməsi, xarici müdaxilənin darmadağın edilməsi, ölkədə xalq təsərrüfatını bərpa etməyə, sosializm quruculuğu üçün iqtisadiyyatın əsasının yaradılmasına imkan verdi. 1921-ci ilin martında RK(b) P-nin X qurultayında V.İ. Lenin yeni iqtisadi siyasətə keçməyi təklif etdi, sosializm qurmağın konkret proqramını verdi. Bu proqram partiya qurultaylarının qərarlarını, xalq təsər-

rüfatının inkişafına dair birinci beşillik planın yerinə yetirilməsinə kömək etdi. Bu dövrdə ölkədə savadsızlıq müvəffəqiyyətlə ləğv edilir, məktəb təhsili inkişaf edir, ali təhsil sahəsində müəyyən irəliləyiş nəzərə çarpırdı.

Kütləvi kitabxanalar şəbəkəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə genişləndi. RK(b)P-nin XI, XII və XIII qurultayları kommunist tərbiyəsi və maarifdə, təsərrüfat quruculuğunda kütlələrin iştirakını təmin etməkdə mətbuatın rolunu xüsusilə qeyd etdi. Sovet mətbuatının vəzifələri V.İ.Leninin son əsərlərində: “Xalq Maarif Komissarının işi haqqında”, “Az olsun, yaxşı olsun”, “Kooperasiya haqqında” öz geniş əksini tapmışdı. Sənayeləşdirmə və kənd təsərrüfatının ellikcə kollektivləşdirilməsi illərində nəşriyyat işinin inkişafı üçün əsas direktiv materiallar partiyanın XIV – XV qurultayının və XVI partiya konfransının qərarları hesab edilirdi. Mərkəzi Komitə 1927-ci il oktyabrın 3-də “Mətbuata partiya rəhbərliyinin yaxşılaşdırılması haqqında” qərar qəbul etdi. ÜİK(b)P MK 1928-ci il dekabrın 28-də “Kütləvi oxucuya kitabla xidməti haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərarla kütlələrin təşkilində, kommunist maarifində, onların mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində elmi-kütləvi kitabın rolu xüsusi qeyd olundu. 1929-cu ildə Dövlət nəşriyyatı “Дешевая библиотека” seriyasında ictimai-siyasi, bədii ədəbiyyatın nəşrini 100 min nüsxələrlə buraxmağı irəli sürdü. Fəhlə oxucu kütləsi üçün “Fəhlə kitabxanası” seriyası təşkil edildi. Partiya və dövlət qərarlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirildiyini aşağıdakı rəqəmlər təsdiq edir.

1927 – 1928-ci illərdə ümumi kitab məhsulunun 20 faizini kütləvi ədəbiyyat təşkil edirdi. 1929 – 1930-cu illərdə isə onun xüsusi çəkisi 50 faizə qədər yüksəldi. Tirajı isə yarım milyon, bir milyon və daha artıq oldu. Qeyd etdiyimiz kimi, 1920-ci illərdə poliqrafiya sənayesi ağır vəziyyətdə idi. Həmin illərdə bütün Rusiyada 750 kq kağız istifadə olunmuşdu.

1921-ci il noyabr ayının 28-də “Dövri olmayan çap əsərlərinin pullu olması haqqında dekret” qəbul edildi. Bu dövrdə ayrı-ayrı təşkilatlara, adamlara və kooperativlərə nəşriyyat işi ilə məşğul olmağa icazə verildi. 1923-cü ildə kitabın tirajı 1913-cü il səviyyəsinə çatdı. 1924-cü ildə 1913-cü il səviyyəsini 1,5 dəfə otüb keçdi. 1920-ci illərin axırlarında 1913-cü ili ad etibarilə 1,5, tiraj etibarilə isə 2,5 dəfə ötdü. Bu dövrdə 2 minə yaxın yeni nəşriyyat meydana gəldi. Kirtab məhsulu artdı. Anbarlarda çoxlu kitab toplandı. Nəşriy-

yatlar maliyyə çətinliyinə düşər oldular. Nəşriyyatların arasında paralelizm hökm sürməyə başladı. 1923-cü ildə Partiya-Sovet Nəşriyyatları Birliyi yaradıldı. Bu birliyə 64 iri müəssisə, o cümlədən Dövlət nəşriyyatı daxil oldu.

1920-ci illərin əvvəlində yeni partiya və dövlət nəşriyyatlarının təşkili ilə əlaqədar olaraq Dövlət nəşriyyatı əsasən ictimai-iqtisadi ədəbiyyatı, dərsləkləri və elmi əsərləri çap etməyə başladı. Burada marksizm-leninizm klassiklərinin, habelə Q.V.Plexanovun, P.Lafarqın, F.Merinqin, R.Lüksenberqin əsərləri geniş şəkildə çapdan buraxılırdı.

1924-cü ildə Dövlət nəşriyyatı ilə "Красная нов", "Воениздат", "Прибой", "Долой неграмотность" və s. nəşriyyatlar birləşdirildi. 1924 – 1927-ci illərdə Dövlət nəşriyyatının çap məhsulu SSRİ-də çap olunan ümumi kitab məhsulunun ad etibarilə 17 faizini, tiraj etibarilə 33%-ni verirdi. Dövlət nəşriyyatının kitab məhsulu 1926-cı ildə 53,1 milyon, 1930-cu ildə isə 304 milyon nüsxəyə çatdı. 1930-cu ildə çap məhsulu 1913-cü ildə çar Rusiyası dövründəki kitab məhsulunu 2,4 dəfə ötüb keçdi. Məlum olduğu kimi, 1920-ci illərdən çap əsərlərinin növlərinə görə yeni sovet nəşriyyatları təşkil edilirdi. "Красная нов", "Молодая гвардия", "Новая деревня", "Транспечат" və başqaları belə nəşriyyatlardan idi. 1922-ci ildə "Московский рабочий" adlı kooperativ nəşriyyatı təşkil edildi. Bu nəşriyyat kitabla yanaşı, "Рабочая Москва" qəzetini, plakatları, vərəqələri, təqvimləri və s. çapdan buraxırdı. 1927-ci ildən bu nəşriyyat ayda iki dəfə "Roman-qəzet"i çap etməyə başladı. 20-ci illərdə nəşriyyat bu seriyada A.M.Qorkinin "Artamanovların işi", D.A.Furmanovun "Çapayev", M.A.Şoloxovun "Sakit don" və s. əsərini çap etdi. 1922-ci ildə Baş siyasi Maarif sistemində "Красная внов" nəşriyyatı təşkil olundu. Bu nəşriyyat təşviqat-təbliğat ədəbiyyatını çapdan buraxır. K.Marks, F.Engels, V.İ.Leninin əsərlərini nəşr edir. 1922-ci ildə Rusiya Kommunist Gənclər İttifaqının V Ümumrusiya Qurultayının qərarı ilə "Молодая гвардия" nəşriyyatı təşkil olunur. Bu nəşriyyat komsomol işi, bədii-ədəbiyyat və təbiətşünaslıq üzrə kitablarla bərabər ədəbi-bədii, ictimai-siyasi və elmi-kütləvi məzmunlu "Молодая гвардия" adlı jurnalı da çapdan buraxır. 1926 – 1927-ci illərdə "Молодая гвардия" nəşriyyatı "Мастера на все руки", "Наука и техника" seriyalarını təşkil etdi. Bu nəşriyyat A.İ.Bezimenskinin,

N.N.Aseevin, A.A.Jarovun əsərləri külliyyatını M.A.Svetlovun, İ.P.Utkinin şərlərini çapdan buraxdı.

1924-cü ildə "Долой неграмотност" nəşriyyatı təşkil edildi. Bu nəşriyyat savadsızlığın ləğvinə kömək məqsədilə elmi-kütləvi ədəbiyyatı, əlifba kitablarını və s. çapdan buraxdı və az savadlılar üçün "Долой неграмотност" seriyasını təşkil etdi. Yeni iqtisadi siyasət dövründə bir sıra kooperativ nəşriyyatları "Kolos", "Начатки знаний" "Кооперация" və başqaları təşkil olunub.

1922-ci ildə "Земля и фабрика" nəşriyyatı təşkil olunur. Universal nəşriyyat kimi fəaliyyətə başlayır, şəhər və kənd oxucuları üçün müxtəlif ədəbiyyatı çapdan buraxır. 1926-cı ildə nəşriyyat yenidən təşkil olunur və əsasən bədii ədəbiyyat çap etməyə başlayır. Nəşriyyat F.B.Nladkov, A.S.Neverov, N.N.Lyaşko, V.Y.İşikov, A.S.Novikov-Priboy, İ.Q.Erenburq və başqalarının əsərləri külliyyatlarını çap etmişdir. Bu nəşriyyat xarici ölkə yazıçılarından: A.Frans, C.London, C.Konrad və başqalarının əsərlərini də çapdan buraxmışdır. 1926-cı ildən həmin nəşriyyat aşağıdakı seriyaları: "Tarixi romanlar kitabxanası", "Məktəbli kitabxanası", "Satira və yumor kitabxanası" və s. təşkil edir.

1920-ci illərdə bir sıra yeni nəşriyyatlar yaradılır. Bunların sırasında 1922-ci ildə təşkil edilmiş "Мысль" nəşriyyatını, 1923-cü ildə yaradılmış "Время", 1924-cü ildə meydana gəlmiş "Недра" nəşriyyatını qeyd etmək olar. "Мысль" nəşriyyatı bütün elm və bilik sahələri, xüsusilə təbiət elmləri üzrə kitabları, "Время" nəşriyyatı sovet və xarici ölkə yazıçılarından əsərlərini, "Недра" nəşriyyatı təbiət elmləri, xüsusilə geologiya, coğrafiya və s. üzrə kitabları çapdan buraxmağa başlayır. 1923-cü ilin əvvəlində Petroqradda yeni sovet uşaq ədəbiyyatı nəşriyyatı "Raduqa" təşkil edilir.

1922 – 1923-cü illərdə xüsusi nəşriyyatlar da geniş fəaliyyət görmişdi. 1923-cü ildə bu nəşriyyatlar say etibarilə sovet nəşriyyatlarının ümumi sayının 30%-ni, 1924-cü ildə isə 39%-ni təşkil etmişdi.

! Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən SSRİ-yə daxil olan hər bir xalqın ana dilində kitab və mətbuatın nəşrinə sovet dövlətinin qayğısı və diqqəti olmuşdur. Ayrı-ayrı respublikalarda çap edilən milli dillərdə kitab əhalinin kitaba artan tələbatını ödəmirdi. 1922-ci il dekabr ayının 31-də SSRİ-nin təşkilindən sonra SSRİ xalqlarının dillərində kitab nəşrinə daha böyük əhəmiyyət verildi. Hələ 1922-ci il dekabr ayının 14-də Moskvada ÜİMİK-nin qərarı ilə Mərkəzi

Şərq Milli nəşriyyatı təşkil edilmişdir. Bunda məqsəd SSRİ-nin şərq xalqlarının və ölkənin şimal hissəsi xalqlarının mədəniyyətinin inkişafına kömək etməkdən ibarət idi. Bu nəşriyyatın tərkibində mordov, çuvaş və tatar bölməsi təşkil edildi. Bu, bütün sovet respublikalarında şərq xalqlarının dillərində kitab nəşri fəaliyyətinə rəhbərlik etməli idi. Bu nəşriyyat şərq xalqlarını milli, siyasi və ümumtəhsil kitabları ilə təmin etməklə bərabər, bir neçə qəzet və jurnalı da buraxmalıydı.

1923-cü ildən fəaliyyətə başlayan Mərkəzi Qərb Milli nəşriyyatı da Şərq Milli nəşriyyatının yerinə yetirdiyi vəzifəyə uyğun olaraq ancaq alman, polyak, yəhudi xalqlarını milli kitab və dövrü mətbuatla təmin etməli idi. Buna görə də Mərkəzi Qərb Milli nəşriyyatında alman, polyak və yəhudi bölməsi təşkil edilmişdi. SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi bütün SSRİ millətləri zəhmətkeşlərinin ictimai-siyasi və mədəni inkişafına kömək etmək məqsədilə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı xalqlarının vahid mərkəzi nəşriyyatının yaradılmasını zəruri hesab etdi. Beləliklə 1924-cü il iyunun 13-də Şərq və Qərb nəşriyyatlarının birləşdirilməsi əsasında SSRİ MİK-nin yanında Mərkəzi nəşriyyat yaradıldı. Bu nəşriyyatın qarşısında milli dillərdə dövrü və dövrü olmayan ictimai-siyasi, elmi və tədris ədəbiyyatını çap etmək qoyulmuşdur. Mərkəzi nəşriyyat 1924-cü ildə SSRİ xalqlarının 25, 1931-ci ildə isə 97 dilində kitab nəşr etdi. Nəşriyyat hind-Avropa qrupu millətləri üçün türk, fin-uqor və Şimali Qafqaz xalqları qrupu, monqol və digər millətlər üçün kitab nəşrini həyata keçirdi. Kitablarn yığı sistemində bir sıra əlifbalardan; rus, latın (o cümlədən qot), ərəb, erməni və s. istifadə edildi. 1925-ci ildə Mərkəzi nəşriyyatda ixtisaslı milli mətbəə fəhlələri hazırlamaq üçün peşə məktəbi yaradıldı. Mərkəzi nəşriyyat bir sıra elmi idarələrin və yerlərdəki milli nəşriyyatların təcrübə mübadiləsindən istifadə etməklə orfoqrafiyaları, terminləri, şriftləri və s. formalaşmamış xalqlara bu işlərin təşkilində kömək etdi. Mərkəzi nəşriyyat universal nəşriyyat kimi fəaliyyət göstərərək bir sıra dillərdə elmi-kütləvi, kənd təsərrüfatı, bədii, uşaq, gənclər ədəbiyyatını, sanitari və gigiyena, məişət və mədəniyyət məsələləri üzrə kitabçaları çapdan buraxdı. Nəşriyyat rus və milli bədii ədəbiyyat üzrə seriyaları da nəşr etdi. Mərkəzi və digər milli nəşriyyatlar 45 milləti tədris və əlifba kitabları ilə təmin etdi. Mərkəzi nəşriyyatın fəaliyyətində ibtidai məktəblər üçün tədris kitablarının, xüsusilə dərsliklərin nəşri

nəşr edilən ümumi ədəbiyyatın çox hissəsini təşkil etmişdir. Mərkəzi nəşriyyatın bu çoxcəhətli və çoxdillərdə kitab nəşri fəaliyyəti onun poliqrafiya bazasının möhkəm əsaslar üzərində qurulmasını tələb edirdi. Moskvada bu məqsədlə xüsusi mətbəə yaradıldı. İlk yaranan dövrdə balaca olan bu mətbəə 1925-ci ildə nəhəng kitab fabrikinə çevrildi. Yığı mütəxəssisləri hazırlamaq üçün nəşriyyat 22 millətin nümayəndələrinin təhsili, təlimi üçün yığı məktəbi açdı. Burada mərkəzi nəşriyyatla bərabər, respublikanın milli nəşriyyatları üçün də kadrlar hazırlanırdı.

1920-ci illərdə ədəbiyyatın sahə quruluşu da kitab məhsulu ilə xeyli zənginləşdi və inkişaf etdi. Bu dövrdə ölkədə marksizm-leninizmin təbliği ilə əlaqədar marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin nəşri geniş miqyas aldı. Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərini toplamaq, öyrənmək və nəşr etmək məqsədilə iki elmi idarə – Mərkəzi Marks və Engels İnstitutu (1921) və V.İ.Lenin İnstitutu (1923) təşkil edildi. Marks və Engels İnstitutu 1923-cü ildə "Kommunist Partiyasının manifesti"ni, 1925-ci ildə isə F.Engelsin "Təbiətin dialektikası" əsərini çap etdi.

İnstitut V.İ.Leninin ayrı-ayrı əsərlərinin və "Lenin məcmuəsi"nin çapına başladı. Bu dövrdə V.İ.Leninin əsərlərinin 2-ci nəşrinə də başlandı. Bu illərdə Dövlət nəşriyyatı partiya və hökumət sənədlərinin də nəşrinə həyata keçirdi.

1923-cü ildə AXTŞ-nın nəşriyyat şöbəsi Dövlət Texniki ədəbiyyat nəşriyyatına çevrildi. Dövlət Texniki ədəbiyyat nəşriyyatı partiya və dövlətin texnika siyasətinə, ölkənin elektriklişdirilməsinə, sənayeləşdirilməsinə, ağır sənayenin ayrı-ayrı sahələrinə dair kitabları çapdan buraxırdı. Onun çap məhsulları içərisində seriyalı nəşrlər mühüm yer tutmuşdur. "Рабочая библиотека" ("Fəhlə kitabxanası"), "Инженерно-промышленная библиотека" seriyalarının birincisi kütləviliyi, ikincisi isə buraxdığı nəzəri işlər, tədris vasitələri və soruq-məlumat nəşrlərinin aktuallığı və yüksək elmi səviyyəsilə fərqlənmişdir. Bu dövrdə texniki kitab sürətlə inkişaf etdi və ictimai-siyasi, bədii ədəbiyyat üzrə kitabdan sonra üçüncü yeri tutdu. Bu sahə üzrə kitabın mövzusu nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf etdi: əsas yeri sənayenin yeni sahələri, yeni texnologiya və əməyin qabaqcıl metodu tutdu.

1920-ci illərdə texnika üzrə tədris kitabı da artdı. Texnika üzrə ziyalıların və mütəxəssis kadrların hazırlanmasına tələbatın güclən-

məsi texnika üzrə tədris kitabının inkişafına əsaslı təsir göstərdi. Dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifləri: alimlər, xüsusi ali məktəblərin müəllimləri və mühəndis-istehsalatçılar olmuşdu. Akademik M.V.Şuleykinin "Распространение электромагнитной энергии", M.A.Pavlovun "Металлургия чугуно" dərslikləri geniş oxucu təyinatına malik idi. Elmi və tədris kitablarına böyük tələbatı nəzərə alan Peşə Təhsilinin Baş İdarəsi xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin kadrları üçün texniki elmi və tədris ədəbiyyatını yaratmaq üçün 1921-ci ilin payızında xüsusi komissiya təşkil etdi.

1921-ci ilin sonundan Dövlət nəşriyyatı da öz fəaliyyətində texniki elmi kitabın nəşrinə geniş yer verdi. İki əhəmiyyətli seriya həyata keçirildi. 1922-ci ildən hazırlıqlı oxucu qrupları üçün "Современные проблемы естествознания" ("Təbiətşünaslığın müasir problemləri") seriyasında elmi fikrin ən aktual problemləri üzrə orijinal və tərcümə əsərləri buraxıldı. 1930-cu ilə qədər bu seriyada fizika, elektronika, riyaziyyat, geologiya, kosmoqoniya, biologiya və i.a. üzrə 45 kitab buraxıldı. "Классики естествознания" ("Təbiətşünaslığın klassikləri") seriyasında V.M.Lomonosov, D.İ.Mendeleyev, İ.İ.Meçnikov, İ.P.Pavlov, Q.Helmhols, İ.Nyutonun və başqalarının əsərləri buraxıldı. Ümumiyyətlə, "Təbiətşünaslığın klassikləri" seriyasında Dövlət nəşriyyatı 28 kitab buraxdı. Elmi kitabın çox hissəsi AXTŞ-nin nəşriyyatında buraxılıb. Bu nəşriyyatda 1928-ci ilin mayına qədər 270 kitab və elmi əsərlər məcmuəsi nəşr edilmişdir. Bu işlər içərisində N.Y.Jukovski, S.A.Çapılkin, L.S.Leybenzon, V.P.Vetçinkin, başqaları S.Steçkin, A.F.İoffe, N.N.Semenov, M.V.Kirpiçev, K.İ.Şenfer, İ.V.Kurçatov və başqalarının əsərləri dərc edilmişdir. Sovet texnika sahəsi alimlərinin yaxşı əsərləri xarici dillərə tərcümə edildi. Fəhlələr üçün istehsalat kitabının nəşrinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. RK(b)P Mərkəzi Komitəsinin Mətbuat şöbəsinin kollegiyası 1925-ci ildə "О массовой рабочей литературе" ("Fəhlə kütləvi ədəbiyyatı haqqında") adlı xüsusi qərar qəbul etdi. Qərardan sonra müxtəlif peşə fəhlələri (xüsusilə az və orta savadlı fəhlələr) üçün kitab nəşri genişləndi. Fəhlələr üçün ədəbiyyatı əsasən Dövlət texniki ədəbiyyat nəşriyyatı çap etmişdi. Bu nəşriyyat fəhlələr üçün əsasən "Fəhlə kitabxanası" seriyasını təşkil etmişdi. Bu seriya əsasən ixtisaslı fəhlələri nəzərdə tuturdu.

Bu dövrdə Dövlət nəşriyyatının elmi-kütləvi seriyaları: "Наука для всех", "Начатки естествознания", "Популярно-научная библио-

тека" fəhlələri, kəndliləri və məktəbliləri (əsasən şagirdləri) nəzərdə tuturdu.

Bu illərdə yeni ensiklopedik nəşrlərə də tələbat yaranmışdı. 1925-ci ildə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi çoxcildli ensiklopedik nəşrin – Böyük Sovet Ensiklopediyasının buraxılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu ensiklopediyanın buraxılmasının təşkili elə həmin yaradılmış "Советская энциклопедия" ("Sovet ensiklopediyası") nəşriyyatına həvalə edildi. Ensiklopediyanın baş redaktoru O.Y.Şmidt oldu. Böyük Sovet ensiklopediyasının yaradılmasında iştirak etmək üçün İ.P.Pavlov, A.N.Bax, M.N.Pokrovski, S.İ.Vasilov və bir sıra dövlət və partiya xadimləri – V.V.Kuybişev, M.V.Frunze, N.A.Semaşko, Q.M.Krjijanovski, N.L.Meşeryakov, İ.İ.Skvorsov-Stepanov, K.E.Voroşilov, A.V.Lunaçarski dəvət edildilər. 1930-cu ilə qədər BSE-nin 15 cildi buraxıldı. 1930-cu ildə onun tirajı 80 min nüsxəyə çatdı. 1928-ci ildən N.L.Meşeryakovun redaktəsi altında Kiçik Sovet Ensiklopediyası buraxıldı.

1920-ci illərdə kənd təsərrüfatı kitabının nəşrinə də müəyyən diqqət yetirilmişdir. 1922-ci ildə Xalq Torpaq Komissarlığının nəşriyyatının əvəzində "Новая деревня" ("Yeni kənd") nəşriyyatı təşkil edildi. Nəşriyyatın əsas seriyası "Селская библиотека" olmuşdur. Nəşriyyatın bu seriyası yeni oxumağa başlayan kəndliləri nəzərdə tutur və əkinçilik mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edirdi. Nəşriyyatın bütün çap məhsulunun 50%-ni kəndlilər üçün kitab təşkil edirdi. "Yeni kənd" nəşriyyatı Xalq Əkinçilik Komissarlığının "Сельскохозяйственная жизнь" qəzetini, aylıq kütləvi "Новая деревня" və "Сельское хозяйство" elmi jurnallarını çapdan buraxmışdır.

Dövlət nəşriyyatı da kənd təsərrüfatı ədəbiyyatını çap etmişdir. Nəşriyyat özünün "Сельскохозяйственная библиотека" seriyasında kənd təsərrüfatının bütün məsələləri üzrə təcrübəli aqronomlar tərəfindən yazılmış 60 kitabı çapdan buraxmışdı.

Kənd üçün kitablar 50-100 min nüsxələrlə "Новая Москва", "Молодая гвардия", "Прибой", "Долой неграмотность" nəşriyyatları tərəfindən də buraxılmışdır.

1920-ci illərdə rus klassik ədəbiyyatının nəşrində əsas, aparıcı yer Dövlət nəşriyyatına məxsus olmuşdur. nəşriyyat N.B.Qoçolun, F.M.Dostoyevskinin, M.Y.Lermontovun, N.A.Nekrasovun, A.N.Ostrovskinin, A.S.Puşkinin, L.N.Tolstoyun, A.P.Çexovun və başqalarının əsərlərini çapdan buraxmışdır. Nəşriyyatın seriyalı

nəşrləri adətən giriş məqalələri və kommentariyalarla təchiz edilirdi. Nəşriyyatın "Универсальная библиотека", "Русские мировые классики" seriyaları çox məşhur olmuş və yayılmışdır. 1923-cü ildən nəşriyyat "Творчество народов СССР" seriyasında kitabları buraxmağa başladı. 1930 – 1940-cı illərdə kitab nəşri daha da artdı. Bu, bir sıra səbəblərlə əlaqədar olmuşdur. 1937-ci ildə ölkədə xalq təsərrüfatının yenidənqurulması başa çatdı, sosialist cəmiyyəti əsasən qurulmuş hesab edildi. Ölkədə əhalinin savadlılıq səviyyəsi yüksəlmiş, mədəniyyətin inkişafında diqqəti cəlb edən nailiyyətlər qazanılmışdır. 1930-cu ilin sonunda əhalinin savadlılığı 67 faiz idisə, 1938-ci ilin axırında bu 90%-ə çatmışdı. 1940-cı ildə ölkədə cəmi 277 min kitabxana işləyirdi. Onların fondunda 527 milyon nüsxə kitab və kitabça var idi. Müharibəyə qədərki beşilliklər dövründə Moskvada, respublikaların və vilayətlərin mərkəzlərində qəzetlər üçün bir sıra ixtisaslaşdırılmış mətbəələr təşkil edilmiş, mövcud kitab çap edən mətbəələrin maddi-texniki bazaları müəyyən qədər möhkəmləndirilmişdi. Qafqazda, Orta Asiyada, Başqırdıstan və Tatarıstan Muxtar SSR-lərdə və digər muxtar respublikalarda yeni böyük poliqrafiya müəssisələri tikilmişdir. Həmin illərdə vətən poliqrafiya maşınqayırmasının əsası qoyulmuşdur. 1913-cü ildə Rusiyada 2654 poliqrafiya müəssisəsi var idisə, SSRİ-də 1940-cı ildə onların sayı 4942-yə çatmışdı. Cildlənmənin və bədii tərtibatın keyfiyyəti yüksəlirdi. Görkəmli sovet rəssam-tərtibatçıları və qrafikləri yetişmişdir. Reproduksiya texnologiyasının təkmilləşdirilməsi jurnal, kitab və qəzetlərin tərtibatının yaxşılaşmasına imkan vermişdi.

Bu dövrdə nəşriyyat işinin yenidən təşkili keçirildi. 1930-cu ilə qədər ölkədə nəşriyyat işinin inkişafı ilə bərabər mənfə cəhətləri də özünü göstərmişdir. Nöqsanlar hər şeydən əvvəl, tirajın düzgün müəyyən edilməməsində və nəşr ediləcək ədəbiyyatın düzgün seçilməməsində özünü göstərmişdir.

Nəşriyyat işinin yenidən təşkili və tiplərə bölünməsinə hələ 20-ci illərdə başlanmışdır.

1929-cu ilə qədər ədəbiyyatın nəşrində paralelçilik özünü göstərmişdir. Bu vəziyyət eyni kitabın və yaxud eyni müəllifin əsərinin bir neçə nəşriyyatda çap edilməsinə səbəb olmuşdur. 1929-cu ildə RSFSR-də 1000 nəşriyyat fəaliyyət göstərmişdir.

1930-cu ilin iyulunda ÜİK (b)P MK-si "RSFSR-in dövlət nəşriyyatının işi və nəşriyyat işinin birləşdirilməsi haqqında" qərar qəbul

etmişdi. Bu qərara əsasən nəşriyyatların tiplər üzrə inkişafı təmin edildi. Qərarla əlaqədar RSFSR-in Dövlət Kitab-Jurnal Nəşriyyat Birliyi təşkil edilir. Birliyin əsasında Dövlət nəşriyyatı durur və onunla dövlət nəşriyyatının sahəvi şöbələri və redaksiyaları birləşdirilir. Birliyə (OQİZ) Dövlət Texniki ədəbiyyat nəşriyyatı, Dövlət Tibb ədəbiyyatı nəşriyyatı, Kənd Təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı, "Земля и фабрика", "Московский рабочий", "Молодая гвардия", "Работник просвещения", "Советская энциклопедия", "Транспечат" və başqaları (cəmi 27 nəşriyyat) daxil edilir. Birliyin sistemi əsasında 13 tip nəşriyyat təşkil edilmişdi. Birliyin tərkibində eyni zamanda kitab mərkəzi, kitab ticarəti birliyi və mətbəələrin baş idarəsi – Poliqraf kitab fəaliyyət göstərmişdir. Bundan əlavə, birliyin yanında Redaksiya-Nəşriyyat İnstitutu, Elmi-Tədqiqat Poliqrafiya və Nəşriyyat Sənayesi İnstitutu, Biblioqrafiya İnstitutu və s. fəaliyyətə başlamışdı. Birliyin əsas vəzifəsi kitab-jurnal nəşriyyatlarının planlarının təşkilini və birliyə daxil olmuş müəssisələrə texniki rəhbərliyi həyata keçirməkdən ibarət idi. birliyin, yəni idarənin sədri və DƏNB (OQİZ) müdiri A.B.Xalatov təyin edilmişdir. 1931-ci ildə Birliyin kitab-jurnal məhsulu əsaslı şəkildə yoxlanıldı, bu yoxlama elm və texnika xadimləri, mühəndislər, həkimlər, aqronomlar, aspirantlar, ali və ali texniki məktəb tələbələrinin iştirakı ilə aparıldı və çoxlu nöqsanlar (təşkilati və siyasi nöqtəyi-nəzərdən) üzə çıxdı. 1930-cu ildə texnika üzrə 300-dən çox çap edilmiş kitabın dövrün elmi tələblərinə cavab vermədiyi qeyd olundu.

f L 1931-ci il avqust ayının 15-də ÜİK (b) p MK "Nəşriyyat işi haqqında" qərar qəbul etdi. Bu qərara görə Dövlət Texniki ədəbiyyat nəşriyyatı birlikdən ayrıldı və Ümumittifaq Xalq Təsərrüfatı Şurasının yanında fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu qərarla əlaqədar Partiya ədəbiyyatı nəşriyyatı («Partizdat») yaranır. Qərar milli dillərdə ədəbiyyatın nəşri məsələsinin yenidən təşkilini də irəli sürdü. Azərbaycanda, Özbəkistanda, Tacikistanda, Qırğızistanda, Başqırdıstanda, Tatarıstanda və başqa müttəfiq respublikalarda milli nəşriyyatlar təşkil edildi.

Bu qərar nəşriyyatların tiplər üzrə inkişafına böyük təkan verdi. 1937-ci ildə SSRİ-nin 578 yaşayış məntəqəsində kitab nəşr edilmişdir. SSRİ-də Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində 220 nəşriyyat: mərkəzi, respublika, vilayət və s. fəaliyyət göstərmişdir. Ən çox kitab 1930 – 1931-ci illərdə buraxılmışdır. Bu nəşriyyat işinin yenidən qurulması və birliyin yaranması illərinə təsadüf edir. 1930-cu ildə

kitab nəşrinin ümumi tirajı 1913-cü ilə nisbətən 10 dəfə artmışdı. 1931-ci ildən sonra nəşriyyat işinin yenidən təşkili kitab buraxılışının azalmasına (1933 – 1935-ci illərdə) səbəb olmuşdur. 1936 – 1937-ci illərdə kitab məhsulunun ümumi tirajı yenidən artmağa başlayır. 1937-ci ildə 1928-ci ilə müqayisədə kitabın tirajı 2,5 dəfə, texniki ədəbiyyatın tirajı 3 dəfə, aqrotexniki ədəbiyyatın tirajı 2,9 dəfə, təbiətşünaslıq və riyaziyyat üzrə kitabın tirajı 3,6 dəfə artdı. 1938-ci ildə SSRİ-də 1913-cü ilə nisbətən 1,5 dəfə çox kitab nəşr edilmişdi. Həmin dövrlə müqayisədə kitabın ümumi tirajı 8 dəfə artdı. Bu dövrdə ictimai-siyasi, təbii-elmi, texniki, kənd təsərrüfatı, bədii ədəbiyyatın uşaq və gənclər ədəbiyyatının nəşri sahəsində də əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

1932-ci ildə «Partizdat» 2 mln.-a yaxın ictimai-siyasi ədəbiyyat nəşr etmişdi. Bu ədəbiyyatın tiraj etibarilə 33 fazini marksizm-leninizm klassiklərinin əsərləri təşkil edirdi. Marks-Engels və Lenin İnstitutu marksizm klassiklərinin əsərlərinin geniş şəkildə nəşrini təşkil edirdi. 1932-ci ildə V.İ.Leninin əsərlərinin 2-ci və 3-cü nəşrləri başa çatdı. Leninin əsərlərinin tirajı 1939-cu ildə 10 mln. nüsxəni keçmişdi. 1913-cü ilə müqayisədə texniki ədəbiyyatın ümumi tirajı 65 dəfə artmışdı. 1931-ci il 25 mayda qəbul edilmiş "İstehsalat-texniki təbliğatın təşkili haqqında" qərarı texniki kitabın inkişafında mühüm rol oynadı. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən Dövlət Texniki ədəbiyyat nəşriyyatı Elmi-Texniki Nəşriyyat Birliyinə (ONTİ) çevrilmişdir. Birlik OQIZ-a nisbətən kitab nəşrində 3-cü yeri tutmuşdur. Birlik metallurgiya, maşınqayırma, kimya, yanacaq sənayesi, inşaat işi üzrə daha çox kitab buraxmışdır. 1938-ci ildən ONTİ Dövlət Elmi-Texniki nəşriyyat adlanmağa başladı. 1938-ci ildə elə həmin Dövlət Elmi-Texniki nəşriyyatı üç müstəqil nəşriyyata: Maşınqayırma Ədəbiyyatı Nəşriyyatına, Müdafiə Ədəbiyyatı nəşriyyatına, dövlət inşaat ədəbiyyatı nəşriyyatına ayrıldı. 1939-cu ildə Dövlət Texniki ədəbiyyatı nəşriyyatı ləğv edildi.

30-cu illərdə SSRİ EA nəşriyyatı təbii-elmi ədəbiyyatın nəşrini xüsusilə genişləndirmişdir.

1940-cı ildə bu nəşriyyat 1913-cü ilə nisbətən 9 dəfə çox elmi ədəbiyyat çapdan buraxmışdır. Bu nəşriyyat "Xəbərlər", "Əsərlər", "Məcmuələr"dən başqa bir sıra iri kollektiv müəlliflərin əsərlərini: "SSRİ-nin qeyri-metal faydalı qazıntıları", "SSRİ-nin mineralları", "SSRİ-nin petroqrafiyası", "SSRİ-nin məhsuldar qüvvələrinin öyrə-

nilməsi üzrə şuranın ekspedisiyasının əsərləri"ni 30 seriyada və s. buraxıb.

1931-ci ildə bu nəşriyyat "Elmi-kütləvi seriya"nı təşkil edir.

1930-cu ildən Kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı geniş fəaliyyət göstərir. K.A.Timiryazevin 10 cilddə tam əsərləri külliyyatı (1937 – 1940-cı illərdə), İ.V.Miçurinin əsərləri 4 cildə (1939 – 1941-ci illərdə) nəşr edilir. 1939-cu ildə oktyabr inqilabından əvvəlki 200 ildəkindən 21 dəfə çox kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşr edilmişdir.

Müharibə ərəfəsində hər il 4 min adda klassik və müasir rus bədii ədəbiyyatı, SSRİ xalqları yazıçılarının əsərləri və xarici müəlliflərin əsərləri (4 min adda) çap edilmişdir.

1933-cü ildə "Məktəbli kitabxanası" seriyası təşkil edilir. 1934-cü ildə uşaq ədəbiyyatının ümumi tirajı 18 mln. nüsxə idisə, bu artaraq 1937-ci ildə 59 mln. nüsxəyə, 1938-ci ildə 66 mln. nüsxəyə çatmışdır.

§ 4. İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ MÜHARİBƏDƏN SONRAKI İLLƏRDƏ SSRİ-də (RUSİYADA) KİTAB (1941 – 1960-cı illər)

Bu problemi əsaslı şəkildə mənimsəmək üçün aşağıdakı sualları cavablandırmaq lazımdır:

1) kitabçılıq işinin inkişafı üçün ölkənin siyasi-iqtisadi və mədəni şəraitinin təhlili;

2) poliqrafiya bazasının vəziyyəti;

3) kitab nəşri işinin ümumi vəziyyəti;

4) ictimai-siyasi kitabın nəşri;

5) hərbi və hərbi-texniki kitabın nəşri;

6) təbii-elmi və texniki kitabın nəşri;

7) bədii ədəbiyyatın nəşri;

8) İkinci Dünya müharibəsindən sonra poliqrafiya sənayesinin bərpası və inkişafı;

9) kitab nəşrinin ümumi vəziyyəti;

10) kitabın sahə quruluşu;

11) kitabın tipləri və nəşr tiplərinin təhlili;

12) kitabın seriyalı nəşrlərinin təhlili.

İkinci Dünya müharibəsi illərində ölkənin xalq təsərrüfatının digər sahələri kimi poliqrafiya sənayesi də çox ciddi itkilərə məruz

qaldı. Zəbt edilmiş Ukrayna, Belarusiya, Pribaltika respublikalarında mətbəələr və poliqrafiya maşınqayırması zavodları, tamamilə məhv edildi. Poliqrafiya avadanlığının istehsalı dayandı. Poliqrafiya materialları: şrift, kağız, rəng, karton, cild parçaları və s. sarıdan çətinlik xüsusilə artdı. Nəşrlərin bədii, xüsusilə poliqrafik tərtibatı kəskin surətdə pisləşdi; onların formaları kiçildi, cildlərin əksəriyyəti nazik üzlüklərlə əvəz edildi, ofset çap üsulu ilə kitab buraxılışı olduqca azaldı. Bir çox poliqrafiya və kağız istehsalı müəssisələri qərb rayonlarından şərqlə köçürüldü və onlar tezliklə öz işlərini bərpa etdilər.

Almanlar tərəfindən tutulmuş bütün ərazilərdə nəşriyyatlar öz fəaliyyətlərini dayandırdılar. Buna baxmayaraq, müharibənin çətin illərində belə, ölkənin digər nəşriyyatları cəbhəni və arxada zəruri ədəbiyyatla təmin etməyə çalışırdı. Nəşriyyatlar nəşrlərin həcmi müharibə illərində xeyli ixtisar etmişdilər. Əgər 1940-cı ildə kitabın orta həcmi 6,2 çap vərəqi idisə, 1942-ci ildə bu 2,1 çap vərəqinə enmişdi. Hərbi nəşriyyat, Dövlət siyasi ədəbiyyat nəşriyyatı, Dövlət texniki ədəbiyyat nəşriyyatı, Kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı çox gərgin və məhsuldar işləmişdilər. 1940 – 1943-cü illərdə onların çap məhsulunun payı ad etibarilə 34-dən 54 faizə, tiraj etibarilə isə 6 faizdən 13 faizə yüksəlmişdir. Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan nəşriyyatları intensiv işləmişdi.

Müharibə illərində təşviqat xarakterli siyasi və hərbi plakatlar xüsusilə artdı. Düşmənin tankları ilə mübarizə haqqında, silahın və hərbi texnikanın qorunması, saxlanması üçün sovet qoşunlarının əsgərləri üçün vərəqə-yaddaşların buraxılışı xüsusilə artdı.

Düşmənin döyüşçülərinə müraciətlər, vərəqə-şüarlar, çağırışlar və s. çapı genişləndi. İkinci Dünya müharibəsi illərində ictimai-siyasi, hərbi və hərbi-texniki, təbii-elmi, texniki, bədii ədəbiyyatın nəşri müəyyən qədər həyata keçirilmişdi. İctimai-siyasi ədəbiyyatın nəşrinə bütün nəşriyyatlar, habelə Marks-Engels-Lenin İnstitutu yüksək tələbkarlıqla yanaşmışlar. İnstitut müvəqqəti olaraq 1941-ci ildə başladığı V.İ.Leninin əsərlərinin 4-cü nəşrinin buraxılışını, habelə K.Marks və F.Engelsin əsərlərinin nəşrini dayandırdı. İnstitut onların ayrı-ayrı əsərlərinin və məcmuələrinin nəşrinə başladı. Bu dövrdə "Böyük rus sərkərdələri", "Vətəndaş müharibəsinin qəhrəmanları" seriyaları yaradıldı. Bu seriyalarda bir sıra qiymətli kitab-

lar nəşr edildi. Böyük rus vətənpərvər alimləri, yazıçıları, incəsənət xadimləri haqqında kitabların buraxılışı həyata keçirildi.

Hərbi və hərbi-texniki kitablardan söhbət gedərkən bu dövrdə çap edilmiş "SSRİ-də vətəndaş müharibəsinin tarixi" əsərinin 2-ci cildinin əhəmiyyətini qeyd etmək yerinə düşər. Sovet qoşununun şücaətini əks etdirən "Moskva uğrunda döyüş", "Orlov döyüşü" seriyalarında kitablar buraxıldı. "Komsomolun hərbi kitabxanası" seriyasında kitabların nəşrinə diqqət yetirildi. Yeni texnikanı, silah növlərini öyrənməyə kömək məqsədilə hərbi-texniki kitablar nəşr edildi. Hava və kimya müdafiəsi üzrə kütləvi ədəbiyyatın nəşri genişləndi.

Elmi ədəbiyyat, elmi-texniki kitab dövrün vəzifələrinə uyğun olaraq nəşr edilmişdi. Dağ-mədən işi, geologiya, xüsusilə yeni yataqların mənimsənilməsi, dağıdılmış mədənlərin və şaxtaların bərpa edilməsi üzrə kitabların nəşrinə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Məsələn, belə əsərlərə nümunə olaraq akad. A.Y.Fersmanın "Война и стратегическое сыре", "Геология и война" ("Geologiya və müharibə") və s. əsərlərini göstərmək olar. Elmi kitablar xalq təsərrüfatının bərpa edilməsində mühüm rol oynadı. Müharibə ilə əlaqədar tibb üzrə buraxılan kitablar xüsusilə böyük əhəmiyyətə malik idi.

Bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi, vətənpərvərlik qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri onun nəşrinə diqqət yetirilməsini irəli sürmüşdür. M.A.Şoloxovun "Onlar Vətən uğrunda döyüşürdülər" ("Они сражались за Родину"), N.Ostrovskinin "Polad necə bərkidi" əsərlərinin nəşri əskərlər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdı.

Müharibədən sonrakı beşillikdə 1940-cı illə müqayisədə maarifə qoyulan xərc 2,5 dəfədən çox artdı. 1951-ci ilin əvvəlində SSRİ-də ümumi yediillik təhsil əsasən başa çatdı. 1950-ci ildə ölkədə 351 min kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Onların fondunda 714 mln. cild ədəbiyyat var idi.

Müharibə illəri kitab buraxılışına böyük itki verdi. Əgər 1940-cı ildə SSRİ-də 45,8 min adda 462,2 mln. nüsxə kitab buraxılmışdısa, 1945-ci ildə 18,4 min adda 298 mln. nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdir. Müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmaq üçün nəşrləri ad etibarilə 2,5 dəfə, tiraj etibarilə isə 2 dəfə artırmaq lazım idi. Ukraynada, Belarusiyada və RSFSR-in bir sıra vilayətlərində yenidən nəşriyyatlar və poliqrafiya müəssisələri yaradılmalı idi.

1945-ci ildə ÜİK (b)P MK "Kitabın poliqrifik tərtibatı haqqında" qərar qəbul etdi. Bu qərarla kitabın bədii və poliqrifik tərtibatında ciddi nöqsanlar olduğu göstərildi.

1947-ci ildə SSRİ-də nabor maşınlarının buraxılışına, Minskdə, Saratovda və digər şəhərlərdə poliqrifiya kombinatlarının tikintisinə başlandı. 1955-ci ilin sonunda Kalinin şəhərində ölkədə ən nəhəng poliqrifiya kombinatı ilk məhsullarını verməyə başladı. Yaroslavlda poliqrifiya kombinatı işə salındı.

Bütün bu tədbirlər kitab nəşri işinin ümumi vəziyyətində müsbət dəyişiklik yaratdı. 1945-ci ildə ölkədə coğrafiya ədəbiyyatı üzrə ixtisaslaşdırılmış ilk nəşriyyat – Dövlət coğrafiya ədəbiyyatı nəşriyyatı təşkil edildi. Hələ 1944-cü ildə ÜİK (b) P MK "Elmi-maarif təbliğatının təşkili haqqında" qərar qəbul etmişdi. Bu qərarla qarşıya qoyulan göstərişlə əlaqədar Dövlət texniki ədəbiyyat nəşriyyatı, Kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı, "Молодая гвардия" və "Профиздат" nəşriyyatları yeni elmi-kütləvi seriyalar yaratdılar. 1945-ci ilin oktyabrında Dövlət mədəni-maarif ədəbiyyatı nəşriyyatı təşkil edildi. 1946-cı ildə Xarici ədəbiyyat nəşriyyatı yaradıldı. Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində müharibədən sonrakı ilk illərdə SSRİ-də artıq 200-dən çox nəşriyyat fəaliyyət göstərməyə başladı.

1947-ci ildə SSRİ-də 30,2 min adda 540 mln.-dan çox kitab və kitabça nəşr edildi. 1946 – 1950-ci illərdəki müharibədən sonrakı beşillikdə 178,5 min adda 3,1 mlrd. nüsxə kitab nəşr edildi.

1951 – 1955-ci illərdə isə 232 min adda 4,6 mlrd. nüsxə ümumi tirajla kitab buraxıldı. 1949-cu ildə (9 fevral) SSRİ NS "SSRİ Nazirlər Sovetinin yanında Poliqrifiya Sənayesi, Nəşriyyat və Kitab Ticarəti üzrə Baş İdarənin təşkili haqqında" qərar qəbul etdi. Bu Baş İdarənin yaranması ilə əlaqədar OQİZ ləğv edildi. Yeni yaranmış Baş Poliqrifiya İdarəsi sistemində 200 nəşriyyat, 4500-dən çox poliqrifiya müəssisəsi işləyirdi. 1952-ci ildə SSRİ Mədəniyyət Nazirliyinin yaradılması ilə əlaqədar bu baş idarə üç müstəqil baş idarəyə: Nəşriyyatların Baş İdarəsi, Poliqrifiya Sənayesi Baş İdarəsi və Kitab Ticarəti Baş İdarəsinə bölündü. 1957-ci ildə "Советская Россия" nəşriyyatı təşkil edildi. Bu nəşriyyat eyni zamanda "Библиотекар", "Культурно-просветительная работа", "Что читат" (bu jurnal sonralar "В мире книг" adı ilə öz fəaliyyətini davam etdirdi, indi o "Слова" adı ilə buraxılır) jurnallarını da çapdan buraxırdı. 1957-ci ildə "Детский мир" nəşriyyatı yaradılmışdı.

Bu illərdə yeni sahəvi və ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatlar da yaradıldı. 1958-ci ildə SSRİ EA sistemində Şərq ədəbiyyatı nəşriyyatı təşkil edilmişdi. "Атомиздат", "Высшая школа" və başqa nəşriyyatlar da 50-ci illərin axırlarında təşkil edilmişdir.

1946 – 1955-ci illərdə 2056 adda ictimai-siyasi kitab 46,3 mln. nüsxə ilə buraxılmışdı. 1958-ci ildə 5957 adda rus və xarici dillərdə kitab nəşr edildi. V.İ.Leninin əsərlərinin 4-cü nəşri 35-ci cilddə başa çatmışdı. 1928-ci ildən nəşrinə başlanmış Marks və Engels əsərlərinin nəşri də başa çatdı. Marks, Engels və Leninin ayrı-ayrı əsərləri SSRİ xalqlarının dillərində geniş nəşr edilmişdi. İctimai-siyasi ədəbiyyatı əsasən Dövlət siyasi ədəbiyyat nəşriyyatı çapdan buraxmışdır.

Sov. İKP MK-nın qərarına əsasən 1955-ci ildən K.Marks və F.Engelsin əsərlərinin 2-ci nəşrinə başlandı. Sov. İKP MK 1957-ci ilin yanvar ayında V.İ.Leninin əsərlərinin tam külliyyatının 5-ci nəşrini 55 cildə buraxmağı qərara almışdı. Sov. İKP MK-nin yanında fəaliyyət göstərən Marksizm-Leninizm İnstitutu eyni zamanda K.Marks, F.Engels, V.İ.Lenini ayrı-ayrı əsərlərini, mövzu məcmuələrinin də nəşrini geniş şəkildə təşkil etmişdir.

Dövlət siyasi ədəbiyyat nəşriyyatı, sosial-iqtisadi ədəbiyyat nəşriyyatı, SSRİ EA-nın nəşriyyatı siyasət, iqtisadiyyat, tarix, fəlsəfə mövzularında orijinal elmi monoqrafiyaları çapdan buraxırdılar. Məsələn: СОЦЖИЗ ("Всемирная история") "Ümumdünya tarixi"ni 10 cildə nəşr etmişdir. Bu SSRİ Emlər Akademiyasının tarix institutları kollektivlərinin əsaslı elmi əsərlərindən biridir.

Bu dövrdə təbii-elmi və texniki kitabın nəşri də genişlənmişdi. Təkcə 1951-ci ildə mərkəzi nəşriyyatlar və onların filialları istehsalat yenilikçiləri haqqında 1000 adda kitab və kitabçanı çapdan buraxmışlar.

1959-cu ildə yalnız təbiət elmləri üzrə 4001 kitab 112 mln. nüsxə ümumi tirajla nəşr edilmişdir.

Bu dövrdə xarici texniki ədəbiyyatın tərcüməsi və nəşrinə də xüsusi diqqət yetirilib. Yalnız 1958-ci ildə 10 dildən 370 kitab tərcümə olunmuşdur. "Xarici texnika" ("Машиностроение ədəbiyyatı nəşriyyatı"), "Xaricdə energetika" (Энергетика за рубежом) (Dövlət enerji ədəbiyyatı nəşriyyatı), "Sovet radiosu" ("Советская радио") nəşriyyatı "Xaricdə radioelektronika" seriyalarında kitabları nəşr etmişlər.

Müharibədən sonrakı beşillikdə SSRİ EA nəşriyyatı 1945-ci ildə müqayisədə 3 dəfə çox kitab nəşr etmişdir. Bu dövrdə Dövlət texniki ədəbiyyat nəşriyyatı "Rus elminin adamları" ("Люди русской науки"), Maşınqayırma ədəbiyyatı nəşriyyatı "Texnika tarixindən" ("Из истории техники") və s. seriyalarda kitabları nəşr etmişlər. Beşinci beşillik illərində Böyük Sovet Ensiklopediyasının 1-ci nəşrinin buraxılması başa çatır. 1949-cu ildə SSRİ NS BSE-nin 2-ci nəşrinin çap edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Bu nəşrin baş redaktoru SSRİ EA-nın prezidenti S.İ.Vavilov təsdiq edilmişdir. 1953 – 1955-ci illərdə "Ensiklopediya lüğəti" 3 cildə çapdan buraxılmışdır. 1940-cı ildə müqayisədə elmi kitabın tirajı 3 dəfə artmışdır. Çoxlu elmi əsərlər "Fizikanın klassikləri" ("Классики физики") "Təbiətşünaslığın klassikləri" ("Классики естествознания") və s. seriyalar da buraxılıb. Elm və texnikanın müasir problemləri "Riyaziyyatın müasir problemləri", "Mexikanın müasir problemləri", "Fizikanın müasir problemləri" seriyalarında nəşr edilmişdir.

Maşınqayırma və metallurgiya ədəbiyyatı nəşriyyatları və bir sıra digər nəşriyyatların əsasında Elmi-Texniki Nəşriyyat Birliyi – ONTİZ təşkil edilir.

1947-ci ildə Ümumittifaq Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyət təşkil edilir. Bu cəmiyyətin "Знание" adlı nəşriyyatı 1950-ci ildən fəaliyyətə başlayır.

1946 – 1958-ci illərdə 12098 adda 111.3 mln. nüsxə kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşr edilmişdir. 1954-cü ilin may ayında Sov. İKP MK "Kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı və SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəşriyyatının nöqsanları və onların işlərinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında" qərar qəbul etmişdir. Bu qərardan sonra "Kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı" öz fəaliyyətini xeyli genişləndirdi.

Bədii ədəbiyyatın nəşri sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edildi. Bədii ədəbiyyatın nəşrinin artımını aşağıdakı rəqəmlərdən görmək olar: 1940-cı ildə 46,6 mln. nüsxə, 1946-cı ildə 70 mln. nüsxə, 1949-cu ildə 138 mln. nüsxə, 1950-ci ildə 178,9 mln. nüsxə ümumi tirajla bədii ədəbiyyat üzrə kitablar nəşr edilib. 1950-ci ildə 1940-cı ildə müqayisədə 4 dəfə çox bədii əsərlər nəşr edilib. 1953-cü ildə SSRİ xalqlarının 54 dilindən rus dilinə kitablar tərcümə edilib. 1949-cu ildə Dövlət ədəbiyyatı nəşriyyatı M.Qorkinin əsərlərini 30 cildə 30 min nüsxə ilə, A.S.Puşkinin əsərlərini 20 cildə buraxmağa başlayır.

1946-cı ildən "Kütləvi seriya" ("Массовая серия"), 1950-ci ildən "Sovet romanı kitabxanası" ("Библиотека советского романа") seriyalarında kitablar nəşr olunur.

Dövlət bədii ədəbiyyat nəşriyyatı 1957-ci ildən "XX əsrin xarici romanı" seriyasında xarici bədii ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələrini çapdan buraxmağa başlayır.

"Mənim birinci kitabım", "Məktəbli kitabxanası" seriyalarında uşaq ədəbiyyatının nəşri artır. 1955-ci ildən "Молодая гвардия" nəşriyyatı "Библиотека научной фантастики приключения" ("Əyləncə elmi fantastika kitabxanası") seriyasında kitabların nəşrinə başlayır.

"İbtidai məktəb üçün kitabxana" seriyasının (bir buraxılışının) tirajı 400 minə çatırdı. "Uşaq bağçası kitabxanası"nın tirajı (bir buraxılışının tirajı) 200 mindən 1 mln. nüsxəyə qədər olurdu. Göründüyü kimi, kitab nəşri müharibədən sonrakı (1946 – 1961) illərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir.

§ 5. MÜASİR DÖVRDƏ RUSİYADA (KEÇMİŞ SSRİ-də) KİTAB (1961 – 2001-ci İLLƏR)

Bu dövrdə kitab və kitabçılıq işi məsələlərini aşağıdakı suallar əsasında öyrənmək məqsədəuyğun olardı:

1) siyasi, iqtisadi, elmi-texniki və mədəni yüksəliş dövründə kitab.

2) poliqrafiya bazasının vəziyyəti.

3) kitab nəşri işinin ümumi xarakteristikası.

4) ictimai-siyasi kitabın nəşri.

5) təbii-elmi və texniki kitabın nəşri.

6) kənd təsərrüfatı üzrə kitabın nəşri.

7) bədii ədəbiyyatın nəşri.

8) ensiklopedik nəşrlərin buraxılışının vəziyyəti.

9) uşaq və gənclər üçün kitab nəşri.

10) müasir dövlət və özəl nəşriyyatların fəaliyyəti.

11) kitabın tiplər üzrə inkişafının vəziyyəti.

12) kitabın seriyalı nəşrləri və onun əhəmiyyəti.

XX əsrin 60 – 70-ci illərində Sovet İttifaqında elm, texnika, sənaye, təhsil, maarif və mədəniyyət çox yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. SSRİ-nin xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafında böyük nailiyyətlər əldə edilmişdi.

Elmi-texniki tərəqqi, elmin və texnikanın nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübənin istehsalata sürətlə tətbiqinin zəruriliyi kitabla tələbatı xüsusilə artırmışdı. Poliqrafiya sənayesində ofset çap üsulu, fotoyığı və avtomatik axın xətlərinin tətbiqi zərurətə çevrilmişdi.

70-ci illərin ortalarında SSRİ-də 150-dən çox poliqrafiya müəssisəsi Moskva, Kiyev, Minsk, Bakı, Kuybışev, Yaroslavl, Kalinin, Tula, Çexov və başqa şəhərlərdə işə salındı. Poliqrafiya müəssisələri müasir avadanlıqlarla, o cümlədən fotoyığı, elektroqraviroval və digər yeni tip maşınlarla təchiz edildi. Texnikanın yeni nailiyyətləri çoxrəngli nəşrlərin tez bir zaman içərisində buraxılmasına imkan verdi. Çap formalarının hazırlanmasında yeni elektron proseslərdən və yüksək məhsuldarlıq çoxrəngli çap maşınlarından istifadə edilməsi çoxrəngli nəşrlərin buraxılmasında yüksək göstəricilərin əldə olunmasına səbəb oldu. Kitab şriftlərinin yeni qarniturlarının yaradılması kitab tərtibatını daha maraqlı və gözəl etdi. Gözəl, möhkəm cildli kitabların buraxılışı genişləndi və artdı. Avtomatlaşdırılmış axın xətlərinin tətbiqi yalnız 1980-ci ildə kitabı 278 mln. nüsxə bərk cildlərdə, 240 mln. nüsxədən çox yumşaq üzlüklərdə buraxmağa imkan verdi. Kitabçılıq işində sintetik materiallar geniş tətbiq edildi. Sintetik "kağız" yaradıldı. Yaponiyada texniki məqsədlər üçün şüşədən kağızı əvəz edən material alındı.

Rəngli fotoqrafiya, kinomatoqrafiya və televiziyanın nailiyyətlərindən çap məhsulunun tərtibatında daha geniş istifadə olunmağa, çap mətnləri səs elementləri ilə müşayiət edilməyə başlandı. Beləliklə də kitabın ümumi konstruksiyasında dəyişiklik baş verdi. Müasir kitabın illüstrasiyalı tərtibatı xeyli təkmilləşdirildi və inkişaf etdi. Bu illüstrasiyalı tərtibat daha çox təbiət elmləri, texniki və tibb kitablarında tətbiq edildi. Kiçik ölçülü kitabların buraxılışı sürətlə artdı. Bu cür kitablar xüsusi aparatlar vasitəsilə mütaliə edilməyə başlandı. Kiçik ölçülü kitablar kağıza və saxlanma yerinə qənaət etməyə imkan verdi.

Sovet kitabçılıq işinin qarşısında qoyulan böyük vəzifələr, kitab nəşrini, təbliği və yayılmasının təkmilləşdirilməsini tələb edirdi.

Sov. İKP MK-nın 1963-cü ilin iyun plenumu mərkəzi və yerli nəşriyyatların yenidən təşkilini qarşıya qoymaqla bərabər, kitab nəşrində yerliçilik və idarəçiliyi ləğv etdi, iri ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatların yaradılmasını məqsədəuyğun hesab etdi. Plenumun qərarlarının həyata keçirilməsi SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1963-

X114

cü il 10 avqust fərmanı ilə qanunlaşdı. Belə ki, fərmanla SSRİ Nazirlər Soveti və Müttəfiq Respublikaların Nazirlər Soveti yanında Dövlət Mətbuat Komitəsi yaradıldı və qərara görə nəşriyyat, poliqrafiya və kitab ticarəti işinə rəhbərliyi Dövlət Mətbuat Komitəsi yerinə yetirməklə bərabər, dövlət səviyyəsində nəşr edilən bütün ədəbiyyat növü və tipinin məzmununa nəzarət etməli, poliqrafiyanın yeni texnika və texnologiyalar əsasında inkişafını həyata keçirməli, kitab ticarəti təşkilatlarının işini əlaqələndirməli və çap əsərlərinin dövlət statistikasını təmin etməlidir. Beləliklə də, ölkədəki nəşriyyatların yenidən təşkili, nəşriyyatların arasında yaranmış paralelizm aradan qaldırıldı, iri ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatlar yaradıldı. Övvəllər mövcud olan 62 iri nəşriyyatın

əvəzinə 44 daha böyük ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatlar: "Мысль", "Экономика", "Наука", "Машиностроение", "Недра", "Колос", "Высшая школа", "Прогресс", "Мир", "Художественная литература", "Советская энциклопедия", "Искусство", "Книга" və s. yarandı.

Bütün kitabçılıq işi bölmələrinin işini daha yaxşı təşkil etmək, təkmilləşdirmək məqsədilə 1972-ci ildən Dövlət Mətbuat Komitəsi yenidən təşkil edilərkən aşağıdakı ad altında fəaliyyət göstərməyə başladı: SSRİ Nazirlər Sovetinin Dövlət Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab ticarəti İşləri Komitəsi.

Bütün bu tədbirlər ölkədə kitab nəşrinin geniş vüsət almasına imkan verdi. 70-ci illərdə ictimai-siyasi kitabın inkişaf sürəti artdı, digər növ ədəbiyyatların nəşrində də böyük nailiyyətlər əldə edildi. Ümumi kitab məhsulunun 30%-ni tədris ədəbiyyatı təşkil etdi. Cari beşillikdə mərkəzi nəşriyyatlar üzrə kitab buraxılışı 10%, müttəfiq və muxtar respublikalar üzrə 20% artdı.

1970-ci ildə keçmiş SSRİ-də 1,5 mlrd., 1975-ci ildə isə 1,7 mlrd. nüsxə kitab buraxıldı. 1978-ci ildə isə 1,8 mlrd. nüsxə kitab nəşr edildi. 80-ci illərin ortalarına qədər hər il ölkədə 85-88 min adda 2 mlrd.-dan çox kitab nəşr edilirdi. Bu dövrdə bir sıra müttəfiq respublikalar, xüsusilə Gürcüstan, Azərbaycan və Tacikistanda kitab nəşri çox genişləndi və artdı.

80-ci illərdə SSRİ-də 230 yeni nəşr 5 mln. nüsxə ilə (hər il) çap edilmişdir. Bu dövrdə ölkə əhalisinin hər nəfərinə 7-8 kitab düşürdü.

XX əsrin 80-ci illərində ölkədə 200-dən çox iri ixtisaslaşdırılmış mərkəzi, respublika və vilayət nəşriyyatları fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə bir sıra yeni nəşriyyatlar da – "Аврора", "Планета", "Сов-

ременник", "Изобразительные искусство", "Плакат", "Педагогика" (RSFSR), "Высшая школа" (USSR), "Хеловнеба" (Gürc. SSR) və s. öz fəaliyyətlərini genişləndirdilər.

Nəşriyyatların mərkəzləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılması kitabçılıq işinin inkişafını təmin etdi.

Ayrı-ayrı sahələr üzrə kitab nəşri artdı. 1980-ci ili 1975-ci illə müqayisə etdikdə aydın olur ki, bədii ədəbiyyat üzrə kitab nəşrinin xüsusi çəkisi ümumi kitab məhsulunun həcminə görə 35-dən 44%-ə 1985-ci ildə 50%-ə qədər artıb. Sovet İttifaqında dünya dövlətlərinin 136 və SSRİ xalqlarının 80 dilində kitab buraxılırdı. YUNESKO-nun məlumatına görə, Rusiya tərcümə ədəbiyyatını İngiltərədən 5, Yaponiya, ABŞ və Fransadan 2 dəfə çox nəşr edir.

80-ci illərdə tərcümə ədəbiyyatına görə SSRİ dünyada birinci yere çıxdı. Xarici ölkə müəlliflərinin kitabları rus dili ilə bərabər, SSRİ xalqlarının digər dillərinə də tərcümə edilirdi. SSRİ xalqlarının dillərində hər il 2000-dən çox xarici müəlliflərin əsərləri tərcümə edilərək çap olunurdu. Dünya xalqlarının dillərində SSRİ-də buraxılan kitablar 140-dan çox ölkədə yayılırdı. "Прогресс", "Мир" və "Матбуат агентлиyi"nin "Новости" nəşriyyatı xarici dillərdə hər il 1000 addan çox kitabça və nəşr çap edirdi. 70 – 80-ci illərdə sovet kitabının xaricə ixracı 4-5 dəfə artmışdı. Yalnız 1982-ci ildə 52 xarici dildə buraxılan sovet kitabı 144 ölkəyə ixrac olunmuşdu. YUNESKO-nun verdiyi məlumata görə, dünyanın 50-dən çox ölkəsində Sovet İttifaqı müəlliflərinin hər il 2,5 min kitabı nəşr edilirdi. Sovet İttifaqında keçirilən Beynəlxalq Kitab ili (1972) və Moskvada təşkil edilən Beynəlxalq Kitab yarmarkası kitabın nəşri, təbliği və yayılmasına çox müsbət təsir etdi. 1981-ci ildə Moskvada keçirilən Beynəlxalq Kitab sərgi-yarmarkasında dünyanın 83 ölkəsinin 2315 nəşriyyat firması iştirak etmişdir. Bu cür tədbirlər kitabın sülh və tərəqqiyə xidmətinin nümayişinə çevrilirdi. Kitab sovet adamlarının həyat və fəaliyyətində daha böyük rol oynamağa başlamışdı. Ölkənin yaşlı əhalisinin 95% sistemli şəkildə kitab alır, hər bir ailə jurnala və qəzetə abunə yazılır, kitabxanaların xidmətindən istifadə edilirdi. 1974-cü ildə Ümumittifaq Könüllü Kitabsevərlər Cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyət kitabın nəşrinə, təbliğinə və yayılmasına daha güclü təsir etdi. Ölkədə kitabçılıq işinin inkişafında nəşirlərin, poliqrafiyaçıların, kitabı təbliğ edən və yayanların rolu xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

70 – 80-ci illərdə kitabın sahə quruluşunda, tipologiyasında və seriyalarının inkişafında da ciddi nailiyyətlər əldə edildi. "Proqres" nəşriyyatı dünyada ilk dəfə Marks və Engelsin tam əsərlər külliyyatını ingilis dilində 50 cilddə çapdan buraxdı. 1983-cü ildə K.Marksın "Kapital" əsərinin yeni nəşri buraxıldı. V.İ.Leninin 55 cilddə tam əsərlər külliyyatının nəşri başa çatdı. Bu nəşrə V.İ.Leninin 3000-dən çox əsəri və sənədi daxil edilmişdi. Ümumiyyətlə, ictimai-siyasi ədəbiyyatın nəşri sahəsində nailiyyətlər böyük olmuşdu.

Ölkədə buraxılan kitab məhsulunun 22%-ni elmi kitab və kitabçalar təşkil etmişdi. Elmi nəşrlərin içərisində 70%-i monoqrafiyalar və nəzəri əsərlərin payına düşürdü. Müasir texniki kitabın mövzusunda inteqrasiya və differansiasiya sürətlə getmiş və böyük maraq doğurmuşdur. "Наука", "Машиностроение", "Металлургия", "Мир" və bir sıra digər nəşriyyatlar elmin və texnikanın yeni nailiyyətlərinə həsr edilən seriyaları çapdan buraxdılar. Məsələn, "Наука" nəşriyyatı "Elmin problemləri və yekunu", "Мир" "Texnika üçün elm", "Машиностроение" "Texniki kibernetika" seriyalarını buraxırdılar. 70-ci illərdə "Fiziologiya tədqiqatlarının metodları", "Kosmik biologiyanın problemləri", "SSRİ-nin faunası" adlı əsaslı nəşrlər buraxıldı. "Наука" nəşriyyatı M.V.Lomonosovun, N.İ.Lobaçevskinin, P.L.Çebışevin, N.E.Jukovskinin, S.A.Çaplıkinin, S.İ.Vavilovun, A.N.Krilovun əsərləri külliyyatını nəşr etdi. Bu nəşriyyat hələ 1964-cü ildən "Dünya mədəniyyət tarixindən" seriyasını təşkil etmişdi.

Ümumiyyətlə, seriyalı nəşrlər çap məhsulunun bütün növləri üzrə müasir kitab nəşrində ümumi və mütərəqqi əhəmiyyətə çevrilmişdir. Bu, elmi-kütləvi ədəbiyyata da xarakterik idi. Məsələn, "Знание" nəşriyyatının "Həyatda, elmdə, texnikada yenilik" rubrikası 30 seriyanı özündə birləşdirirdi. "Наука" nəşriyyatının "Elmi bioqrafiya", "Elm və texnika" tarixi seriyaları da çox məşhur idi.

Elmi-kütləvi kitabın nəşri durmadan artırdı. Onun illik tirajı 70 mln. nüsxəyə çatırdı. 1981-ci ildə 2451 elmi-kütləvi nəşr 83,2 mln. nüsxə ümumi tirajla buraxılmışdı.

İstehsalat-texniki ədəbiyyatı 30 mərkəzi, 130-dan çox respublika və yerli nəşriyyatlar çapdan buraxırdı. Sahəvi nəşriyyatlarda istehsalat ədəbiyyatı üzrə nəşrlərin miqdarı 70% təşkil edirdi. İstehsalat nəşrləri içərisində əsas hissəni praktiki rəhbərliklər və vəsaitlər tuturdu. İstehsalat ədəbiyyatı üzrə buraxılan ümumi nəşrlərin ad etibarilə 30%, tiraj etibarilə 35%-i praktiki rəhbərliklərin və vəsaitlərin

payına düşürdü. Qabaqcıl təcrübə mübadiləsi və fəhlələrin peşəkarlıqlarına, ustalıqlarına dair daha çox kitabçalar nəşr edilirdi.

Elmi-texniki tərcümə ədəbiyyatının buraxılışı da artırdı. Mərkəzi elmi-texniki nəşriyyatlarda hər il 400 xarici müəlliflərin əsaslı monoqrafiyaları, soraq-məlumat kitabları və tədris vəsaitləri buraxılırdı.

1960 – 70-ci illərdə kənd təsərrüfatı ədəbiyyatının nəşri də genişlənirdi. Yalnız 1966-cı ildə 5300 kitab və kitabça 35 mln. nüsxədən artıq tirajla nəşr edildi. 1979-cu ildə isə 6,2 min kitab və kitabça 38 mln. nüsxədən artıq tirajla buraxıldı. "Колос" nəşriyyatı hər il zootexnika və baytarlıq üzrə 100 kitab nəşr edirdi.

/Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsi üzrə kitab və kitabçaların nəşri də artırdı.

Akademik N.İ.Vavilovun seleksiya və genetika üzrə "Seçilmiş əsərləri", D.N.Pryanişnikovun "Seçilmiş əsərləri", V.P.Qoryaçkinin "Tam əsərlər külliyyatı" buraxılan elmi əsərlər içərisində xüsusi yer tuturdu. /

1970 – 80-ci illərdə ölkədə bədii ədəbiyyatın nəşri də geniş miqyas almışdı. "Bədii ədəbiyyat" nəşriyyatı ("Художественная литература") inqilaba qədərki Vətən, sovet və xarici klassiklərin əsərlərini – seçilmiş əsərlər (1-2 cildliklərdə), əsərlər külliyyatı formasında nəşr etməyə üstünlük verirdi. 1970 – 1980-ci illərdə mərkəzi və respublika nəşriyyatları 268 müəllifin əsərlər külliyyatını (1108 cild) çapdan buraxıb. Bədii ədəbiyyatın buraxılışında ən mühüm seriya "Dünya ədəbiyyatı kitabxanası" (1967) olmuşdur. Bu seriyanın 200 cildində 3235 yazıçının 25800 əsəri 60 mln. nüsxədən çox ümumi tirajla buraxılmışdı. Bu nəşrdə ən qədim dövrdən müasir dövrə qədər dünyanın 80-dən çox ölkəsinin ədəbiyyatı təqdim olunurdu. Bu böyük kollektiv nəşrin yaradılmasında Bolqarıstan, Macarıstan, ADR, Çexoslovakiya, İngiltərə və Fransanın alimləri iştirak etmişdi. "Dünya ədəbiyyatı kitabxanası" seriyası illüstrasiyalı nəşr kimi diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Burada vətən və xarici rəssamların 3,5 mindən çox illüstrasiyaları verilmişdi.

"Bədii ədəbiyyat" nəşriyyatı əsərlər külliyyatının buraxılışında, əsərlər külliyyatlarının tekstoloji baxımdan hazırlanmasında zəngin təcrübə toplamış, zəngin nəşr aparatına malik olan kitabları çapdan buraxmışdı. Məsələn, L.N.Tolstoyun əsərlər külliyyatı (20 cildlik. – 1960 – 1965), Saltıkov-Şedrinin əsərləri (20 cildlik. – 1965 – 1977)

müqəddimə, şərh və digər nəşr aparatı üçün zəruri elementlərlə əsaslı şəkildə təchiz edilmişdir.

¶ "Bədii ədəbiyyat" nəşriyyatı "Xalq kitabxanası", "XX əsrin xarici romanı", "Tarixi roman kitabxanası", "Klassiklərin kitabxanası", "Klassiklər və müasirlər" və s. seriyalar da çox qiymətli nəşrlər buraxmışdır. Ümumiyyətlə, "Bədii ədəbiyyat nəşriyyatı" 30-dan çox seriyada kitab nəşrini həyata keçirmişdi. †

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə nəşriyyat ədəbiyyatşünaslıq və tənqid üzrə 550-dən çox nəşr çapdan buraxdı. Bu nəşrlər içərisində N.A.Dobrolyubovun əsərlər külliyyatı (9 cildə), D.İ.Pisaryevin (4 cildə), A.V.Lunaçarskinin (8 cildə) əsərlər külliyyatı xüsusi yer tutur.

¶ "Hayka" nəşriyyatı 70-ci illərdə F.M.Dostoyevskinin və A.P.Çexovun 30 cildlik əsərlər külliyyatlarını çapdan buraxdı. 80-ci illərdə rus kitab nəşrinin 95%-ni bədii, uşaq və tədris ədəbiyyatı təşkil edirdi. †

1960 – 70-ci illərdə keçmiş SSRİ-də ensiklopedik nəşrlər sistemi daha da zənginləşmiş və inkişaf etmişdi. Universal və sahəvi ensiklopediyaların, təbiət elmləri və incəsənət üzrə əsaslı ensiklopedik lüğətlərin, ümumiyyətlə, ayrı-ayrı elm sahələri üzrə ensiklopedik nəşrlərin buraxılışı geniş miqyas almışdı. 1958-ci ildə 51-ci əlavə cild buraxılır və Böyük Sovet Ensiklopediyası başa çatdı. 1957-ci ildən sistemli şəkildə "Böyük Sovet Ensiklopediyası illiyi" çapdan buraxılmağa başlandı. Kiçik Sovet Ensiklopediyasının yeni nəşrinin birinci cildi buraxıldı. 1969 – 1978-ci illərdə Böyük Sovet Ensiklopediyasının üçüncü nəşri (30 cildə) çapdan buraxıldı. BSE-nin üçüncü nəşrinin baş redaktoru akademik A.M.Proxorov olmuşdur. Bu nəşrin tirajı 630 min nüsxəyə çatdı. Ukrayna, Belarusiya sovet ensiklopediyaları buraxıldı. Digər müttəfiq respublikalarda da sovet universal ensiklopediyalarının nəşrinə başlandı. 1981-ci ildə SSRİ-də ilk "Kitabşünaslıq: ensiklopedik lüğəti" çapdan buraxıldı. 1979-cu ildə bir cildlik "Sovet ensiklopedik lüğəti" də nəşr edilmişdi. Bu nəşrdə 80 mindən çox məqalə öz əksini tapdı.

¶ 70 – 80-ci illərdə uşaq və gənclər üçün kitab nəşri də genişləndi. 1967-ci ildə uşaq ədəbiyyatının nəşri 1913-cü ilə nisbətən 30 dəfə (tiraj üzrə) artdı. RSFSR-də hər il 340 mln. nüsxə uşaq kitabı buraxılırdı. Uşaq və gənclər ədəbiyyatı içərisində əsas yeri bədii nəşr və poeziya tuturdu. "Люди. Время. Идеи", "В мире прекрасного",

"Искусство и люди", "Мир знаний", "Эврика" seriyalarında uşaqlar və gənclər üçün çox əhəmiyyətli nəşrlər buraxıldı./

SSRİ xalqlarının 66 dilində uşaq kitabları nəşr edilirdi. Uşaq və gənclər ədəbiyyatının çox hissəsi "Детская литература" və "Молодая гвардия" nəşriyyatları tərəfindən buraxılırdı.

Sov.İKP MK 1963-cü ildə "Partiyanın ideoloji işinin növbəti vəzifələri" haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarla məqsəd mərkəzi və yerli nəşriyyat şəbəkəsini yenidən təşkil etmək, başqa sözlə, iri ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatlar yaratmaqdan ibarət olmuşdu. Nəşriyyat işindəki bu islahat sırf bürokratik metodlarla həyata keçirildi. Bu qərar nəşriyyatların çox ciddi şəkildə mərkəzləşməsinə səbəb oldu. Əyalət nəşriyyatlarının fəaliyyəti olduqca zəiflədi.

1985-ci ildə sistem 236 nəşriyyatı, o cümlədən 64 mərkəzi (qəzet və jurnal – qəzet nəşriyyatları, sovet və partiya orqanlarının nəşriyyatları bu sistemə daxil edilməmişdir) və 172 respublika, (onlardan 57 nəşriyyat RSFSR-in olub) nəşriyyatını özündə birləşdirmişdi. Eyni zamanda SSRİ-də cəmi 83976 nəşr (100%), o cümlədən bütün nəşriyyatlar cəmi 49462 nəşr (58,9%), onlardan mərkəzi nəşriyyatlar 24451 (29,1%), respublika 25011 (29,8%), o cümlədən RSFSR – 7715 nəşr (9,2%), nazirlik, idarə, müəssisə və digər təşkilatların nəşriyyatları 34514 (41,1%) nəşr buraxmışlar.

1985-ci ildə SSRİ-də çapdan buraxılan bütün nəşrlərin demək olar ki, yarısı mərkəzi nəşriyyatların payına düşmüşdür. RSFSR-in idarələrinin tabeçiliyində olan nəşriyyatların çap məhsulu 16% olmuşdur. Bununla bərabər ümumi tirajın 1/2-i bədii və uşaq ədəbiyyatının, 20%-i isə tədris kitabının payına düşürdü.

1986-cı ilin sonunu nəşriyyatların yenidən qurulması və demokratikləşdirmə dövrü hesab etmək olar. Həqiqətən bu dövr Rusiyada kitab nəşri işinin demokratikləşdiyi dövr hesab edilir. Bu, redaksiya-nəşriyyat proseslərində və Rusiya kitabçılıq işinin sosial yönündə özünü göstərirdi. SSRİ Dövlət Nəşrkomunun kollegiyası 1986-cı ildə "Nəşriyyatların müstəqilliyinin, hüquqlarının genişləndirilməsi və tematik planların təkmilləşdirilməsi haqqında" və 1987-ci ildə "Nəşriyyatların təşkilati-yaradıcılıq fəaliyyətlərinin daha da demokratikləşdirilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. 1986 – 1989-cu illər ərzində nəşriyyatların, kitab ticarəti müəssisələrinin, poliqrafiya sənayesinin fəaliyyətlərinin heç bir cəhəti, aspekti o dövr sənədlərində öz əksini tapmamışdır. Kütləvi kommunikasiya vasitələri sis-

teminin formallaşmasında ən mühüm, böyük mərhələ cəmiyyətdə demokratikləşdirmə islahatları dövrünə təsadüf edir. 1990-cı ilin mayında SSRİ-də "Mətbuat və digər informasiya vasitələri haqqında" qanun qəbul edildi. Bu qanunla mətbuata azadlıq verilir, kütləvi informasiya vasitələrindən senzura götürülürdü.

1990-cı ilin əvvəllərindən SSRİ-nin dağılması Rusiyaya da müstəqil-suveren inkişaf etməyə imkan verdi.

7 dekabr 1991-ci ildə Rusiya Federativ Respublikasının Ali Soveti tərəfindən "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" qanun qəbul edildi. "Rusiya bibliografiya" məlumat bankının materiallarından aydın olur ki, 1995-ci ildə Rusiya Federativ Respublikasında 5000-ə qədər nəşriyyat və digər təşkilatlar aktiv olaraq nəşriyyat fəaliyyəti ilə məşğul olub. Ölkənin 200 şəhərində 10 mindən çox struktur nəşriyyat fəaliyyəti göstərmək üçün qeydiyyatdan keçmişdir. Məsələn, Moskvada və Moskva vilayətində 2469, Peterburqda (Leninqrad vilayəti də daxil olmaqla) 584 və 32 digər şəhərin hər birində 20-dən çox, məsələn, Yekaterinburqda 97, Novosibirskdə 93, Rostov-Donda 59, Nijni-Novqorodda 47, Kazanda 53 və s. nəşriyyat fəaliyyət, göstərmək üçün qeydiyyatdan keçib.

Rusiya Federasiyasında kitab nəşri dinamikası (1981 – 1996)

İl	Adda (sayı)	tiraj mln. nüsxə.
1	2	3
1981	51963	1514,9
1983	49662	1564,0
1986	51323	1794,6
1988	49603	1815,9
1990	41234	1553,1
1992	28716	1313,0
1993	29017	949,9
1994	30390	594,3
1995	33623	475,0
1996	36237	421,4

Göründüyü kimi, ad etibarilə enmə 1992-ci ildə xüsusilə özünü göstərir. 1996-cı ildən kitab nəşri ad etibarilə artmağa başlayıb. 1996-cı ildə isə bu göstərici xeyli yüksək olmuşdur. 1990-cı illər ərzində kitabın tirajı azalmışdır və 1996-cı ildə 421.4 mln. nüsxə olmuşdur. (Mütəxəssislər bunu kitab nəşri vəziyyətinə təsir edən bir sıra amillərlə əlaqələndirirlər: iqtisadiyyatın aşağı düşməsi, bazar iqtisadiyyatına keçməyin çətinliyi, kitabın repertuar strukturunun dəyişkənliyi və s.

1996-cı ildə Rusiya Federasiyasında dünya xalqlarının 84 və Rusiya xalqlarının 48 dilində kitab və kitabça nəşr edilmişdir. Dünya xalqlarının 69 dilindən isə tərcümə edilmiş 5000-ə qədər kitab və kitabça buraxılmışdı. 1990-cı illərin ortalarına qədər Rusiyada 6 minə qədər poliqrafiya müəssisəsi var idi.

1980 – 1990-cı illərdən kitab istehsalında kömpüter texnologiyası geniş tətbiq edilmişdir. Müasir dövrdə Rusiyada nəşriyyat-redaksiya prosesində və kitab istehsalında ən yeni texnika və texnologiyalardan istifadə olunur və yüksək bədii və poliqrafik tərtibata malik nəşrlər buraxılır.

§ 6. UKRAYNA VƏ BELARUSİYADA KİTAB

Bu mövzuda tələbələr Belarusiyada ilk əlyazma kitabının ("Turrov incili" və "Supral əlyazması") XI əsrdə yarandığını, qədim abidələrdən: 1446-cı il salnaməsi və "Böyük Litva və Jomoytsk knyazlığının xronikası" (XVI əsrin I yarısı) ilə tanış olur, Belarusiyada kitab çapının əsasını qoymuş F.Skroinanın fəaliyyətini, 1550-ci illərin əvvəllərində Brestdə yaradılan mətbəə tərəfindən 1563-cü ildə bir neçə kitab, o cümlədən polyak dilində "Bibliya"nın buraxılmasını, 1562-ci ildə Nesvijidə, 1574-cü ildə Loskedə mətbəələrin təşkilini, V.N.Tyapinski mətbəə təşkil edərək 1565 – 80-ci illərdə öz məqüddəməsi ilə qədim slavyan və belarus dillərində (paralel olaraq) "İncil" buraxdığını, 1568 – 70-ci illərdə Zabludovada fəaliyyət göstərmiş (bu mətbəə R.Xodkeviç tərəfindən təşkil edilib) mətbəədə Moskvanın ilk çapçısı İ.Fyodorov və P.T.Mstislaves 1569-cu ildə "İncil" və 1570-ci ildə "Zəbur"u çap etdiyini və s. öyrənirlər.

XVII əsrdə belarus kitab çapının mərkəzi Kuteinski mətbəəsi olub. Burada 20 adda dünyəvi və dini mövzularda kitab buraxılıb. XVII əsrdə kitabçılıq işinin inkişafında Simeon Poloskinin böyük fəaliyyəti, XVIII əsrin sonunda Belarusiyanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra ana dilində kitab buraxılışının qadağan edilməsini, belarus dilində kitabların ancaq xaricdə (Cenevrə, London, Krakov, Lvov və s.) buraxılmasını 1913-cü ildə Belarusiyada cəmi 232 adda (təqvim, ibadət kitabçaları, quberniyanın abidə kitabları və s.) 212 min nüsxə nəşr çap edildiyini və s. məsələləri də tələbələr bu mövzu əsasında mənimsəyirlər. Burada tələbələr 1921-ci ildə RSFSR Dövlət nəşriyyatının Belarus bölməsi əsasında Belarus Dövlət nəşriyyatının yaranması, 1925-ci ildə Belarusiyada 362 adda 2 mln. nüsxədə kitab nəşr edilməsi, 1960 – 1970-ci illərdə "Ураджай", ""Вышейшая школа, "Полымя", "Мастаская літаратура" və s. nəşriyyatların əsasının qoyulması, 1963-cü ildə Mətbuat Komitəsinin, 1978-ci ildə Belarus Dövlət nəşr komununun, 1990-cı ildə respublika İnformasiya nazirliyinin, 1996-cı ildən isə Belarusiya Dövlət Mətbuat Komitəsinin fəaliyyətləri, 1980-ci illərin ortasında Belarusiyada 3264 adda 45 mln. nüsxə ümumi tirajla kitab buraxılması, 1963-cü ildən Minskdə "Беларус", "Народная асвета", "Мастаская літаратура", "Беларуская наука", "Вышейшая школы", "Ураджай", "Йунаства", "Университетское", "Беларуская Энциклопедия" (1967-ci ildən) və s. fəaliyyət göstərən nəşriyyatlar (bundan əlavə) 1997-ci il yanvar ayının 1-dək 1550 idarə, təşkilat və partiyanın nəşriyyat fəaliyyəti göstərmək üçün lisenziyalar alması haqqda bilik və məlumatları da əldə edirlər.

1910-cu ildə Belarusiyada 123 mətbəə və litoqrafiya, 1920-ci illərdə 76, 1940-cı illərdə 200 poliqrafiya müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Belarusiyada 1996-cı il yanvar ayının 1-də 48 iriləşdirilmiş poliqrafiya müəssisəsi olmuşdur.

1978-ci ildə Belarusiyada 137 kitab mağazası (o cümlədən 36 ixtisaslaşdırılmış) və 184 kitab köşkü fəaliyyət göstərmişdir.

Bu mövzuda tələbələr, eyni zamanda Ukraynada kitab və kitabçılıq işi sahəsində əldə edilən nailiyyətlərlə də tanış olurlar. Belə ki, onlar 1056-57-ci illərdə "Ostromirov incil"i, 1073 və 1076-cı illərdə tərtib edilmiş "Svyatoslav məcmuəsi" adlı qədim əlyazma abidələri ilə bərabər, kitab üzü köçürənlərin əsas mərkəzləri Qaliç, Volodi-

mer, Xolmada 5000-dən çox "İncil" və "Apostol" adlı müqəddəs dini kitabların əlyazma nüsxələri ilə, XIV-XVI əsrlərdə əlyazma kitablarının Kiyev, Lvov, Lusk, Peremışlda daha çox (monastrlarda) hazırlanması (məsələn, Kiyevdə 1393 "İncil", 1397 "Zəbur", Lvovda 1477 "İncil", Peremışlda 1502 "Apostol" və s.), XVI-XVII əsrlərdə kitab üzü köçürmənin daha sürətlə inkişaf etməsi haqqında bilik və məlumatları öyrənirlər.

Burada kiril şriftli ilk çap nəşrinin Krakovda Ş.Fiol tərəfindən buraxılması, İ.Fyodorovun Lvovda mətbəə təşkil etməsi, 1580 – 1612-ci illərdə Ostrojsk mətbəəsində 28 nəşrin çapdan buraxılması, 1610-cu illərdə Kiyev-Peçerski monastrında təşkil edilmiş mətbəənin 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərməsi, habelə Kiyevdə işlək şəxsi mətbəələrin (T.A.Verbiski və S.Sobolun) fəaliyyəti ilə, XVIII əsrdə Kiyev, Lvovda mətbəələrin sayı və fəaliyyətlərinin genişlənməsi, XIX əsrdə Ukraynada kitab çapının genişlənməsinə 1819, 1826-cı illərdə fəaliyyət göstərən senzuranın mənfi təsir göstərməsi, XVIII əsrin II yarısından Ukraynanın sol sahilinin Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra ölkənin iri şəhərlərində dövlət mətbəələri təşkil edilməsi, rus dilində kitab nəşri artması və ana dilində kitab nəşrinin isə çox cüzi olması, XIX əsrdə bu prosesin daha genişlənməsi və s. məsələlər əhatə edilir.

XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində Ukraynada nəşriyyatlar yaranır, 1898 – 1917-ci illərdə Peterburqda D.L.Mordovsevin başçılıq etdiyi Xeyriyyə Cəmiyyəti faydalı və ucuz kitabların nəşrini (80 adda kitabçanı təbiətşünaslığa, kənd təsərrüfatına və tibbə aid) genişləndirir, Kiyev və Xarkov Savadlanma Cəmiyyəti də Ukrayna dilində kitab çapına xüsusi diqqət yetirir, 1909-cu ildə 17 Ukrayna nəşriyyatı Kiyev, Poltava, Odessa və Peterburqda fəaliyyət göstərirdi. 1917 – 1921-ci illərdə nəşriyyatın sayı 78-dən (1917-ci ildə) 104-ə çatdı (1918-ci ildə).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən bütün nəşriyyatlar dövlətdə mərkəzləşdirildi, Ümumukrayna Dövlət nəşriyyatı – "Держвидав" yarandı. 1922-ci ildə Xarkovda "Пролетар" və "Молодий работник" nəşriyyatlarının əsası qoyulur. 1930-cu illərdə "Держвидав" Dövlət Nəşriyyat Birliyinə ("DVOU") çevrilir, 1934-cü ildə isə "DVOU" ləğv edilir. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Ukraynada 50 nəşriyyat fəaliyyət göstərmiş, onların çap məhsulu 1934-cü ildə

346 adda olub. 1920-ci illərdə Ukrayna kitabı xaricdə xüsusilə Vena, Praqa, Pöderbad, Berlin şəhərlərində fəaliyyət göstərən mədəni-maarif cəmiyyətləri, universitet və nəşriyyatlar tərəfindən buraxılmışdır (bunların əksəriyyətinin təşkilatçıları ukraynalıların özləri olmuşlar).

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Ukraynada nəşriyyatların fəaliyyəti genişlənir, Xarkov, Donesk, Dneprepetrovsk, Odessa, Uj-qorod kimi şəhərlərdə regional nəşriyyatlar təşkil edilir, 1963-cü ildən Ukraynada Nazirlər Soveti yanında Dövlət Mətbuat Komitəsi, 1978-ci ildən isə Dövlətnəşrkomu ölkədəki əksər nəşriyyatlara, poliqrafiya və kitab ticarəti müəssələrinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirmişdir. 1960 – 80-ci illərdə texniki, iqtisadi və bədii ədəbiyyatın nəşri genişlənir, həmin dövrdə «Ukrainska radyanska ensiklopediya» 17-cildə, dünyada ilk 2 cildə «Kibernetika ensiklopediyası», İ.Y.Frankonun əsərlər külliyyatı 50 cildə, L.Ukrainskanın əsərlər külliyyatı 12 cildə və s. nəşr edilir. T.Şevçenkonun əsərlərinin akademik nəşrinin 200 cildə «Ukrayna ədəbiyyatı kitabxanası» seriyasında buraxılmasına başlanılır. 1965-ci ildə Ukrayna dilində 2998, rus dilində isə 4023, ukrayna dilində 2651, rus dilində 5693, 1980-ci ildə ukrayna dilində 2164, rus dilində 6572 adda kitab buraxılıb (göründüyü kimi, ana dilində kitab nəşri ildən- ilə kəskin şəkildə aşağı düşüb).

§ 7. ZAQAQAZIYA, QAZAXISTAN VƏ ORTA ASIYA RESPUBLİKALARINDA KİTAB

Çar Farnavazu salnaməsindəki məlumata görə, e.ə VI – III əsrlərdə gürcü xalqının hərfi, yəni fonografik yazısı olub. Gürcüstanın xristianlığı qəbul etməsindən sonra yunan yazı sistemi gürcü yazısına təsir etmişdir. Gürcü əlifbasının yunan əlifbasına oxşarlığı vardır. Gürcü əlifbasının yaranması X əsrə aid edilir. Qədim gürcü dilində bu əlifba 37 (sonra 38) hərfdən ibarət olmuşdur. Müasir gürcü əlifbasında 33 hərf (5 sait, 28 samit) vardır. Yazının istiqaməti soldan sağadır. Zaman ərzində gürcü yazısı 3 əsas formada mrqlovani (dairəvi) (bu yazıda qədim abidələr yaradılmışdır: 9-10-cu əsrlərə qədər), mrqlovaninin əsasında yaranmış nuxxuri, 10-cu əsrdən isə dünyəvi gürcü yazısı mxdərüli meydana gəlmişdir. XVII

əsrdə gürcü kitab çapı həyata keçirildikdən (1629) sonra mxdərli yazısı stabilləşdi.

Gürcüstanda əlyazma kitab istehsalı V – VII əsrlərdə (tarix və s. üzrə) yaranmışdı. Üzərində yazılma tarixi olan əlyazmalar V – X əsrlərə aiddir. V əsrə aid olan əlyazmalardan Y.Surtavelinin bədi ədəbiyyat üzrə əsərinin əlyazmasını qeyd etmək olar.

864-cü ildə görülmüş «Sinay mnoqoqlavı» adlı əlyazma qədim gürcü əlyazma kitablarından hesab edilir.

XII əsrə aid «Astronimiya trakstatı» da maraqlı və əhəmiyyətli əlyazmalardandır.

XII – XIV əsrlərdə monastirlərin yanında kitab üzü köçürülməsini həyata keçirən emalatxanalar fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

İlk gürcü kitabını Romada gürcü çarının səfiri (papa N.İrbaxın sarayında) N.Çolokoşvali «Gürcü – italyan lüğəti»ni və «Duailə gürcü əlifbası»nı 1629-cu ildə çap etmişdir. 1643-cü ildə həmin mətbəədə Fransisk Mario Maconun «Gürcü qrammatikası» (2-ci nəşri – 1670) nəşr edilmişdir.

XVII əsrin 80-90-cı illərində siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Gürcü çarı II Arçıl Moskvaya getməyə məcbur olur və I Pyotrdan icazə alaraq gürcü mətbəəsinin əsasını qoyur və 1705-ci ildə gürcü dilində Zəbur kitabını çapdan buraxır.

Gürcüstanda ilk mətbəə 1709-cu ildə Tbilisidə açılmışdır. Bu mətbəə VI Vaxtanqın təşəbbüsü ilə təşkil edilmişdir. Mətbəədə 1709-cu ildə İncil, 1711-ci ildə Zəbur və 1712-ci ildə ilk dəfə gürcü dilində Ş.Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» (VI Vaxtanqın redaktəsi və şərhilərilə) çapdan buraxıldı. 1721-ci ildə ilk elmi çap kitabı «Ajati» buraxıldı. Bu, VI Vaxtanq tərəfindən fars dilindən tərcümə edilmiş astronomiyaya aid əsər idi. 1728-ci ildə türklər Tbilisini zəbt edirlər. Bu vaxt mətbəə məhv edilir və nəhayət, 1749-cu ildə mətbəə bərpa olunur, 1795-ci ilə qədər fəaliyyət göstərir. 1795-ci ildə İran şahı Ağa Məhəmməd Qacarın Tbilisiyə hücumu ilə əlaqədar yenidən mətbəə məhv edilir. Bu mətbəədə 30-a qədər dini məzmunlu kitab buraxılmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında gürcü kitabı Moskvada, XVIII əsrin sonunda isə Peterburq Elmlər Akademiyasının mətbəəsində çap edilmişdir. D.Çubinaşvilinin «Gürcü-rus-fransız lüğəti» (1842), yene onun «Rus-gürcü» lüğəti (1846), Ş.Rustavelinin «Pələng dərisi gey-

miş pəhləvan» (1847) çapdan buraxılmışdır. XVIII-XIX əsrlərdə Peterberq mətbəəsində cəmi 64 gürcü kitabı çapdan buraxılıb.

XVIII əsrin sonunda Krēminçuk və Mazdokda «Gürcü qrammatikası» və «Gürcü əlifbası» və s. kitablar nəşr edilmişdir.

XIX əsrin əvvəlində Tibilisidə II yarısında isə Kutaisdə yeni mətbəə açılır, kitab nəşri genişlənir. XIX əsrin II yarısında gürcü kitabının nəşri xaricdə xüsusilə genişlənir: Venesiya, Konstantinopol, Berlin, London və i. şəhərlərdə.

1813-cü ildə Gürcüstanda 247 kitab və kitabça 485,3 min nüsxə ilə baxılıb.

Gürcüstanda ilk dövlət nəşriyyatı «Saxelqami» indi «Sakartvelo» 1921-ci ildə təşkil edilmişdir. Bu nəşriyyat əsasən marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərini (15 adda 1922 – 1923-cü illərdə) buraxmışdır. 1925-ci ildə xüsusi bədii ədəbiyyat nəşriyyatı kimi «Merani» adı ilə (indi) fəaliyyət göstərirdi. 1930-cu ildə Suximidə və Sxinvalidə 2 nəşriyyatın əsası qoyulur, onlar abxaz və osetin dillərində kitab nəşr etməyə başlayır. 1938-ci ildə «Noskiduli» nəşriyyatı yaradılır. Bu nəşriyyat uşaqlar və gənclər üçün bədii ədəbiyyatı və elmi-kütləvi kitabları nəşr edir.

1980-ci ildə Gürcüstanda 2,4 min adda 17 milyon nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdir. 1970 – 1980-ci illərdə çap edilmiş mühüm nəşrlərdən «Gürcüstan tarixi», «Gürcü ədəbiyyatının tarixi», «Gürcü dilinin izahlı lüğəti»ni, 3 cildlik «Rus-gürcü lüğəti»ni, 20 cildlə gürcü klassik ədəbiyyatının antologiyasını «Bizim xəzinə»ni, 15 cildlik «Gürcü poeziyası» adlı nəşri, 12 cildlik «Gürcü Sovet Ensiklopediyası»ni, 12 cildlik «Gürcü Uşaq Ensiklopediyası»ni və s. göstərmək olar. 1993-cü ildə Gürcüstanda «Sakostvelo» («Gürcüstan»), «Acar» («Acofiya») (1968), «Alşara» («İşiq»), «İristan» («Osetiya»), «Qanatleba» («Maarif» (1957), «Nakaduli», «Xeleveba» 1969) «Merani» (Ensiklopediya Nəşriyyatı) Ş.Rustaveli adına Ümumgürcüstan Cəmiyyətinin nəşriyyatı, «Saranqi», «Mesniefeba» («Elm»), Tibilisi Dövlət Universitetinin nəşriyyatı və s. fəaliyyət göstərir.

1991 – 1992-ci illərdə Gürcüstanda 1798 kitab və kitabça 30 mln. nüsxə ilə çapdan buraxılmışdır.

Gürcü dilində dövrü mətbuat XIX əsrin əvvəlində yaranmışdır. İlk gürcü qəzeti «Sakartvelos qəzeti» («Gürcüstan qəzeti») 1819-cu ildə çap edilmişdir. 1820-ci ildən «Kartuli qəzeti» («Gürcü qəzeti»),

1901-ci ilin sentyabrından Leninqi iskraçı «Brdzola» qəzeti, 1905-ci ilin noyabrından Zaqafqaziyada ilk leqal bolşevik qəzeti «Кавказский рабочий листок» nəşrə başlamışdır. Tbilisidə Azərbaycan dilində «Tiflis əxbarı», «Qafqazın bu tərəfinin xəbəri», XX əsrin əvvəllərində «Şərqi – Rus», «Gələcək», və s. qəzetlər, «Kəşkül», «Molla Nəsrəddin», «Tartan partan» və s. satirik jurnallar nəşr olunmuş, 1905 – 1906-cı illərdə «Qeyrət» mətbəə – nəşriyyatı fəaliyyət göstərmişdir. 80-ci illərdə ümumi illik tirajı 593653 min nüsxə olan 141 qəzet buraxılmışdır. *Gürcüstan.*

Qərbi Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsi əsasında yaradılmış Ermənistanda kitabçılıq işi müəyyən qədər inkişaf edib. Erməni yazısı V əsrə aid edilir. Mesrop Maştos (361 – 440) erməni əlifbasının yaradıcısı hesab edilir. «Vexxamor incili» adlı əlyazma kitabı VII əsdə tərtib edilib. X – XI əsrlərdə tərtib edilmiş İncil əlyazmaları qədim əlyazma kitablarına aid edilir. İndi 25000-dən çox erməni əlyazma kitabı vardır (Matenedaranda).

İlk erməni çap kitabı 1512-ci ildə Venesiyada «Parzatumer» («İzahlı lüğət») adı ilə Akop Meqapart tərəfindən buraxılmışdır. İlk jurnal – «Azdarar» («Xəbərlər») 1794-cü ildə Mədrəsədə (Hindistan). İlk qəzet «Arevelyan sanutsmunq» («Şərq xəbərləri») 1815-ci ildə Həştərxanda buraxılmışdır.

XVI – XVII əsrlərdə erməni maarifçiləri Konstantinopolda (1567), Romada (1584), Kvodda (1616), Milanda (1621), Londonda (1636), Leypsiqdə (1680), Paduedə (1690) və s. yerlərdə çap kitablarının mərkəzlərini yaratmışdılar.

Simon Erevansi Eçmiadzində 1771-ci ildə mətbəəni və 1776-cı ildə kağız fabrikini təşkil etmişdir. Peterburqda (1780), Həştərxanda (1796), Kəlküttədə (1796), Tibilisidə (1824), Moskvada (1829) və s. yerlərdə erməni kitab çapının yeni mərkəzləri təşkil edilib.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Yerevanda yeni mətbəələr: «Urartiya», «Luys», «Ayrenik» və s. yaranıb.

1512-ci ildən 1920-ci ilə qədər dünyanın 460 mətbəəsində 3719 adda erməni dilində kitab və kitabça 3,5 mln. nüsxə ilə buraxılmışdır. 1921-ci ildə «Aypetrat» adlı Dövlət Nəşriyyatı (1961-ci ildən «Hayastan») yaradılıb: sonra «Usmankrat» («Tədris – pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı») «Kusrat» («Partiya ədəbiyyatı nəşriyyatı»), «Kaxrat» («Siyasi ədəbiyyat nəşriyyatı»), «Sovetakan qrxk», Yerevan Universitetinin nəşriyyatı, Erm. EA-nın nəşriyyatı, Ermə-

nistanan KP MK-nın nəşriyyatı, «Qitelik» («Bilik», «Qyxurat» («Kənd» təsərfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı)) və s. yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir. 1964-cü ildən Ermənistan Nazirlər Sovetinin yanında Dövlət Mətbuat Komitəsi, (1978-ci ildən isə Dövlətnəşrkom adlanır) yaradılır və bütün nəşriyyat işinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. 1992-ci ildən Ermənistan Mətbuat Komitəsi yaranır.

1920 – 1980-ci illərdə Ermənistanda 50 minə yaxın adda kitab və kitabça 225,3 mln. nüsxə ilə buraxılıb. «Erməni xalqının tarixi» adlı çoxcildli nəşr, «Ermənistan SSR-in geologiyası», «Ermənistanın florası», «Ermənistan SSR-in faunası», 10 cildlik «Erməni Sovet Ensiklopediyası» və s. mühüm nəşrlər buraxılıb.

«Erməni klassiklərinin kitabxanası», «Rus klassiklərinin kitabxanası», «Dünya ədəbiyyatı kitabxanası» seriyalarında əhəmiyyətli kitablar nəşr edilmişdir.

1990-cı illərin əvvəllərinə qədər Ermənistanda «Ermənistan yazıçıları» (1976), «Luyç» (1964), «Qitelik» («Bilik»), Erm. EA-nın nəşriyyatı və s. fəaliyyət göstərmişdir.

1991-ci ildə bütün nəşriyyatlar tərəfindən 536 adda kitab və kitabça 8631,9 mln. nüsxə (ümumi tirajla) ilə çapdan buraxılmışdır.

Mühüm mətbuat orqanları: qəzetlər – «Sovetakan Hayastan» («Sovet Ermənistanı», 1920); «Avanqard» (1923), «Qraqan tert» («Ədəbiyyat qəzeti», 1932); «Kommunist» (rus dilində, 1934), «Sovet Ermənistanı» (Azərbaycan dilində, 1921), «Ria-Taza» («Təzə yol», kürd dilində, 1930) və başqaları; jurnallar – «Sovetakan Hayastan» («Sovet Ermənistanı»), «Sovetakan qraqanutyun» («Sovet ədəbiyyatı») və başqaları. Ümumiyyətlə, 91 jurnal və digər dövrü nəşr buraxılmışdır. (Ermənistan)

* * *

XVIII – XIX əsrin sonunda qazax dilində kitablar Kazan mətbəələrində (universitetin, Kərimov və İ.N.Xaritonov qardaşlarının, «Maarif» və digərlərində), Orenburqda («Kərimov, Xusainov və K» yoldaşlığı və b.), habelə Daşkənd, Ufa, Troisk və Həştərxanda buraxılmışdı. 1836-cı ildən Orenburqda rus hərbi idarəsində fəaliyyət göstərən mətbəənin yanında qazax dilində kitab buraxmaq üçün bölmə təşkil edildi. Qazax dilində «Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli lüğəti» (I – II h. 1787 – 89), xalq poeması «Yer – tarqın», Kozı – Korpeş» və «Bay ansulu», «Bircan və Sara», K.Kosunul

«Salnamə məcmuəsi» və i.a. kitablar buraxıldı. 1879-cu ildə Orenburqda tanınmış qazax maarifçisi, pedaqoqu, yazıçısı İ.Altın-sarinin «Qırğızlara rus dilini təlim etmək rəhbərliyi» və «Qırğız müntəxəbatı» nəşr edildi. Həmin ildə N.İ.İlinskiyin «Qazaxlar üçün rus savadı samouçitel» çapdan buraxıldı. XIX əsrin II yarısında Peterburqda maarifçi, alim, səyahətçi Ç.Vəlixanovun əsərləri və tədqiqatları («Cunharlar», «Qırğızlar» və başqaları) çap edildi. XX əsrin əvvəllərində A. Kunanbayevin şerlər məcmuəsi buraxıldı. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində qazax dilində 700 addan çox (təkrar nəşrlərlə birlikdə – 1100 adda) kitab buraxılıb. 1920-ci ildə Orenburqda dövlət nəşriyyatı təşkil edildi (1925-ci ilə qədər Qazaxıstan Qırğızıstanın tərkibində olmuşdur). Dövlət nəşriyyatı qazax və rus dillərində ictimai-siyasi və tədris kitablarını buraxmağa başladı. 20-ci illərin əvvəllərində qazax müəlliflərinin – S.Seyfulin, B.J.Maylin, İ.Cansuhurov, M.O.Auezov, S.M.Mukanov və başqalarının kitabları nəşr edildi. 1930-cu ildə Qazaxıstanda 420 kitab və kitabça 2671 min nüsxə ilə buraxılıb. Qazaxıstanda yazının ərəb qrafikasından latına (1928) və sonra rus qrafikasına (1940) keçməsi kitab nəşri işinin inkişafına təsir etdi. İkinci Dünya müharibəsindən (1941 – 1945-ci illər) sonra Qazaxıstanda 4 nəşriyyat: Qazaxıstan Dövlət nəşriyyatı (1964-cü ildən «Qazaxıstan»), Qazax tədris ədəbiyyatı nəşriyyatı, Qazax Dövlət ədəbiyyat nəşriyyatı, Qazaxıstan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı fəaliyyət göstərmişdir. Müharibədən sonrakı illərdə qazax yazıçılarının – M.O.Auezov, Q.M.Musrepov, Q.Mustafin, D.Abilov və başqalarının kitabları nəşr olundu. Bu dövrdə SSRİ və xarici ölkə xalqlarının yazıçılarının əsərləri qazax dilinə tərcümə edilərək nəşr olundu. 1960-cı ildə Qazaxıstanda 1420 kitab və kitabça 15859 min nüsxə ilə nəşr edildi. 1963-cü ildə Qazaxıstan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Mətbuat Komitəsi təşkil edildi. 1991-ci ildə bu komitə Mətbuat və Kütləvi İnformasiya Nazirliyinə çevrildi. 1990-cı illərin əvvəllərində Qazaxıstanda «Kazaxstan», «Yazıçı», (1933-cü ildən Qazaxıstan bədii ədəbiyyat nəşriyyatı kimi yaranıb), «Rauan» (1977-ci ildə tədris-pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı), 1964-cü ildən «Məktəp»), «Kaynar» «Bulaq» (1962-ci ildə kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı kimi fəaliyyətə başlayıb), «Jalın» («Alov») (1975-ci ildə əsası qoyulub), «Önər» (1980), «Fıllım» («Elm – 1964-cü ildən), Qazax Ensiklopediyası Baş redaksiyası (1967), «Qazax Universiteti» (1990),

«Ana tili» (1990), «Balaus» («Uşaq» – 1991) və başqa dövlət nəşriyyatları fəaliyyət göstərmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində dövlət nəşriyyatları 2057 adda 28,6 mln. nüsxə kitab və kitabça nəşr etmişdir. Bundan əlavə, müasir dövrdə ölkədə xüsusi, kooperativ və digər nəşriyyatlar fəaliyyət göstərir. Kağızın, mətbəə avadanlıqlarının dəfələrlə bahalaşması və bir sıra digər səbəblərdən kitab nəşri xüsusilə ictimai-siyasi, elmi, tədris, bədii ədəbiyyatın nəşri nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmışdır.

Kitab tərtibatının ünsürləri XIX əsrin sonunda Orenburqda və Kazanda buraxılan qazax çap kitablarında özünü qismən büruzə vermişdir. Bu sərlovhələrdə, fəsillərin başlıqlarında və s. özünü göstərirdi. 1920 – 1930-cu illərdə Qazaxıstanda illüstrasiya – tətbiqi qrafika sənəti aparıcı incəsənət sahəsi kimi inkişaf etməyə başladı. 1950 – 60-cı illərdə kitab qrafikası sahəsində E.M.Sidorkin, Y.P. Minqazitinov, N.P.Qayev, T.N.Qovorov, A.A. Dyaçkin, İ.E.Kvaçko və başqalarının işləri təqdirəlayiqdir.

Qazax kitab qrafikasında yeni inkişaf mərhələsi 60-cı illərdən başlanmışdır. Kitab qrafikası sahəsində görkəmli rəssamların – İ.N.İsabəyev, M.M.Kasimendinov, A.S.Rəhmanovun fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb etmişdir. Müasir bədii kitab tərtibatında A.A.Qurevin, S.A.Aytbayev, A.S.Beysembinov, Kisamedinovun işləri çox maraqla qarşılanmışdır.

Qazaxıstanda poliqrafiya müəssisələrinin tarixi çox da qədim deyildir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Uralsk, Petropavlovsk, Kızıl – Orda, Urde, Semipalatinskdə kiçik mətbəələr kitablar nəşr etmişlər. 1947-ci ildə «Alma-Ata» poliqrafiya kombinatı yaradılıb.

1973-cü ildə Alma-Atada kitab fabriki işə düşdü. 1976-cı ildə Alma-Atada Poliqrafiya İstehsalat Birliyi müəssisəsi – Kitab yaradıldı.

Müasir dövrdə Qazaxıstanın poliqrafiya sənayesi yeni texnika və texnologiyalardan: fotoyığı, EHM, kompüter, maqnitoteka və s. istifadə edir.

Qazaxıstanda ilk mətbuat orqanı «Türkmənistanın Uəlayatının qəzeti»dir (rəsmi rus qəzeti «Туркестанские ведомости»-yə əlavə, Daşkənd, 1970 – 82) İlk bolşevik qəzeti «Oral» («Ural») (1905 – 1907), ilk maarifçi qəzeti, «Qazaxıstan» (1911 – 13), ilk qazax jurnalı isə «Aykan»dır («Çağırış», 1911 – 15), «Duristik jolı» («Həqiqi

qət yolu»), 1919), «Kazak tili») (1919), «Uşkın» («Qıgılcım», 1919) və s. qəzetləri ilə qazax sovet mətbuatının əsası qoyulmuşdur.

70-ci illərdə Qazaxıstanda 407 qəzet (1975), 159 jurnal (1971) nəşr edilmişdir. Mühüm mətbuat orqanları: «Sosialistik Kazakstan» (1919), «Kazakstan Kommunisti» (1921), «Leninşil jasi» («Leninçi gənclik»), «Jülduz» (1928), «Kazak adabietı» (1934), «Kazakstan müğallimi» (1952), «Jalın» («Məşəl») (1969) və başqaları, rus dilində «Казахстанская правда» (1920), «Учитель Казахстана» (1952), «Дружные ребята» (1933) və s. nəşr olunur. Qazaxıstanda özbək, uyğur, alman və s. dillərdə qəzet nəşr edilirdi. (QAZAXISTAN)

* * *

Özbəkistanda əlyazma kitablarının yaranması IX – X əsrlərin sonuna təsadüf edir. Buxarada mədəni həyatın, elmin inkişafa başlaması, orijinal əsərlərlə bərabər, fəlsəfə, riyaziyyat, tibb və s. elmlər üzrə yunan alimlərinin əsərlərinin tərcümələrinin meydana çıxması ilə də özünü göstərirdi. Samanidlərin əlyazma kitabları ayrı-ayrı zalarda elm sahələri üzrə düzülürdü. Zalı ortasında xüsusi yerdə isə orada olan əlyazmaların siyahısı saxlanılırdı.

Orta Asiya ərazisində yerləşən (Türküstanda) Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan və Türkmənistanda ilk mətbəə 1868-ci ildə Daşkənddə işə başlamışdır. 1869-cu ildə burada ikinci mətbəə açılmışdır. Bu ikinci mətbəə «Türküstan xəbərləri» («Туркестанские ведомости») qəzetini – Orta Asiyada ilk dövrü nəşri buraxmaq üçün təşkil edilmişdir. Mətbəədə rus şriftlərindən əlavə, ərəb şrifti də olmuşdur. Ərəb şriftindən «Türküstan xəbərləri» qəzetinə özbək və qazax dillərində əlavə kimi buraxılan nəşrdə istifadə edilirdi. 1871-ci ildə mətbəədə Orta Asiyada ilk çap kitabı – «Orta Asiya ölkələri və rus Türküstanı haqqında materiallar məcmuəsi» nəşr edildi. Burada Ş.İbrahimovun tərtib etdiyi «Təqvim»də (özbək dilində ilk çap kitabı) 1871-ci ildə çap olundu.

Orta Asiyada ilk litoqrafiyanın əsası 1874-cü ildə Xivə şəhərində qoyulmuşdur. 1880-ci ildə bu litoqrafiyada özbək dilində Ə.Nəvainin «Xəmsə»si çap edilmişdir. Rus taciri S.İ.Laxtin tərəfindən də Daşkənddə litoqrafiya açılmışdır.

1913-cü ildə Türküstanda yerli əhalinin dilində 56 adda kitab 118 min nüsxə ilə (ümumi tirajla) nəşr edilib. Bu 56 adda kitabdən

37-si 86 min nüsxə ilə özbək dilində buraxılmışdır. 1918-ci ildə Türkünstanın poliqrafiya müəssisələri milliləşdirildi. Həmin ildə Xalq Maarif Komissarlığında nəşriyyat şöbəsi təşkil edildi. Türkünstan MİK-də fəaliyyətə başlayan nəşriyyat şöbəsi və Mətbuat bürosu yerli əhalinin dilində siyasi ədəbiyyat buraxmağa başladı. 1920-ci ildə Daşkənddə Türkünstan Dövlət Nəşriyyatı təşkil olundu. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün idarə və müəssisələrin nəşriyyatları Türkünstan Dövlət Nəşriyyatının tabeçiliyinə verildi. Bu nəşriyyatda əsasən təbliğat – təsviqat xarakterli ədəbiyyat, Marksizm – Leninizm klassiklərinin əsərləri və dərsliklər buraxıldı.

1921-ci ildə Daşkənddə Türkünstan Xalq Maarif Komissarlığında qırğız, tacik, türkmən və özbəklərin nümayəndələrindən ibarət xüsusi Komissiya təşkil edildi. Bu komissiya Orta Asiya xalqlarının dillərində məktəblər üçün dərslikləri çap etməyi təşkil etməliydi. 1921 – 24-cü illərdə Türkünstan SSR-də 1184 adda 3 mln. nüsxə kitab nəşr edilmişdir. 1924 – 25-ci illərdə Türkünstan ayrı-ayrı müttəfiq və muxtar respublikalara – Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan SSR-ə ayrılır. 1925-ci ildə Orta Asiya Dövlət Nəşriyyatının bazası əsasında Özbəkistan SSR-in Dövlət Nəşriyyatı yaradılır. Bu, Özbəkistanın ilk universal nəşriyyatı idi.

1930-cu illərdə nəşriyyatlar yenidən təşkil edilir, ixtisaslaşmış və universal nəşriyyatlar fəaliyyət göstərməyə başlayır. 1930-cu illərin axırında Özbəkistanda aşağıdakı nəşriyyatlar fəaliyyət göstərmişdir: Partiya ədəbiyyatı nəşriyyatı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, Tədris-pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı, Sosial-iqtisadi ədəbiyyat nəşriyyatı, Dövlət Texniki ədəbiyyat nəşriyyatı, Dövlət Uşaqgəncnəşr, Dövlət kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı, Musiqi ədəbiyyatı nəşriyyatı və s. Bu nəşriyyatlar 1940-cı ildə 1,2 min addan çox kitabı 11,2 mln. nüsxəyə yaxın ümumi tirajla nəşr etmişlər.

1941 – 1945-ci illərdə Özbəkistanda bütün nəşriyyatlar bir nəşriyyata – Dövlət Nəşriyyatına birləşdirilir. Beləliklə də kitab nəşri çox aşağı səviyyəyə enir.

1950-ci illərdə yenidən bir sıra nəşriyyatlar: Tədris-pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı (1950), Dövlət Bədii ədəbiyyat nəşriyyatı (1957), Tibb ədəbiyyatı nəşriyyatı (1959), Uşaq – gənclik nəşriyyatı (1960) təşkil edilir. Qaraqalpaqda da kitab nəşri yaradılır. 1963-cü ildə Özbəkistan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Mətbuat Komitəsi təşkil olunur. Bu komitə 1978-ci ildən Özbəkistan Dövlət Nəşriyyat

– Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsi, 1992-ci ildən isə Özbəkistan Mətbuat Komitəsi adı ilə fəaliyyət göstərir.

1950 – 1980-ci illərdə müxtəlif elm sahələri üzrə, xüsusilə ictimai-siyasi kitabın nəşri geniş miqdarda yayılmışdır. Milli bədii ədəbiyyatın nəşri də artmışdır. Bu dövrdə Ə.Nəvainin, (15 cildlə) Q.Qulamın, A.Qəhhar, K.Yaşen, Aybek, Həmzə, Şeyxzadə, Mirtemir və başqalarının əsərləri kütləvi tirajla nəşr edilir.

✓ Rus və dünya klassik yazıçılarının əsərləri özbək dilinə tərcümə olunaraq buraxılır. 1971 – 81-ci illərdə Özbəkistanın universal ensiklopediyası 14 cildlə buraxılmışdır ✓

1980-ci ildə Özbəkistanda 2169 adda kitab və kitabça 34633,3 min nüsxə ilə, 281 adda qəzet (illik tirajı) 895996 min nüsxə, 83 adda jurnal (birdəfəlik tirajı) 6361 min nüsxə ilə buraxılmışdır. Respublika qəzetləri: özbək dilində – «Sovet Uzbekistoni» («Sovet Özbəkistanı») (1918), «Yoşleninçi» («Gənc Leninçi», 1925), «Ukituvçılar qəzeti» («Müəllim qəzeti», 1931); rus dilində «Pravda vostoka» (1917), «Komsomoles Uzbekistana» (1926) və s. nəşr edilmişdir.

1990-cı illərdə Özbəkistanda kitab nəşri işini yaxşılaşdırmaq üçün nəşriyyatlar yenidən təşkil edildi, bütün vilayətlərdə mətbuat idarələri yaradıldı. Bu dövrdən dövlət nəşriyyatları: «Uzbekiston», «Ukituvçi», Q.Qulam adına Ədəbiyyat və incəsənət nəşriyyatı «Çulpon», «Yazıçı», «Abdulla Qədr adına Xalqrsı nəşriyyatı», «Mehnat», «Fan», «İbn Sino» («İbn Sina»), «Şərq», «Özbəkistan Milli Ensiklopediyası» və digəri öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirməyə başladılar.

Özbəkistanda kitab tərtibatının tarixi XV – XVI əsrlərə təsadüf edir. K.Behzadın, Herat rəssamlıq məktəbinin təsiri özbək kitabında dərin izlər buraxmışdır. XVI – XVII əsrlərin görkəmli xəttatları, rəssamları, miniatürçüləri özbək kitabının bədii tərtibatının əsas yaradıcıları olmuşlar. Səmərqənddə Məhəmməd Murad, Xoca Məhəmməd çox məşhur olmuşlar. XIX əsrə qədər Özbəkistanda kitab tərtibatında miniatür sənətinin ənənələri mövcud olmuşdur. Görkəmli xəttatlardan xivəli Xudaybergen, Devanov, Buxaralı Domullo Bobobeyin əlyazma kitab tərtibatında xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə 60-cı illərdə bir sıra görkəmli rəssamlar V.Q.Akudin, K.Bəşərov, A.Bobrov, L.İ.Davats, V.O.

Apuxtan, A.İ.Kiva, U.Y.Qabdalilov, N.A.Vzenkonskaya, Q.S. Saydullayev, E.İ.İshakov, T.Y.Məhəmmədov və başqaları kitab qrafikası sahəsində geniş fəaliyyət göstərmişlər.

Özbəkistanda poliqrafiya sənayesi də müəyyən qədər inkişaf etmişdir. 1934-cü ildə Özbəkistanda 50 mətbəə fəaliyyət göstərib. Həmin ildə Daşkənddə iri poliqrafiya kombinatı tikilir. 1992-ci ildə Özbəkistanda 120 poliqrafiya müəssisəsi işləmişdir. Bunların içərisində Daşkənd Poliqrafiya Kombinatı, rəngli çap fabriki, Yangül kitab fabriki, Daşkənd kitab – jurnal fabriki əsas yer tutur.

§ 8. TÜRKİYƏDƏ (OSMANLI İMPERİYASINDA) KİTAB

Bu mövzunu aşağıdakı suallar əsasında öyrənmək məqsəduyğundur:

- 1) tarixi, iqtisadi, mədəni şərait və kitab.
- 2) əlyazma kitabının yaranması, istehsalı və yayılması.
- 3) əlyazma kitabının mövzusu və məzmunu.
- 4) əlyazma kitabının bədii tərtibatı məsələləri.
- 5) Osmanlı imperiyasında kitab çapının meydana gəlməsi və yayılması.
- 6) XIX əsrdə kitabın mövzusu və məzmunu.
- 7) mətbəələrin fəaliyyətinin təhlili.
- 8) XX əsrdə Türkiyədə kitabçılıq işi.
- 9) iri nəşriyyatların yaranması və fəaliyyəti.
- 10) müasir dövrdə Türkiyədə kitabçılıq işi.

Türkiyə Qərbi Asiyada və Avropanın cənub – şərq kənarında yerləşən qədim dövlət kimi tanınmışdır. Əhalinin 97% – türklərdən ibarət olmasına baxmayaraq, Türkiyədə kürdlər, ərəblər, çərkəzlər, adıgeylər, ubıxlar, çeçenlər, osetinlər və digər Qafqaz xalqları da yaşayır. Eyni zamanda burada lazlar, gürcülər, azərbaycanlılar, türkmənlər, bolqarlar, albanlar, ermənilər, yəhudilər və yunanlar da yaşayır, Türkiyənin mədəni, elmi həyatında fəal iştirak edirlər.

Türkiyə dövlətinin yarandığı Kiçik Asiya – Anadolu (yun. Anatole – Şərq deməkdir) ərazisi qədim zamanlarda və erkən orta əsrlərdə bir sıra dövlətlərin tərkibində olmuşdur (Hett dövləti, Lidilya, Midiya, Əhəmənilər dövləti, Makedoniyalı İskəndərin imperiya-

sı, Selevkilər dövləti, Pont padşahlığı, Perqam padşahlığı, Qədim Roma, Bizans və s.).

Roma, Bizans, Çin, ərəb, İran və erməni mənbələrinə görə, qədim türk tayfalarının ilk dəstələrinin Altay dağları ətəklərindən köçüb Kiçik Asiyaya gəlməsi hələ III – IV əsrlərə aiddir. Türklərin Kiçik Asiyada kütləvi halda məskunlaşması XI əsrin 70-ci illərinə aiddir.

1230 il mövcud olmuş vahid Səlcuqilər dövlətinin yerində ayrı-ayrı feodal bəylikləri yarandı. Osmanlı bəylərinin banisi Osman bəy 1299-cu ildə Osmanlı dövlətini yaratdı. Bundan sonra səlcuqilər Osmanlı türkləri adlanmağa başladı. Osmanlı dövləti 150 il ərzində Balkan xalqlarını (bolqarlar, serblər, makedoniyalılar, frakiyalılar və başqaları) özünə tabe edə bildi. 1444 və 1448-ci illərdə Sultan II Murad (1421 – 1451) səlibçiləri məğlub etdi, onun oğlu II Mehmet (1451 – 81) 1453-cü il mayın 29-da Konstantinopolu tutdu, Bizans imperiyası süqut etdi. Konstantinopol İstanbul adı ilə Osmanlı imperiyasının paytaxtı oldu. I Səlim Yavuz (1512 – 20) və I Süleyman Qanununin (1520 – 66) hakimiyyəti dövründə Osmanlı imperiyasının ərazisi daha da genişləndi.

Belə bir tarixi dövlətdə elm, təhsil, maarif, mədəniyyətin inkişafına da ehtiyac əmələ gəlmişdi. Osmanlı imperiyasında XV – XVI əsrlərdə bir sıra elm sahələri: riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə, tarix, coğrafiya və s. inkişaf etmiş, əlyazma kitabları yaranmağa başlamışdır. İslam dininin tarixinə, Qurana, şəriət məsələlərinə dair daha çox əlyazmalar tərtib edilirdi.

Osmanlı imperiyasında ali müsəlman ruhaniliyi güclü təsir dairəsinə, hətta siyasi hakimiyyətə malik idi. Geniş mədrəsələr şəbəkəsi yaranmış, müderrislər, müftilər, uləmalar alimlər korpusunu təşkil edirdi. Onlar ictimai fikrin və dövlət siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Müsəlman ruhaniliyinin başçısı – müftisi (şeyxülislam). Osmanlı dövlətində böyük vəzirlə bərabər hüquqa malik olurdu və onların hər ikisi demək olar ki, sultan vəzifəsini yerinə yetirirdilər. Böyük vəzir böyük hakimiyyətə, şeyxülislam isə böyük hörmətə və şərəfə malik idi. Bəzi məktəblərdə Quran və onun şərhindən əlavə müsəlman nıqahı məsələləri-fiqh, Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri, məntiq, kəlam elmi, hüsnxətt, xəttatlıq öyrədilirdi. Quran bütün elmlərdən yüksəkdə dururdü və heç bir başqa elmlə müqayisə edilə bilməzdi. XVI əsrin sonunda yalnız

İstanbulda 4857 məbəd, 4495 məscid və onların yanında 515 mədrəsə olmuşdur. Belə bir şəraitdə Qurana, onunla əlaqədar elmlərə, şəriətə və s. çoxlu əlyazmalar tərtib edilir və yayılırdı.

Ümumiyyətlə, əlyazmaların üzünün köçürülməsi, onların hazırlanması üzrə çoxlu kitab yaradıcıları – sənətkarlar yetişmişdi.

Türklərə xəttatlıq sənəti ərəblər, azərbaycanlılar və farslardan keçmişdir və xəttatlıq sənətinin kökləri səlcuqilərin zamanına gedib çıxır. XII əsrin ortalarına qədər türklər yalnız ərəb və fars əlyazmalarını öyrənir və istifadə edirdilər. O dövri türk dövlətlərində, o cümlədən Osmanlı dövlətində ərəb dili elmi dil, fars dili isə əbədi dil, şer, poeziya dili hesab edilirdi. Osmanlı türklərində əlyazma kitabları klassik şerq üslubunda tərtib edilmiş və XV – XVI əsrlərdə özünün yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olmuş, geniş yayılmışdır. Sultan Süleyman Qanuni dövründə müxtəlif elm və bilik sahələrinə, Qurana, islam tarixinə, fiqhə, fəlsəfə və digər sahələrə dair daha çox əlyazma kitabları tərtib edilmişdir.

XVI əsrdə Azərbaycanın xəttatlıq sənəti sahəsində tanınmış bir sıra görkəmli xəttatları Türkiyədə sultanların saraylarında fəaliyyət göstərmişlər: Vəlican Təbrizi, Şahqulu Təbrizi, onun şagirdi Kəmalə Təbrizi, Şah Qasım Təbrizi, Zahir Kəbir Qazızadə və başqaları. Yuxarıda adı çəkilən xəttatlar I Sultan Səlimin sarayında böyük hörmətə sahib olmuşlar.

Ümumiyyətlə, Azərbaycandan Türkiyəyə dəvət edilmiş 3 min seçmə kitab yaradıcı sənətkarının hər birinə 50 qızıl pul verilmişdir. Bu cür xəttatların böyük əksəriyyəti Təbriz, Herat rəssamlıq məktəblərində yetişmiş və dünyanın, xüsusilə Şərqi bir çox ölkələrində əlyazma kitablarının hazırlanmasında fəal iştirak etmişlər.

Sultan sarayında əlyazma kitablarının üzünün köçürülməsi və bəzədilməsi ilə məşhur ərəb, İran, Azərbaycan və türk xəttatları məşğul olur, cildçilər onları cildləyir və bir sıra digər ustalar əlyazma kitablarının hazırlanmasında iştirak edirdilər. Bunların içərisində ən məşhurlarını – Qasimbəyi, Mehmet Şerifi, Müzəffər Əlini, Reyhanidə Əhməd Karahisarini və başqalarını qeyd etmək olar. Onların gözəl təliq xətti ilə üzünü köçürdükləri əlyazmaları xüsusilə diqqətəlayiqdir. Onlar əsasən dini kitabların: Quran, onun təfsiri, Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri, fiqh, lüğətlər, ərəb qrammatikası və məntiqi üzrə və s. əlyazmaların üzünü köçürdülər.

Bunu Şahzadə Mehmetin kitabxanasının fondunun tərkibi təsdiq edir. Məsələn, həmin kitabxanada toplanmış 130 kitabdan 27 nüsxəsi Qurana, 7 nüsxəsi onun təfsirinə, 11-i Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərinə, 13 kitab fiqhə, 14 kitab məntiqə, 13 kitab ritorikaya, 8-i ərəb qrammatikasına, 9-u lügətə və s. aid idi. XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasında yalnız kitab üzü köçürənlərin sayı 15000 nəfərə çatmışdı.

Kitab üzü köçürənlərin əksəriyyəti dini təhsil almış, klassik ərəb və dini ədəbiyyatı yaxşı bilən, xəttatlıq sənətini ərəb və İran xəttatlarından öyrənmiş şəxslər idi. Bunların içərisində mollalar, Allahı mədh edənlər, tarixçilər və şairlər də çox olurdu. Onlar ərəb və fars dilini, qrammatikasını da gözəl bilirdilər.

Xəttatlıq sənəti Türkiyədə çox yüksək inkişaf etmişdi. Xəttatlar nəinki əlyazma kitablarını, həmçinin sarayların və məscidlərin divarlarını bəzəyir, Qurandan və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən kəlamlar həkk edirdilər. Sultanlar və hökmdarlar, ümumiyyətlə, hamı xəttatlara çox böyük hörmət və ehtiram göstərirdilər.

Xəttat hazırlayan xüsusi məktəblər mövcud olmuşdur. Məsələn, Dərviş Əli, Syelcüzadə, Hafiz Osman, Çiniczadə məktəbləri çox məşhur olmuşdur. Ən çox yayılmış xəttlər: süls, nəsx, reyhani, rıq və divani olmuşdur.

Xəttatlar xüsusi şirkətdə birləşirdilər. Onların xüsusi nizamnamələri var idi. Bu nizamnamə onların maraq və mənafeələrini müdafiə edirdi. Xəttatlar kitab ticarətçilərinin, səhhafların (cildçilərin) şirkətləri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir, onların sifarişlərini yerinə yetirirdilər. Osmanlı imperiyasının bir çox böyük şəhərlərində səhhaflar da kitab ticarəti ilə məşğul olurdular. Onların küçələrdə xüsusi yerləri var idi. Kitab köşklərinin yanında, kitab üzü köçürənlərin, bəzəkçilərin, cildçilərin, mürəkkəb hazırlayan ustaların, qələm hazırlayan, kağız satanların və kitabçılıq işinin digər ustalarının və sənətkarların emalatxanaları və s. olurdu. Kitab ticarətinin ən böyük mərkəzi İstanbul şəhəri hesab edilirdi. Məşhur türk səyahətçisi Evliyə Çələbinin (1611 – 1681) verdiyi məlumata görə XVII əsrdə paytaxtda 50 kitab köşkü ticarət edirdi. Evliyə Çələbinin hesablamasına görə, həmin dövrdə İstanbulda 10 cildçi emalatxanası olub və burada 300 cildçi çalışıb. Həmin dövrün gərkəmli cildçilərindən Üsküdərelə Əli, Səncəktar,

Razhardlızadə, Yəhya Emin, Səkə İsmayıl, Karamanlı Həsən, Yasarızadə, Hımhım Arif, Şışman Əziz, Solak Sinan və başqalarını göstərmək olar.

Bu dövrdə əlyazma kitablarının hazırlanması və tərtibatı çox yüksək səviyyəyə çatmışdı. Bu sənətlə məşğul olanlar gözəl əlyazmaları ilə avropalıları heyrətə gətirirdi. İstanbulda fəaliyyət göstərən fransız səfiri Markiz Nuentel qeyd edirdi ki, əlyazmaların bəzədilməsi özünün çox təkmilləşmiş mərhələsinə çatmış, sahələr qızıl fonunda, minlərlə bitkilər, heyvanlarla zənginləşdirilir, flora və faunanın fantastikası göz oxşayırdı.

Zənnimizcə, əlyazma kitabının belə yüksək səviyyədə inkişafı, kitabçılıq işinin inkişafını genişləndirmişdir. Digər tərəfdən, mətbəə üsulu ilə kitab çapını Türkiyədə gecikdirən yeganə, başlıca amillərdən biri əlyazma kitabının yüksək inkişaf etməsi olmuşdur.

O dövrdə kağız emal edilməmiş halda İtaliyadan gətirilirdi. Onun emalı İstanbulda həyata keçirilirdi. XVII əsrdən fransız və ingilislər türk əlyazma kitabının Avropaya gətirilməsinə xüsusi maraq göstərmiş, kolleksiyalar yaratmışlar. Parisdə kral kitabxanalarında, Britaniya muzeyində çoxlu türk əlyazma kitabları toplanmışdı. XVIII əsrdə bu iş daha da genişlənmişdi. Bu amil də Türkiyədə kitab çapını müəyyən qədər gecikdirmişdi.

Belə bir fikir də mövcuddur ki, türklər özləri kitab çapına xüsusi maraq göstərməmişlər. Hətta, bu üsul, yəni "kitab çapı həyata keçirilərsə, çoxlu pis və yararsız kitabların buraxılması ilə adamların beyinləri dumanlanır" kimi fikirlər də elmə məlumdur.

Osmanlı imperiyasında XIII əsrdən inkişafa başlayan xəttatlıq sənəti əlyazma kitablarının yaradılması və yayılması XIX əsrə qədər davam etmişdir. Ayrı-ayrı elm sahələri üzrə əsərlər meydana gəlmiş və əlyazmalar formasında tərtib edilmiş, yayılmış və istifadə olunmuşdur. İlk yazılı abidələr XIII əsrə aiddir. Yazıda 1928-ci ilədək ərəb əlifbasından istifadə edilirdi. 1928-ci ildən əlifba latın qrafikasına əsaslanır.

Hələ XV əsrin I yarısında riyaziyyatçı və astronom Qazızadə Rumi, məntiq və tibb sahəsində tanınmış Paşa Aydın, coğrafiyaşünas Əli Əbdülrəhman və Uluqbəyin tələbəsi, riyaziyyatçı və astronom Əli Quşçinin əsərlərinin əlyazmaları geniş yayılmışdır. Admiral Piri Rəis dünyanın xəritəsini və dəniz atlasını ("Bəhriyyə") tərtib etdi. Sidi Əli Rəis, Əli Əkbər, Xətay Mehmat Aşiq və

başqalarının qiymətli əsərləri meydana gəldi. XVII əsrdə Katib Çələbinin və Evliya Çələbinin əsərləri dünya şöhrəti qazandı.

XIV – XVIII əsrlərdə Türkiyədə fəlsəfə orta əsr müsəlman fəlsəfəsinin, xüsusən İbn-əl Ərəbinin, Qəzali və İbn Rüşdün, eləcə də Yunus İmrənin əsərlərinin təsiri ilə inkişaf etmişdir. Bədrəddin Simavinin (? – 1420) əsərlərinin əlyazmaları yayılırdı.

Tarix üzrə İbn Kamal, Sadəddin, Münəccimbaşı və başqalarının əsərlərinin əlyazmaları məşhur idi.

XV əsrdən başlayaraq türk miniatür sənəti inkişaf edir, zəngin miniatürlü əlyazmalar hazırlanır ("Surnamə", 1582, "Hünərnəmə" 1584 – 87; və s.). Bu dövrdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən azərbaycanlı rəssam-xəttatlar Vəlican Təbrizi, Şahqulu Nəqqaş və başqaları türk miniatür sənətinin və əlyazmalarının formalaşmasına təsir göstərmişlər.

Osmanlı imperiyasında orta əsrlərdə əlyazma kitabının yüksək inkişaf etməsinə baxmayaraq, bu, artıq əhalinin kitaba olan tələbatını ödəmirdi. Təsədüfi deyildir ki, Sultan III Murad (1574 – 1595) 1587-ci ildə verdiyi fərmana əsasən iki italyalı tacirə Romada ərəb, türk və fars dillərində çap edilmiş kitabları Türkiyəyə gətirməyə və Osmanlı imperiyasının ərazisində satmağa icazə verilirdi. Sultan III Muradın bu fərmanının mətni 1594-cü ildə İtaliyada Mediçi mətbəəsində çap edilmiş, "Evklidin elementlər həndəsəsi" adlı kitabının əvvəlində dərc olunmuşdur. Bu kitab Məhəmməd Nəsirəddin Tusi tərəfindən yaradıcı şəkildə işlənərək ərəb dilinə tərcümə edilmiş və məşhurlaşmış ilk elmi kitablardan biri hesab edilir. Bu faktın özü onu göstərdi ki, artıq türklər kitab çapına əhəmiyyət verirdilər. Tarixçi İbrahim Peçevi (1574 – 1649) də ("Türkiyə tarixi" 2 cildə kitabının müəllifi) Avropada kitab çapının meydana gəldiyini və geniş yayıldığını Türkiyə elmi ictimaiyyətinə çatdırıb bildirmişdir.

Osmanlı imperiyasının ərazisində XV – XVII əsrlərdə müxtəlif xalqların nümayəndələri mətbəələr təşkil edərək kitablar çap etmişlər. 1494 – 1495-ci illərdə İstanbulda David və Samuel Nahmiasi qardaşlarının yəhudi mətbəəsi, 1495-ci ildə Salonikidə digər yəhudi mətbəəsi, 1567-ci ildə İstanbulda ilk erməni mətbəəsi, 1627-ci ildə İstanbulda patriarx Kiril Lukarsonun ilk yunan mətbəəsi, 1706-cı ildə Aleppo şəhərində patriarx IV Antioxi Afanasi ilk ərəb mətbəəsinin əsasını qoyub və s.

Osmanlı imperiyasının ərazisində XVI – XVII əsrlərdə ərəb şrifti ilə kitab çapı nisbətən geniş miqyas almışdı. Hələ 1516-cı ildə Genuyada dörd dildə – (ərəb, yəhudi, xaldey və yunan) Luqastino Custianonun şərhli ilə Zəbur kitabı ərəb şrifti ilə çapdan buraxılıb. Zəbur kitabının çapçısı Paulus Porrus olmuşdur. Bu müqəddəs Zəbur kitabı alim-poliqlot Auqustino Custianonun (1470 – 1536) vəsaiti hesabına buraxılıb. Kitab qara və qırmızı şriftlə, 220 vərəq həcmində, 2000 nüsxə ilə (50 nüsxəsi perqamendə) çap edilib. 1518-ci ildə Quran ərəb dilində məşhur çapçı Breişa Paqanini tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Roma şərq mətbələri sırasında XVI əsrin sonunda fəaliyyət göstərən ən məşhur mətbəə kardinal Ferdinand Mediçiyə (1587 – 1609) məxsus olmuşdu. Onun Şərq əlyazmaları kolleksiyaları dünyada ən böyük kolleksiya hesab edilirdi. F.Mediçi mətbəənin saxlanması 40.000 ekyu xərclənmişdi. Mediçinin mətbəəsində 1591-ci ildə latın dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmiş İncil çapdan buraxılmışdı.

Mediçinin mətbəəsinə məşhur şərqşünas Jan Batist Raymondi (1540 – 1610) başılıq etmiş, öz mətbəəsində çap etmək üçün ərəb alimlərinin əsərlərinin seçilməsində müstəsna rol oynamışdır. Raymondinin mühüm nəşrlərindən biri heç şübhəsiz ki, 1593-cü ildə çap edilmiş Əli ibn-Sinanın "Tibb elminin qanunları" hesab edilir. Bu nadir nəşrdən Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin kitabxanasında var. Böyük formata malik olan bu nəşr, olduqca gözəl cildi ilə diqqətəlayiqdir. Ferdinand Mediçi Toskanın böyük hersoqu titulunu aldığına görə Florensiyaya gəlir və mətbəəni də özü ilə Romadan ora gətirir. Bundan sonra mətbəənin fəaliyyəti zəifləyib. 1609-cu ildə mətbəənin sahibi kardinal Ferdinand Medici vəfat edir. 5 il sonra isə mətbəənin direktoru Raymondi vəfat edir. XVII əsrin birinci yarısında Romada ərəb şriftləri ilə kitablar Savari de Brev mətbəəsində çap edilmişdir. 1615-ci ildə Savari de Brev Misirdə baş konsul təyin edilir. Bununla əlaqədar olaraq özünün mətbəəsini Parisə gətirir və beləliklə də, Fransada ərəb şriftləri ilə kitab çapının əsasını qoymuş olur. Onun iki suriyalı köməkçisi mətbəə ilə birlikdə İtaliyadan Fransaya gəlir. 1615-ci ildə onlar Parisdə fransız və türk dillərində Fransa və Türkiyə arasında bağlanmış müqavilənin mətnini çap etmişlər. Bu türk dilində ərəb şrifti ilə çap edilmiş birinci, ilk çap mətni idi. 1616-cı ildə həmin iki

seriyalı de Brev mətbəəsində ərəb qrammatikasını çapdan buraxmışlar. 1627-ci ildə Savari de Brev vəfat edir, onun varisləri isə şərq şriftini ingilislərə və hollandiyalılara çatmışlar.

XVII – XVIII əsrlərdə türk kitabı ərəb şrifti ilə Avropanın bir sıra ölkələrində (Hollandiya, Fransa, Almaniya, İngiltərə və s.) də çap edilib yayılmışdı. 1700-cü ildə Berlində 4 dildə (ərəb, fars, türk və latın) Quranın birinci surəsi çap edilib. Qurandan belə bir hissə 1707-ci ildə Frankfurt-Maynda nəşr edilib. 3 cildlik türk-ərəb-fars lüğətini Fransua Menninski (1623 – 1698) 1680-ci ildə çapdan buraxmışdır. 1776-cı ildə Peterburq Elmlər Akademiyasının mətbəəsində Xoldermanın "Türk qrammatikası" çapdan buraxılıb.

Avropa ordusu ilə Osmanlı imperiyasının ordusunun 16 illik müharibəsi türk ordusuna baha başa gəldi. 1699-cu ildə bu müharibə Karlovisk sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Bu müqaviləyə görə, Türkiyə Mərkəzi Macarıstan, Transilvani, Slavoni, sağ sahil Ukraynası, Azov və bir neçə qalalardan məhrum oldu. Böyük vəzir İbrahim paşa Nevşehrli dövrü (1718 – 1730) Osmanlı dövlətinin tarixində nisbətən sakitlik dövrü hesab edilir. Sultan III Əhməd (1703 – 1730) dövründə İbrahim paşa onun qızı ilə evlənir və böyük vəzir olur. O, böyük vəzirlik fəaliyyətinə Avstriya və Venesiya sülh müqaviləsi (1718) ilə başlamışdı. 1719-cu ildə kitabxana üçün xüsusi bina tikilir. Bu işdə xüsusi xidməti olan İbrahim paşa eyni zamanda tarixi, ədəbiyyatı və poeziyanı çox sevirdi. Güzəl binaya malik olan bu kitabxanada şərq əlyazmalarının kolleksiyası toplanmışdı. 1725-ci ildə İbrahim paşa İstanbulda keramika və parça istehsalı üzrə manufaktura yaradılmasının da təşəbbüsçüsü olmuşdur. Onun ətrafında dövrün məşhur şairləri, tarixçiləri, musiqiçiləri, xəttatları (o, özü də xəttat olub) toplanmışdı. İbrahim paşa elm və incəsənətin hərtərəfli inkişafına yardım etmişdir. O, ərəb, fars və yunan dillərindən türk dilinə tərcümə etmək üçün xüsusi komissiya yaratmışdı. 25 nəfərdən ibarət olan bu komissiyanın tərkibində Seyid, Vehbi, Nafi, Nədim Əhməd kimi şairlər, Rəşid, İsmayıl Asim kimi tarixçilər fəaliyyət göstərmişlər. Onlar tərəfindən Ayninin (Bədrəddin Mahmud 1451-ci ildə vəfat edib) 24 cildlik tarix əsərini ərəb dilindən, Xandəmirin "Həbib üs-süer" (tarix) əsərini fars dilindən, Mövləvi Əhməd Dədənin "Cəmi-əl-dövlə" adlı ümumi tarix kitabını ərəb dilindən türk dilinə tərcümə etmişlər. Mövləvi Əhməd Dədənin "Cəmi-əl-dövlə"sini şair Nədim tərcümə

etmişdir. Bu tərcümə türk dilində "Səhəif-ül-əxbar" adı ilə (üç cildə) məşhurdur. Böyük vəzirin göstərişi, sərəncamı ilə Aristotelin "Fizika" əsəri yunan dilindən ərəb dilinə Əsəd əfəndi və Spandonoglu tərəfindən tərcümə edilmişdir. İbrahim paşa Səid Mehmet əfəndinin Fransadan qayıtdıqdan sonra mətbəə açmaq təşəbbüsünü bəyənir.¹ O, türk, ərəb və fars dillərində kitab çap etməyin zəruri olduğunu dərk etmiş, mətbəə üsulu ilə kitab çapının böyük üstünlüklərə malik olduğunu, elmin, mədəniyyətin, incəsənətin və maarifin inkişafında kitabın böyük rolunu yüksək qiymətləndirmişdi. İbrahim paşa Səid əfəndinin Konstantinopolda ilk türk mətbəəsini açmaq ideyasını bəyənir və bu ideyanın həyata keçirilməsinə hərtərəfli yardım edir. Səid Mehmed əfəndi İbrahim Mütəfərriki ilə əlaqə yaradır. İbrahim Mütəfərrikinin bu sahədə müəyyən təcrübəsi var idi. 1719-cu ildə o, Mərmərə dənizinin xəritəsini çap etmişdir. Xəritənin klışesində bu sözlər yazılıb: "Mənim qadir əfəndim, əgər Sizin fərman olsa, xəritə daha böyük ölçüdə ola bilər (1132 [1719])". Bu yazıya əsasən belə bir fikir yürütmək olar ki, bu xəritə böyük vəzir İbrahim Nevşehirliyə çatdırılıbmış. Bundan əlavə, 1724-cü ildə İbrahim Mütəfərriri Qara dənizin xəritəsini çap etmişdi. Səid əfəndi təsiredici və görkəmli dövlət xadimi olmaqla yanaşı, pul vəsaitinə də malik idi. 1724-cü ildə İbrahim Mütəfərrik və Səid əfəndi kitab çapını həyata keçirmək üçün plan hazırlamışdılar. İctimai rəy qazanmaq, sultanı kitab çapının üstünlüklərinə inandırmaq, şeyxülislamın razılığını almaq və s. üçün İbrahim Mütəfərriki mətbəə üsulu ilə kitab çapının dövlət üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edəcək xüsusi sənəd hazırlamış və əvvəlcədən onu yaxşı tanıyan böyük vəzir İbrahim paşa Nevşehirliyə təqdim etmişdir. Bu sənəd "Vesilet-ut-tibaa" ("Kitab çapı üsulu") adlanır. İbrahim Mütəfərriki bu sənəddə kitab çapının elmin, mədəniyyətin, maarifin inkişafında, ümumiyyətlə, dövlətin möhkəmləndirilməsində müstəsna rola malik olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırılmış, öz fikirlərini 4 müddədə qruplaşdırmışdır. Mətbəə üsulu ilə kitab nəşrinin üstünlüklərini aşağıdakılar təsdiqləyir:

¹ Səid Mehmet əfəndi bir sıra diplomatik tapşırıqları yerinə yetirib. 1739-cu ildə Avstriya ilə sərhədləri müəyyənləşdirən komissiyaya başçılıq etmiş, 1741-ci ildə Fransada səfir, mətbuatın mühafizəçisi, Misirin canişini, 1755-ci ildə böyük vəzir və s. olmuşdur.

1. O, tarix, astronomiya, fəlsəfə, həndəsə, habelə lüğət üzrə faydalı kitabların miqdarını artırmağa imkan verir. Axırncı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Elm və incəsənətə aid ərəb dilində yazılmış bir çox qiymətli əsərlər oxucular üçün olduqca faydalıdır.

2. Xalqın təlim və maarifinə imkan verən, kömək edən çoxlu qiymətli əsərləri məhz kitab çapı vasitəsilə yenidən həyata qaytarmaq mümkündür.

3. Çap kitablarının bütün nüsxələri əsasən səhvlərdən azad olur, uzun ömürlüdür, nəm və digər amillərin əlyazmalarla müqayisədə çap kitabının mətnlərinə, ümumiyyətlə, bütün nəşrlərinə mənfi təsiri az olur.

4. Mətbəə üsulu eyni bir əsəri istənilən qədər mütləq dəqiqliklə artırmağa imkan verir. Böyük miqdarda nüsxələrin olması kitabın dəyərini aşağı salır, onu varlı və kasıbın almasına, beləliklə də kitabın yayılmasına müsbət təsir göstərir.

Sonra İbrahim Mütəfərriki çap kitabının istifadə olunmasının əlverişliliyini aydınlaşdırmışdı. İbrahim Mütəfərriki kimdir?

İ. Mütəfərriki Transilvaniyə Koloşvar şəhərində (indiki Rumıniyada Kluj şəhəri) kasıb macar ailəsində doğulub. Onun tərcümeyi-halı haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur. Onun macar adı, dəqiq doğum ili, valideynləri kim olub, Türkiyəyə necə gəlib və s. elmə məlum deyil. Tədqiqatçıların əksəriyyəti təsdiq edirlər ki, İ. Mütəfərriki 1674-cü ildə anadan olub, 18-20 yaşına qədər kalvinizm məktəb – kollecdə təhsil alıb. 1683 – 1699-cu illərdəki Avstriya-türk müharibəsində türklərə əsir düşüb, Konstantinopola gətirilib, qul kimi satılıb. Bir türk onu alır, sonra islamı qəbul edir, müsəlman olur, İbrahim adı alır və azadlığa çıxır. Qısa müddət ərzində islam sahəsində kifayət qədər bilik əldə edir, habelə ərəb, fars və türk dillərini öyrənir. O, "Risaleyi-islam" ("İslam haqqında risalə") adlı kitabça yazmışdır. 1715-ci ildə böyük vəzir Əlipaşa onu məktubla Avstriya imperatorunun yanına göndərmişdi. Onun gedişində məqsəd Türkiyənin Venesiya ilə müharibəsinə Avstriyanın mövqeyini aydınlaşdırmaq olmuşdu. O, orada 4 ay qalıb. Böyük vəzirin məktubunda İbrahim Mütəfərriki adlandırılıb. Deməli, o, artıq sultanın xidmətçisi və mütəfərriki kimi xidmət göstərmişdir. Təxminən 1715-ci ildən o, İbrahim Mütəfərriki adlanmışdır. İ. Mütəfərriki 1717 – 1724-cü illərdə tərcüməçi (macar dili üzrə) vəzifəsində işləmişdir. Aparılan araşdırmalar tədqiq-

qatçılara belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermişdir ki, İ.Mütəfərriki 1674-cü ildə anadan olub, 1690 və yaxud 1691-ci ildə əsir düşüb. İbrahim Mütəfərrikinin vətəni Macarıstanda kitab çapı Kral Matias Korvinin çarlığı dövründə (1458 – 1490) 1473-cü ildə həyata keçirilib. Andre Qess tərəfindən macar dilində çap edilmiş ilk kitab "Macar xronikası"dır. 1539-cu ildə Jan Silvestr tərəfindən Sarvarda mətbəə təşkil edilmiş və latın dilində macar qrammatikası çap edilmişdir. XVII əsrin əvvəllərində bu şəhərdə məşhur çapçı Jan Manlius fəaliyyət göstərmişdi. Mətbəələr Altenburq və Papa şəhərlərində, ən böyük mətbəə isə Bud şəhərində işləmişdi. Transilvaniyə protestant mətbəəsi olmuşdu.

Bələliklə, bu deyilənlərdən aydın olur ki, kitab çapı sənəti ilə İ.Mütəfərrik yaxşı tanış idi. Onun istedadı, əməksevərliyi, böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti bu qeyd etdiyimiz sənət sahəsində özünü daha parlaq şəkildə büruzə verdi. Onun bu sahədə müvəffəqiyyət qazanmasında böyük vəzir İbrahim paşa Nevşehirlinin də xüsusi rolu olmuşdur. İ.Nevşehirli İ.Mütəfərrikini yaxşı tanıdığına görə onun kitab çapının əhəmiyyəti barədə təqdim etdiyi sənədi bəyənmiş, onu din nümayəndələrinin başçısının sərəncamına göndərmişdi. Müfti başda olmaqla bütün ruhanilər bu işin əleyhinə çıxmış, bu ixtiranın müsəlmanlar üçün qorxulu olduğunu xüsusilə qeyd etmişlər. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, böyük vəzirin himayədarlığı, özünün tərəfdaşı Səid əfəndinin mənəvi və maliyyə köməyi İ.Mütəfərrikiyə mətbəəni açmağa, ürəklə bu işə başlamağa əsas olmuşdu. Sultan I Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə (1774 – 1789-cu illər) İbrahim Mütəfərrikin mətbəəsinin bərpası haqqında fərmanında aydın deyilir ki, o polad, dəmir, mis və qurğuşundan şrift tökmüşdü. Aydın olur ki, İ.Mütəfərriki öz həmvətənlərindən zəruri çap avadanlığı əldə etmiş, bir yəhudinin köməyi ilə özü ərəb şriftini tökmüşdü. Böyük vəzir 1727-ci ilin iyul ayında fətva alır. Bundan əlavə, böyük vəzir 6 ən nüfuzlu ulamadan: A.Damadzadə, Mirzəzadə, Abdulla əfəndi, Feyzulla əfəndi, Saleh əfəndi, Dyürri əfəndi, iki hakimdən – Səid Məhəmməd və Mustafa əfəndi, yenə də İstanbulun 5 keçmiş hakimindən yazılı razılıq aldı. Daha sonra əmirlərin başçısı Zeynalabdinin və bir çox digərlərinin də razılığı əldə edilmişdi. Nəhayət, kitab çap etmək üçün fərman 1727-ci ilin iyulunda verildi. İ.Mütəfərriki 16 dekabr 1727-ci ildə ilk türk mətbəəsini işə saldı və ilk çap kitabını –

Vankulunun ərəb-türk lüğətini nəşr etməyə başladı. Kitab çapı haqqında fərmanı Sultan III Murad verdi. Bu lüğət Orta Asiyadan (Sır-Dəryanın şərq hissəsindən) olan Cövhəri Əbu Nəsr İsmayıl bin-Həmmad tərəfindən X əsrdə tərtib edilmişdi. Cövhəri yalnız yüksək səviyyəli dilçi deyil, o həmçinin tanınmış xəttat olmuşdur. Deyilənə görə, o, məşhur xəttat İbn-Müqlədən (886 – 940) geri qalmırmış. Cövherinin lüğəti Sultan III Muradın dövründə məşhur linqvist Mehmed bin Mustafa əl-Vani (1592-ci ildə vəfat edib) tərəfindən tərcümə edilib. O, həmçinin fihhin gözəl bilicisi olub, bu sahədə bir neçə işin müəllifi idi. Türkiyədə bu lüğət «Vankulu lüğəti» kimi məşhurdur. Göründüyü kimi, lüğət tərcüməçinin adı ilə tanınmışdı (o, Van vilayətində doğulub). Lüğət 31 yanvar 1729-cu ildə işıq üzünə görüb. İki cilddən ibarət olub. Birinci cild (24) +666, ikinci cild 756+(12) vərəq həcmində, səhifələrin ölçüsü 325x215 mm. olmuşdur. Hər səhifədə 33 və yaxud 34 sətir, hər iki cildin tirajı 500 nüsxə olub. Lakin İbrahim Mütəfərriki 1734-cü ildə nəşr etdiyi "Nəiminin tarixi" adlı kitabın sonunda məlumat verir ki, lüğətin tirajı 1000 nüsxə olub. İ.Mütəfərrikinin "Üsul-əl-həkim fi nizam əl-ümam" əsərini fransız dilinə tərcümə edən şərqşünas baron Karl Reviski (1737 – 1793) özünün tərcüməsinin girişində kitabın qəşəng şriftlə buraxıldığını qeyd etmişdir. Bunu İsveç alimi Selsius da təsdiq etmişdi. İki cildlik ərəb-türk lüğətinin çapdan buraxılması Türkiyənin mədəni həyatında böyük hadisə idi. Bu nəşr ziyalılar arasında böyük maraq yaradı, lüğətin bütün nüsxələri tezliklə satılıb qurtardı. Təsadüfi deyildir ki, lüğət 1756-cı ildə təkrar nəşr edildi. Vankulunun lüğətinin böyük elmi-tarixi əhəmiyyəti var. Belə ki, lüğətin birinci cildində ilk türk mətbəsinin yaradılmasına aid bütün sənədlər dərc edilmişdir.

Konstantinopolda fransız səfirliyində işləyən İohan Xoldirmanın (1694 – 1730) verdiyi məlumata görə, 1730-cu ildə İ.Mütəfərrikinin mətbəəsində kitab çap etmək üçün 4, xəritə çap etmək üçün isə 2 çap dəzğahı olmuşdur.

Türklərin şərafli keçmiş ənənələrini yaşatmaq və yaymaq məqsədilə İ.Mütəfərriki XVII yüzillikdə ən böyük alim-coğraf hesab edilən Hacı-Xəlifə-katib Çələbinin (1609 – 1658) "Töhfət əl-kibar fi əsfar əl-bihar" ("Dəniz yürüşü haqqında böyük hədiyyə") əsərinin Türkiyədə çox kütləvililiyini nəzərə alaraq onun çap edilməsini zəruri saymışdı. İ.Mütəfərriki həmin əsəri 1729-cu ildə 1000 nüsxə ilə

(qiyməti 3 quruş) çap etmişdi. 1732-ci ildə İ.Mütəfərriki Katib Çələbinin "Cahannamə" ("Dünyanın aynası") əsərini də çapdan buraxmışdı. 1730-cu ildə İ.Mütəfərrikinın mətbəəsi 5 kitab buraxıb. Buraxılmış hər bir kitabın özünün maraqlı tarixi olduğu kimi, Türkiyədə kitab çapı tarixi üçün də əhəmiyyəti böyükdür. Bu kitablardan birincisi "Tarix əl-Hindi əl-Qərbi" ("Tarix hindi Qərbi") (həcmi 3+91 s.) hesab edilir. Bu kitabda zəngin illüstrasiyalar verilib. Ümumiyyətlə, tərtibatı çox gözəldir. İbrahim Mütəfərrikinın çap etdiyi ikinci kitab "Tarixi Teymur-Gürgən" ("Teymurun tarixi") hesab olunur. Bu kitabın müəllifi məşhur ərəb tarixçisi və ədəbiyyatşünası İbn Ərəbşah Əhməd bin Məhəmməddir (1389 – 1450). Kitab 129 səhifə həcmində 500 nüsxə ilə çap edilmiş və 3 quruşa satılmışdır. Üçüncü kitab "Qədim və yeni Misirin tarixi" (1730) adlanır. İki hissədən ibarət olan bu kitab bir cild daxilində verilib. Kitabın birinci hissəsi Misirin Türklərin işğalına qədərki (1516) dövrünü əhatə edir və 65 səhifədən ibarətdir. İkinci hissəsi isə "Yeni Misirin tarixi" adlanır. 1516 – 1629-cu illəri əhatə edir. Bu əsərin müəllifi Süheyli Əhməd bin Həmdəm Kətxudadır (1632-ci ildə vəfat edib). O, canişin Mustafapaşanın yanında Misir divan-xanasının katibi işləmişdir. Ərəb mənbələri əsasında yazılmış bu kitabın da qiyməti 3 quruş, tirajı isə 500 nüsxə olmuşdur. İ.Mütəfərrikinın 1730-cu ildə çap etdiyi dördüncü kitab "Xəlifələrin bağçası", beşinci kitab isə İ.Xoldermanın "Türk qrammatikası"dır.

Osmanlı imperiyasının siyasi, xüsusilə iqtisadi böhranı 1730-cu ildə Patron Xəlilin üsyanı ilə nəticələndi. İ.Mütəfərrikinın mətbəəsi bir ildən artıq işləmədi. Nəhayət, yeni Sultan I Mahmudun icazəsindən sonra İ.Mütəfərrikinın mətbəəsi 1732-ci ildə fəaliyyətə başlamış və çapçının özü tərəfindən yazılmış "Üsul-əl-hikam fi nizam əl-ümmam" ("Xalq quruluşunda müdriqliyin əsası") əsərini çapdan buraxmışdır. İ.Mütəfərrikinın bu əsəri 13 fevral 1732-ci ildə 48 (iki qat) səhifə həcmində 500 nüsxə ilə çap edilib. İ.Mütəfərriki özünün bu kitabında Türkiyənin o dövrlü vəziyyətinin səbəblərinin və ondan çıxmaq yollarını göstərməyə səy göstərmişdir. Katib Çələbinin "Dünyanın aynası" (1732) kitabı İ.Mütəfərrikinın çapdan buraxdığı əhəmiyyətli nəşrlərdən biridir. 3 iyul 1732-ci ildə böyük formatda çap edilmiş, ön söz və mündəricatı nəzərə almasaq (26 s.), 698 səhifə həcmində olan bu nəşr 39 gözəl işlənmiş xəritə və cədvəllərlə təchiz olunmuşdu. Bu kitab coğrafiya üzrə ən əsaslı türk

nəşri hesab edilir. Burada Kopernikin dünya sistemi haqqında, Aristotelin, Ptolemeyin, Tixo-Bragenin astronomiya nəzəriyyələri, müxtəlif həndəsi fiqurlar, qlobus, kompas və ondan istifadə etmək üsulları, göy sferası, günəş və ayın tutulması səbəbləri və s. haqqında geniş danışılır. Burada həmçinin Avropa, Asiya, Afrika, Amerika, Avstraliya, Cənub və Şimal qütbləri, dənizlər, okeanlar, göllər və çaylar, adalar və yarımadalar və s. haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdı. Ancaq bu kitabda əsas və daha geniş məlumatlar Asiyaya, hər şeydən əvvəl, Osmanlı imperiyasının coğrafi xarakteristikasına aid verilmişdi. İ.Mütəfərrikinin bu nəşrini gözəlləşdirən coğrafi xəritələr və cədvəllər böyük maraq doğurur. Sankt-Peterburqda Şərqsünaslıq İnstitutu kitabxanasının fondundakı nüsxədə 40 xəritə, cədvəl və şəkil verilmişdi.

İ.Mütəfərrikinin mətbəəsində cizgiçi və qravvuraçılar: Əhməd əl-Kırımı (Kırımlı Əhməd), Leqrdiç Qalatavalı, İbrahim Topxanavi işləmişdi.

"Cahannüma"nın çapdan buraxılmasını Avropada rəğbətlə qarşıladılar. Bu nəşr haqqında çoxlu, həm də tərifi rəylər dərc edildi. 1781 – 1786-cı illərdə Konstantinopolda yaşamış İtalyan alimi C.Toderini (1728 – 1799) təsdiq edir ki, türklər "Cahannüma"nı İbrahim Əfəndinin çap etdiyi bütün kitablardan yüksək qiymətləndirirdilər. 1784-cü ildə İsveç türkoloqu Norberq (1747 – 1826) "Cahannüma"nı latın dilinə tərcümə etməyə başlamışdı. 1818-ci ildə o həmin əsəri 2 cildə 1200 səhifədə çapdan buraxmışdı. Bu nəşr fransız və alman dilinə tərcümə edilib. "Cahannüma" kitabı alman dilinə İ.Xammer tərəfindən tərcümə edilib. XVIII əsrdə Türkiyənin özündə "Cahannüma" bir sıra müəlliflər üçün əsas mənbə rolunu oynamış, yeni coğrafiya elmi işlərinin, əsərlərinin meydana gəlməsinə təkan vermişdi. "Cahannüma"nın təsiri ilə Parisdə, Haaqada, Belqradda və digər şəhərlərdə müxtəlif dillərdə nəşrlər meydana gəlmişdi. İbrahim Həqqi tərəfindən 1170/1756-cı ildə tərtib edilmiş ilk türk ensiklopedik soruq-məlumat kitabı olan "Mərifətnamə"də də "Cahannüma"dan istifadə edilib. Görkəmli çapçının nəşr etdiyi 17 kitabdən 12-si tarix-coğrafiya mövzusunda aiddir.

İ.Mütəfərrikinin mətbəəsində tarix üzrə çap edilmiş kitablardan iki cildlik "Nəiminin tarixi"ni göstərmək olar. Bu kitab 1734-cü ilin iyununda çapdan buraxılıb. "Nəiminin tarixi"nin hər iki cildi 500

nüsxə ilə çap edilib. Mustafa Nəimi (1655 – 1716) XVIII əsr türk tarixçilərinin ən məşhurlarından biri hesab edilir. Onun əsəri Osmanlı imperiyasının tarixi üzrə ən etibarlı mənbələrdən biridir. O, öz əsərində türk sultanlarının 1591 – 1659-cu illərdəki hökmlərini, qərarlarını dövründə baş vermiş hadisələri illər üzrə ardıcılıqla obyektiv şəkildə əhatə etmişdir. "Nəiminin tarixi" buraxıldıqdan sonra 6 il İ.Mütəfərrikinin mətbəəsi fəaliyyət göstərməmişdi. Bu daxili və beynəlxalq şəraitlə əlaqədar olmuşdu. Belə ki, Türkiyə 1723 – 1736-cı illərdə İranla, 1735 – 1739-cu illərdə Rusiya ilə müharibə aparmış, bununla əlaqədar daxildə iqtisadiyyat, maliyyə sahəsində tənəzzül baş vermiş, əhalinin və ordunun vəziyyəti ağırlaşmışdı.

Rusiya ilə müharibə başa çatdıqdan sonra İ.Mütəfərrikinin mətbəəsi öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1741-ci il fevral ayının 17-də "Mehmet Rəşidin tarixi" (üç cildlik) və "İsmayıl Asım Çələbizadənin tarixi" (bir cildlik) çapdan buraxıldı. Bu kitabların müəllifləri professor olub, böyük vəzir İbrahimpaşa Nevşehirlidövründə yüksək dövlət vəzifələri tutmuşdular. Çapçı tarixi mövzuda bir neçə kitabı sonrakı illərdə çapdan buraxıb.

İ.Mütəfərriki öz təşkilatçılıq istedadını kağız fabrikinin yaradılmasında da göstərmişdi. Türkiyədə kağıza böyük tələbat var idi. Kağızın tələbatçıları: kitab üzü köçürənlər, yəhudi, yunan və erməni mətbəələri, dövlət idarələri, ticarət birlikləri və məktəb şagirdləri idi. İ.Mütəfərriki kağız fabrikinin tikilməsinə icazə almaq üçün böyük vəzir Həkimioğlu Əlipaşaya (1742 – 1743) müraciət etmiş və bu müraciətinə müsbət cavab almışdı. İ.Mütəfərriki çox çalışdıqdan sonra, nəhayət, 1746-cı ilin martında Mərmərə dənizinin sahilində Yalovda kağız fabriki tikilib başa çatmış və fəaliyyətə başlamışdı. Lakin çapçı öz əməyinin bəhrəsini görmədi. Çünki o, 1745-ci ildə 71 yaşında vəfat etmişdi. Göründüyü kimi, İ.Mütəfərriki özünün bütün qüvvəsini və biliyini kitab çapı işinə həsr etmişdi.

1768 – 1774-cü illər rus-türk müharibəsi Türkiyənin məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Sultan I Əbdülhəmid (1774 – 1789) və böyük vəzir Xəlil Həmidpaşa (1782 – 1785) öz hökmlərini illərində ordunun avropalaşdırılmasına tərəfdar çıxdılar. Bu işə kömək məqsədilə onlar mühəndis məktəbinin bərpa edilməsini də zəruri saydılar. Bu məktəb müxtəlif sahələrə, xüsusilə riyaziyyata dair kitabların türk dilinə tərcüməsini və nəşr edilməsini qarşıya qoydu. Hərbi sənət üzrə kitablar da türk dilinə tərcümə edilirdi. Bu vəziyyət kitab

çapını yenidən bərpa etməyi tələb edirdi. Odur ki, Sultan I Əbdülhəmid 1784-cü il martın 11-də kitab çap etməyə icazə verən fərmanını verdi. 1784-cü il mayın 4-də İ.Mütəfərrikinın şrifti əsasında, iki çap dəzgahı ilə mətbəə yenidən fəaliyyətə başladı. Həmin ilin yayında "Sübhi, sam və şakir tarixi" adlı kitab çap edilmişdi. İki cildən ibarət olan bu kitab bir cild içərisində verilib. 1798-ci il martın 4-də Mehmet Rəşidin vəfat etməsi ilə əlaqədar mətbəə bağlanır. İ.Mütəfərriki ilə kitab çapının başlandığı və onun davamçısı Kədi İbrahim və Mehmet Rəşidin fəaliyyəti dövründə uzun fasilələrlə 70 il ərzində Türkiyədə cəmi 23 kitab və onlardan birinin (Vanlı lüğəti) təkrar nəşri çap edilmişdi. İlk çapçının özü 17 əsəri 23 cildə, onun davamçısı Kədi İbrahim bir kitab 2 cildə, Mehmet Rəşid isə 1784 – 1798-ci illərdə 6 əsər çap etmişdi. Bunlardan 13-ü tarix, 1-i coğrafiya, 4-ü hərbi sənəti, 1-i fizika üzrə, 2-si lüğət və 2-si isə qrammatikaya aid olmuşdu. Bu nəşrlərin ümumi tirajı 22-23 min nüsxə təşkil edir. Bu kitablardan əlavə İ.Mütəfərriki 4 coğrafiya xəritəsi – Mərmərə və Qara dənizə, İran və Misirə aid çap etmişdi.

Konstantinopolda M.Rəşidin mətbəəsi ilə bərabər, fransız səfirliyində kiçik bir mətbəə də fəaliyyət göstərmişdi. Bu mətbəənin əsasını səfir de Şuazel-Quf (1752 – 1817) qoymuşdu. Bu mətbəədə türk və fransız dillərində kitablar çap edilmişdi. Fransadan səfir tərəfindən çağırılmış J.S.Dizeran mətbəədə çapçı işləmişdi. Səfirliyin yanında mətbəənin yaranmasına səbəb, Türkiyədə mühəndis məktəbində çalışan müəllimlərin əksəriyyətinin Fransadan gəlməsi və fransız dilində türklərə hərbi sənətinin təlimi olmuşdu. Türk dilində tədris vəsaitinə tələbat var idi. Müəllimlərin fransız dilindəki mühazirələri türk dilinə tərcümə edilir və mətbəə üsulu ilə buraxılırdı. 1787-ci ildə səfirliyin mətbəəsində türk dilində ilk kitab çap edildi. Bu fransız hərbi mütəxəssisi, mühəndis məktəbinin müəllimi Laffitt-Klavın (1740 – 1797) "Ordunun döyüş qaydalarının düzülüş prinsipləri" adlı əsəri idi. Həmin mətbəədə buraxılan kitabların miqdarı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Səfirliyin mətbəəsində təxminən 5-6 əsər çap edilmişdi.

1798-ci ildə Napoleon Misiri işğal etdiyi zaman Konstantinopoldakı fransız səfirliyini ingilislər tutur və mətbəəni müsadirə edirlər. Beləliklə də, Türkiyədə fransızların nəşriyyatçılıq fəaliyyəti sona çatır.

Sultan III Səlim zabitlərin, hərbi mühəndislərin və flot komandirlərinin hazırlanmasında elmi-texniki ədəbiyyatın əhəmiyyətini çox yaxşı dərk edirdi. Kitab çapının dayandırılması hərbi məktəblərin zəruri dərslik və vəsaitləri ilə təmin edilməsinə olduqca pis təsir göstərdi. Bu vəziyyəti aydın başa düşən Sultan III Səlim mühəndis məktəbinin nəzdində mətbəənin yaradılmasını və onun başında həmin məktəbin riyaziyyat müəllimi Əbdürrəhman əfəndini qoymağı qərara aldı. Dövlət mətbəənin avadanlığını keçmiş İ. Mütəfərrikinin mətbəəsinin sahibi Rəşid əfəndidən satın almış, yeni yığma şrifti tökülmüşdü. Yeni mətbəə 1796-cı ildə açılmış və "Mühəndisxana mətbəəsi" adlanmışdı. Əbdürrəhim əfəndinin bu mətbəədə buraxdığı ilk kitab Əhməd Asımın tərcümə etdiyi "Burhane Qate" adlı fars-türk lüğətidir. Bu lüğət 1797-ci ildə böyük formatda 863 səhifə həcmində çap edilib. Bu ilk türk çap kitabı idi ki, iki rəngdən istifadə edilib. Həmin ildə Əbdürrəhman əfəndi mətbəədə "Su risaləsi" adlı kitabçanı da çapdan buraxıb. Hafid Aşir-zadənin bu kitabçasında İstanbulda içməli su mənbələri haqqında məlumatlar verilir. 1797-ci ildə, həmçinin uşaqlar üçün ərəb-türk lüğəti çap olunmuşdu. 1798-ci ildə mətbəədə iki kitab, 1802-ci ildə isə Vankulu lüğətinin birinci cildi nəşr edilib. Bu mətbəənin kitaba artan tələbatı ödəmədiyini hiss edən Sultan III Səlim yaxşı təchiz edilmiş avadanlığa malik ikinci mətbəənin açılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu ikinci mətbəə İstanbulun yaxınlığında – Üsküdərdə 1802-ci ildə açıldı və bu mətbəənin də rəhbəri Əbdürrəhim əfəndi oldu. Mühəndis məktəbinin nəzdində olan mətbəə və Üsküdərdə olan mətbəə cəmi 38 adda kitab (təkrar nəşrləri nəzərə almadan) çapdan buraxmışdı. Sultan II Mahmudun dövründə də (1808 – 1839) kitab çapı inkişaf etmişdi. Bu dövrdə yalnız təbii-elmi mövzuda 10 adda kitab buraxılmışdı. 1832-ci ildə İstanbulda üçüncü mətbəə fəaliyyətə başlamışdı. Bu mətbəədə həftəlik qəzet 5000 nüsxə tirajla və müxtəlif mövzular üzrə kitablar çapdan buraxılmışdı. 1831-ci ildə paytaxtda daha bir mətbəə açılmış və Sultan II Mahmudun fərmanı ilə əsas qoyulmuş fransız dilində hökumət qəzeti də ("La Moniteur Ottoman" adlı) həmin mətbəədə buraxılmışdı. 100 il ərzində, yəni 1729 – 1829-cu illərdə Türkiyədə 109 adda, yalnız 1830-cu ildən 1842-ci ilin sonuna qədər isə 150 adda kitab (o cümlədən təkrar nəşr və litoqrafiya üsulu ilə buraxılan nəşrlər nəzərə alınmaqla) çapdan buraxılıb.

Nəşrlərin mövzusu müvafiq illərə görə aşağıdakı şəkildədir: tarix və coğrafiya üzrə 18, 13, qrammatika və lügət 16, 32, din üzrə 14, 23, riyaziyyat, astronomiya 12, 7, fıqh üzrə 11,8, hər b sənəti 8, 18, ritorika, məntiq 6,10, inzibati məcmuələr və təqvimlər 12, 3, tibb 2,3, nəf və poeziya üzrə 33 adda kitab buraxılıb. O vaxt Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olan Misirdə Sultan II Mahmudun dövründə kitab çapı sürətlə inkişaf etmişdi.

Məlumdur ki, ərəblər dünya elm və mədəniyyətinin inkişafını sürətləndirmiş və zənginləşdirmişlər. XI – XIII əsrlərdə ərəb mədəniyyət mərkəzlərindən biri Qahirə olmuşdur. Burada həmin dövrdə tibb, astronomiya, riyaziyyat, memarlıq, musiqi inkişaf etmiş, daha dəqiq desək çiçəklənmişdi. Ərəblər vasitəsilə avropalılar dənizdə üzərkən kompasdan istifadə etməyi və kağızın hazırlanması üsulu haqqında məlumatları öyrənmişlər. XVI əsrdə ərəb ölkələri, o cümlədən Misir Osmanlı imperiyasının tərkibində olmuşdu. Romada Napoleon tərəfindən ələ keçirilmiş məşhur mətbəə "Oriyent" gəmisində qurulmuş və ona rəhbərlik ərəbşünas J.Marselə (1776 – 1854) tapşırılmışdı. "Oriyent" gəmisində qurulmuş mətbəədə 1798-ci ildə ərəb xalqına Napoleonun birinci bəyannaməsi çap edilib. İskəndəriyyə şəhərinə gələndə həmin mətbəədə Napoleonun ikinci bəyannaməsi 400 nüsxə çap edildi. Həmin mətbəədə 16 səhifə həcmində "Ərəb-fars-türk əlifbası" da çap edilib. Bunun 12 səhifəsi Qurandan parça olub, dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulub. Napaleyon Marselin rəhbərlik etdiyi mətbəəni İskəndəriyyədə qoyub, Qahirəyə hücum edir. Məmlükləri darmadağın edir, Misirin paytaxtına daxil olur. Qahirəyə Napalyon iki mətbəə gətirib. Birincisi, "Şərq və fransız mətbəəsi" adlanır, rəhbəri Jan Jozef Marsel olub. İkincisi Mark Orele məxsus şəxsi mətbəə olub. 1798-ci ilin avqustundan fransız dilində iki qəzet: "Misir kuryeri" və "Misir dekadası" çap edilmişdi. 1798-ci ildə Marselin mətbəəsinin bir hissəsi İskəndəriyyədən Qahirəyə gətirilir və onun əsasında 1799-cu ildə "Milli mətbəə" təşkil edilir. Fransızların üç illik işğalı dövründə Misirdə 20 adda nəşr (əksəriyyəti fransız dilində) çap edilmişdi. XIX əsrin birinci yarısında Misirdə Məhəmmədəli Kavalalının (1769 – 1849) başçılığı ilə böyük dəyişiklik baş verdi. Fransızlar qovulduqdan sonra Sultan III Səlim tərəfindən Məhəmməd Əli paşa Misirə canişin təyin edilir. Baxmayaraq ki, Məhəmməd Əli 40 yaşına qədər oxumağı və yazmağı bacarmırdı, amma elmi-texniki biliyin,

mədəniyyətin və maarifin yayılmasında kitabın rolunu yaxşı dərk edirdi. Kitablar əsasən Konstantinopoldan gətirilirdi. Hərbi və mülki məktəblər artdığına görə tədris ədəbiyyatına tələbat çoxalırdı. 1821-ci ildə Bulakda mətbəə tikilməyə başlayır və 1822-ci ildə işə düşür. Mətbəənin ilk direktoru Osman Nurəddin olub. 1821-ci il noyabrın 4-dən nazir-mətbəənin müşahidəçisi – inspektoru təyin edilib. O, Bulak mətbəəsinin əsasını qoymuş və ilk direktoru olmuşdu. Osman Nurəddin hərtərəfli savada malik olmaqla yanaşı, bir neçə xarici dil bilib, Avropa elm və mədəniyyətinin pərəstişkarı olub. Onun şəxsi kitabxanasında 25 min cild kitab olmuşdu. 1822 – 1824-cü illərdə Bulak mətbəəsində buraxılmış 10 kitabdan 7-si türk dilində olub, hərbi mövzuya aiddir. 1825-ci ildən Bulak mətbəəsinin nəşrləri içərisində təbii-elmi, tarix-filologiya və dini kitablar meydana gəlməyə başlamışdı. 1822-ci ildən 1830-cu ilə qədər Bulak mətbəəsində 58 adda müxtəlif elm sahələri üzrə nəşr çap edilmişdi. 1831-ci ildə Məhəmməd Əli kağız fabrikinin tikilməsi haqqında fərman vermişdi. 1834-cü ilin sentyabrında kağız fabriki özünün ilk məhsulunu verdi. 1831-ci ildən 1842-ci il də daxil olmaqla Misirdə 192 nəşr çap edildi. Bundan 31-i hərbi işə, 13-ü tibbə, 12-si baytarlığa, 9-u sənayeyə, 12-si riyaziyyat və mexanikaya, 1-i geologiyaya, 1-i botanikaya, 5-i coğrafiyaya, 14-ü tarixə, 5-i fəlsəfəyə, 3-ü kənd təsərrüfatına, 2-si inzibati idarəetməyə, 12-si ensiklopediyaya və lüğətə, 11-i ərəb dilinin qrammatikasına, 25-i poeziyaya, 10-u nəsrə, 22-si dinə, 4-ü başqa sahələrə aid olmuşdu. Bu kitabların əksəriyyəti türk (98 adda) və ərəb dilində (89 adda), 5-i fars dilində olmuşdu. Misirdə kitab çapının belə genişlənməsinə və artmasına iki amil – məktəblərin artması və tərcümə işinin genişlənməsi müsbət təsir etmişdir.

XVIII – XIX əsrlərdə Türkiyədə dəqiq elmlər, riyaziyyat inkişafa başlayır. Artilleriya mühəndisləri məktəbi, 1761-ci ildə İstanbulda mühəndis məktəbinin, 1773-cü ildə Dəniz Mühəndisliyi məktəbinin (indiki İstanbul Texniki Universiteti) və 1795-ci ildə Mühəndisxanə məktəbinin açılması və fəaliyyəti təbii-elmi, elmi texniki və tədris kitabının nəşrinin yaranmasına və inkişafına əsaslı təsir etdi.

1910-cu ildə yaradılmış "Osmanlı tarixi cəmiyyəti"ndə arxiv sənədlərinin tədqiqinə və nəşrinə başlandı. 1931-ci ildə Atatürkün təşəbbüsü ilə "Türk tarix qurumu" təşkil edildi. Türklərin ən qədim

zamanlardan respublika dövrünədək tarixi 4 cildlik "Tarix" kitabında öz əksini tapdı.

XIX və XX əsrin əvvəllərində bir sıra elmi cəmiyyətlərin, institutların, ixtisas məktəblərinin yaranması və artması elmi-texniki kitabın inkişafını qarşıya qoydu. Hərbi Tibb Məktəbinin təsis edilməsi, Tibb Cəmiyyəti (1856), Osmanlı Elmi Cəmiyyəti (1861), İstanbulda kimya (1919), elektroradiografiya (1924), mikrobiologiya (1931), Ankarada baytarlıq cəmiyyətləri (1930), Atatürk adına Pedaqoji İnstitutu (1926), Faydalı Qazıntıların Kəşfi və Tədqiqi İnstitutu (1935) və başqalarının açılması ayrı-ayrı elm, texnika sahələri üzrə nəşrlərin buraxılmasını zəruri etdi.

1930 – 40-cı illərdə türk tarixşünaslığı M.F.Köprülü, A.R.Altınay, İ.X.Uzunçarşılı, A.İnan və başqalarının əsərləri ilə zənginləşmişdir.

Türk dilində lüğətlər, dərs vəsaitləri XV əsrdən sonra meydana gəlmişdir. Berqamlı Qədrinin tərtib etdiyi ilk qrammatika 1530-cu ildə meydana gəlmişdir. İkinci qrammatika isə 1845-ci ildə Əbdürrəhman Fevai tərəfindən tərtib edilmişdir. Berqamlı Qədrinin qrammatikası 1946-cı ildə çap olunmuşdur. 1928-ci ildə Türkiyədə əlifba islahatı keçirilmiş ("Dil Devrimi"), 1932-ci ildə isə Türk Dil Qurumu fəaliyyətə başlamışdır. Türk dilinin ikidilli, izahlı, etimoloji və terminoloji lüğətlərinin hazırlanması və nəşri (D.Dilçin, A.Püskülüoğlu, F.Dəvəlioğlu və başqaları) dil tarixini, qədim türk abidələrinin tədqiqi və nəşri (H.Orkun, başqaları, Atalay, K.Arat, M.Erkin, A.S.Ləvənd və başqaları) həyata keçirilmişdir.

1950 – 1960-cı illərdən dilçilik üzrə əsərlərin nəşri artmışdır. "Türk dili" (1951), "Türkiyyat məcmuəsi", "Türkoloji dərgisi", "Türk Dili Araşdırmaları İlliyi Bülleteni" və s. dövrü nəşrlərdə elmi məqalələr dərc edilir.

XX əsrin 70 – 80-ci illərindən Türkiyədə müxtəlif elm və bilik sahələri üzrə kitab nəşri genişlənmiş və artmışdır. İndi ölkədə 200-dən çox nəşriyyat fəaliyyət göstərir. Müasir çap texnikası və texnologiyasından geniş istifadə edilir. Yüksək bədii və texniki tərtibata malik olan nəşrlər daha çox buraxılır.

Türkiyədə elmi ədəbiyyatla bərabər, dini ədəbiyyatın nəşri də genişlənmişdir. 1975-ci ildən fəaliyyət göstərən Türkiyə Dəyanət Vəqfinin xidməti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Hazırda ölkədə 5000-dən çox Quran kursu, universitetlər daxilində 7 ilahiyat fakültəsi

fəaliyyət göstərir. Vəqfin nəşriyyat fəaliyyəti də genişdir. 500 min tirajla çapdan buraxılan aylıq "Dəyanət" və 200 min tirajla çıxan "Dəyanət-cocuq" dərgiləri İslam dininə aid ən maraqlı yazıların dərc edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. "Dəyanət" adlı nəşriyyatda üç ayda bir dəfə "Dəyanət elmi" adlı məcmuə, dini kitablar və başqa nəşrlər buraxılır. Bütün bunlar Türkiyədə İslam dininin öyrənilməsinə və təbliğinə xidmət edir.

Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin də kitab nəşrinə müəyyən rolu vardır. Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi X.Açıq-gözün "Oğuz eli – Azərbaycan", M.Ə.Rəsulzadənin "Nizami", Ə.Cəfərzadənin "Anamın nağılları", K.Vəliyevin "Dəstan poetikası" və s. kitablarını 90-cı illərdə çap etmişdir.

Türkiyədə kitab nəşri ilə bərabər, digər nəşflərin, o cümlədən jurnal və qəzetlərin nəşri sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. "Cümhuriyyət" (1923), "Hürriyyət" (1948), "Milliyyət" (1950), "Tercüman" (1961), "Günaydın" (1968) və s. gündəlik qəzetlər buraxılır.

Türkiyə kütləvi informasiya vasitələrinin tarixi XIX əsrin I yarısından başlanır. Hələ 1831-ci ildə İstanbulda "Takvim-i Vakai" adlı ilk qəzet nəşr edilmişdir. 1840-cı ildə fransız, ərəb, fars, erməni və yunan dillərində "Ceride-i Havadis" qəzeti buraxılmağa başladı. 1919-cu il sentyabrın 14-də "Trade-i Milliye" qəzetinin təsis olunması günü hər il Türkiyədə mətbuat günü kimi qeyd olunur.

Müstəqillik savaşında qələbədən sonra İstanbul Türkiyə mətbuatının mərkəzinə çevrildi. Türkiyə milli qəzetləri ümumi tirajın 90%-ni təşkil edirlər. "Akit", "Bu gün", "Cümhuriyyət", "Meydan", "Zaman" belə qəzetlərdəndir.

"Adalet" (1962) 174 min nüsxə, "Bulvar" (1982) 140 min, "Günaydın" (1968) 300 min, "Güneş" (1982) 290 min, "Milliyyət" (1950) 334.9 min nüsxə (aylıq), "Sabah" (1985) 506 min nüsxə ilə və s. nəşr edilib yayılır. "Nokta" (1983) adlı ictimai-siyasi jurnalı və "Ekonomik Panorama" (1988) həftəlik jurnalı da maraqlı nəşrlərdən hesab edilir.

§ 9. İRANDA KİTAB

Burada problem aşağıdakı suallar əsasında şərh edilir:

- 1) tarixi, iqtisadi, mədəni mühit və kitab;
- 2) əlyazma kitabının yaranması və inkişafı;
- 3) kitab çapının meydana gəlməsi;
- 4) kitab nəşrinin genişlənməsi;
- 5) nəşr edilən kitabların mövzusu və tipi;
- 6) XVIII – XIX əsrlərdə kitabçılıq işi;
- 7) XX əsrin I yarısında kitab;
- 8) XX əsrin II yarısında kitab nəşri;
- 9) kitabın mövzusu, tipi və yayılması problemi.

Eradan əvvəl III minilliyin əvvəllərində İranın cənub-qərbində ilk sinifli cəmiyyət meydana gəlmiş, elam və e.ə. III minilliyin II yarısında lullubelərin erkən quldarlıq dövlətləri mövcud olmuşdur. E.ə. II minilliyin sonunda İran ərazisinə Hind-İran dillərində danışan Hind-Avropa tayfalarının İran qrupundan olan ari (müasir İranın adı da buradandır; qədim İran dilində Aquapat – "arilər ölkəsi" və ya padşahlığı deməkdir) tayfaları gələrək qərb və mərkəzi rayonlarda məskunlaşdılar. E.ə. təqribən 673 – 672-ci ildə Assuriyada (Aşşur) başlanmış üsyan nəticəsində İran yaylasının şimal-qərbində Midiya dövləti yarandı. İndiki İran və Türkmənistan sərhədində yaranmış Parfiya padşahlığı e.ə. II əsrin ortalarında bütün İranı hakimiyyəti altına almışdı. Parfiyadan asılı olan fars hökmdarı I Ərdəşir 224-cü ildə parfiyanın axırıncı padşahı V Artabanı məğlub edərək Sasanilər dövlətinin əsasını qoymuşdur. Sasanilər dövründə (III – VII əsrlər) feodal münasibətləri yarandı. VII əsrdə ərəblərin İranı işğalı ilə əlaqədar ölkədə islam dini və ərəb dili yayılmağa başladı. Qədim İran yazı, ədəbiyyat və mədəniyyəti böyük bir ərazidə İran tayfalarının və xalqlarının yayılma yerləri ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, İran xalqlarının ayrı-ayrı dillərində (orta fars dili, parfiya, soğda və başqaları) yazı, əlyazma kitab nümunələri meydana gəlirdi. Soğda, pəhləvi dillərində ədəbi abidələr daha çox olmuşdur. "Pançatantra"dən iqtibas edilərək pəhləvi dilinə çevrilmiş "Kəlilə və Dimnə", eyni zamanda ərəbcəyə tərcümə edilərək dünyaya yayılmışdır. "Hvataynamə" ("şahlar haqqında kitab") əsəri də bu dövrün məşhur və geniş yayılmış ədəbi abidəsidir. Sasanilər dövrünün şöhrət tapan abidələrindən biri də "Bundahişi" ("İlkin yaranış") kitabıdır. Bu kitabın fars və hind

variantı mövcuddur. Bu dövrdə pəhləvi dilində meydana gəlmiş "Yadigarı Zəriran", "Drəht assurik" ("Assuriya ağacı"), orta fars dilində yazılmış "Karnamaki Ərtaxşeri Panakan" ("Ərdəşir Panaqanın əməlləri") və şahmat haqqında "Şətrəng" əsəri xüsusilə diqqətəlayiqdir. 216 – 274-cü illərdə yaşamış məşhur rəssam Maninin 6 kitab və 76 risaləsi ilə İran kitabı xeyli zənginləşmiş və inkişaf etmişdir. Əhəmənilər dövründə qayaüstü yazılar (Bisütun kitabəsi və s.) diqqətəlayiqdir. Sasanilər dövründə (III – VII əsrlər) qədim Suriya və Pəhləvi dillərində riyaziyyat, astronomiya, tibb, baytarlıq və s. üzrə əlyazma kitabları meydana çıxmışdır. İran Abbasilər xilafəti tərkibində olarkən elm, xüsusilə coğrafiya daha da inkişaf etdi. Bu dövrdə (VIII – XI əsrlər) Ər-Razi, İbn Sina, Ömər Xəyyamin əsərlərinin əlyazmaları geniş yayılmağa başladı. Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin Marağa Astronomiya Rəsədxanasındakı fəaliyyəti astronomiya, riyaziyyat, coğrafiya və s. elmlər üzrə əlyazma kitabının inkişafına güclü təsir göstərdi.

Nasir Xosrovun və Şihabəddin Sühreverdinin fəlsəfə üzrə əsərlərinin əlyazmaları yayılmışdır. Şihabəddin Əbuhəfs Ömər Məhəmməd oğlu Sührevardi (1145 – 1234) hüquqşünas – alim, sufi nəzəriyyəçisi, ictimai-siyasi xadim kimi məşhur olmuşdur. Onun çoxlu əsərlərinin – "Ariflərin məqamları" ("Məqal əl-arifin"), "Müridlərin İrşadı və taliblərin nicati" ("İrşad əl-müridin və incad ət-talibin"), "Təsəvvüfə dair traktat" ("Risalə fi-t-təsəvvüf"), "Fiqhin neməti" ("Nemət əl-fiqh"), "Fütüvvə kitabı" ("Fütüvvətnamə"), "Biliklərin töhfələri" ("Əvarif əl-maarif"), "Ürəkləri sevgiliyə qovuşmağa aparan cazibə" ("Cəzb əl-qülub ilə müvəsələt əl-məhəbub") və s. dünyanın müxtəlif ölkələrinin kitabxanalarında və ayrı-ayrı muzeylərində əlyazması şəklində saxlanılır.

VII – IX əsrlərdə bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq əsasən ərəb dilində yaranır, inkişaf edirdi. Fars dilli bədii ədəbiyyat nümunələri IX əsrdə Xorasanda inkişaf edirdi. X-XII əsrlərdə Rudəki, Məsudi Mərvəzi, Dəqiqi, Firdovsi, Əbu Şəkur Bəlxı və başqalarının əsərləri əlyazma şəklində yayılmağa başladı. "Şahnamə", "Afərinnamə", "Sindbadnamə" və başqa əsərlərin əlyazmaları daha geniş yayılmışdır.

XI əsrdə Radviyaninin ilk fundamental poetika əsəri olan "Bələğətin təfsiri", "Qabusnamə" kitabları, XII əsrdə "Kəlilə və Dimnə"nin Əbü-l-Məali tərəfindən tərtib olunmuş variantı,

Zahirinin tərtib etdiyi "Sindbadnamə" və s. əsərlər yaradıldı və yayıldı.

XIV – XVI əsrlərdə C.Rumi, Übeyd Zakani, İbn Yəmin, Sədi, Hafiz, Ə.Caminin və başqalarının lazımi əsərlərinin əlyazmaları artdı və yayıldı.

Dilçilik üzrə əsərlər, xüsusilə lüğətlər XI əsrdən yarandı. Gəlib bizə çatmamış Əbu Həfs Soğdinin lüğəti hələ X əsrdə tərtib edilmişdir. Qətran Təbrizinin "Ət-təfasir" (XI əsr), Əsədi Tusinin "Loğəti-furs" (XI əsr) əsərləri ilk izahlı lüğətlər hesab edilir. Sonralar Azərbaycan alimi Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin "Sihah əl-furs" (XIV əsr), Şəmsi Fəxri İsfahaninin "Meyari-Cəməli" (XIV əsr), Mahmud ibn Şeyx Ziya əd-din Məhəmmədin "Töhfət üs-səadət" (XVI əsr), Məhəmməd Qasim Sürurinin "Məcmə ül-furs" (XVII əsr) Hüseyn İncunun "Fərhəngi-Cahangiri", Azərbaycan alimləri Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin "Burhani-qate" (XVII əsr) və Kərim xan Mehdiqulu Təbrizinin "Burhani-came" (XVIII əsr), Rzaquluxan Hidayətin "Əncüməni arayi-Nasiri" (XIX əsr) və s. lüğətlər tərtib edilmişdir.

XIV əsrdən inkişafa başlayan əlyazma kitabı XVI – XVII əsrlərdə özünün yüksək inkişafına, çiçəklənmə dövrünə çatmışdır. İranda əlyazma kitablarının tərtibində, hazırlanmasında, yüksək inkişafa çatmasında fars xəttatları ilə bərabər, Azərbaycan xəttatları çox böyük rol oynamışlar. Əlyazmaların tərtibatında əlyazmalarda miniatürlərin verilməsində Herat miniatür məktəbi (XV əsr) XVI əsrin I yarısında Təbriz miniatür məktəbi, XVI əsrin II yarısında Məşhəd və Qəzvin şəhərlərinin rəssamlıq mərkəzləri və XVII əsrin I yarısında İsfahan miniatür məktəbinin xidməti çox böyük qiymətə malikdir.

Görkəmli Azərbaycan xəttatı Cəfər Təbrizi Heratda 1426 – 27-ci illərdə Sədinin "Gülüstan", 1430-cu ildə Firdovsinin "Şahnamə", bir il sonra Əbülməali Nəsrullanın "Kəlilə və Dimnə", nəhayət, Hafiz Şirazinin "Divan"ının üzünü köçürmüşdür. XV əsr tarixçisi Əbdürrəzzaq Səmərqəndi yazır: "Mövlana Cəfər Təbrizi müxtəlif xətt növlərini yazmaqda, xüsusilə nəstəliq xəttinin yazılmasında ikinci Xacə Mirəli idi". Herat kitabxanasında fəaliyyət göstərən digər Təbrizli xəttat Əzhər idi. "Ustad əl-bəşər" təxəllüsü ilə məşhur olan Əzhər, Cəfər Təbrizinin şagirdi olmuşdur. O, Heratda

Baysunqur Mirzənin kitabxanasında xeyli əlyazmanın üzünü köçürmüşdür.

İranda əlyazma kitab istehsalının genişlənməsinə baxmayaraq, elm sahələrinin inkişafı, təhsilin yüksəldilməsinə olan ehtiyac ölkədə kitab çapının həyata keçirilməsini qarşıya qoyurdu.

Araşdırmalar göstərir ki, İranda kitab çapının meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlaqədar bir çox məsələlər hələ dəqiq aydınlaşdırılmayıb. İran müəllifləri M.Tərbiyə, Təki-zadə, S.Nəfisi və başqaları qeyd edirlər ki, İranda ilk dəfə kitab çapına təşəbbüs XVII yüzilliyin ortalarında İsfahanda missioner-karmelitlər tərəfindən edilmişdir. Həmin vaxt müəyyən müddət Yeni Culfada erməni icmasının çap dəzgahının işləməsi haqqında məlumatlar da vardır. Lakin o dövrdə çap edilmiş nəşrlər gəlib bizə çatmamışdır. Yeni Culfada erməni dilindəki nəşrlər haqqında məlumat "İranda ilk çapxana" adlı İsmail Rəinin məqaləsində "Əli Ruznaməsi"ndə 1968-ci ildə dərc edilmişdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bunu, yəni kitab çapı təşəbbüsünü İran kitab çapı tarixinə aid etmək olmaz. İranda kitab çapının tarixi 1818-ci ildən başlanır. İranda kitab çapına yalnız XIX yüzillikdə başlanmasının əsas səbəbi ölkənin, dövlətin, iqtisadi və mədəni cəhətdən nəinki Avropa dövlətlərindən, habelə bir çox digər müsəlman dövlətlərindən, məsələn, Türkiyədən geri qalması ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, XIX əsrin I yarısında İranda feodal-despot dövlət quruluşu hakim idi və bunun da başında şah dururdu. Əhalinin üzərində dini hakimiyət mövcud idi. Təhsil ruhaniliyin əlində idi.

Abbas Mirzənin fəaliyyəti dövründə və Mirzə Təkixanın islahatları İranda ordunun və maliyyənin möhkəmlənməsinə müəyyən qədər təsir göstərdi. Abbas Mirzə gənc iranlılardan kadr hazırlamağa xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, hərbi, inşaat və mühəndislik işini öyrənmək məqsədilə gəncləri Avropaya göndərmişdi. 1815 – 1819-cu illərdə 5 nəfər: Mirzə Saleh, Allahverdi, Mirzə, Cəfər və başqaları həmin gənclər sırasında Avropaya getmiş və orada çap işini öyrənmişdilər.

İranda kitab çapının birinci mərhələsi – 1818 – 1832-ci illər hesab edilir. Bu dövrdə yığı, mətbəə texnikasından və litoqrafiyadan istifadə edilmişdir.

"Tarixi-muntazimi-Nasiri" əsərinə görə İranda kitab çapına 1233/1817 – 18-ci illərdə başlanıb. Bu məlumatı 1818-ci ildə çap

edilmiş "Cihadiyə" adlı nəşr təsdiq edir. "Cihadiyə" Abbas Mirzənin birinci nazirinin əsəri olub, o dövrün aktual məsələsi olan İran – Rusiya müharibəsinə həsr edilib. Kitab Məhəmməd Əli Hacı Məhəmməd - Hüseyn əl-Aştıyan tərəfindən yığılıb. Bu kitab XIX yüzillikdə İranda çap edilmiş ilk çap nəşridir və bununla kitab çapı başlanmışdır. Bu kitabı çap etmək üçün çap dəzgahının haradan gətirildiyi, kitabın yığıcısı Məhəmmədəlinin mətbəə işini harada öyrəndiyini dəqiq məlumat verən elmi mənbə yoxdur. Belə ehtimal var ki, bu çap dəzgahını Mirzə Saleh Londondan gətirib. İranda ikinci çap edilmiş kitab da "Cihadiyə" hesab edilir. Bu kitab zilhicce ayında 1234-cü il, yəni sentyabr-oktyabr 1819-cu ildə Mirzəağa Zeynalabdin Təbrizi (azərbaycanlı) tərəfindən yığılıb. Bu ilk İran çapçısı haqqında geniş məlumat yoxdur. Hümayunfərruxun məlumatına görə, Mirzəağa Zeynalabdin Təbrizinin çap dəzgahı Məncöhrxan Qurucunun sifarişinə əsasən İngiltərədən Təbrizə gətirilib (Rusiya vasitəsilə). Belə bir fikir də var ki, bu çap dəzgahı Rusiyadan gətirilib. Lakin bu fikri təsdiq edən mənbə yoxdur. Ustanın çap işini harada öyrəndiyi də məlum deyil. Çap işi Təbrizdən Tehrana keçib. Mirzə Saleh Şirazi 1815-ci ildə İngiltərəyə 5 nəfər təhsil almağa gedənlərin tərkibində göndərilmiş və 1819-cu ilin axırında Təbrizə qayıtmışdır. O, orada çap işini öyrənmiş və qayıdarkən özü ilə çap dəzgahı gətirmişdir. İranda Mirzə Saleh Abbas Mirzəyə xidmət etmiş və onun çoxlu sayda diplomatik tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün daim müxtəlif yerlərə gedib-gəlmiş və çap işi ilə məşğul olmağa imkanı olmamışdır.

1828-ci ildə Təbrizdə Mirzə Salehin cidd-cəhdi ilə onun xüsusi mətbəəsində Sədi Şirazinin "Gülüstən" əsəri 200 nüsxədə çap edilmişdir. Bu faktı Sankt-Peterburq Dövlət Ümumi Kitabxanasında üstündə fransız dilində olan qeyd də təsdiq edir. Bu kitabın yığıcısı da Məhəmmədəli Hüseyn Təbrizi olub. Kitabda nəşrin tarixi – 1243 – 1827-ci il göstərilib. İ.Berezinin qeyd etdiyinə görə, Mirzə Cəfər Təbrizin üçüncü çapçısıdır. 1843-cü ildə Təbrizə gəlmiş İ.Berezin Mirzə Cəfəri Təbrizdə mətbəənin əsasını qoyanlardan biri hesab edir. Onun yazdığına görə Təbrizdə xüsusi mətbəə və litoqrafiya olmuş, orada Quran litoqrafiya üsulu ilə buraxılmış və bir neçə kitab çap edilmişdir. Deyilənə görə, hərflər (şrift) Həştərxandan gətirilib. Guya Mirzə Cəfər 1822-ci ildə mətbəəni işə salmış, lakin çox az iş görmüşdür. Məhəmmədəli Tərbiyətin yazdığına

görə, Mirzə Cəfər Abbas Mirzə tərəfindən 1824-cü ildə Moskvaya çap işini öyrənmək üçün göndərilmiş və qayıdarkən özü ilə birlikdə mətbəə dəzgahı gətirmişdir. M.Tərbiyətin yazdığına görə, Mirzə Cəfər 1824 – 25-ci ildə "Gülüstən"ı çap edib. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Cəfərin çap etdiyi Sədinin "Gülüstən" əsərinin nüsxələri Şərqsünəslıq İnstitutunun Leningrad (indi Sankt-Peterburq) şöbəsində və Londonda Britaniya Muzeyində saxlanılır. Çox ehtimal ki, Mirzə Cəfər öz fəaliyyətinə 1821-ci ildə başlayıb. Güman var ki, Mirzə Cəfər 1824 – 25-ci ildə ikinci dəfə "Gülüstən"nı çapdan buraxmışdır. 1820-ci illərdə Təbrizdə digər bir çapçı da – Məhəmməd Bəkir Təbrizi də fəaliyyət göstərmişdir. O, Əbd ər-Razak Dumbulinin "Məəsir-i sultaniyə"sini 1241 – 1826-cı ildə çap etmişdir. M.Tərbiyətin verdiyi məlumatlara görə, Məhəmməd Bəkir Zeynalabdin Təbrizinin yerinə təyin edilmiş və şahın sərəncamı ilə 1824 – 25-ci illərdə Tehrana göndərilmişdir. Belə təsəvvür yaranır ki, 1818 – 1830-cu illərdə Təbrizdə 4 və yaxud 5 yığı (nabor) dəzgahı fəaliyyət göstərmişdir.

Tehrandə ilk mətbəənin əsası Zeynalabdin Təbrizi tərəfindən qoyulmuşdur. 1823 – 24-cü illərdə Zeynalabdin Təbrizi Fətəli şahın əmrinə əsasən Tehrana çağırılmış və ona paytaxtda çap işini təşkil etmək vəzifəsi tapşırılmışdı. Zeynalabdin Təbriziyə sarayda hörməti olan Mənçöhrxan Mutamid əd-Daulə Qurucu kömək göstərib. İran müəlliflərinin qeyd etdiyinə görə, Tehrandə çap işinin təşkilində Mənçöhrxan Mütamidin böyük xidməti olub. Özünün yaxşı xidmətinə görə Mənçöhr xana Mütamid-əd-Dualə ("Dövlətə etibarlı") titulu verilib. XIX yüzilliyin 20-40-cı illərində çap edilmiş kitablar, mesenatın ölümündən sonra "Mütamidin nəşrləri" adı ilə tanınmışdı. Zeynalabdin Təbrizi özünün Tehran dövründə, yəni 1824 – 1828-ci illərdə 7 əsəri 9 cildə nəşr etmişdir. Zeynalabdinin ölüm tarixi dəqiq məlum deyil. Amma 1845-ci ildə artıq o həyatda yox idi. Zeynalabdin Təbrizinin şagirdi Əbdülkərim çap kitabları buraxmağa təşəbbüs göstərdiyi vaxt, artıq İranda litoqrafiya üsulu ilə kitab buraxılışı özünə yer qazanmış və onlarla kitab litoqrafiya üsulu ilə nəşr edilmişdir.

İsfahanda çap işi ilə Əbd ər-Razzak İsfahani məşğul olmuşdur. Bu işdə ona qardaşı Əkə Məhəmməd – Xəlil kömək etmişdir. Onlar tərəfindən "Mühərrik-əl-qulub" (1831 – 32-ci il), "Nuhbe" (1830 – 31), "Sual və cavab" (1247 – 1831 – 32-ci il) kitabları çap olunub.

Yığı-mətbəə üsulu ilə Təbrizdə 1230 – 1250 – 1818 – 1834 – 35-ci illərdə 10 və yaxud 11 kitab buraxılıb. Tehranda 1239 – 1271 – 1823 – 1855-ci illərdə 25 və yaxud 26 kitab; İsfahanda isə mətbəələr 1244 – 1248 – 1828 – 29 – 1831 – 32-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş və 7 kitab buraxılmışdır.

S.Nəfisinin hesablamasına görə, bu illərdə 33 kitab buraxılıb. O.P.Şeqlovanın hesablamasına görə isə 44 kitab çap edilib.

Abbas Mirzənin (1833-cü il) və Məncöhrxanın (1846-cı il) ölümündən sonra mətbəələrə kömək göstərilməyib və nəticədə mövcud mətbəələr öz fəaliyyətlərini dayandırmalı olublar.

XIX yüzilliyin 20 – 30-cu illərində Rusiya və Avropada litoqrafiya üsulu ilə kitab çapından geniş istifadə edilmişdir. Bu üsul kitab nəşrinə və rəssamlıq işlərinin çapı üçün olduqca əlverişli idi və çox xərc tələb etməirdi. Bu çap üsulunun mövcud olması İranda 1821-ci ildə məlum idi. Abbas Mirzə rəssam Allahverдини Tiflisə göndərir ki, litoqrafiya işini öyrənsin. Bunu general-leytenant Velyaminovun 5 mart 1821-ci ildə Abbas Mirzəyə yazdığı məktubu təsdiq edir. Lakin Allahverdinin taleyi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Çox ehtimal ki, Allahverdinin təşkil etdiyi litoqrafiya Təbrizdə 20-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu fikri M.Tərbiyətin 20 – 30-cu illərdə Təbrizdə buraxılmış 4 kitab haqqında məlumatı da müəyyən qədər təsdiqləyir: "Həyat əl-qülub" 1 c., 1240 – 1824 – 25-ci illər və c. II, 1241 – 1825 – 26 – cı illər; "Bustan" 1247 – 1831 – 32-ci illər və "Mühərrik əl-qülub" 1248 – 1832 – 33-cü illər.

İranda birinci litoqrafiyanın Təbrizdə 1249 – 1832 – 33-cü ildə fəaliyyət göstərməsi dəqiq müəyyən edilmişdir. Bu litoqrafiya Mirzə Salehin qüvvəsi və ciddi təşəbbüsü ilə yaradılıb. Həmin litoqrafiyada 1248 – 1832 – 33-cü illərdə Quran buraxılıb. Bu tarixi İranda litoqrafiyanın başlanması tarixi hesab etmək olar. Tehranda da litoqrafiya üsulu ilə kitab çapını Mirzə Saleh təşkil etmişdir. Mirzə Saleh 1837-ci ildə Tehranda litoqrafiya ilə qəzet nəşr etməyə başlamışdır. Tehranda litoqrafiya üsulu ilə kitab nəşri 1254/1838-ci ildə həyata keçirilib. Fiqhə aid Məhəmməd İbrahim İsfahaninin "Nuhbe" kitabı, "Sual və cavab"ın 1-ci cildi, Hafizin "Külliyatı" 30-cu illərdə litoqrafiya üsulu ilə buraxılıb. 1843-cü ilə qədər Tehranda yalnız Mirzə Salehin yeni litoqrafiyası fəaliyyət göstərüb. Digər litoqrafiyalar barədə məlumat yoxdur. 40-cı illərin ortalarından "Əbdal Məhəmmədin çapxanası" və "Məhəmməd Rzanın çap-

xanası" litoqrafiya üsulu ilə fars və ərəb dillərində kitablar buraxmışdır. Əbdal Məhəmmədin çapçılıq fəaliyyəti 1260 – 1275 – 1844 – 1859-cu illəri əhatə edir. Burada bir neçə kitablarla yanaşı, Firdovsinin "Şahnaməsi"nin fars nəşri həyata keçirilib. Məhəmməd Rzanın çapxanası ilə 1260 – 1274 – 1844 – 1858-ci illərdə fəaliyyət göstərilib. Burada bir çox kitablarla yanaşı, Nizaminin "Xəmsə"si də buraxılıb.

40-cı illərdə "Dar ət-Tibayeyi dualati" adlı dövlət litoqrafiyası fəaliyyət göstərilib. Beləliklə, 40-cı illərin II yarısında Tehrandə 6 litoqrafiyanın, kitab çapı ilə məşğul olan mətbəələrin fəaliyyəti genişləniib. 40-cı illərdə Tehrandə 70 fars kitabı litoqrafiya üsulu ilə (həbələ bir neçə adda ərəb dilində kitab) buraxılıb. Təbrizdə isə həmin dövrdə litoqrafiya üsulu ilə 40-dan çox kitab nəşr edilib. Deməli, İranda kitab çapının ilk müvəffəqiyyətləri XIX əsrin 40-cı illərinin II yarısına aiddir. Bu, Mirzə Təki xanın islahatları dövrünə təsadüf edir. Təbriz və Tehranla yanaşı, litoqrafiya üsulu ilə kitab XIX yüzilliyin 30 – 50-ci illərində Şiraz, İsfahan, Məşhəd, Kaşanda da buraxılıb. Bu dövrdə kitab məhsulunun əsas hissəsi xüsusi litoqrafiyaçıların payına düşür.

"Dar ət-Tibayeyi dualati" XIX yüzilliyin 40-cı illərinin ortalarından XX yüzilliyin birinci 10 illiyinə qədər mövcud olmuşdur.

İranda «Dövlət çap sarayı»nın təşkili haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur. Burada 1847-ci ildə "Hesab kitabı" ("Ketabi hesab") dərsliyi buraxılıb. Bu kitabın müəllifi Seyid Mirzə Cəfər Muşir əd-Dauledir. «Dövlət çap sarayı»nın əsas vəzifəsi rəsmi qəzetləri, şah sərəncamlarını buraxmaqdan ibarət idi. Kitab çap etmək isə iş növlərindən yalnız biri idi. Rəsmi qəzet nəşrinə və dövlət kitab çapına rəhbərlik 1277 – 1860-cı ildə Mirzə Əbülhəsən Qəffari Sani əl-Mülkə həvalə edildi. O, 1282 – 1865 – 66-cı ildə (50 yaşında) vəfat etmişdir. Onun ölümündən sonra dövlət çap işinə rəhbərlik etmək elm naziri Əliqulu Mirzə İtimad əs-Saltanəyə həvalə edildi. 1287 – 1871-ci ildə yeni yaradılmış mətbuat nazirliyinə Məhəmməd Həsənxan təyin edildi. 1288 – 1871-ci ildə yeni təşkil edilmiş "Tərcümə evi" də onun ixtiyarına verildi. Məhəmməd Həsənxan İtimad əs-Saltane mətbuat naziri kimi 1871 – 1896-cı illərdə İranda kitab nəşrinə və ümumiyyətlə, mədəniyyətin inkişafına böyük xidmət göstərdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində İranda litoqrafiyanı yığı üsulu ilə kitab çapı sıxışdırmağa başladı. Müzəffərəddin şahın dövründə Təbrizdə "Şah mətbəəsi" ("Mətbəeyi şahənşahi") açılıb. Tehranda dövlət yığı mətbəəsinin açılmasının tarixi dəqiq məlum deyil. Artıq 1319 – 1901 – 02-ci ildə Müzəffərəddin şahın Avropaya səyahətinin gündəliyi burada çapdan buraxılıb, XX yüzilliyin birinci onilliyində bu mətbəə çoxlu miqdarda kitab nəşr edib. Burada qərb dillərindən tərcümələr, xüsusilə romanlar, dərsliklər çap edilmişdir.

Mətbəələri və nəşriyyatları özündə birləşdirən "Dövlət çap sarayı" və "Tərcümə evi" 1871-ci ildən Mətbuat Nazirliyinə tabe olaraq fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

"Dövlət çap sarayı"nın kitab məhsulunun çox hissəsini rəsmi nəşrlər təşkil etmişdir. Burada hər şeydən əvvəl nəşriyyatın, "Əsərlər evi"nin və "Tərcümə evi"nin əməkdaşlarının hazırladıqları əsərlər çap edilirdi. Litoqrafiyanın ilk nəşri 2 cilddən ibarət olan salnamə: I cildi "Salnameyi İran (1290)" adı ilə 1290 – 1873-cü ildə; II cildi isə "Salnameyi dövləti aliyyəyi İran" (1291) adı ilə 1291 – 1874-cü ildə çap edilib. Bu salnamələr Məhəmməd Həsən xan Sani əd Döle tərəfindən yazılıb. Bu çap sarayında XIX əsrin 70-ci illərindən 90-cı illərin ortalarınaq Məhəmməd Həsən xan Sani əd Dövlənin müəllifliyi ilə çoxcildli əsərlər buraxılıb. Bunların içərisində ilk çap edilən nəşr "İran tarixi" (1293 – 1876) oldu. 1294 – 1297 – 1877 – 1880-ci illərdə isə 4 cildlik coğrafiya lüğəti buraxıldı. "MİRƏT əl-buldan" adı ilə buraxılan bu nəşrdə İranın vilayətləri, şəhərləri və kəndləri təsvir edilmişdir. 1298 – 1300 – 1881 – 1883-cü illərdə "Tarixi muntəzəmi Nasiri" adı ilə 3 cildlik İran tarixi çap edilmişdir. 1301 – 1303 – 1884 – 1886-cı illərdə Xorasanın tarixi üzrə "Mətlə əş-şəms" çap edildi. 1304 – 1307 – 1886 – 1890-cı illərdə məşhur qadınların bioqrafik lüğəti (3 cildə) "Xeyrət əl-hisan" adı ilə çapdan buraxılıb. 1306 – 07 – 1889-cu ildə Nəsirəddin şahın idarəsinin tarixinə Ərşəgidlərin, Təbəristan və Mazandaranın tarixinə dair də nəşrlər buraxılıb. «Dövlət çap sarayı»nda tarixə və coğrafiyaya dair yazılmış və çap edilmiş yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz və bəzilərinin adlarını göstərmədiyimiz nəşrlərin əksəriyyətinin müəllifi Məhəmməd Həsən xan Sani hesab edilir. Bunlardan əlavə, Məhəmməd Həsən xan Sani fransız dilinin qrammatikasını, fransızca, farsca danışmaq kitabçasını, fransızca-farsca lüğətini və s. yazıb çap etdirmişdir. Tarixi əsərlər silsiləsindən

"Sasani səltənətinin tarixi" də nəşr edilib. "Əsərlər evi"nin 6 cilddə hazırladığı bioqrafik lüğətdə (II – VII cildlər) "Nameyi danişvarani-Nasiri" 1312 – 1324 – 1894 – 1906-cı illərdə çap olunmuşdur.

Dövlət litoqrafiyasının kitab məhsulunun tərtibatı da diqqətəlayiqdir. Bu kitabların ölçüsü 32-34 sm, cildi dəridən, XX əsrin əvvəlindən isə kartondan cildçilikdə istifadə olunub. Titul vərəqinin ortasında əsərin adı, müəllifi, nəşr ili və s. göstərilirdi. Axırınıcı səhifədə nəşrin çapı haqqında (litoqrafiya çapı üzrə) məlumat və qiyməti göstərilirdi. Kitablarn əksəriyyəti orta keyfiyyətli rus kağızında nəşr edilir, nəsx xətti ilə ştatda olan xəttatlar və aydın xəttlə yazan, kitab üzü köçürənlər tərəfindən hazırlanırdı. Belə ştatda olanlardan: Məhəmmədsadiq Qulpayhani, Şəms əl-Küttabı, Məhəmmədsadiq Tuysurhani, Əhməd Sədr əl-Küttab və başqalarını göstərmək olar.

"Elm evi"nin də xeyli miqdarda litoqrafiya nəşrləri İran kitabını müəyyən qədər zənginləşdirmişdi. "Elm evi" 1268-ci ildə 11 yanvar 1852-ci ildə açılıb. Onun direktoru 1268 – 1851-ci ilin dekabrından 1274 – 1858-ci ilin yanvarına qədər Rzaquluxan Hidayət olub. Rzaquluxan öz dövrünün məşhur tarixçisi, filoloqu, şairi, naşiri olmuş, XIX əsr İran mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli iz buraxmışdır. Rzaquluxan Hidayət hərbi işə, tibbə, riyaziyyata, coğrafiyaya aid tədris vəsaitlərinin nəşr edilməsini zəruri saymışdır. O, öz evində litoqrafiya dəzgahı quraraq "Rəuzat əs-səfa"nı çap etmişdir. "Elm evi"nin çap sarayının 1269/1853-cü ildən fəaliyyətə başladığı ehtimalı irəli sürülür. Belə ki, həmin ildə ilk dərslik çap edilib. "Elm evi"nin çap sarayı XIX əsrin sonuna qədər fəaliyyət göstərüb. İranda 50-60-cı illərdə əsasən Avropa müəllimlərinin dərslikləri və dərs vəsaitləri fars dilinə tərcümə edilərək, litoqrafiya üsulu ilə "Elm evi"nin çap sarayında nəşr edilib. "Elm evi"nin çap sarayında ilk dəfə olaraq çex artilleriya leytenantı Avqust Krjijın dərslikləri çap edilmişdir. A.Krjij 1851-ci ildə İrana dərs vermək üçün gəlmişdir. O, 1859-cu ildə Avropaya qayıtmışdır. A.Krjijə 6 tədris vəsaiti (artilleriya işinə və fortifikasiyaya dair və üç fizika, cəbr və həndəsə üzrə cəmi – 6 tədris vəsaiti) məxsus olmuşdur. A.Krjij öz vəsaitlərini fransız dilində yazmışdır. Bu vəsaitləri fars dilinə Mirzə Məhəmməd Zəki Mazandarani tərcümə etmişdir.

Tibb üzrə ilk müəllim Avstriya həkimi Ya.Polakın da dərsliyi çap edilib. Ya.Polak İranda 1860-cı ilə qədər dərs demişdir. Hərbi

elmi "Elm evi"ndə İrana 1855-ci ildə gəlmiş Aleksandr Byuler tədris etmişdir. Onun əsərləri də litoqrafiya üsulu ilə İranda "Elm evi"nin çap sarayında buraxılıb. "Elm evi" adlı tədris müəssisəsinin fəaliyyətində Rzaquluxan Hidayətlə yanaşı, Əliqulu Mirzə İtizad əs-Səltənə də mühüm rol oynamışdır. Əliqulu Mirzə İtizad əs-Səltənə universitetdə 1858-ci ildən ölümünə qədər, yəni 1880-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Onun vaxtında "Elm evi"nin fəaliyyəti daha da genişlənməmişdir. 1866-cı ilə qədər dərslər demiş Şlimmerin tibb üzrə 7 əsəri olmuşdur. Onlardan yalnız biri "Tibb terminləri lüğəti" 1874-cü ildə litoqrafiya üsulu ilə çap edilib. "Terminlər lüğəti" Tehrandə iki dəfə 1862 və 1874-cü illərdə çap edilib. Hərbi işə dair fransız dilindən fars müəllimi Mustafaquluxanın tərcümə etdiyi əsər "Təlimati tuxpaxane" adı ilə nəşr edilmişdir.

İran müəlliflərinin əsərləri də "Elm evi"ndə çap edilirdi. Burada dərslər deyən farsların əksəriyyəti Avropada təhsil almışdı. Bunlar XIX əsrin 70 – 90-cı illərində təbiət elmlərinin və qərb dillərinin tədrisi üzrə vəsaitlər hazırlayıb və çap edirdilər.

Dəqiq elmlər üzrə dərslər verənlərin ən məşhurlarından Əbdülqafar Nəcm (əl-Mülk) əd-Dövlə İsfahani hesab edilir. Bu şəxs dəqiq elmlərin gözəl bilicisi və müəllimi Molla Əli Məhəmməd İsfahaninin oğlu idi. Əbül-Qafar Nəcm (əl-Mülk) əd-Dövlə İsfahani riyaziyyat üzrə çoxlu miqdarda dərsləklər hazırlayıb (hesab, həndəsə, cəbr, habelə fizika, siyasi coğrafiya, astronomiya üzrə vəsaitlər) çap etdirmişdir. Onun İranda elmin və tərəqqinin inkişafında xüsusi rolu olmuşdur.

Mirzə Rizaxan Mühəndis əl-Mülk, Əlixan Nazim əl-Ülum, Məhəmməd-Səfi ədib Nazim əl-Ülum, Mirzə Kazım və Mirzə Mahmudxan və başqalarının da tədris vəsaitləri nəşr edilmişdir. XIX əsrin 90-cı illərində, xüsusilə XX əsrin birinci 10 illiyində müxtəlif elm sahələri üzrə dərsləklərin litoqrafiya üsulu ilə çap edilib buraxılmasında bir sıra xüsusi litoqrafiyaçıların: Seyid Murtuza, Əli Əskər, Xudad, Əbd-ər Rəhim və başqalarının xüsusi rolu olmuşdur.

Litoqrafiyada işləyənlərin bir çoxu həm müdir, həm rəssam, həm xəttat idi. Yəni bu vəzifələrin əksəriyyətini yerinə yetirirdilər.

İran kitab çapı tarixində Tehrandə xüsusi litoqrafiyası olan Mir Bəkir Tehraninin böyük xidməti olmuşdur. Bu hər şeydən əvvəl, onunla əlaqədar idi ki, onun litoqrafiyasında XIX əsrdə tanınmış

müəlliflərin əsərləri çap edilmişdi. Bu müəlliflərin əsərləri isə İranda o dövrdə elm və mədəniyyətin inkişafında xüsusi izlər qoymuşlar. Mir Bəkirin litoqrafiyasında çap edilən kitabların yüksək çapı diqqətəlayiqdir. Onun çap etdiyi kitabların mətnlərinin gözəl xətti, kağızının keyfiyyəti, tərtibatı olduqca yüksək səviyyədə olmuşdur. Mir Bəkirin litoqrafiya fəaliyyəti XIX yüzilliyin 50-ci ilindən 80-ci illərin ikinci yarısına qədər, yəni 30 ildən çox davam etmişdir. Onun çap etdiyi kitablarda Mir Bəkirin adı müxtəlif formalarda: Seyid Məhəmməd Bəkir Tehrani, Ağa Mir Məhəmməd-Bəkir Tehrani, Mir Bəkir və s. kimi verilmişdir. Mir Bəkirin litoqrafiyasının adı da çap sarayı, karxana, mətbəə və s. kimi verilmişdir. Təki-zadənin dediyinə görə, Mir Bəkir Zeynalabdin Təbrizinin şagirdi olub, çap litoqrafiyası isə Molla Əbdüləlinin olmuşdur. Mir Bəkirin çap etdiyi ilk kitablardan biri Nurallah Şüştərinin XVII əsrin əvvəlində yazdığı "Məcəllis əl-möminin" hesab edilir. Bu kitab 1268/1852-ci ildə çap edilib.

Mir Bəkir Rzaquluxan Hidayətin "Rəuzət əs-səfa" adlı məşhur tarixi əsərini də çap etmişdir.

Hacı Nəsrullah Səhhaf Tehraninin sifarişinə əsasən Mir Bəkir 935/1529-cu ildə ümumi tarixə dair Xondəmirin "Həbib əs-siyər" əsərini çap etmişdir. Bu iri həcmli əsərin mətnini (əsərin müasir nəşri 4 cilddən ibarətdir) kiçik və aydın nəstəliq xətt ilə Nəsrullah Təfrişi köçürmüşdür (960 səhifə həcmində). Litoqrafın ustalığı, məharəti mətnin yaxşı oxunmasına imkan verir. Mir Bəkir Rzaquluxan Hidayətin ölümündən (1871-ci il) sonra onun "Məcmə-ül-füsəha" əsərini də litoqrafiya üsulu ilə çap etmişdir. Bu əsər XII – XIII əsrlərdən müəllifin ölümünə qədərki dövrdə İranda şer yazmış şair və şəxslərin bioqrafik toplusudur.

Mir Bəkir ümumi tarixə dair istorioqraf Sipihərənin "Nəsihət tarix"i əsərində ilk nəşirlərdən hesab edilir. Mir Bəkir Nəsirəddin şahın Xorasana səyahətinin gündəliyini də 1286/1869-cu ildə çap etmişdir. O, fəlsəfə üzrə bir neçə əsər və ədəbiyyata dair üç divan və s. çap edib. Mir Bəkirin nəşrlərinin əksəriyyəti böyük formatla buraxılıb. Əlbəttə, müəyyən qədər orta və kiçik ölçülü kitablar da çap edib. Bir nəşrin müxtəlif nüsxələri müxtəlif rəngli cildlərdə buraxılıb. Nəşrlərin əksəriyyətində Avropada və Rusiyada istehsal edilmiş ağ kağızlardan istifadə edilmişdir. Mir Bəkirin çap məhsulu öz yüksək keyfiyyəti ilə seçilirdi. İranda Mir Bəkirdən əlavə 3-4

litoqraf da bu səviyyədə litoqrafiya çapına malik olub. Onun çap məhsulunu yaxşı səviyyəli Bombey kitabları ilə eyni səviyyədə qoymaq olurdu.

Çox ehtimal ki, Mir Bəkir 1304 – 1886 – 87 və yaxud 1305/1887-88-ci illərdə vəfat edib.

Onun nəşr etdiyi sonuncu kitab 1304 – 1886 – 87-ci ildə çapdan buraxılıb. 1305 – 1887 – 88-ci ildə çap edilmiş "Zinət əl-məcəlis" in son sözündə Mir Bəkirin ölümü qeyd olunur. Bu əsərdən Seyid Hüseynin Mir Bəkirin varisi olduğu məlum olur. Çox güman ki, bu şəxs Mir Bəkirin oğlanlarının böyüyü olub. İrənin litoqrafiya tarixində Seyid Murtazın daha böyük xidməti olub. Seyid Murtazın ("Karxaneyi seyida Murtaza") karxanəsi XIX əsrin 80-ci illərindən fəaliyyətə başlayıb. Məşhəd kataloqunda onun çap etdiyi ərəb əsərinin ("Təzəllum əz zəhranın") çapı 1304 – 1886 – 87-ci il göstərilmişdir. Seyid Murtazın litoqrafiyası 30 ildən çox (1304 – 1886 – 87 – 1342 – 1923 – 24-cü ilə qədər) davam etmişdir. Seyid Murtazın çap məhsulunun müəyyən hissəsi (60-dan çox kitab) elmə məlumdur. Bunun da yarısı ərəb dilindədir. Seyid Murtaz 1323 – 24 – 1905 – 06-cı illərdə dövlət xidmətində – Tehran çapçılarının başçısı olub. Seyid Murtaz tarix, coğrafiya, və bioqrafiyaya aid tədqiqatları çap etmişdir. O, İskəndər Münşinin "Aləm-arayi Abbasi" əsərini 1313-14/1896-cı ildə çap edib. Bu əsər məşhur kitab ticarətçisi Mirzə Mahmud Xansarının sifarişinə əsasən çap olunub. Seyid Murtazın litoqrafiyasında Məsum əli-şahın "Tarix əl-həqayiq" əsəri, Girmanınin "Tarixi bidarayi İraniyan" əsəri də çap edilib. Burada "Şahnamə", "Gülüstan", "Min bir gecə" ("Hezar dastanı" adı ilə) çap olunub.

Bu litoqfiyada buraxılmış kitablarda 40-a qədər kalliqrafın (22-si fars nəşrləri, 17-si isə ərəb nəşrləri üçün) haqqında məlumat əldə etmək olur. Bu kitab üzü köçürənlər, rəssamlar ştata daxil olmurdular. Lazım gəldikdə dəvət olunurdular. Seyid Murtazın litoqrafiyasında ştata litoqraf Ağa Mirzə Həsən 1910-cu ilə qədər işləmişdir. 1312 – 13 – 1895 – 96-cı illərdə Ağa Mirzə Həsən litoqrafiyanın idarə başçısı işləyib. O, 1316 – 1318 – 1898 – 1900-cü illərdə litoqrafiyanın şerikli sahibi olub. 1319 – 1321 – 1901 – 1904-cü illərdə onunla yanaşı digər litoqrafın da adı (Mirzə Abbasxanın) çəkilib. Mir Bəkirin kitab məhsulunun tərtibatından Seyid Murtazın ki, o qədər də fərqlənir. Burada yüksək keyfiyyətli rus kağızından

(Qonçarov, Sergeev və Kaminskinin fabrikindən (№6) və orta səviyyəli fabriklərin kağızından (Vasilsurskaya Protasev, Vorqunov qardaşları və başqaları) istifadə edilmişdir.

Ağa Mirzə Həbibullahın "Çap sarayı"da Tehrandə əsasən 1299 – 1317/1882 – 1900-cü illərdə fəaliyyət göstərmiş, təxminən 28 adda kitab buraxıb. O, xüsusi usta kimi tanınmış, məşhurlaşmışdı. O, dövlət nəşriyyatında litoqraf ştatında olub. Ona görə də onun bir çox nəşrlərində "Dövlət çap sarayı"nda Mirzə Həbibullahın emalatxanası – karxanası verilmişdir. Onun kitab məhsulunun əsas hissəsini klassik poeziyadan olan əsərlər, tarixi əsərlər, teologiyaya, fiqhə, coğrafiyaya, tibbə aid ərəb və fars dillərində olan ədəbiyyat təşkil etmişdir.

Əliquluxan Qacarın litoqrafiyası 40 il (1272 – 1315/1855 – 56 – 1897 – 98-ci illər) fəaliyyət göstərmiş. Bu litoqrafiyada orta yüzilliklərdə teologiyaya dair meydana gəlmiş təfsirlər, hədislər, ibadət-namələr, şiə doqmatika və etikasına dair əsərlər (ərəb və fars dillərində) çap edilib.

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində İranın Tehran şəhərində Allahquluxan Qacarın, Kərbəlayı Məhəmməd Hüseynin, Kərbəlayı Məhəmməd Təki Tehraninin, Məşhədi Təkinin, Məşhədi Xudadadinin litoqrafiyaları da kitab çapını həyata keçirmişlər.

İranın digər əyalət şəhərlərində, məsələn: Təbriz, İsfahan, Şiraz, Məşhəd və başqa şəhərlərində də litoqrafiya üsulu ilə kitab çap edilmişdir.

Təbriz İranın ilk şəhəridir ki, burada öncə yığı, sonra isə litoqrafiya üsulu ilə kitab çap edilib. Burada ilk litoqrafiyanı Mirzə Saleh təşkil edib. XIX əsrin 40-cı illərindən Təbrizdə litoqrafiya sahəsində müvəffəqiyyətlər əldə olunmağa başlandı. Hər 10 illikdə 5-dən 10-a qədər litoqrafiya mövcud olub. Tehrandə olduğu kimi, Təbrizdə də litoqrafiya XIX əsrin 80-ci illərindən XX əsrin birinci onilliyində genişlənmişdir. Təbrizdə XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin 30-cu illərinədək 24 litoqrafiya kitab çapı həyata keçirib.

XIX əsrin 90-cı illərində və XX əsrin 20-ci illərində İranda, xüsusilə Tehrandə aşağıdakı litoqrafiya və mətbəələr: "Elmi", "Elmiyyə", "Nəzhəti-şərq", "İqbal", "Səadət", "Səfa", "Həqiqət", "İttihad", "Mustavəfi", "Məclis", "Xurşid" və başqaları fəaliyyət göstərmişdir.

"Təlim və tərbiyə" jurnalının verdiyi məlumatlara görə, İranda 1305/1926-27-ci illərdə 62 mətbəə və 22 litoqrafiya: Tehranda 22 mətbəə, 4 litoqrafiya, Təbrizdə 7 mətbəə, 3 litoqrafiya, Rəşt və Şirazda 3, İsfahan, Girman və Məşhəddə hər birində 2 litoqrafiya fəaliyyət göstərmişdir. Həmin jurnalın digər məlumatına görə, İranda 1312-13/1933-34-cü illərdə 101 mətbəə, 12 litoqrafiya fəaliyyət göstərmişdir. XX əsrin 60-70-ci illərində litoqrafiya üsulundan İranda (az da olsa) istifadə edilirdi. Bu üsul kitab çapı üçün köməkçi növ kimi istifadə olunurdu. Biblioqraf Müşərin qeyd etdiyinə görə, bu üsuldən yalnız müəyyən növ ədəbiyyatı çap etmək üçün istifadə olunur. Bu üsul əsasən köhnə mətnlərin təkrar nəşrlərində istifadə edilir. Nəşirlər oxucuya yalnız orta əsr mətninin məzmununu deyil, həm də onun formasını keçmişdə olduğu kimi çatdırmaq üçün bu üsuldən istifadə edirlər.

Litoqrafiya üsulu ilə kitab çapında fəal iştirak edən bir sıra alimlərin xidməti xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. Bu alimlər müxtəlif ixtisas sahibləri olub, litoqrafiya üsulu ilə buraxılan kitabların mətnlərinin hazırlanmasında xüsusi əmək sərf etmişlər. Bu alimlərin sırasında Əbülhəsən Cəlvi İsfahani, Rzaquluxan Hidayət, Məhəmmədhüseyn Furuhi Zəka əl-Mülk və Əbdülqafarxan Nəcm əl-Dövlə İsfahaninin fəaliyyəti daha böyük olmuşdur. Məşhur kitab üzü köçürənlərin (litoqrafiya üsulu üçün): Mirəli Hərəvi, Mirimad Seyfi Qəzvini, Mirzə Məhəmməd Rza Kəlxur (1829 – 30; 1892 – 93), Sultan əl-Küttab Mirzə Mühəmməd Əli İsfahani (o, xəttatların sultanı titulu ilə məşhur olub), Zeynalabdin Qəzvini, Məhəmməd Sadiq Qulpayahani Şəms əl-Küttab, Əli Əskər Təfrişi, Seyid Murtuza əl-Hüseyn əl Bərəhani, Məhəmməd Həsən Xansari, Şeyx əli-Əkpər Müəmmam, Əskər Ordubadi və başqalarının xidməti daha yüksək olmuşdur. Onların hər biri 15-20-dən çox kitab mətninin üzünü köçürüb, litoqrafiya üçün hazır vəziyyətə gətiriblər. Onlar XIX əsrin 20-30-cu illərindən XIX əsrin axırı və XX əsrin 40-cı illərinə qədər bu işdə fəal iştirak etmişlər. Məsələn, Nəsrullah Təfrişi 1846 – 1886-cı illərdə 15-dən çox kitabın üzünü köçürüb. İranda litoqrafiya üsulu ilə buraxılan kitabların bədii və poliqrafik tərtibatı yüksək olmuşdur. Onların illüstrasiyalarının göz oxşaması, mətnlərinin aydın xətlə yazılması, cildlərinin gözəl və zövqlə hazırlanması hər litoqrafiya nəşrində özünü parlaq şəkildə büruzə verirdi. Litoqrafiya üsulu ilə buraxılan

kitabların titulları, illüstrasiyaları və cildləri xüsusilə diqqətə layiq olurdu. Bu mənada aşağıdakı nəşrlər diqqəti cəlb edir: Mirzə Səngilax "İmtəhən əl-füzələ" (Təbriz – 1291/1874 – litoqrafi Əsəd Əkə, rəssamı Mirzə Əbdüləli); "Məhzən əl-inşa" (üzünü köçürən Mirzə Məhəmməd Rza Kəlxur, Tehran. – 1286/1869); Firdovsi "Şahnamə" (naşiri: Əmir Bahadur, litoqrafi Seyid Murtaza, üzünü köçürən 1322/1901 – 1905); Xandəmir "Həbib əs-siyər" (litoqrafi Mir Bəkir, Tehran. – 1270 – 71/1853 – 55); Nizami "Xəmsə" ("Həftə peykər", Tehran – 1264/1848, litoqrafi Məhəmməd Rza, rəssamı Mirzəqulu Xoyi); Nizami "Xəmsə" ("Leyli və Məcnun", Tehran. – 1264/1848) və s.

XX əsrin 60-70-ci illərindən İranda kitabçılıq işi sahəsində nailiyyətlər artmışdır. Mətbəələrin böyük əksəriyyəti iri nəşriyyatlara çevrilmiş kitab və dövrü mətbuatın nəşrində, təbliği və yayılmasında böyük rol oynamağa başlamışdır. Nəşriyyatlar redaksiya-nəşriyyat proseslərində və kitab istehsalında çap texnika və texnologiyalarından geniş şəkildə istifadə etməyə səy göstərirlər. Kitabın sahə quruluşu və tipologiyası nəzərə çarpacaq səviyyədə inkişaf edir.

Quran, islam tarixi, şəriət, islamşünaslıq və s. üzrə daha çox kitab nəşr edilir. Bədii ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, incəsənət tarixi və s. üzrə maraqlı və əhəmiyyətli kitabların nəşri artır. Dövrü mətbuatın inkişafına və nəşrinə də xüsusi diqqət yetirilir. "Ettelaat" ("Xəbərlər") adlı gündəlik axşam qəzeti "Ettelaat Qəzet-jurnal Birliyi" tərəfindən 1925-ci ildən (fars dilində) 500 min nüsxə ilə buraxılır. "Keyhan" ("Kainat") qəzeti 1942-ci ildən Tehranda 350 min nüsxə ilə nəşr edilir. Müasir dövrdə geniş yayılan qəzet və jurnallardan aşağıdakıları göstərmək olar: "Zani tuz" ("Qadın bu gün") həftəlik qadın jurnalı (1964), ("Tehran Times» – "Tehran vaxtı", ingilis dilində, 1972), "Risələt" (Peyğəmbərin kəlamları) fars dilində (1985), "Cümhuriyyə islami" ("İslam Respublikası", 1979), "Əbrar" ("Ədalətli", 1985, 75 min nüsxə tirajla), "Ettelaat banəvan" ("Qadın xəbərləri", – 1985 – həftəlik qadın jurnalı), "Ettelaat həfteyi" ("Həftəlik xəbərlər" illüstrasiyalı jurnal, 1941, 150 min nüsxə tirajla) və s.

§ 10. AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARINDA KİTAB

Hələ İngiltərənin müstəmləkəsi olduğu illərdə Şimali Amerikada XVII yüzilliyin 30-cu illərində kitab çapına başlanmışdı. Müstəmləkənin sosial və mədəni həyatının mərkəzi Boston şəhəri idi. Elə Boston şəhərinin yaxınlığında Kembridcə 1639-cu ildə ilk mətbəə açıldı. İlk amerikan mətbəəçiləri – Stiven və Metyu Dey olmuşlar. İlk çap nəşrləri – "Azad vətəndaşın andı" (1640) və "1639-cu il almanaxı" və s. hesab edilir. XVII yüzilliyin sonunda artıq beş şəhərdə – Kembridcə, Çeymstaun, Filadelfiya, Boston və Nyu-Yorkda çap dəzgahı işləyirdi. Bu dövrdə 900 adda çap nəşri buraxılmışdı.

XVII yüzillik və XVIII yüzilliyin I yarısında kitab repertuarında əsas yeri ilahiyat ədəbiyyatı (37%) , ikinci yeri işgüzarlığa və hüquqa dair ədəbiyyat (19,5%) tuturdu. Kommersiya soraq-məlumat kitabları, vəsait və rəhbərliklər çox kütləvi olmuşdu. Buna nümunə olaraq "Cib ticarət soraq-məlumat" kitabını qeyd etmək olar. Bədii ədəbiyyat üzrə nəşrlər də aparıcı yerlərdən birini tuturdu (19,5 %). 1737-ci ildən tarixə dair əsərlər nəşr edilmişdi. Amerikada yazılmış və çap edilmiş ilk uşaq kitabı "Yeni İngiltərənin əlifba" kitabı (1688) hesab ediiir.

İlk dövrlərdə bütün mətbəə avadanlığı və kağız İngiltərədən gətirilirdi. İlk kağız fabriki (dəyirmanı) 1690-cı ildə açılmışdı. Sonra mətbəə işinin sənayeləşdirilməsi Avropa ölkələrinə nisbətən ABŞ-da daha sürətlə həyata keçirildi.

XVII yüzillik və XVIII yüzilliyin I yarısında ABŞ-da ən iri mətbəəçi və nəşir tanınmış alim və ictimai xadim B. Franklin olmuşdu. O, 1730-cü ildə Filadelfiyada mətbəə açmış, müxtəlif mövzularda pamfletlər və kitabçalar çapdan buraxmışdı.

XVIII yüzilliyin sonunda müstəmləkədə kitabçılıq işi sürətlə inkişaf etdi. Bu dövrdə artıq 24 mətbəə işləyirdi. Çap nəşrlərinin ümumi sayı 1800-ə (adda) çatmışdı.

XVIII yüzilliyin II yarısında inqilabi istiqamətli siyasi ədəbiyyatın nəşri genişləndi. T.Cefferson, A.Hamilton və T.Peyninin əsərləri buraxıldı. 1776-cı ildə "Pensilvan axşam qəzeti"ndə ən mühüm sənədin "Müstəqillik bəyannaməsi"nin dərc edilməsi çox mühüm hadisə idi. Sonralar bu sənəd dəfələrlə ayrıca nəşr kimi buraxılmışdı.

XIX yüzillikdə kitabçılıq işinin inkişafı ölkənin ümumi iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni inkişafını əks etdirirdi. Bu dövrdə kitaba və dövrü mətbuata artan tələbat özünü göstərirdi. Yeni mənimsənilən ərazilərdə çap dəzgahına meylin güclənməsi, nəşriyyatların miqdarının artması, onların konsentrasiyası, iri sahibkarlıq firmalarının yaradılması, bank və sənaye kapitalının tədricən kitabçılıq işinə nüfuz etməsi, çap məhsulunun daha da artması, onun mövzusunun genişlənməsi, yeni, əsasən ucuz kitabların və nəşr tiplərinin meydana gəlməsi, habelə tədricən dövrü mətbuatın buraxılışının kitab istehsalına tabe edilməsi kitabçılıq işinin ən xarakterik cəhətləri idi.

Bu dövrdə kitabçılıq işinin təşkilində ixtisaslaşmanın meydana gəlməsi də yeniliklər sırasına daxil idi. XIX yüzilliyin sonunda ixtisaslaşmış nəşriyyatların böyük hissəsi Nyu-Yorkda cəmləşmişdi. Burada elmi və texniki kitabı buraxan "D.Uayli" nəşriyyatı, 1848-ci ildən təbii-elmi, texniki və hərbi ədəbiyyat üzrə ixtisaslaşmış "D.Van Nostrand", 1866-cı ildən soruq-məlumat kitabları, ensiklopediyalar və tibb üzrə jurnalları nəşr edən "U.Vud K°", kənd təsərrüfatı, bostançılıq və bağçılıq üzrə ilk olaraq kitabları çapdan buraxan "O.Cud nəşriyyat kompaniyası" və s. fəaliyyət göstərmişdi.

Bədii ədəbiyyat əsərlərinin buraxılışı üzrə "Q.V.Karlston" nəşriyyatı ixtisaslaşmışdı. Bu nəşriyyat Avropa müəlliflərinin tərcümələrini, Amerikanın satirik və kütləvi romanlarının nəşrini həyata keçirmişdi. "T.Krouell" nəşriyyatı poeziya üzrə ixtisaslaşmışdı.

XIX yüzilliyin II yarısında ABŞ-da tanınmış ingilis nəşriyyatlarının: "Makmillan K°", "Kassel K°", "Q.Rountlic end san", "T.Nelson end san" – bölmələri açılmışdı. Sonralar onların çoxu iri müstəqil nəşriyyat kompaniyaları kimi fəaliyyət göstərmişlər.

1891-ci ildə qəbul edilmiş "Müəllif hüququ haqqında qanun" milli kitabçılıq işinin inkişafında böyük rol oynadı. Eyni zamanda Konqress kitabxanasının yanında "Müəllif hüququ bürosu" yaradıldı. Onun əsas vəzifəsi müəlliflərin hüquqlarını müdafiə etməkdən ibarət idi. Büro indi də fəaliyyət göstərir və həmin funksiyanı yerinə yetirir, yəni əsərlərin qeydiyyatını aparır və müəllif şəhadətnamələrini verir.

Büro 1891-ci ildən "Müəlliflik hüququ şəhadətnamələrinin kataloqu"nu çapdan buraxır. "Müəllif hüququ haqqında qanun" ingilis müəlliflərinin əsərlərinin nəşrini (yaxud təkrar çapını)

məhdudlaşdırır və milli əsərlərin dərc edilməsinə üstünlük verilməsi hüququnu təmin edirdi. Bu qanun qəbul edildikdən sonra amerikan müəlliflərinin əsərlərinin nəşri ləng, ancaq dönmədən artdı. Məsələn, əgər 1894-cü ildə amerikan müəlliflərinin əsərləri 729 adda buraxılmışdısa, 1900-cü ildə isə 1278 adda nəşr edilmişdi.

Kitabçılıq işinin coğrafi yerləşdirilməsindən söhbət gedərkən, ənənəvi olaraq Nyu-York aparıcı yer tuturdu. Sonra Boston və Filadelfiya gəlirdi.

~~XIX yüzillikdə ilk peşə birlikləri: "Kitab ticarətçilərinin Boston Assosiasiyası" (1801), "Kitab ticarətçilərinin Filadelfiya Kompaniyası" (1802), "Kitab ticarətçilərinin Amerikan Kompaniyası" (1802) yaradıldı. Bütün bu birliklər Avropa nümunəsi, ilk növbədə alman kitab ittifaqları əsasında yaradıldı və öz qarşısına nəşrlərin keyfiyyətini yüksəltmək və kitab bazarında qiyməti müəyyən səviyyədə saxlamaq məqsədi qoymuşdu. Nəşrlərin miqdarının daim artmasına baxmayaraq, ABŞ bütün yüzillik ərzində iri Avropa ölkələrindən geri qalmışdı. Kitab çeşidinin quruluşunda bədii ədəbiyyat birinci yerə çıxmışdı. 1900-cü ildə bədii ədəbiyyat ümumi kitab buraxılışının 35%-ni təşkil etmişdi. Bunun 90%-i amerikan müəlliflərinin əsərləri idi.~~

ABŞ-in elmi həyatında, elmi ideyaların açılmasında və yayılmasında dövrü nəşrlər daha mühüm rol oynamışdı. Kitab nəşrləri içərisində praktiki xarakterli əsərlər, peşə-istehsalat, elmi-kütləvi nəşrlər üstünlük təşkil edirdi. 1857 – 1863-cü illərdə mahiyyət etibarilə ilk ABŞ milli ensiklopediyası – "Yeni amerikan ensiklopediyası" (16 c.) buraxılmışdı. Bu ensiklopediyanın müəllifləri içərisində K.Marks və F.Engels də olmuşdu.

XIX yüzillik ərzində ucuz kütləvi nəşrlər tipinin yaradılmasına və buraxılmasına səy göstərilmişdi. XIX yüzilliyin ortalarında nazik üzlüklərdə romanların ucuz seriyası – "daym-novell" (qiyməti 5-dən 10 sentə qədər) buraxıldı. Bu seriyalardan: "On sentlik seriya", "Beş sentlik seriya", "Vəhşi Qərb", "Şöhrət və zənginlik" və s. göstərmək olar. Bu seriyaların hər biri 1000 buraxılışdan ibarət olmuşdu. Onlar nəşirlərə yaxşı gəlir verməklə yanaşı, mühüm ideoloji vəzifəni – "yüz faizli amerikalı" stereotipini hazırlamağa imkan verdi.

Nyu-Yorkun universal nəşriyyatları içərisində ən böyük firmalar: "Xarper K^o", "D.Eplton K^o" hesab edilirdi. "Xarper K^o" öz fəaliyyətinə 1817-ci ildə başlamışdı. Bu nəşriyyat firması

amerikan və ingilis müəlliflərinin romanlarını "Gənclər və qızlar kitabxanası" seriyasında buraxmışdı. Firmanın daha çox tanınmış seriyaları: "Seçilmiş məktəb kitabxanası" (50 cildə), "Yeni almanaxlar" hesab edilirdi. 50 cildlikdə dünya klassik ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri, "Yeni almanaxlar" seriyasında bədii ədəbiyyat və elmi-kütləvi kitablar əhatə edilmişdir. XIX yüzilliyin sonunda daha çox kütləvi romanların hamısı bu firma tərəfindən nəşr edilmişdi. Firma Ç. Dikkensin, M. Tvenin əsərlərini daim çapdan buraxmışdı.

İkinci böyük firma "D. Eplton K^o" da Nyu-Yorkda 1827-ci ildən fəaliyyətə başlamışdı. Bu firma ABŞ-da ilk dəfə olaraq səyahətlər haqqında yazıları, yol gündəliklərini, oçerkləri, "Amerika rəs-samlığı", "Avropa rəs-samlığı" tipli nəşrləri çapdan buraxmışdı./

ABŞ-da kitab nəşri işində ikinci yeri Boston tuturdu. Burada Amerikan və ingilis bədii ədəbiyyatını çapdan buraxan "Litl Braun K^o" nəşriyyatı və tarixi əsərləri, xalq nağıllarının ucuz seriyasını, kitabxanalar, kolleksiyaçılar və kitab ticarətçiləri üçün kitab kataloqlarını, dərslikləri, məhkəmə hesabatlarını, almanaxları, soraq-məlumat nəşrlərini çapdan buraxan "D. Mansell" nəşriyyatı fəaliyyət göstərmişdi.

ABŞ-da kitabçılıq işinin 3-cü mərkəzi Filadelfiya hesab edilirdi. Burada 1836-cı ildən "Lippinkot K^o" nəşriyyatı işə başlamışdı. Nəşriyyat əsasən bədii və tibb ədəbiyyatını çapdan buraxmışdır. Nəşriyyat 1875-ci ildə Londonda öz şöbəsini açmışdı. Firma indiyə qədər fəaliyyət göstərir.

XX yüzilliyin I yarısından ixtisaslaşmış və yerli, habelə universitet nəşriyyatlarının miqdarı artmışdı. Bu dövrdə kitabçılıq işinin yeni mərkəzləri meydana gəlmişdi: Çikaqo, İndianopolis, Baltimora, Detroyt və başqaları.

XX yüzilliyin I yarısında peşə birliklərinin sayı və rolu artdı. 1900-cü ildən 1914-cü ilə qədər "Amerikan Nəşriyyat Assosiasiyası", 1920-ci ildən 1934-cü ilə qədər "Kitab Nəşirlərinin Milli Assosiasiyası"; 1934-cü ildən 1946-cı ilə qədər "Kitab nəşri Bürosu" fəaliyyət göstərmişdi. 1946-cı ildə "Kitab Nəşirlərinin Amerikan Komitəsi" yaradılmışdı. 1942-ci ildən "Tədris ədəbiyyatı nəşirlərinin İnstitutu" işə başlamışdı. Ancaq bütün bu birliklərin nə rəhbəri, nə də əlaqələndiricisi var idi. Buna görə də onlar yaranan böhranlı vəziyyəti aradan qaldıra bilmirdilər.

XX yüzilliyin I yarısında kitabçılıq işinin sıçrayış formalı inkişafı iqtisadiyyat və sənayenin vəziyyətini əks etdirirdi. "Böyük böhran (1930 – 1933)" illərində kitabın yayılması 1924 – 1928-ci illərlə müqayisədə 50% ixtisara düşdü. 40-50-ci illərdə vəziyyət yaxşılaşmadı. 1914-cü ilə nisbətən 1959-cu ildə cəmi 24% çox kitab nəşr edilmişdi. Əhali isə bu dövrdə 78% artmışdı.

İkinci Dünya müharibəsi başlanana qədər kitab buraxılışının quruluşunda birinci yeri bədii ədəbiyyat və dərsliklər tutmuşdu. Təbii və texniki ədəbiyyat ABŞ-da nəşrin ümumi sayına görə müvafiq olaraq 7 və 11-ci yerləri tuturdu. 40-cı illərdə texniki və hərbi ədəbiyyatın bütün tipləri üzrə nəşri aparıcı yeri tutmuşdu.

XX yüzilliyin I yarısında ingilis müəlliflərinin əsərlərinin tərcüməsi və nəşri artdı.

20-ci illərin ortalarında kitab təbliğinin yeni formaları – "Kitab klubları" meydana gəldi. 1924-cü ildə "Ayın ən əla kitabı klubu" təşkil edildi. XX yüzilliyin I yarısında amerikan nəşirləri və kitab ticarətçiləri dünya kitab bazarına çıxdılar. XX yüzilliyin I yarısının axırına qədər kitab ixracı həmişə artdı və ümumi kitab məhsulu satışının 40%-ni təşkil etdi. Bu dövrdə bütün iri kitab nəşriyyatları və kitab ticarəti firmaları müxtəlif ölkələrdə özlərinin şöbələrini açdılar. XX yüzilliyin I yarısında aparıcı və tipik universal nəşriyyat kimi "Makmillan K^o" Aksioner Cəmiyyətinin fəaliyyəti diqqətə layiq idi. O hər il 600 adda yalnız yeni nəşrləri çapdan buraxırdı. İxtisaslaşmış nəşriyyatlardan ən iriləri – 1909-cu ildən fəaliyyətə başlamış "Mak Qrou – Xill Pablikeyşens", 1909-cu ildən Baltimorda işə başlamış "Uilyams end Uilkins" hesab edilirdi. "Uilyams end Uilkins" tibb ədəbiyyatı və dövrü mətbuatın nəşri üzrə ixtisaslaşmışdı.

ABŞ-da müasir kitabçılıq işi sistemi olduqca mürəkkəbdir: mərkəzləşdirmə və çoxtiplidir. Lakin onun ümumi dövlət əlaqələndirici mərkəzi yoxdur.

1960-cı ildən etibarən, təxminən 30 ildən çoxdur ki, ABŞ-da hər il 6,5 min kommertiya, dövlət, universitet və digər nəşriyyatlar fəaliyyət göstərir. Nəşriyyat işinin konsentrasiyası səviyyəsi olduqca yüksəkdir. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, 280 nəşriyyat firması, yəni nəşriyyatların 4,3 %-i ölkənin bütün kitab məhsulunun 85%-ni çapdan buraxır. Bunların içərisində 5-i: "Dabldey K^o", "Makmillan K^o", "Mak Qrou – Xill Pablikeyşens Kompani", "Ren-

dom Xaus", "Bentam buks" daha böyükdür və ölkənin kitab bazarına demək olar ki, nəzarət edir.

Ənənəvi olaraq kitab nəşrinin və ticarətinin mərkəzləri: Nyu-York, Filadelfiya, Boston, Çikaqo hesab edilir. Son illərdə Kaliforniyada kitabçılıq işi intensiv inkişaf edir.

ABŞ-da 4 tip nəşriyyat müəssisəsi (mülkiyyətin növündən asılı olaraq): 1) bir şəxsə və yaxud bir ailəyə mənsub olan nəşriyyat; 2) müəyyən qədər aksiyası olan bir neçə adamı özündə birləşdirən nəşriyyat kompaniyası; 3) aksiyaları olan və yaxud aksioner cəmiyyətlərinin üzvlərini birləşdirən korporasiya və yaxud aksioner cəmiyyətinin nəşriyyat firmaları; 4) Konqlomerat kompaniyası mövcuddur.

Nəhəng nəşriyyat firmaları ilə yanaşı (bir-birindən asılı olmayan nəşriyyatlar birliyi), yarımkuştar tipli nəşriyyatlar da (cəmi 3 və yaxud 5 nəfərdən ibarət işçisi olan) fəaliyyət göstərir. Bu cür nəşriyyatlarda direktor, həm də redaktorun, reklam agentinin, kitab yayıcısının vəzifəsini yerinə yetirir.

ABŞ-da nəşriyyatlar bir neçə qarışıq sahələr və yaxud nəşr tipləri üzrə ixtisaslaşırlar.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın nəşriyyat firmaları Avropa ölkələrinə, Kanadaya, Asiya və Afrikanın inkişaf edən ölkələrinə kapitalın investisiyası olduqca genişlənməmişdir. ABŞ-ın nəşriyyat firmaları yerli nəşriyyatları alır, yaxud yeni nəşriyyatlar açır, və yaxud nəşriyyatlar öz filiallarını açır. Bu nəşriyyat firmaları özlərinin bu fəaliyyətlərlə yalnız kommersiya məqsədi deyil, eyni zamanda dövlətin ideoloji siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək edirlər. Məsələn, "Mak Qrou-Xill Pablikeyşens Kompani"nin 13 ölkədə (Kanada, İngiltərə, Fransa, AFR, Meksika, Braziliya, Panama və digər ölkələrdə) nəşriyyat və kitab ticarəti şəbəkəsi mövcuddur. "Makmillan K^o" firmasının 9 ölkədə bu cür fəaliyyəti vardır.

Digər tərəfdən, dünyanın, xüsusilə Avropanın bir çox ölkələrinin nəşriyyat firmaları ABŞ-ın kitab bazarına əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi indi də maraqla göstərilir. İndi Fransanın "Aşett" və "Lyaruss", Hollandiyanın "Elzevir", İngiltərənin "Kollins", İtaliyanın "Rissoli" və i.a. nəşriyyat firmalarının filialları ABŞ-da geniş fəaliyyət göstərilir.

Müasir ABŞ kitabçılıq işinin yeni cəhəti xarici əməkdaşlarla birlikdə nəşrlərin hazırlanması və nəşri hesab edilir.

ABŞ-da kitabın yayılması sistemi çox mürəkkəbdir və ölkədə bərabər səviyyədə bölünməmişdir. Kitabın yayılmasının beş yolu mövcuddur. 1) kitab mağazalarını, universamlardakı kitab şöbələrini və qəzet-kitab-jurnal köşklərini özündə birləşdirən pərakəndə kitab ticarəti şəbəkəsi; 2) kolleclərdə yayılma şəbəkəsi; 3) əsasən topdan ticarət firmaları tərəfindən həyata keçirilən, başqa sözlə, kitabxana şəbəkəsinə kitabın göndərilməsi; 4) məktəb-tədris şəbəkəsi; 5) evə çatdırmaqla kitabın satılması (ümumi satışın 25%-i) – bura kitab klubları; "poçtla-kitab" sistemi də daxildir. ABŞ-da 12 min kitab mağazası və ticarət mərkəzlərində kitab şöbələri işləyir. Kitab Ticarəti Assosiasiyasına kitab ticarəti müəssisələrinin cəmi 4 mini daxildir.

Onların içərisində yalnız 200-ü iridir (illik dövriyyəsi 250 min dollar təşkil edir). Nəşriyyatlar kimi, kitab mağazaları da universal və ixtisaslaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərirlər.

Kitab klubları olduqca geniş yayılmışdır. 1988-ci ildə ABŞ-da yaşlılar üçün 100-dən artıq, uşaq və gənclər üçün 20-dən çox kitab klubu işləmişdi. Bir çox nəşriyyatların özlərinin klubları var. Klublar sahəvi prinsip, yaxud nəşr tipi üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. ABŞ XIX yüzilliyin 20-ci illərindən beynəlxalq kitab bazarına öz kitablarını çıxarmağa başlamışdı. İxracın həcmi 70-ci illərin ikinci yarısından daim artmağa başlamışdı. Həmin dövrdən ixrac ümumi kitab dövriyyəsinin hər il 10%-ni təşkil edir. Bəzi mövzu istiqamətləri, nəşr tipləri üzrə ixrac yüksəkdir. Məsələn, tibb ədəbiyyatının ümumi tirajının 40-50%-i ixrac edilir; ümumi kitab ixracında tədris nəşrləri 23% təşkil edir. Xaricə kitab ixracında elmi-texniki və peşə ədəbiyyatı – 2,8%, lüğətlər – 1,6% təşkil edir. Amerikanın kitabları Kanada, İngiltərə, Avstraliya, Yaponiya, Hollandiya, Skandinaviya ölkələrinə, daha çox Asiyanın, Afrikanın və Latın Amerikasının inkişaf etmiş ölkələrinə ixrac edilir. Bu ölkələrə Amerika çap məhsulunun yayılmasının forma və metodlarını yaxşılaşdırmaq üçün 1962-ci ildə xüsusi "Kitabxana proqramı və beynəlxalq kitabın hökumət komitəsi" yaradıldı. 1954-cü ildən habelə "Asiya fondu" fəaliyyət göstərir.

Kitab məhsulunun idxal həcmi də artır (əlbəttə, ixraca nisbətən, idxal azlıq təşkil edir). Ümumi kitab dövriyyəsində idxalın xüsusi çəkisi 4-5% təşkil edir. İdxalın 50%-i Böyük Britaniyanın (birinci yer), 15%-i Kanadanın, 12%-i Yaponiyanın, 11%-i İtaliyanın və s.

payına düşür. Bütün idxal edilən kitabın yarısını tibb, təbiətşünaslıq, sosiologiya və iqtisadiyyat üzrə kitablar təşkil edir.

Əsas peşə birliyi 1970-ci ildən mövcud olan Amerikan Naşirlərinin Assosiasiyası hesab edilir. Bu assosiasiya 280 iri nəşriyyat firmasını birləşdirir. Bu birliyin şöbələri və filialları: Təbii-Elmi, Texnika və Tibb Kitab Naşirlərinin Assosiasiyası; Uşaq Kitablari naşirlərinin Assosiasiyası və i.a. mövcuddur. Onların məqsədi amerikan nəşriyyat işinin təkmilləşdirilməsinə və kitab bazarının genişlənməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Amerikan universitetləri Nəşriyyatlarının Assosiasiyası (1937), Amerikan Kitab Ticarətçilərinin Assosiasiyası (1900), Milli Kitab Komitəsinin (1954) də fəaliyyəti yuxarıdakı birliyin fəaliyyət istiqamətinin eynidir.

Nəşriyyat və kitab ticarəti üzrə əsas jurnal 1872-ci ildə əsas qoyulmuş həftəlik "Pablişers vikli" hesab edilir. Jurnalın əsas hissəsini "Həftənin kitabları" bölməsi təşkil edir.

60-cı illərin əvvəllərindən kitab məhsulu artmağa başladı.

Yumşaq, nazik üzlüklərdəki kitabların tirajı adətən 100 min nüsxəyə qədər olmuşdu (maksimum 1-2 mln. daha yüksək tiraj isə 6 mln-a qədər).

ABŞ-da kitabın bahalaşması bir ənənə halını alıb. Məsələn, 1970-ci ildən 20 il müddətində kitabın qiyməti demək olar ki, üç dəfə artıb. Kitabın qiyməti mövzusunun və nəşrin tipindən də asılıdır. Elmi-texniki nəşrlər bədii ədəbiyyatdan 2-2,5 dəfə bahadır. Ən bahalı kitab bərk, möhkəm cildli kitablardır. Ona görə də ümumi məsələlər, təbiət elmləri və tibb üzrə kitablar baha qiymətə olur. Ən ucuz kitablar uşaqlar və gənclər üçün buraxılır. Yumşaq üzlüklərdə buraxılan kitablar bərk, möhkəm cildlərdə nəşr edilən kitablardan 3-4 dəfə ucuz olur. Buraxılan kitabın 16,3%-ni sosiologiya və iqtisadiyyat, 8,7%-ni bədii ədəbiyyat təşkil edir. Bədii və uşaq kitabları ilə müqayisədə elmi-texniki və tibb ədəbiyyatı daha sürətlə artır. Ancaq tiraj üzrə birinci yeri bədii ədəbiyyat tutur.

Kitab buraxılışının quruluşunu tip üzrə araşdırsaq, görərik ki, nəşrlərin ümumi sayının 40%-ni dərsliklər təşkil edir. Dərsliklərin buraxılışında 10 iri nəşriyyat, cəmi 400 nəşriyyat iştirak edir.

ABŞ-da xeyli miqdarda dini ədəbiyyat nəşr edilir. Təkcə kilsə təşkilatlarına 30 nəşriyyat, mindən artıq mətbuat orqanı məxsusdur. Bütün kommərsiya nəşriyyatları dini ədəbiyyat buraxır. Ümumi kitab buraxılışında tərcümə ədəbiyyatı 3%-ə qədərdir.

ABŞ tərcümə ədəbiyyatının nəşrinə görə AFR və Yaponiyadan geri qalır. Alman və Fransız dilindən tərcümələr çoxluq təşkil edir. Çin və ərəb dilindən çox az miqdarda tərcümə həyata keçirilir.

ABŞ-ın müasir kitab nəşrində əsas iki tip nəşrlər mövcuddur: 1) cildli kitablar; 2) kağız üzülklərdə cib kitabları.

Yumşaq, nazik üzülklərdə kitab istehsalı ABŞ-da kitab nəşrinin müstəqil sahəsi və kitab məhsulunun əsas növü hesab edilir. 1979-cu ildə bu nəşrlər ad etibarilə 25-35%-ni, bütün kitabların isə 75%-ni təşkil etmişdi.

İndi ABŞ-da 6,5 min nəşriyyat fəaliyyət göstərir/

"ABŞ hökumət nəşriyyatı" ölkədə və bəlkə də dünyada ən iri nəşriyyatlardan biridir. Federal hökumət 48 ştatda, bütün dairələrdə kitab nəşrini həyata keçirir. Yalnız mətbəə nəşrlərinin illik miqdarı 100 mln. nüsxəyə qədərdir. Hökumət nəşrlərinin əsas kütləsini rəsmi materiallar, sənədlər məcmuəsi təşkil edir. Bütün hökumət nəşrlərinin yarısına qədəri qeyri-mətbəə üsulu ilə buraxılır. Dövlət xadimlərinin və dövlət idarələrinin arxiv materiallarının nəşri böyük yer tutur.

Hökumətin çap işlə məşğul olan ikinci iri nəşriyyat təşkilatı ABŞ-ın Beynəlxalq Əlaqələr İdarəsi hesab edilir. Bu nəşriyyat idarəsinin əsas məqsədi ABŞ-ın siyasətini xaricdə yaymaq və ABŞ-a müxtəlif xarici ölkələrin münasibəti və onların siyasəti haqqında məlumatlarla hökuməti məlumatlandırmaqdan ibarətdir. Habelə hökumətə siyasi və təbliğat fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumatların çatdırılmasında da idarə böyük rol oynayır. Bu idarə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dillərdə kitab, kitabça, jurnal və qəzet çapdan buraxır.

1924-cü ildən yaradılmış "İnterneşnl pablişers" əsasən marksist istiqamətli ədəbiyyatı, elmi və elmi-kütləvi kitabları, bədii ədəbiyyatı, uşaqlar və gənclər üçün kitabları buraxır. Nəşriyyat kommersiya tipli deyil. Nəşriyyat keçmiş Sovet tarixçilərinin, filosoflarının, sosioloqlarının, ədəbiyyatşünaslarının əsərlərinin nəşrinə də öz fəaliyyətində geniş yer vermişdir.

Mütərəqqi nəşriyyatlar sırasında "Kameron end Kan", "Pipls pablişers", "Messez end Meystrim" in fəaliyyətləri diqqətəlayiqdir.

Amerikanın nəşriyyat müəssisələri içərisində universitet nəşriyyatları xüsusi yer tutur. Amerikan universitetləri nəşriyyatlarının Assosiasiyası 70 universitet nəşriyyatını özündə birləşdirir.

Bütün universitet nəşriyyatlarının məqsədi mütəxəssislər üçün ədəbiyyat: elmi əsərlər, bütün elm sahələri üzrə tədqiqatları buraxmaqdan ibarətdir. Bütün elmi-texniki nəşrlərin 25-30% universitetlər tərəfindən buraxılır. İldə orta hesabla onlar 2500-3000 adda kitab və 135 xüsusi jurnal çapdan buraxırlar. Universitet elmi nəşrlərinin orta tirajı 500-1500 nüsxə olur; texniki kitabların tirajı 2 mindən 5 min nüsxəyə qədər olur. Universitet nəşriyyatları həmçinin görkəmli alimlərin, siyasi və elm, habelə ictimai xadimlərin arxivlərini nəşr edir.

Kommersiya universal nəşriyyatlarının ən irilərindən biri "Dabldey K^o" hesab olunur. Bu nəşriyyat 1897-ci ildə yaradılmışdır. Nəşriyyat hər il elm və mədəniyyətin bütün sahələri üzrə 700 adda kitab çapdan buraxırdı. "Dabldey K^o" müasir amerikalı yazıçıların əsərlərinin, habelə uşaqlar və gənclər üçün kitabların buraxılışına xüsusi diqqət yetirmişdir. 1986-cı ildə nəşriyyat qərbi alman nəşriyyat konserni "Bertelsman AQ" tərəfindən alınmışdır. Aparıcı nəşriyyatlardan hesab edilən "Makmillan K^o" ABŞ-da ingilis firmasının filialı kimi 1869-cu ildə açılıb. O, bütün tip tədris müəssisələri üçün dərslikləri, elmi-kütləvi, bədii, tibb, kənd təsərrüfatı, incəsənət, idman, kulinariya və i.a. üzrə ədəbiyyatı çapdan buraxır. "Makmillan K^o" uşaqlar üçün kitab buraxan əsas nəşriyyatlardan biridir.

Universal nəşriyyatlardan biri də "Xarper end Rou" hesab olunur. Bu nəşriyyat 1817-ci ildən fəaliyyətə başlamışdı. 170 ildən çox müddətdə nəşriyyat amerikalı və ingilis yazıçıların və şairlərinin əsərlərini, dünya klassiklərinin bədii əsərlərini seriyalarla nəşrini, məktəb dərsliklərini və jurnalları çapdan buraxmışdı.

ABŞ-ın müasir ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatlarını iki böyük qrupa bölmək olar: 1) müxtəlif elm və bilik sahələri üzrə (çoxsahəli) kitab buraxılışını həyata keçirən nəşriyyatlar; 2) dar ixtisaslaşmaya əsaslanan nəşriyyatlar. Öz növbəsində bu qrupların hər birini yenə də iki yerə ayırmaq olar: 1) təbii-elmi nəşriyyatlar; 2) humanitar profilli nəşriyyatlar.

Firma "Mak Qrou-Xill Publikeyşens Kompani" ən iri təbii-texniki nəşriyyat hesab edilir. Nəşriyyat biologiya, fiziologiya, kimya, fizika, astronomiya, radio və televiziya, iqtisadiyyat, mülki tikinti, memarlıq və s. üzrə kitabları, "Elmlər aləmi" kütləvi uşaq kitabxanası jurnalını və çoxlu miqdarda elmi jurnalları nəşr edir.

Hər il nəşriyyat 1000-dən artıq (indi 1500-ə qədər) adda kitabı və 30-dan çox dövr nəşri çapdan buraxır.

1828-ci ildən fəaliyyət göstərən "D.Uayli end sans" nəşriyyatı dəqiq və təbiiq elmlərin bütün sahələri üzrə kitabları nəşr edir. Nəşriyyatın illik məhsulu 600 adda kitab və 21 jurnaldan ibarətdir.

1848-ci ildən əsası qoyulmuş "D.Van Nostrand" nəşriyyatı təbii-elmi ədəbiyyatın nəşrini, metallurjiya, kimya, energetika, dəmiryol işi üzrə kitabların buraxılışını həyata keçirir. Onun "Elmi seriya", "Müasir elm və texnika" seriyaları çox məşhurdur.

XX yüzilliyin 40-cı illərindən fəaliyyətə başlamış "Akademik press" və "Perqamon press" nəşriyyatlarının təbii-elmi və texniki çoxsahəli iri nəşriyyatlar kimi işləri diqqətəlayiqdir.

1941-ci ildən əsası qoyulmuş "Akademik press" alimlərə daha geniş informasiya vermək üçün elmi kitab və jurnalların nəşrini həyata keçirir. İndi nəşriyyat seriyalı nəşrləri, elmi əsərləri və monoqrafiyaları, elmi jurnalları, tibb, fizika, metallurjiya, riyaziyyat, mexanika, aeronavtika, təbiətşünaslığın bütün sahələri üzrə ədəbiyyatı çapdan buraxır. Nəşriyyat elmi işlərin tərcümələrini geniş şəkildə nəşr edir. Onun Fransada, İtaliyada, Hindistanda və i.a. ölkələrdə şöbələri vardır.

1948-ci ildən fəaliyyət göstərən "Perqamon press" 120-dən artıq elmi dövr nəşri, təbiət elmləri, texnika və tibbin bütün sahələri üzrə bərk, möhkəm cildlərdə 40 seriyada kitabları çapdan buraxır. Bundan əlavə, nəşriyyat geniş oxucu kütləsini nəzərdə tutan yumşaq üzlüklərdə kitabları da nəşr edir. "Perqamon press" beynəlxalq nəşriyyat kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, onun iki mərkəzi (Londonda və Nyu-Yorkda) və müxtəlif ölkələrdə: Avstraliya, Fransa, ADR, keçmiş SSRİ, Yaponiya, Hindistan və i.a. şöbələri vardır. Nəşriyyat bir çox beynəlxalq təşkilatların və ittifaqların xahişləri, sifarişləri əsasında kitabları çapdan buraxır.

Dar sahələr üzrə ixtisaslaşmış nəşriyyatlara misal olaraq "Çildren press" (gənclər üçün kitab buraxır), "Tappincer pablişers" (səyahətlər haqqında kitablar nəşr edir), "L.Pratt K^o" (idman haqqında kitab nəşr edir), "Amerika Qrafika İnstitutu", "Evercin buks", "Abrams"ı (incəsənət üzrə nəşrləri buraxır) və i.a. göstərmək olar.

ABŞ-da çoxlu miqdarda nəşriyyat soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılışı üzrə ixtisaslaşmışdı. "Britanik ensiklopediya" nəşriyyatı

soraq-məlumat ədəbiyyatını çapdan buraxan ən iri nəşriyyat hesab olunur. Nəşriyyatın iki baş idarəsi – Çikaqo və Londonda və şöbələri: Avstraliya, Avstriya, Belçika, Yeni Zelandiya, Norveç, Fransa, Finlandiya, İsveç və Yaponiyada fəaliyyət göstərir. Nəşriyyat "Britaniya ensiklopediyası"nı çapdan buraxır. Nəşriyyat 1968-ci ildə birinci nəşrinin çapdan çıxmasının 200 illiyi münasibətilə onun maksimal buraxılışını həyata keçirməyə təşəbbüs göstərmişdir. Bu əsas nəşrdən əlavə, nəşriyyat eyni adda ensiklopediyanı ispan və portuqaliya dillərində də nəşr edir. Elmi işçiləri nəzərdə tutan soraq-məlumat ədəbiyyatı ilə yanaşı, nəşriyyat geniş oxucu kütləsi üçün "Amerikan ensiklopediyası"nı və "XX əsr ensiklopediyası"nı və s. çapdan buraxır.

Kitabşünaslıq ədəbiyyatı üzrə ixtisaslaşmış "R.Bauker K^o" firmasının fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. 1876-cı ildən əsası qoyulan bu nəşriyyat kitabçılıq işinin tarixi və müasir vəziyyəti, biblioqrafiya, kitabxanaçılıq işi üzrə ədəbiyyatı nəşr edir. O, 1876-cı ildən "Kitabxanaçılıq jurnalı"nı ("Laybreri Cornal") çapdan buraxır. Bu jurnalda kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyanın nəzəri və praktiki məsələləri işlənir.

Kitabşünaslıq ədəbiyyatı üzrə ixtisaslaşmış ikinci böyük nəşriyyat "X.Vilson K^o" hesab olunur. 1868-ci ildə kiçik bir kitab müəssisəsi kimi fəaliyyətə başlamasına baxmayaraq, indi o, kitab nəşrini, kitab ticarəti evini və biblioqrafiya kombinatını özündə birləşdirən nəhəng bir müəssisədir. Nəşriyyat 20-dən artıq biblioqrafik nəşri və kitabxanaşünaslığın, biblioqrafiyanın, kitabçılıq işinin müxtəlif məsələləri üzrə ədəbiyyatı çapdan buraxır.

Müasir dövrdə ABŞ-da 40 dildə müxtəlif etnik qruplar üçün ədəbiyyat nəşr edilir. 1936-cı ildə amerikan hinduları üçün kitab və jurnalları buraxmaq üçün xüsusi nəşriyyat "İndian press" təşkil edildi. ABŞ və Afrika ölkələrində, ayrı-ayrı dövlətlərdə yaşayan zəncilər üçün kitab çapdan buraxan nəşriyyatların miqdarı hər il artır. Bu nəşriyyatlar ingilis, fransız, ispan dillərində, habelə Afrikanın müxtəlif millətlərinin dillərində kitabları nəşr edir. "Blek akademik press", "Blek star pablişers.", "Afro-Amerikan pablişinq K^o" qeyd edilən nəşriyyatların ən iriləri hesab olunurlar.

1976-cı ildə 750 nəşriyyat yumşaq üzlüklərdə kitab istehsalı üzrə ixtisaslaşdı. Buraxılan kitabların 90%-i 13 iri firmanın payına düşürdü. 1945-ci ildə əsası qoyulmuş "Bentam buks" onların

içerisində ən böyük firma hesab olunur. Bu həqiqi mənada "kitab fabriki"dir. Firma indi hər il 400 addan çox kitabı 500 mln. nüsxə ilə çapdan buraxır. İkinci böyük nəşriyyat (bu sahədə) "Eyvon buks" hesab edilir. Bu firma hər ay 28-30 adda kitabı orta hesabla 7 mln. nüsxə ilə nəşr edir.

İndi ABŞ-da hər il 45-50 min addan çox kitab 10000-dən çox qəzet, 11300-dən çox jurnal, dövrü nəşr buraxılır. ABŞ-ın nəşriyyatları müasir çap texnika və texnologiyası avadanlığına malikdir. ABŞ-ın poliqrafiya sənayesi ölkəyə ən çox gəlir gətirən sənaye sahələrindən (dördüncü yerdə durur) biridir. ABŞ dövrü mətbuatın, xüsusilə qəzetlərin fəaliyyətində bu mənada diqqəti cəlb edir.

ABŞ-ın ilk prezidentlərindən olan Tomas Ceferson deyirdi: "Qəzetsiz hökumət yaxşıdır, yoxsa hökumətsiz qəzet? Mən tərəddüd etmədən sonuncunu seçərdim". ABŞ-da qəzet haqqında deyirlər: Bu informasiya vasitəsi məhsul istehsalı kimi adi biznesdir və burada da sağlam rəqabətdən kənar qaçmaq olmaz. İndi ABŞ-da 10 mindən çox qəzet nəşr edilir. Onların təqribən 1500-ü hər gün işıq üzü görür. Burada çap edilən qəzetlər demokratiyanın inkişafına kömək etməklə yanaşı, həm də iqtisadiyyatın tərəqqisində də mühüm rol oynayır və onun müəyyən hissəsini təşkil edir. ABŞ-da dövlət qəzetlərə kömək etmir. Çünki mətbuat vasitələri əsasən şəxsidir. Qəzetlər müxtəlif siyasi partiyaların və yaxud qüvvələrin mənafeyinə xidmət etmir, öz gəliri ilə yaşamaq və fəaliyyət göstərmək imkanı əldə edir.

ABŞ-da qəzetlərin üçdə biri ayrı-ayrı şəxslərə məxsusdur. Obyektivlik jurnalistlərin işinin əsas meyarıdır. Mövcud qanuna əsasən, əgər informasiya məxfi deyilsə və onun açıqlanması dövlətin əleyhinə toxunmursa, bu məlumatları jurnalistlər alır və mətbuat səhifələrində dərc edə bilirlər.

Müasir dövrdə, ABŞ-da bir sıra iri qəzet nəşriyyat inhisarları mövcuddur: Çannett Company, İNC ("Qannet Kompani, inkorporyed") ən iri qəzet inhisarıdır. Neft maqnatı C.Pyu və Morqanların maliyyə inhisar qrupunun müəssisələri ilə əlaqələri dünyada məşhurdur. Bu iri qəzet inhisarının əsası 1906-cı ildə məşhur milyonçu Frenk Qannet tərəfindən qoyulmuşdur. İqamətgahı Roçesterdə (Nyu-York ştatı) yerləşir. ABŞ-ın müxtəlif rayonlarında, Kanadada və Verciniya adalarında çıxan 130-dan çox dövrü nəşr, o cümlədən 90-dan çox qəzet bu şirkətə məxsusdur.

Onların arasında ən iri ümumilli "Yu-Es tudey" qəzeti, "Sinsinnatti inkuaयरer", "Oklənd tribyun", "De Moyn recister" nüfuzlu regional qəzetlər var.

"Rupert Merdok" qrupu ABŞ vətəndaşlığını qəbul etmiş avstraliyalı qəzet maqnatı Rupert Merdoka mənsub olan ən iri transmilli qəzet-jurnal inhisarıdır. "Nyu Amerika pablişinq" nəşriyyat konserni də (ABŞ) Merdoka məxsusdur. Bu konsern "Avieyşn deyli", "Aeorospeys deyli", "Trəvl uikli", "Nyu-York post", "Boston herald" qəzetlərini, "Villic voys" həftəliyini, "Nyu-York məqəzin", "Uikli of biznes Aieşyn" jurnallarını buraxır.

Avstraliyada "Nyu" qəzet-nəşriyyat konserni, Böyük Britaniyada "Tayms", "Sand tayms", "Nyu of uorld", "San" qəzetlərini buraxan "Nyuş interneşnl" konserni də Merdokundur.

Hearst Corporation ("Herstin nəşriyyat trestı") ABŞ-ın ən iri qəzet trestlərindən biridir. Herstlər sülaləsinə mənsub olan bu nəşriyyat trestinin əsası 1895-ci ildə Uilyam Randorf Herst tərəfindən qoyulub. Nyu-Yorkda yerləşən bu nəşriyyat trestı ABŞ-da və Avropada 14 gündəlik və 30 həftəlik qəzet (o cümlədən "Los-Anceles Herald ikzəminər", "San-Fransisko ikzəminər", "San-Fransisko kronikl" və s.) 20 jurnal (o cümlədən "Kosmopoliten", "Qudhauskipinq", "Harperz bazar", "Sanyəns daycest") nəşr edir. Bir sıra nəşriyyatlara (o cümlədən "Arbor haus", "Uilyam Moorrou", "Yunayted teknikl pablikeyşnz") ABŞ-da ən iri mətbuat sindikatlarından biri olan "Kinq fiçerz" sindikatına və s. malikdir. Trestin illik gəliri bir milyard dollardan çoxdur.

Oxunaqlı və geniş yayılan jurnallardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: (The Atlantic) Bostonda nəşr edilən "Atlantik" ədəbi-siyasi jurnalın əsası 1857-ci ildə qoyulmuşdur (tirajı 351 min nüsxə); "Biznes uik" (Business Week – "Biznes həftə ərzində") adlı iqtisadi-siyasi jurnal "Makqrou-Hill pablişinq Kompani, inkorporeyted" qəzet konserni tərəfindən buraxılır (1929 – (878,8 min nüsxə); "Duckaber" (Diskiskorover – "Açmaq" – aylıq elmi-kütləvi jurnal, Nyu-York – 1980, – 1 mln. nüsxə); "Layf" (Life – "Həyat", aylıq illüstrasiyalı jurnal, 1939 – 1,7 mln nüsxə); "Kosmopoliten" (Cosmopolitan – Kosmopolit, qadınlar üçün aylıq ədəbi-siyasi illüstrasiyalı jurnal, 1886, 3 mln. nüsxə); "Nyusuik" (Newsweek – "Həftənin xəbərləri" jurnal, 18 xarici nəşri var, 1933, – 3 mln. nüsxə); "Nəşnl cioqrafik" ("National Geographic" – "Milli coqra-

fiya" jurnal – aylıq illüstrasiyalı elmi-kütləvi jurnal, – 1888. – 10,6 mln. nüsxə); "Taym" (Time – "Zaman" həftəlik nüfuzlu ictimai-siyasi jurnal, 40 xarici nəşri var, 1923, – 4,7 mln. nüsxə) və s.

Amerikanın nüfuzlu və geniş yayılan qəzetlərindən: "Vaşinqton post" (Washington Post – "Vaşinqton poçtu" (1877), 1,1 mln. nüsxə (bazar günü buraxılışının tirajı 996,6 mln nüsxə); "Boston qlob" (Boston Globe – "Boston qlobusu" (1872), tirajı səhər buraxılışının 514,8 min, axşam buraxılışın 177 mindən artıq, bazar günü buraxılışı 781,5 min nüsxə; "Los Anceles tayms" (Los Angeles Times – "Los-Anceles vaxtı" (1881), tirajı – 1,2 mln. nüsxə); "Nyu York deyli nyus" ("New-York Daily News" – "Nyu-York gündəlik xəbərləri" (1919), tirajı 1,4 mln., bazar günü buraxılışı 2 mln. nüsxə); "Nyu-York tayms" (New York Times – "Nyu-York vaxtı" (1851), tirajı 1,1 mln. nüsxə, bazar günü buraxılışı 1,5 mln. nüsxə) və s.

Amerikada qəzetlər və jurnallar öz tərtibat və məzmun keyfiyyəti, kütləviliyi ilə bir çox digər ölkələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əhalinin 97%-nin savadlı olması və sosial vəziyyətlərinin yüksək olması, oxucular tərəfindən dövrü mətbuatın əldə edilməsinə və mütaliəsinə müsbət təsir edir.

Bütün qəzet və jurnallar əsasən sahibkarlar və nəşriyyat şirkətləri tərəfindən buraxılır. Qəzet nəşirləri fikir azadlığı hüququna malikdirlər. Bəzi nəşrlər öz şərh və məlumatlarında respublikaçıların, yaxud demokratların rəyini əks etdirirlər.

Milli həftəlik qəzetlər gündəlik qəzetlərə nisbətən daha çox oxunaqlı material verir. Bazar günü qəzetini oxumaq Amerika ailəsində bir ənənə halını almışdır.

§ 11. ALMANIYA FEDERATİV RESPUBLİKASINDA KİTAB

Qədim almanların sözləri, fikri ifadə edən işarə yazılarından – ideoqrammalardan istifadə etdiklərini bəzi alimlər təsdiq edirlər. Runa adlı əsl alman yazısı bizim erada yaradılmışdır. Orta əsr alman dövləti bizim eramın V yüzilliyində meydana çıxmışdı. Almanlar romalılardan dini və ədəbi latın dilini qəbul etmişlər. Savadlılıq və kitabçılıq işi kilsənin sahibkarlığında olmuşdu. Monastırlarda ilahiyata, dinə aid əlyazmaların üzü köçürülmüşdü.

VIII – IX yüzilliyin axırlarında "Karolinq intibahı" adlanan bir mədəni yüksəliş başlandı. Bu dövrdə çoxlu miqdarda məktəblər və əlyazma tərtib edilən emalatxanalar meydana gəlmişdi.

IX yüzilliyin əvvəlində qədim alman dilində qəhrəmanlıq eposu "Xildbrant haqqında mahnılar" əlyazması gəlib bizim nəsə çatmışdır.

XV yüzilliyin birinci yarısında Almaniyada ksiloqrafiya nəşrləri geniş yayıldı. Bu nəşrlər əsasən Tövrət mövzusunda və qrammatikalara aid olmuşdur. Ancaq kitaba artan tələbatı ksiloqrafiya texnikası ödəyə bilmədi. Yığı texnikası və çap dəzgahının köməyiylə həyata keçirilən kitab çapına böyük ehtiyac yaranmışdı.

Almaniya Avropa kitab çapının vətəni hesab edilir. Hərəkət edən literlərlə, çap dəzgahı ilə kitab çapının həyata keçirilməsi alman xalqının XV yüzillikdəki böyük nailiyyəti hesab edilir.

Kitab çapının ixtirası 1440-cı ilə aid edilir və alman kitab ustası İohann Qutenberqin adı ilə bağlıdır. Mətbəə çap işinin bütün əsas texniki vəzifələrinin həlli onun adı ilə əlaqədardır. İ. Qutenberq tərəfindən ayrı-ayrı literlərdən yığma ottiskləri yolu ilə mətnin təkrar istehsalı, şrift istehsalı texnologiyası, şrift ərintisinin tərkibi, çap mətbuatının konstruksiyası və r.ə. kitab çapının tərkib hissələri yerinə yetirilmişdir, başqa sözlə, ona məxsusdur.

Kitab çapının ən qiymətli, nadir nəşrləri 42 və 36 sətirlik Tövrət hesab edilir. 42 sətirlik Tövrətin çapı 1452 – 1455-ci illər, 36 sətirliyin çapı isə 1459 – 1460-cı illər hesab olunur. İohann Balbinin 1460-cı ildə çap edilmiş "Katolikon" əsərinin çapını da İ. Qutenberqin adı ilə bağlayırlar. Həmin çap kitabının son sözündə kitab çapının ixtirası haqqında danışılır.

Maynsdakı ikinci mətbəə əvvəllər İ. Qutenberqin şərikləri olmuş Fust və Şeffərə məxsusdur. Onlar məhkəmənin qərarı ilə İ. Qutenberqin mətbəəsindən avadanlığın və şriftin bir hissəsinə sahib olmuşdular. 1457-ci ildə Fust və Şefferin çap firması "Mayns zəbur"unu – ilk çap kitabını buraxıb.

1462-ci ildə Maynsın darmadağın edilməsindən sonra, orada işləyən mətbəəçilər müxtəlif ölkələrə və şəhərlərə getdilər. Burada ilk fəaliyyət göstərənlərdən biri İohann Mentelin (1410 – 1478) olmuşdur. O, Maynsda öz mətbəəsinin əsasını 1458-ci ildə qoymuşdu. İ. Mentelin 1466-cı ildə alman danışq dilində birinci

Tövrati çapdan buraxıb. İ.Mentelin xristian müəlliflərinin və antik yazıçıların əsərlərini nəşr etmişdi. O, cəmi 41 adda nəşr buraxıb.

Bamberqdə alman danışıq dilində kitab nəşr ilə Albrect Pfister (1460 – 1464) məşğul olmuşdur. Alimlərin bəziləri ehtimal edirlər ki, o, İ.Qutenberqin şagirdi olub.

XV yüzillikdə Nyurnberqin ən məşhur mətbəəçisi Anton Koberqer (1473 – 1513) olmuşdu. Onu "çapçıların knyazı" adlandırmışlar. A.Koberqer mətbəəsi Almaniyada ən böyük mətbəə olub. Həmin mətbəədə 24 çap dəzgahına 100 usta xidmət etmişdi. Onun ən məşhur nəşrlərindən biri alman Tövrati (1483) hesab edilir. Bu nəşr çoxsaylı qravüra ilə bəzədilmişdir. A.Koberqerin şöhrətli nəşrlərindən biri də Q.Şedelin "Ümumdünya xronikası" hesab edilir. 1500-cü ilə qədər A.Koberqer 250-yə qədər nəşri çapdan buraxmışdı.

~~Şimali Almaniyada kitab çapının mərkəzi Lyubek olmuşdu. Lyubek çapçılarından Varfolomey Qaton çox məşhur olmuşdu. XV yüzillikdə Almaniyada 11800 adda nəşr, başqa sözlə, müəyyən edilmiş 40000 inkunabulanın 30%-i çap edilmişdi. Alman nəşrlərinin məzmunu aşağıdakı şəkildə olmuşdu: dini ədəbiyyat – 29%, şer və tədris ədəbiyyatı – 16%, təqvimlər – 15%, tibb ədəbiyyatı – 5%, hüquq və s. – 4%. İ.Qutenberq öz nəşrlərini 150 – 200 nüsxə ilə, ondan sonra gələn çapçılar 250 – 300 nüsxə ilə buraxmışlar. Yalnız 1480-ci ildən sonra ayrı-ayrı nəşrlərin tirajı 1000 nüsxəyə çatmışdı. Dini ədəbiyyat, dərsliklər, qrammatikalar, təqvimlər daha çox tirajla buraxılmışdır.~~

1517 – 1525-ci illərdə kəndli üsyanı darmadağın edildikdən sonra Almaniyada ağır, ciddi vəziyyət XVI yüzilliyin II yarısına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə kilsə və siyasi senzura gücləndi. 1548-ci ildə müvəqqəti senzura daimi imperiya idarəsinə çevrildi. Bu idarə katolik kilsə və inamlarının, etiqadlarının, habelə imperiya hakimiyyətinin mühafizəsində dururdu.

XVI yüzilliyin əvvəllərində Almaniyada XV yüzillikdə meydana gəlmiş mətbəələr və firmalar öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Bəzəldə İohann Frobenin (1460 – 1527) fəaliyyəti çox şöhrətlənmişdi.

XVI yüzilliyin II yarısında Cənubi Almaniyada mətbəə mərkəzi Frankfurt-Mayna keçmişdi. Burada təbii-elmi əsərlər və tədris ədəbiyyatı çap edilmişdi.

XVII əsrdə Almaniyada ilk qəzetlər və jurnallar meydana çıxdı. 1609-cu ildən ilk müntəzəm qəzet "Avizo" nəşr edildi. 1663-cü ildə Hamburqda ilk alman jurnalı "Monatsqeschprex" nəşr olundu.

XVIII yüzilliyin II yarısından Almaniyanın iqtisadi həyatında baş verən canlanma kitab çapına da təsir göstərdi. 1649-cu ildə Prussiyada yeni senzura fərmanı verildi. Həmin fərman 1772-ci ildə yenidən işləndi və həmin formada II Fridrixin hakimiyyətinin sonuna (1786) qədər qüvvədə qalmışdı. Fərmanın ümumi ruhu nisbətən liberal olmuşdu. Fridrix II Vilhelmin dövründə senzura yenidən gücləndi. Bu, çap işinin vəziyyətini pisləşdirdi. XVIII əsrdə Almaniyada kitabçılıq işinin müxtəlif sahələrində yeni iri müəssisələr meydana gəldi.

1719-cu ildə Leypsiqdə Breytkopf firmasının (1719 – 1794) əsası qoyuldu. Firmanın böyük nailiyyəti nəşriyyatın əsasını qoymuş Breytkopfun oğlu İohann Qotlib Breytkopfun dövründə əldə edilmişdi. İohann Qotlib Breytkopf görkəmli nəzəriyyəçi olmaqla yanaşı, şriftin və ədəbi sözcülük işinin təkmilləşdirilməsi üçün çox iş görmüşdü.

Görkəmli Berlin çapçısı və naşiri İohann Fr. Unqerin mətbəəsi 1780-ci ildən fəaliyyətə başlamış və tədricən öz işini genişləndirmişdi. O, naşir kimi alman klassiklərinin – Höte, Şillerin və keçmiş romantiklərin əsərlərini çapdan buraxmışdı. O, xeyli miqdarda təqvimləri və almanaxları da nəşr etmişdi. Onun evi Berlinin mənəvi həyatının mərkəzi olmuşdu. Firma öz fəaliyyətini 1804-cü ildə dayandırmışdı.

1785-ci ildə Leypsiqdə Georq İoahim Geşenin (1752 – 1828) nəşriyyatçılıq işi diqqəti cəlb edir. O, mətbəə işilə dərinədən maraqlanmış, çapçılıq işində, ümumiyyətlə, kitab nəşrində özünəməxsus cəhətlərilə fərqlənmişdi. O, alman klassik yazıçılarının – Höte, Şiller, Vilandin və başqalarının əsərlərini çapdan buraxmışdı. Tyubinhendə İohann Fridrix Kottun (1764 – 1832) firması geniş fəaliyyət göstərmişdir. Firma daha çox alman klassik ədəbiyyatını çapdan buraxmışdı.

XVIII yüzillikdə Almaniyada kitab çapı maarifçilik işinin xidmətində dayanmışdı. XVIII əsrin sonunda Almaniyada litoqrafiya çap üsulu meydana gəlib. Bu çap üsulunun ixtiraçısı Aloiz Zenefelder (1796 – 1798) hesab edilir. O, yeni çapın tarixini və texni-

kasını «Litoqrafiyanın tam dərsliyi» (1818) kitabında geniş şərh etmişdi.

1842-ci ildə Kölnə «Yeni Reyn qəzeti»nin əsası qoyulmuşdu. Bir vaxtlar həmin qəzet K. Marks tərəfindən redaktə edilmişdi.

1828-ci ildə Leypsiqdə «Ədəbiyyat muzeyi nəşriyyatı» meydana gəldi. Bu nəşriyyatın əsasını kitab ticarətçisi və mətbəəçisi Anton Filipp Reklam (1807 – 1896) qoymuşdur. 1837-ci ildən nəşriyyat «Filipp Reklam ml.» adlanmışdı. Nəşriyyat demokratik xarakter daşımış və oxucu dairəsinin genişlənməsinə səy göstərmişdi. 1867 – 68-ci illərdə məşhur «Reklamın universal kitabxanası»nın əsası qoyulub. Bu seriyada dünya ədəbiyyatının və alman klassiklərinin kiçik formatlı nəşrləri buraxılmışdı. Sonralar seriyada tarix və fəlsəfə əsərləri də əhatə edilmişdi. XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər 5000 adda nəşr buraxılmışdır.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Almaniyada iki iri nəşriyyat meydana gəlmişdi. Bu nəşriyyat firmaları ensiklopedik nəşrlərin buraxılması üzrə ixtisaslaşmışdı.

1805-ci ildə Amsterdamda əsası qoyulan F.A.Brokqauz (1772 – 1823) nəşriyyatı tez bir zamanda Leypsiqdə öz fəaliyyətini davam etdirmişdi. 1808-ci ildən ensiklopediyanın buraxılmasına geniş şəkildə başlayan nəşriyyatın birinci ensiklopedik nəşri 1796 – 1811-ci illərdə R. Leyelin redaktəsi ilə çapdan buraxılıb. Ensiklopediya «Böyük Brokqauz» adını almış və XIX yüzillikdə 14 nəşri həyata keçirmişdi. «Böyük Brokqauz» dünyanın əla ensiklopedik nəşrlərindən birinə çevrilmişdi. O, bu tipli bir çox Avropa və amerikan nəşrlərinə təsir göstərmişdi. Rus « Brokqauz və Yefron ensiklopedik lüğəti» (1890 – 1907) bu nəşrlə əlaqədardır.

İkinci iri ensiklopedik nəşriyyat ədəbiyyatşünas-humanist və maarifçi İozef Meyerin (1796 – 1856) adı ilə bağlıdır. 1826-cı ildə o, alman klässiklərinin ucuz nəşrləri seriyasını buraxmaq məqsədilə «Biblioqrafiya institutu» nəşriyyatını yaratmışdı. Meyer 1840 – 1855-ci illərdə «Böyük ensiklopedik lüğət»i (52 cildə) çapdan buraxmışdı. Ensiklopediya bir neçə dəfə təkrar nəşr edilib, habelə Avropa nəşrləri üçün nümunə rolunu oynamışdı. Firmanın əsasını qoyanın oğlu Q.Y.Meyer «Ensiklopedik lüğət»i (15 cildə) ixtisar edilmiş şəkildə nəşr etmişdi. O, habelə bir cildlik "Kiçik Meyer" lüğətini çapdan buraxmışdı. XIX yüzilliyin II yarısında Almaniyada ilk sosial-demokratik nəşriyyatlar: "Kitab çapı

yoldaşlığı" (1872), "Ümumi alman kitab çapı Assosiasiyası" (1875), Vilhelim Brak (1872 – 1878) və s. meydana gəlmişdi. Alman sosial-demokratik nəşriyyat işi tarixində xüsusi yer İohann Henrix Ditsə məxsusdur. Peşəsi mürəttib olan Dits gənclik illərində Peterburqda K.İ.Vulfun mətbəəsində işləmişdi. 1866-cı ildə o, öz vətəninə qayıdır və 1881-ci ildə Leypsiq "Kitab çapı yoldaşlığı"nın bir hissəsini alır və öz nəşriyyatının əsasını qoyur. 1886-cı ildə Dits "Beynəlmiləl kitabxana" seriyasının buraxılışına başlamışdı. Bu seriya I Dünya müharibəsinə qədər buraxılmışdı.

Almaniyada kitabçılıq işinin inkişafı 1825-ci ildə Leypsiqdə "Alman kitab ticarətçilərinin birja ittifaqı"nın "Alman kitab ticarətinin birja vərəqəsi" adlı orqanının əsası qoyulub.

~~XIX əsrin I yarısında Almaniyada kitab məhsulu ləng inkişaf etmişdi. 1827-ci ildə illik nəşrlərin sayı 5000 adda, 40-cı illərin əvvəllərindən isə ildə 13664 adda olmuşdur. XIX əsrin 50-ci illərində nəşrlərin artım sürəti azaldı. Belə ki, 1851-ci ildə 8346 adda, 1870-ci ildə isə 10108 adda nəşr buraxılıb. Tədricən kitab məhsulunun buraxılışı artmağa başladı. 1900-cü ildə buraxılan nəşrlərin sayı ildə 24792 ada çatmışdı.~~

XIX yüzilliyin əvvəllərindən Almaniyanın ideya həyatında fəlsəfənin rolu artdı. F.Şelling, V.F.Hegel, D.Ştraus və başqalarının əsərləri nəşr olundu. XIX yüzilliyin 30-cu illərində materialist-filosof L.Feyerbaxın işinin birinci nəşri buraxıldı. K.Marks və F.Engelsin bir sıra əsərlərinin nəşri də bu dövrə təsadüf edir. K.Marks və F.Engelsin "İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyəti", "Kommunist partiyasının manifesti" və s. əsərləri çap edildi. 1867-ci ildə Hamburqda K.Marksın "Kapital" əsərinin birinci cildi nəşr edildi.

XX yüzilliyin əvvəllərindən "Toybner" nəşriyyatı təbiət elmləri üzrə ədəbiyyatı buraxmaq üçün ixtisaslaşdı. 1904-cü ildə nəşriyyat Puankarın "Elm və hipotez" kitabını buraxdı. Beləliklə də o, eyni adda seriya nəşrlərinin əsasını qoydu. Bu seriyada 1929-cu ilə qədər fəlsəfə, idrak nəzəriyyəsi, metodologiya və məntiqə dair daha çox buraxılış olub.

1899-cu ildə Münhendə meydana gəlmiş "İnzəl-Ferlaq" nəşriyyatı alman kitabçılıq işində və kitab sənətində çox böyük rol oynamışdı. Bu nəşriyyatın əsası bir çox görkəmli jurnalist, şair, yazıçı, rəssam tərəfindən qoyulmuşdu. Nəşriyyat "Di İnzəl"

("Ada") jurnalını buraxıb. 1905-ci ildə nəşriyyatın başında Anton Kippenberq (1874 – 1951) durmuşdu. O, dövrünün tanınmış rəssamlarının iştirakı ilə çox qiymətli bibliofil nəşrlərini buraxıb. 1912-ci ildə "İnzəl kitabxanası"nın birinci buraxılışı meydana gəldi və bu nəşr nəşriyyatı çox məşhurlaşdırdı. Hər bir nəşr özlüyündə kiçik poliqrafik şah əsəri təsəvvürü yaradırdı. 1917-ci ildən "İnzəl kitabxanası" seriyasında dünya incəsənətinin nəhəng, görkəmli ustalarının – Rembrandt, A.Matiss, F.Mazerel və bir çoxlarının reproduksiyalarla albomlarını buraxmağa başladı.

1909-cu ildə "Tempel Ferlaq" nəşriyyatının əsası qoyulub. Bu firma öz qarşısına klassik ədəbiyyatın buraxılışını yaxşılaşdırmağı qoymuşdu. Nəşriyyat bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə etmişdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində kitab ticarəti və antikvar kitab sahəsində böyük şöhrət qazanmış "Otto Xarrasovits" firması öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Bu firmanın əsası 1872-ci ildə Leypsiqdə qoyulub. Firma şərqşünaslıq, slavyanşünaslıq, arxeologiya üzrə kitab nəşri və ticarəti üzrə ixtisaslaşmışdı. Firma kitabşünaslıq və kitabxanaşünaslıq, biblioqrafik nəşrlər və antikvar kataloqların nəşrinə öz fəaliyyətində olduqca geniş yer vermişdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra firma Visbadendə öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.

~~XX yüzilliyin əvvəllərində Almaniyada kitab məhsulu artdı və 1913-cü ildə özünün kulminasiya rəqəminə (35078 adda) çatdı. Birinci Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra Almaniyada kitab nəşri yenə də artmağa başladı.~~

1931-ci ildə Almaniyada 31543 adda kitab nəşr edilib. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində də Almaniyada kitab nəşri müəyyən qədər (əlbəttə, nasist ədəbiyyatının nəşri hesabına) artdı. 1938-ci ildə burada 25439 adda kitab buraxılıb. Bu dövrdə bir çox klassik yazıçıların, dövrün ədəbiyyatının mütərəqqi əsərlərinin nəşri qadağan edilmişdi. Nasizmi, millitarizmi, təcavüzü təbliğ edən ədəbiyyatın buraxılışı genişlənmişdi. İkinci Dünya müharibəsi illərində Almaniyada kitab məhsulunun həcmi ənənəvi olaraq daim endi. 1945-ci ildə cəmi 9387 adda kitab buraxılmışdı.

1949-cu ildə Almaniyada Federativ Respublikası, 1949-cu ilin oktyabrında isə Almaniyada Demokratik Respublikası təşkil edildi. AFR-də ildən-ilə dövlət sahibkarlıq kapitalı möhkəmləndi və inkişaf etdi. Bu mətbuat, nəşriyyat işi və kitabın yayılmasında da

öz əksini tapdı. Yeni böyük nəşriyyatlar AFR-in dörd iri nəşriyyat işi mərkəzində – Münhen, Ştutqart, Hamburq, Frankfurt-Maynda meydana gəldi. Onlarda bütün Qərbi Almaniya nəşriyyatlarının 35%-i mərkəzləşmişdi. Nəşriyyatların 25,8%-i isə 17 şəhərin payına düşürdü. Münhendə – 238, Ştutqartda – 180, Hamburqda – 136, Frankfurt-Mayında isə 102 nəşriyyat fəaliyyət göstərməyə başladı. Demək olar ki, bütün nəşriyyatların 3/4-ünün dövriyyəsi 1 mln. markadan yuxarı qalxmamışdı. Nəşriyyatların 19%-nin dövriyyəsi isə 1 mln.dan 10 mln. markaya qədər olmuşdu.

Təşkilati nöqtəyi-nəzərindən isə bütün bu müəssisələr "Alman Kitab Ticarətçilərini Birja İttifaqı" adlanan milli assosiasiyada (Berzenfereyn des Deutşen Buxxandels Frankfurt a/m) birləşdilər. Bu birja ittifaqı nəşirlərin və kitab ticarətçilərinin, habelə müəlliflərin mənafeələrini qorumağa xidmət edirdi. Bu birlik eyni zamanda sahənin müəssisələrilə dövlət arasında vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirir və beynəlxalq təşkilatlarda sahənin maraqlarını müdafiə edirdi. Birja İttifaqının ali orqanı onun üzvlərinin illik iclası idi. İttifaqın icraedici orqanı idarə heyəti idi. İdarə heyətinin başında sədr dururdu. Birja İttifaqının ADR-də nəşriyyat işi və kitab ticarəti məsələləri üzrə ixtisaslaşmış iri kitabxanası vardı. AFR-in kitablarının dünya bazarlarında daha effektiv təmsil olunmasına, sərgi və yarmarkalarda nəşriyyat və kitab ticarəti müəssisələrinin iştirakının genişlənməsinə kömək məqsədilə Birja İttifaqı 1964-cü ildə "Sərgi və yarmaka cəmiyyəti" ("Ausstellyunqen und Messe") yaratdı. Cəmiyyətin üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyuldu: 1) sentyabr-oktyabrda hər il Frankfurt kitab yarmarkasını keçirmək; 2) federativ hökumətin xarici xidmət idarəsinin köməyiylə AFR nəşriyyatlarının müxtəlif xarici sərgi və yarmarkalarda iştirakını təşkil etmək; 3) AFR-də nəşriyyat işi və kitab ticarətinin müdafiə edilməsi istiqamətində xarici fəaliyyəti.

Kitab nəşirləri və kitab ticarətçiləri İttifaqının təşəbbüsü ilə 1947-ci ildə "Kitab ticarətçilərinin birliyi"nin ("Di Buxxendler Fereyniqunq MBX") əsası qoyuldu. Birliyin şurası alman kitab ticarətçilərinin Birja İttifaqının İdarə Heyətinin üzvlərindən ibarətdir. Birlik nəşriyyatların işinin keyfiyyəti baxımından kitabçılıq işi məsələləri üzrə böyük iş görür. 1985-ci ildə AFR-də nəşriyyat və informasiya mərkəzlərinin birliyi yaradıldı. Bunda məqsəd əmək məhsuldarlığı və rentabelliği yüksəltmək məqsədilə

nəşriyyat proseslərində elektronikanı, elmin və texnikanın yeni nailiyyətlərini tətbiq etmək olmuşdur.

Kitabın yayılmasının ən effektiv metodlarından biri kitab klublarının təşkilidir. Belə ki, "Bertelsman" konserni dünyanın 21 ölkəsində kitab klublarına nəzarət edir. Kitab klubları konserninin ümumi üzvlərinin sayı AFR-də və xaricdə 6 mln. adamdan artıqdır. Klubun hər bir üzvü orta hesabla ildə 8-9 kitab alır. Bununla bərabər, onlar kitabları çapdan çıxandan iki il sonra birinci nəşrdən 40% aşağı qiymətə alırlar. AFR-də kitabçılıq işində sərgilər və yarmarkalar mühüm rol oynayır. Onların köməyiylə bir sıra əməliyyatlar: topdan və pərakəndə kitab satışı, lisenziyaların ticarəti, reklam-təbliğət işi və s. yerinə yetirilir. Frankfurt-Maynda kitab yarmarkası XV əsrdən keçirilir. Son illərdə Frankfurt-Maynda kitab yarmarkalarında dünyanın 60-dan artıq ölkəsi iştirak edir. Bu yarmarkalarda eksponatların sayı 4000 və daha çox olur. Yarmarka çərçivəsində yaxşı kitabların müsabiqəsi, mövzu sərgiləri və i.a. keçirilir. AFR kitablarının xarici sərgilərinin təşkili ilə Sərgi və Yarmarka Cəmiyyəti məşğul olur. Dünyanın müxtəlif ölkələrində ixtisaslaşdırılmış sərgilərin keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sərgilərdə əsasən regional xüsusiyyət və problemin aktuallığı nəzərə alınır, əsas götürülür. Müharibədən sonra Qərbi Almaniyada ümumiyyətlə, kitab nəşri artdı. 1969-cu ildə 488 mln. nüsxə kitab buraxmaqla, Almaniya dünyada üçüncü yerə çıxmış oldu. Son illərdə AFR-də hər il 50 min ada yaxın kitab nəşr edilir. Məzmununa görə birinci sosial elmlər, statistika, texnika, sənaye, sənət, tarix, etnoqrafiya və i.a. üzrə ədəbiyyat gəlir. Müharibədən sonrakı dövrdə Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində və Amerikada, o cümlədən Almaniyada cib nəşrlərinin buraxılışı çox geniş miqyas almışdı. Onlar nəşrlərin ümumi sayının 15%-ni təşkil edir, mövzusu da çox müxtəlif olurdu. Bu nəşrlərin əsas hissəsini bədii ədəbiyyat, texniki, elmi-kütləvi, tarix, incəsənət, idman, evdarlıq və i.a. kitablar təşkil edir. Onların buraxılışı ilə çoxlu nəşriyyatlar məşğul olur. Ədəbiyyatın xeyli hissəsi seriyalarla buraxılmışdır.

Cib nəşrləri kütləvi oxuculara qiymətli nəşrin çatdırılmasının ən effektiv metodu olmaqla yanaşı, müxtəlif maraqlı və zəruri biliklərin yayılmasına güclü təsir göstərir. Son illərdə AFR-in bir çox nəşriyyatları dedektiv, erotik, parnoqrafik ədəbiyyatın nəşrini olduqca artırmışlar. Məsələn, iri nəşriyyatlardan biri "Bastey-

Ferlaq" 11 seriyada kütləvi dəyərsiz romanları həftədə 2 mln.-dan artıq tirajla çapdan buraxır.

Bir sıra nəşriyyatlar – "Bastey", "Şprinqer", "Kelter" və s. "dəhşətli kitablar" adlanan nəşrlərin buraxılışı üzrə ixtisaslaşmışdır. AFR-in oxucularının 70%-ni qadınlar təşkil etdiyinə görə onlar üçün xeyli ədəbiyyat buraxılır.

Digər dillərdən tərcümə üzrə AFR dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. AFR-də nəşr edilən hər on kitabdan biri tərcümədir. Ən çox tərcümə ingilis dilindən (60%-dən çox) olunur. Bunun yarısı ABŞ-ın payına düşür. AFR-də rus dilindən alman dilinə tərcümələrin sayı (ingilis, "amerikan" və fransızdan sonra) dördüncü yeri tutur. AFR-in kitab məhsulunun ixracının 60%-dən çoxu üç ölkənin – İsveçin, İngiltərənin və ABŞ-ın payına düşür. İdxal sahəsində Böyük Britaniya böyük rol oynayır. Bu nəşriyyatların ənənəvi mədəni əlaqələri ilə izah edilir.

Müasir dövrdə AFR-də ən güclü nəşriyyat konsernləri – Bertelsman, A.Şprinqer, Qruner və Yar, Bauer, Q.Fon Xolsbrink, Burd hesab edilir. Onların ildə gəliri yarım milyard markadan artıq olur.

Qərbi Almanıyanın nəhəng konsernləri içərisində "Aksel Şpringer Ferlaq QMBX" birinci yeri tutur. Aksel Şpringer 1945-ci ildə bombardman nəticəsində darmadağın edilən müəssisənin nəşirinin oğludur. O, müharibədən sonrakı dövrdə "Xer su" "Bild-Seytunq" adlı illüstrasiyalı nəşrləri buraxmağa başladı. İngilis işğalçı hakimiyyətilə əlaqə yaradan Şpringer 1953-cü ildə "Velt Ferlaq" nəşriyyatını satın alır və o vaxt Hamburq qəzetinin – "Di Velt" in sahibkarı olur. "Di Velt" qəzeti isə Qərbi Alman Sənayeçiləri Federal İttifaqının maraqlarının ifadəedicisi idi. Müasir dövrdə Şpringer konserni 150 – 200 mln. markalı nəşriyyat sahibkarı təsəvvürünü verir. Aksel Şpringerin konserni Hamburq və Berlində iki nəhəng mətbəyə malikdir. Şpringer konserni bir sıra digər nəşriyyatlara, nəşriyyat cəmiyyətlərinə və mətbəələrə nəzarət edir. 1956-cı ildə Ulşteyn qardaşlarının qədim nəşriyyat konserninin aksiyalarının 26%-ni almışdı. A.Şpringer AFR-də informasiya konserni ölçüsünə görə ikinci və kütləvi informasiya vasitələrinin istehsalı və yayılması üzrə konsernlər içərisində dünyada 16-cı yeri tutur. Şpringer bilavasitə 5 qəzet və jurnalın sahibidir. Onların ümumi tirajı 9 mln. təşkil edir. "Bild-Seytunq" (4,1 mln. nüsxə), "Di

Velt" (231,5 min nüsxə), "Qamburqer Abend-blatt" (300 min nüsxə) kimi qəzetlər ona məxsusdur.

"Bertelsman AC" konserni Münhendə yerləşir. Firmanı Bertelsman 1835-ci ildə Tyutereloda (Vestfaliya) təşkil edib. O, dini və tədris ədəbiyyatı çap edən nəşriyyat kimi fəaliyyətə başlayıb. İndiki dövrdə konsernin maliyyə dövriyyəsi 5 milyard markaya çatıb. Ona ölkədə və xaricdə fəaliyyət göstərən 280 iri və kiçik firma, o cümlədən 11 ixtisaslaşdırılmış və 13 kitab birliyi məxsusdur. Bertelsmanın kitab klublarının 21 ölkədə 6 mln. adamdan artıq üzvü var. Bertelsman qrupu kitab məhsulu ilə yanaşı (ildə 3,5 min adda), audiovizual vəsait, film və plastinkalar buraxır. Ona 6 kinostudiya, televiziya materialları istehsalı üzrə 2 firma, qramplastinka fabriki, reklam agentliyi məxsusdur. Konsernin ümumi dövriyyəsində kitab klubları və qramplastinka klubları – 32%; musiqi, kino, televiziya – 11%; mətbəə, qramplastinka buraxan fabrik, sellüloz kağız fabriki – 17%; bilavasitə nəşriyyatlar – 10% təşkil edir. Bertelsman konserninin fəaliyyətinin böyüklüyünü və genişliyini Hamburqdakı "Qruner və Yar" iri konsernin aksiyalarının 75%-nin sahibi olması faktı təsdiq edir. Bertelsman konserni bir sıra nəşriyyatlara və nəşriyyat qruplarına, o cümlədən – Ulşteyn Faxferlaq, Habler, Fiveq Vestdeyçe, Ferlaq, Reyze und Ferkerferlaq, Sum Şteyn, Blanvalet, Holdmana nəzarət edir. Bertelsman konserni çoxlu xarici firmalarla əlaqədədir və Avropanın çoxlu ölkələrinə qərbi alman kitablarını ixrac edir. 1986-cı ildə konsern ABŞ-ın iki firmasını: "RKA Rikords" (audio məhsulların buraxılışı üzrə ixtisaslaşmış) və "Dabldey K^o" kitab nəşriyyatını satın aldı. İki amerikan kompaniyasını satın alması Bertelsman konsernini kütləvi informasiya vasitələrinin ən böyük sahibkarına çevirdi. Onun nəşriyyat məhsullarının satışının həcmi 5,1 milyard dollara çatıb, gəliri isə 265 mln. dolları ötür keçib.

Son illərdə "Holsbrink" qrupunun fəaliyyəti də olduqca genişləniib. 1960-cı ildə ona daxil olan "Fişer Ferlaq" nəşriyyatı qrupun işini daha da artırdı. İndiki dövrdə "Kryuqer", "Rovolt", "Dreyner Knaur" və "Koron Ferlaq" kimi kitab firmaları da ona məxsusdur. Bununla yanaşı, "Holsbrink" konserni Qərbi Almaniyada və xaricdə bir sıra qəzet və jurnalların, kitab klublarının və digər birliklərin sahibidir. Onun yaratdığı kitab klubları ilə qarşılıqlı əlaqə sistemi vasitəsilə konsern kitabları bilavasitə oxucuların

evlərinə çatdıra bilir. Konserinin kitab klubları üzvlərinin sayı 1,5 mln. nəfərdir. Konsern illik ticarət dövriyyəsi – 420 mln. markaya, gəliri isə 165 min markaya çatıb.

AFR-in kitab bazarında Holsbrink konserni bilavasitə Bertelsman konsernindən sonrakı yeri tutur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra bir sıra nəşriyyatlar da – "Biderşteyn Ferlaq Qustav və K^o", "Deutşe Ferlaq" – "Anştalt QMBX" (1948), "İnzəl Ferlaq Anton Kippenberq" (1945), "Brokqauz" (1945), "Reklam Ferlaq" (1974) və s. meydana gəlmişdir. Son illərdə bunların bəziləri öz fəaliyyətlərini xeyli genişləndirmişlər.

Qədim nəşriyyatların – "Geyzel Ferlaq" (Münhen. 1593), "Yulius Şpringer Ferlaq" (Berlin – 1842), "Paul List Ferlaq" (Münhen, – 1814), "R.Piper und K^o Ferlaq" (Münhen – 1904), "Rovolt Taşenbux Ferlaq QMBX" (1908) və başqalarının fəaliyyətləri də müasir dövrdə genişlənmiş və artmışdı. Onların bir çoxu iri konsernlərin nəzarəti altında işləyirlər.

1969-cu ildə Frankfukrt-Maynda "Sosialist və demokratik nəşirlərin və kitab ticarətçilərinin işçi Cəmiyyəti" ("Arbeyts-gemeynşaft Osialistşier und Demokratişer Ferleqer und Buxxendler") təşkil edilmişdi. Bu cəmiyyət öz fəaliyyəti dövründə demokratik ədəbiyyatın nəşri və yayılması sahəsində çox iş görmüşdü.

"Bryukken Ferlaq QMBX Literaturfertrib İmport-Eksport" adlı nəşriyyatların topdan ticarət agentliyi cəmiyyəti müxtəlif ədəbiyyatların idxalı və ixracı sahəsində geniş fəaliyyət göstərmişdi. Bu cəmiyyətin beynəlxalq kitab yarmarkalarında müntəzəm iştirakı diqqətəlayiqdir.

Almaniya kitab nəşri, təbliği və yayılması sahəsində mühüm nailiyyətlər qazandığı kimi, dövrü mətbuatın inkişafı sahəsində də aparıcı mövqe tutur. Məsələn, "Aksel Şpringer-Ferlaq" (Axel Springer -Verlaq, AG) Avropa qitəsində ən iri qəzet-nəşriyyat konsernidir. Əsası 1947-ci ildə Hamburqda Aksel Sezar Şpringer tərəfindən qoyulan bu inhisarçı birliyin, səhmlərinin nəzarət paketi Şpringerin ölümündən (1985) sonra onun arvadına keçmişdir. Almaniya nəşr edilən bütün gündəlik və bazar günü qəzetlərinin tirajlarının 80%-dən çoxu ona məxsusdur. Onların arasında "Velt" qəzeti (tirajı 244,8 min nüsxədir), habelə "Bild" (6,3 milyondan

artıq), "Velt an zontaq" (443,5 min) "Hamburger abendblat" (277,4 min) qəzetləri mühüm yer tutur.

"Bertelsman" konserni Almaniyanın kitab nəşri və mətbuat aləmində fəal rol oynayır. Onun 22 ölkədə 222 müxtəlif müəssisəsi var. "Bertelsman" böyüklüyünə görə Şpringerin qəzet-jurnal konsermindən sonra ikinci yerdə gələn "Qruner und Yar" nəşriyyatının sahibidir. "Ştern" (tirajı təxminən 2 milyon nüsxədir) kimi yüksək nüfuzlu jurnal, həmçinin gündəlik çıxan "Sayt" qəzeti bu nəşriyyata məxsusdur. Auqşteynin birliyi tərəfindən buraxılan "Şpigel" həftəliyi (1,125 milyon nüsxə) çox böyük siyasi nüfuza malikdir.

Kütləviliyə və nüfuza malik olan qəzet və jurnallardan aşağıdakıları qeyd etmək yerinə düşər: "Abendsaytunq" ("Axşam qəzeti") (1948), tirajı 294, 4 min nüsxə; "Algemayne saytunq" ("Ümumi qəzet" – 1850), tirajı 140 min nüsxə; "Auqsburger Algemayne" ("Auqsburq ümumi qəzeti" – 1945), tirajı 360 min nüsxə; "Bild" (Bild-"İllüstrasiyalı qəzet"- 1952), tirajı 5,3 milyon nüsxə; "Bild an Zontaq" (Bild an Sonntag – "İllüstrasiyalı bazar günü qəzeti" – 1956), tirajı 2,6 milyon nüsxə; "Vestdoyce Algemayne" (Westdeutsche Allgemeine – WAZ – "Qərbi Almaniya ümumi qəzeti" – 1948), tirajı 1,2 milyon nüsxə; "Kvuk" (Quick – "Sürətli", illüstrasiyalı jurnal – 1948), tirajı 991, 2 min nüsxə; "Şpigel" (Der Şpiegel – "Güzgü". – həftəlik illüstrasiyalı jurnal – 1948), tirajı 1 – 4 milyon nüsxə; "Nöye Revyu" (Newe Revue – "Yeni icmal", həftəlik illüstrasiyalı jurnal – 1948), tirajı 1,5 milyon nüsxə və s.

Almaniya redaksiya-nəşriyyat prosesində və kitab, qəzet-jurnal istehsalında istifadə edilən ən yeni, müasir çap texnika və texnologiyasına malikdir. Təsadüfi deyildir ki, Almaniyanın çapdan buraxdığı müxtəlif çap nəşrləri öz bədii və poliqrafik tərtibatının yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir.

§ 12. BÖYÜK BRİTANİYADA KİTAB

Bu mövzu İngiltərədə kitab və kitabçılıq işinin bütün aspektlərini əhatə edir.

Britaniya adaları ərazisində ilk əlyazma kitabı miladın I-II əsrlərində meydana gəlmişdi. Bunlar əsasən latın manuskriptləri

olmuşdur. İlk kitab emalatxanaları İrlandiya və Uels monastırlarında yaradılmışdı. Əlyazma kitablarının inkişafı VI-IX yüzilliklərə aiddir. Bu yüzilliklərdə əsasən kilsə dini kitabların "Beovulf" tarixi poemanın, müqəddəslərin həyatı haqqında nağılların, kilsə poeziyasına dair məcmuələrin üzü köçürülüb artırılırdı. Əlyazmaların sonrakı istehsalı və inkişafı İngiltərədə daimi, xüsusi kommertiya emalatxanalarının meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Bu kommertiya emalatxanaları dərslıklərin, hüquqa dair kitabların, cəngavərlik romanlarının, tarixi xronikaların üzünün köçürülməsi ilə məşğul olmuşdur. Belə iri emalatxanalardan birinin əsası XIV əsrdə "Filibliblion"un tanınmış müəllifi R.de Beri tərəfindən "Dar-Kolleci"nin yanında qoyulmuşdur. XV yüzillikdə Britaniya Qildiya kitab ticarətçiləri adlı ilk peşə birliyi yaradıldı. İngiltərədə kitab çapına XV yüzilliyin 70-ci illərində başlanmışdır. İlk kitab çapçısı Uilyam Kekston (1421 – 1491) hesab edilir. İngilis dilində birinci çap kitabı U.Kekston tərəfindən fransız dilindən tərcümə edilmiş və 1474-cü ildə çap olunmuş R.Leferin "Troyanın mühasirəsi və alınması tarixi" adlı nəşr hesab edilir. O, 1476-cı ildə Vestminsterdə mətbəə açıb ilk ingilis çap kitabını – "Filosofların kəlamı"nı öz giriş sözü ilə çapdan buraxmışdı. U.Kekston elə ilk başlanğıcdan milli çapçı hesab edildi və dövlətin köməyindən istifadə etdi. O, İngiltərədə ilk alim-nəşir hesab olunur. 1476 – 1491-ci illərdə U.Kekston 100 adda kitab buraxmışdı. Bu kitablardan 25-ni özü tərcümə etmiş, 25-nin isə redaktoru olmuşdur. U.Kekstonun məqsədi ingilis müəlliflərini təbliğ etmək və ingilis ədəbi dilini inkişaf etdirmək olmuşdu. Onun nəşrlərinin xarakteri bununla müəyyənleşir. U.Kekston görkəmli ingilis şair və nasirlərinin əsərlərini çapdan buraxmışdı. D.Çoserin "Kenterber hekayələri" adlı əsərinin gözəl illüstrasiyalı, 2-ci nəşri ona xüsusi şöhrət gətirmişdi. U.Kekstonun işini onun assistenti Vinkin de Vorde 1532-ci ilə qədər davam etmişdi. London siti ərazisində ilk mətbəəni bitvalı Con Lettou 1480-ci ildə açmış və hüquq kitablarını çapdan buraxmışdı.

Çap kitablarının ilk tələbatçıları dvoryanlar olmuşdu. Onların mütaliəsində əsas yeri – cəngavərlik romanları, hekayələr və povestlər tutmuşdu. İkinci qrup oxucuları ruhanilər təşkil etmişdi. Onlar əsasən Allaha itaət və Allahın mədhinə aid kitabları mütaliə etmişlər.

Digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə – İngiltərədə kitab çapı çox ləng inkişaf etmişdi. XV yüzilliyin ikinci yarısında İtaliyada 526, Almaniyada 261, Fransada 157, İspaniyada 77, Niderlandda 66 mətbəə olmuşdu. Həmin dövrdə İngiltərədə cəmi 12 mətbəə – 9-u Londonda, 2-si Oksfordda, 1-i isə Sv. Albensdə olmuşdu. Onun böyük hissəsi xaricilərə məxsus idi. Şotlandiya və İrlandiyada ümumiyyətlə, kitab çap edilməmişdi. İngiltərə yeganə ölkə idi ki, (başqa ölkələrlə müqayisədə) ancaq kitab çapı yalnız ingilis dilində aparılırdı və dini ədəbiyyat az nəşr edilirdi.

XVI yüzilliyin əvvəllərindən xarici ustalar sıxışdırılmağa başlandı. 1534-cü ildə kralın xüsusi aktı ilə xarici kitabların kontinentə gətirilməsi və satılması qadağan edildi. Hökumət ingilis nəşirlərinə, mətbəəçilərinə və kitab ticarətçilərinə kredit verdi və kömək göstərməyə başladı.

Artıq XVI yüzilliyin əvvəllərində kitab istehsalı və kitabın yayılması kommersiya sahəsinə çevrildi. Bunun təşkilatı strukturası üçün üç bir-birilə bağlı əsas ənənə: coğrafi mərkəzləşmə, sahibkarlıq və xüsusiləşmə – ixtisaslaşma xarakterik olmuşdu. Kitabçılıq işinin əsas mərkəzi London hesab edilirdi. Buradan kitablar əyalətlərə və ölkənin digər yerlərinə, kontinentlərinə aparılırdı.

Kitabçıların əsas sex təşkilatı Qildiya çapçıları və nəşirləri hesab edilirdi. Nəşr edilmək üçün nəzərdə tutulən bütün əlyazmalar baxılmaq, icazə verilmək üçün şuraya daxil olurdu. Şura əlyazmanı nəzərdən keçirir bir dəfə və yaxud, daim buraxılmaq üçün icazə verirdi. İcazə aldıqdan sonra onlar xüsusi qeydiyyatla götürülürdü. İcazə yalnız Qildiyanın üzvlərinə verilirdi və yalnız onların kitab idxal etməyə hüquqları var idi. Ümumiyyətlə, kitabçılıq işinə onlar nəzarət edirdilər. Sahibkarlıq "pirat" nəşrlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Ən müvəffəqiyyətli piratlardan nəşir Rocer Vardı və kitab ticarətçisi Uilyam Xolmsu göstərmək olar. Onlar 10 mindən artıq nüsxə ən məşhur kitabları nəşr etmiş və satmışlar.

1586-cı ildə "Ulduz palata"sı akt qəbul edir. Bu akta əsasən Qildiya gizli mətbəələri və qeyri-qanuni nəşrləri izləməyə başladı.

İngiltərədə ən kütləvi və tez yayılan kitablar XVI yüzilliyin ikinci yarısında protestantlığın və puritanlığın möhkəmlənməsi ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Bunlar Bibliya əsasında yaradılan ibadət, dini mahnılar, əxlaq qaydaları, təlimatlar və s. üzrə nəşrlər idi. XVI yüzilliyin ortalarında İngiltərədə "məcburi mütaliə" for-

malaşdı. Belə ki, hər bir ingilis ailəsi bir əlifba (ana dili), bir ibadətə və bir dənə də dini mahnılara aid kitab müəllifliyinə malik idi.

Kommersiya tipli ilk nəşirlərdən biri U.Kekstonun varisi Vinkin de Vord olmuşdu. O, kitab nəşrinə kommersiyanın faydalılığını tez dərk etdi. O, tələbələr, müəllimlər, hüquqçular və tacirlər üçün kitab nəşrinə üstünlük verdi. Vinkin de Vord 1492-ci ildən 1532-ci ilə qədər 700 adda kitab çapdan buraxmışdı ki, bunun da yarısından çoxu tədris və hüquqa dair olmuşdu. Həmin kitabların 70 faizi İngiltərədə ilk dəfə çap edilirdi.

Yelizaveta epoxasının tanınmış, məşhur çapçısı və kitab ticarətçisi Con Dey (1552 – 1584) hesab olunur. O, əsasən elmi kitabları, naviqasiyaya aid əsərləri, daha çox isə əlifba, ana dili, ibadət və tədris kitablarını çapdan buraxmışdı.

XVI yüzilliyin sonunda ən böyük nəşir 1571-ci ildə kitab çapına başlamış Uilyam Ponsonbi hesab edilir. O, ingilis həyat tərzinə aid ilk romanları, Con Lilin "Poeziyanın mühafizəsi" risaləsini və s. çapdan buraxmışdı. O, məşhur ingilis intibah şairi Edmund Spenserin şeirlərini nəşr etmişdi.

Elmi ədəbiyyatın nəşrinə Oksford (1585) və Kembric (1534) universitetlərinin mətbəələri böyük rol oynamışdı. Onların fəaliyyətə başlaması İngiltərədə çap kitabı tarixində və dünya elmi kitab nəşri tarixində mühüm hadisə idi. İlk dövrlərdə universitet mətbəələri elmi və tədris kitablarının nəşri üzrə ixtisaslaşmışdı. Onların Tövrəti və ibadətə aid kitabları da nəşr etməyə hüquqları var idi.

1637-ci ildə "Ulduz palatası" "Senzura haqqında qanun"u qəbul etdi. XVII yüzilliyin ortalarında tanınmış ictimai xadim və görkəmli şair Con Milton ümumiyyətlə, senzuraya, xüsusilə həmin qanuna qarşı öz kəskin etirazını bildirmişdi. Onun bu senzuraya qarşı 1644-cü ildə balaca bir kitabçası nəşr edildi və bu kitabça İngiltərəni və Avropanı silkələdi. Bununla əlaqədar senzura ləğv edildi. Nəşirlərə, çapçılara və kitab ticarəti işçilərinə azad hərəkət etməyə icazə verildi. 1644-cü illə müqayisədə Londonda 13 il ərzində mətbəələrin sayı 3 dəfə artdı. 1637-ci il "Senzura haqqında qanun"u 1662-ci il qanunu ilə təsdiq edildi və qüvvətləndirildi. XVII yüzillikdə cəmi 50.000 adda kitab, kitabça və vərəqə buraxılıb. Burada iki növ: ictimai-siyasi və bədii ədəbiyyat əsas yer tutmuşdu. Bədii ədəbiyyatın nəşri sahəsində ən böyük nailiyyət U.Şekspirin əsərlərinin nəşri olmuşdu. 1623-cü ildə onun ilk

külliyyatı – "Komediyaları, xronikası və Uilyam Şekspirin faciələri" çapdan buraxıldı. Bu nəşri XVII yüzilliyin birinci yarısının məşhur nəşri Ed. Blount çapdan buraxmışdı. O, lüğətləri, fəlsəfə və bədii ədəbiyyat üzrə vətən və tərcümə əsərlərini, "Don-Kixot"un ingilis dilinə ilk tərcüməsini də nəşr etmişdi.

XVII yüzilliyin daha görkəmli və iri nəşirləri Xemfri Mosli və Henri Xerrinqmen olmuşlar. Mosli bədii ədəbiyyatın nəşri üzrə ən böyük kommersantlardan biri olmuşdu. Henri Xerrinqmen X. Moslinin xələfi olub. O, U.Şekspirin pyeslərinin külliyyatının 3-cü nəşrini (1685) həyata keçirib.

İngiltərədə XVII yüzilliyin II yarısında "İnformator" və "Yeniliklər" adlı ilk qəzetlər meydana çıxdı. Bunların nəşri senzura inspektoru Estranc olub. 1665-ci ildə Oksfordda ilk rəsmi qəzet "Oksford qəzeti" çapdan buraxılıb. Sonralar o nəşr "London qəzeti" adlandı. Nəşirlər tez başa düşdülər ki, qəzet çap etmək olduqca faydalıdır: belə ki, elanlar xərcin müəyyən hissəsini ödəyir, ucuz qiymətə başa gəlir, informasiyanı tez çatdırır və geniş yayıla bilər.

XVIII yüzillikdə kitabçılıq işində kommersiya hesabı möhkəmlənir, vahid rəhbərliyə və əlaqələndirmə mərkəzinin yaradılmasına ehtiyac yaranır. 1709-cu ildə "Müəllif hüququ haqqında qanun" qəbul edilir.

XVIII yüzilliyin sonunda nəşr tipi formalaşmağa başlayır. "Treyd buk" (Trade Book) adlanan nəşr tipi meydana çıxır. Bu nəşr tipi geniş oxucu kütləsini nəzərdə tuturdu. XVIII yüzilliyin ikinci yarısından əyalətlərdə Şotlandiya və İrlandiyada da müvəffəqiyyətlə kitab nəşri həyata keçirilmişdi. XVII yüzillikdə London kitab ticarətçilərinin Assosiasiyası yaradıldı. XVIII yüzillikdə Böyük Britaniyada 80.000 adda kitab buraxıldı. Onların mövzu və tipoloji repertuarı çox müxtəlif olub. Bu çap məhsulu içərisində bədii ədəbiyyat üstünlük təşkil etmişdi. Tədris kitablarının və elmi monoqrafiyaların nəşri genişlənmişdi. XVIII yüzillikdə iri kommersiya nəşriyyatlarının miqdarı artdı. 1678-ci ildə Tonsonlar adlı nəşriyyat və kitab ticarəti evi meydana gəldi. 1725-ci ildə Tonson U.Şekspirin "Əsərlər külliyyatı"nı A.Popun redaktorluğu ilə çapdan buraxdı. Nəşriyyatda "Tonson seçilmiş əsərləri" seriyasında uzun müddət tanınmış yazıçıların, şairlərin, dramaturqların əsərləri buraxılıb. Bu nəşrlər Tonsonun görkəmli

ustaları tərəfindən çapa hazırlanmış və buraxılmışdır. Tonsonlar U.Şekspir, D.Milton, A.Pop kimi görkəmli müəlliflərin əsərlərinin buraxılmasına xüsusi səy göstərmişlər. Tonsonların nəşriyyat və kitab ticarəti evi demək olar ki, 100 il fəaliyyət göstərmişdi. Tonsonların daimi rəqibi Lintot ailəsinin nəşriyyatı olub. Bu nəşriyyat da "Seçilmiş əsərlər" seriyasında kitabları buraxıb.

XVIII yüzilliyin birinci yarısında üçüncü tanınmış nəşriyyat Samuel Bakkli hesab edilirdi. O alim-dilçi olub, nəşriyyat fəaliyyətilə yanaşı, tərcümə işi ilə də məşğul olmuşdur. Uilyam Teylor dünya kitabçılıq işi tarixinə D.Defonun "Robinzon Kruzo" romanının nəşiri kimi daxil olub.

XVIII yüzilliyin II yarısında ən böyük nəşriyyat Dodslı ailəsi nəşriyyatı hesab edilirdi. Firmanın əsasını Robert Dodslı qoymuşdur. O, 1729-cu ildə folklor poetik antologiyasını buraxıb. Sonralar görkəmli ingilis yazıçılarının romanlarını çapdan buraxmışdı.

XVIII yüzilliyin sonunda fəaliyyətə başlayan Tomas Kedlin nəşriyyatı tarix, iqtisadiyyat və fəlsəfə ədəbiyyatının buraxılması üzrə ixtisaslaşmışdı. XVIII yüzillikdə ingilis kitabçılıq işində əsas yeri Uilyam Bleyk, Uilyam Keslon və Con Baskervil tutmuşdu.

XIX yüzillik ərzində ölkədə 358 min adda kitab və kitabça çapdan buraxılıb. Əvvəlki 200 illiklə müqayisədə kitab məhsulu 175 faiz artmışdı.

Hələ 1724-cü ildən meydana gəlmiş Lonqmen ailəsi nəşriyyatı bu dövrdə öz fəaliyyətini daha da genişləndirmişdi. Burada V.S.Kottun ilk əsərləri çap edilmiş, İrlandiyanın görkəmli şairləri: Tomas Mur və C.Bayronun əsərləri, görkəmli tarixçi T.Makoleyin "İngiltərənin tarixi" və s. əsərləri də nəşr edilmişdi.

XIX yüzilliyin əvvəllərində fəaliyyətə başlamış Merreyin nəşriyyat evi tez bir zamanda ölkədən xaricdə də tanındı. Bu firma tarixi, ədəbi və bədii ədəbiyyatın nəşri və yayılması üzrə ixtisaslaşmışdı. Merrey səyahətlər haqqında illüstrasiyalı kitabları seriyalarla buraxmışdı. Nəşriyyat eyni zamanda tədris kitablarını, xüsusilə dərslikləri və müxtəlif ölkələr üzrə soraq – məlumat kitablarını çapdan buraxmışdı. Onun nəşriyyatı orijinal əsərlərlə yanaşı, tərcümə ədəbiyyatını: madam de Stalin əsərlərini, amerikan yazıçısı Vaşinqton İrvinin "Brekbric Koll" adlı ilk romanını və s. çapdan buraxmışdı.

XIX yüzilliyin 30-cu illərində "Çapmen və Holl" nəşriyyatı fəaliyyətə başlamış Ç.Dikkensin, C.Bayronun, L.Trollopun və başqalarının əsərlərini çapdan buraxmışdı.

XIX yüzilliyin və XX yüzilliyin ən böyük və müasir nəşriyyatlarından biri Aleksandr və Daniel Makmillan qardaşlarının əsası 1843-cü ildən qoyduqları "Makmillan və K^o" hesab edilir. Onlar Şotlandiyada kitab ticarəti ilə fəaliyyətə başlamış, sonralar Londona gələrək orada kitab nəşri işinə başlamışlar.

Nəşriyyata ilk müvəffəqiyyəti Ç.Kinqsli və T.Huqun çap edilmiş romanları gətirdi. 1869-cu ildə ABŞ-da Makmillan öz filialını açdı. Sonra "Makmillan və K" adlı Aksioner Cəmiyyəti təşkil edildi. Bu universal nəşriyyat olmaqla bərabər, müxtəlif kateqoriyalı oxucuları nəzərdə tutan kitabları çapdan buraxırdı.

XIX yüzillikdə Edinburq nəşriyyatların ikinci böyük mərkəzi olmuşdur. İlk Şotlandiya nəşrləri: Arçibald Konstebl, Adam Blek və Uilyam Blekvud olmuşlar.

XIX yüzillikdə kitabçılıq işi nəinki çiçəklənən sahə, eyni zamanda ingilis iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdı. XIX yüzilliyin ortalarında "Smit və oğlu" kitab ticarəti kompaniyası bütün dəmiryol stansiyalarında kitab və dövrü mətbuatın ticarətini təşkil etdi. XIX yüzilliyin II yarısında ingilis nəşrləri və kitab ticarəti işçiləri xarici kitab bazarlarında fəaliyyət göstərməyə başladılar. İldən-ildə ABŞ-a, Kanadaya, Fransaya, Almaniyaya, Rusiyaya çap məhsulunun ixracı artdı. Xarici ölkələrdə, xüsusilə ABŞ-da və onun müstəmləkələrində ingilis kitab ticarəti firmalarının və nəşriyyatların filialları açıldı.

1812-ci ildə təşkil edilmiş ilk kitab-ticarəti assosiasiyası 1828-ci ilə kimi işləmişdi. 1850-ci ildə Samson Lou kitab ticarətçilərinin və kitab nəşrlərinin Birliyini təşkil etmişdi. XIX yüzilliyin axırlarında və XX yüzilliyin əvvəllərində Böyük Britaniya nəşrləri Kanadanın, Hindistanın, Yeni Zelandiyanın, Avstraliyanın kitab bazarlarında möhkəmləndilər. Həmin dövrdə formalaşmış nəşriyyat firmaları: "T.Lonqmen", "Makmillan və K^o" və konsernləri: "Xeyneman", "Xatçinson", "Xemlin", "Xodder end stouton" və s. indi də geniş şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Müasir dövrdə İngiltərədə kitabçılıq işi əsasən xüsusi adamların əlində cəmləşmişdir. Ölkədə kitabçılıq işinə rəhbərlik edən, onu əlaqələndirən mərkəz yoxdur. Nəşrlər və Kitab Ticarəti İşçiləri Assosiasiyası və digər peşəkar birliklər belə

funksiyanı yerinə yetirmir. Ənənəvi ingilis nəşriyyatı, kitab ticarəti evi və yaxud mağaza, poliqrafiya müəssisəsi bir ailəyə ("Kollins" ailə firması) məxsusdur. Bu işin sahibkarı hər hansı təşkilat və yaxud idarə də ola bilər: Kembric Universitetinin nəşriyyatı, Oksford Universitetinin nəşriyyatı və s. Mətbuat işi üzrə yalnız bir dövlət – Mətbuat işi üzrə Kral İdarəsi mövcuddur. Kitabçılıq müəssisələrinin (nəşriyyat, kitab mağazası, mətbəə və i.a.) böyük hissəsi – aksioner kompaniyası, sənaye müəssisələri, televiziya və qəzet-jurnal firmaları və s. şəklində fəaliyyət göstərilir.

Mərkəzləşmə prosesinin güclənməsi iri nəşriyyat və sənaye birliklərinin, konsernlərin yaradılmasına gətirib çıxarır. "Pirson qrup" buna misal ola bilər. Bu konsern nəşriyyatla yanaşı, qəzet, farfor fabriki, muzey, neft kompaniyasının da sahibkarıdır.

Nəşriyyat işi ilə habelə ayrı-ayrı şəxslər, cəmiyyətlər, assosiasiyalar və i.a. məşğul olur. Nəşriyyatlar müəyyən ədəbiyyat tipləri: tədris, elmi, soraq-məlumat və s. ixtisaslaşırlar. Nəşriyyatların sahəvi əlamətlərə – siyasi, texniki, kənd təsərrüfatı və s. üzrə ixtisaslaşmaları da mövcuddur. Nəşriyyatların nisbətən iriləri universal xarakter daşıyır. Ölkədə nəşriyyat işi ilə 20 min adam məşğul olur. Kitabçılıq işinin mərkəzi London şəhəridir. Burada ölkənin bütün nəşriyyat və kitab ticarəti müəssisələrinin 83 faizi toplanıb.

İngiltərədə kitab nəşri inkişafının yüksək səviyyədə olması poliqrafiyanın yüksək səviyyədə olması ilə əlaqədardır. Ölkədə işləyən 1,5 min mətbəənin yalnız 105-i kitab çapı üzrə ixtisaslaşıb. Yerdə qalan mətbəələr dövrü mətbuatla, qablaşdırma, oyuncaq və i.a. məşğul olur. İngilis poliqrafiya müəssisələri ən yeni avadanlıqlardan, elm və texnikanın nailiyyətlərindən: fotoyığı, optik mü-taliə cihazı, kompüter və i.a. istifadə edirlər. İngilis kitab mətbəələri içərisində ən böyüyü – Oksford və Kembric universitetlərinin mətbəələridir. Ən iri poliqrafiya müəssisəsi "Monotip" firması (ştatı 2 min nəfər) hesab edilir. Bu firma şrift, yığı maşınları – monotiplər, foto çap üçün maşınlar və digər poliqrafiya texnikası və s. istehsal edir.

XX yüzilliyin 60-cı illərindən ingilis nəşirləri öz sifarişlərini digər ölkələrdə – Avstraliya, Kanada da və s. yerləşdirir. Onlar özlərinin keçmiş müstəmləkələrində (Hindistan, Genuya və s.) mətbəələr açırlar.

İngiltərədə kitabın yayılması ənənəvi olaraq kitab mağazaları və köşkləri vasitəsilə həyata keçirilir. 59 faizi rabitə və yaxud kitab klubları vasitəsilə yayılır. Ölkədə kitab ticarəti öz qədim və dəyişməyən ənənəsini saxlayır. Belə ki, kitab nəşriyyatlarının özlərinin kitab mağazaları və klubları yoxdur. Kitabın yayılması yolları müxtəlifdir və nəşrin tipi, ədəbiyyatın növü və onun oxucu təyinatından asılıdır.

Kitabın yayılması ilə habelə müxtəlif cəmiyyətlər ("Kitabçılar cəmiyyəti", "Nəşriyyat dərnəyi", "Gənc nəşirlərin Assosiasiyası") və 500 min üzvünü özündə birləşdirən 30-a qədər kitab klubu məşğul olur.

Kitabın yayılması ilə məşğul olan bütün firma, mağaza, təşkilat və s. "Kitabın son qiyməti haqqında razılaşmaya" qeyd-şərtsiz əməl etməyə borcludur. Kitab nəşriyyat tərəfindən qoyulmuş qiymətdən aşağı satıla bilməz. Bu "razılaşma" 1957-ci ildən təsdiq edilmişdi.

İngilis nəşrləri bütün dünyada məşhurdur. 1950-ci ildən İngiltərədən kitab ixracı daim artır. Lügətlər, məktəb və universitet dərslikləri xüsusilə böyük müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Buna baxmayaraq, ingilis nəşrləri və kitab ticarətçiləri hər il özlərinin rəqibləri – ABŞ və Yaponiya ilə rəqabətdə çox çətinliyə düşər olurlar.

İngiltərədə bir neçə iri kitabçılıq birlikləri mövcuddur. 1896-cı ildə Londonda əsası qoyulmuş – "Nəşirlərin Assosiasiyası" buna misal ola bilər. 23500 nəşriyyatdan 70-ci illərin ikinci yarısında bu assosiasiyaya 350 iri nəşriyyat daxil olmuşdu. Assosiasiyanın məqsədi ingilis kitablarını bütün dünyada geniş yaymaqdan ibarətdir. Bu assosiasiya nəşrlərin marağının və müəlliflərin hüququnun etibarlı mühafizəçisi, beynəlxalq əlaqələrin qurulmasının təşkilatçısı, vaxtı çatmış nəşriyyat problemlərinin həll edilməsinin təminatçısı kimi fəaliyyət göstərir. Nəşriyyat işinin daha da inkişaf etdirilməsi assosiasiyanın başlıca vəzifəsi hesab edilir. Ancaq o nə rəhbəredicilik, nə əlaqələndiricilik, nə də nəzarətedicilik funksiyası yerinə yetirir.

Böyük Britaniya və İrlandiya Kitab Ticarətçilərinin Assosiasiyasının əsası 1938-ci ildə qoyulub. Üzvlüyün əsas şərti "Kitabın son qiyməti haqqında razılaşma"ya əməl etməkdən ibarətdir. Assosiasiyanın 16 yerli bölməsi var. Onun vəzifəsi – kitab

ticarətinin daha da inkişafını təmin etməkdən və öz üzvlərinin marağını qorumaqdan ibarətdir. Habelə onun nəzdində peşə təlimi təşkilatı fəaliyyət göstərir.

Çapdan çıxmış kitablar haqqında həftəlik informasiyanı "Buk-seller" jurnalı oxuculara çatdırır.

Müasir dövrdə kitab məhsulunun ümumi həcmi üzrə İngiltərə dünyanın əsas və inkişaf etmiş kitab ölkələrindən biri hesab edilir. 80-ci illərin əvvəllərindən İngiltərədə hər il 45-50 min adda kitab və kitabça buraxılır. Bədii ədəbiyyat ümumi kitab məhsulunun bərk cildlərdə 35 faizini, yumşaq cildlərdə 40 faizini təşkil edirdi. Oxucuların tələbatı daha çox dedektiv, fantastika, məhəbbət macərələrinə aid olmuşdu.

Kitab buraxılışında ikinci yeri uşaq ədəbiyyatı (20 faiz) tuturdu. Uşaq ədəbiyyatının iki növü: gənclər üçün romanlar və elmi fantastika xüsusilə kütləvi olmuşdu. Rəngli illüstrasiyalı nəşrlərin miqdarı daim artırdı.

Humanitar və ictimai fənlər üzrə ədəbiyyat da, elmi və elmi-kütləvi nəşrlər tipi də daim artır, inkişaf edirdi. Ümumi kitab məhsulunun 40 faizini təşkil edən bu cür ədəbiyyat Avropa və Avstraliyada daha geniş yayılırdı.

Naşirlər Assosiasiyasının 50-dən çox üzvü dəqiq, texniki, təbiət elmləri və tibb üzrə elmi və elmi-kütləvi kitab və jurnalları çapdan buraxırdı. Ümumi kitab buraxılışında bu nəşrlərin payı 15-dən 20 faizə qədər təşkil edirdi. 70-ci illərin sonundan tərcümə ədəbiyyatı da artmağa başlamışdı. 200-dən çox elmi cəmiyyət bütün sahələr üzrə jurnalları çapdan buraxır. İncəsənət üzrə nəşrlərin buraxılışı daim artır. Məsələn, 1950-ci ildə 150, 1970-ci ildə 1500, 1984-cü ildə isə 4225 adda incəsənət üzrə nəşrlər buraxılıb. İncəsənət üzrə kitabların tirajı orta hesabla 2-10 min nüsxə olur. Nəşrlərin əsas tipləri: dəftər tipli ucuz kütləvi albomlar; mütəxəssislər, kolleksiyaçılar, kitabxanalar və muzeylər üçün qiymətli albomlar və elmi tipli monoqrafiyalar; kolleksionerlər və kitabxanalar üçün faksimal nəşrlər; kağız üzlükdə mütəxəssislər üçün qiymətli nəşrlər və s. olmuşdur.

Nəşrin tipi üzrə birincilik ilk növbədə məktəb dərsliyinə məxsusdur. İngiltərədə dərslik nəşri üzrə dövlət mərkəzi yoxdur. Vahid məktəb proqramı da yoxdur. Ali məktəblər üçün dərslikləri adətən tarixi ənənəyə uyğun olaraq universitet nəşriyyatları çapdan

buraxır. İkinci yeri daha əlverişli və geniş yayılan lüğətlər və soraq-məlumat tipi tutur. Soraq-məlumat ədəbiyyatı üzrə ən böyük nəşriyyatlar: "Klarendon-press", "Nattal", "U.Kollins sans end K^o", "Evrimen" hesab edilir.

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, İngiltərədə də kitab axını içərisində böyük hissəsini yumşaq cildlərdə cib nəşrləri (pocket book) təşkil edir. Bəzi nəşriyyat firmaları və qrupları barədə bir qədər geniş bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

İngiltərədə 23,5 min nəşriyyat və nəşr edən təşkilat rəsmi olaraq qeydə alınmışdır. Onlardan 350-si İngilis Nəşrləri Assosiasiyasına daxildir. Ölkədə yalnız bir rəsmi nəşriyyat müəssisəsi – 1786-cı ildən əsası qoyulmuş Mətbuat İşləri üzrə Kral İdarəsi işləyir. Buraxdığı məhsulun məzmununa, nəşr tiplərinə və mətbuat növünə görə universal nəşriyyat sayılan bu müəssisə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir, özünün xüsusi mətbəəsi və 9 kitab mağazası: 3-ü Londonda, Edinburq, Kardiff, Belfast kimi iri şəhərlərin hər birində isə bir mağazası işləyir. Bu nəşriyyat müəssisəsinin İngiltərənin 34 şəhərində agentliyi, dünyanın 36 ölkəsində isə 50 nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Çap məhsulunun həcminə görə ölkənin ən böyük nəşriyyat müəssisəsi hesab edilir. Hər il 6 min adda kitab və kitabçanı 27 mln. nüsxə ilə çapdan buraxır. Burada həmçinin 80 adda müxtəlif jurnal nəşr edilir. Bütün çap məhsulunun üçdən biri dövlət idarələri, hökumət üzvlərinin rəsmi istifadəsi üçün nəzərdə tutulur.

İngiltərədə nəşriyyatların xeyli miqdarı universitetlərin yanında fəaliyyət göstərilir. Bu cür nəşriyyatlar universitetlər tərəfindən maliyyələşdirilir, onlara rəhbərliyi şura həyata keçirir, işin xeyli hissəsini tələbələr yerinə yetirir, müəlliflər universitetin əməkdaşları və yaxud tələbələrdir. Onlar adətən, qonorar almırlar. Universitetin tədris və elmi fəaliyyətinə, əsas profilinə müvafiq olaraq nəşrin mövzusu və tipi müəyyənləşir. 1585-ci ildə əsası qoyulmuş Oksford Universitetinin nəşriyyatının əsas vəzifəsi elmi kitab nəşr etmək, elmin kütləviləşdirilməsinə və rentabelliyyə kömək etməkdən ibarətdir. Bu nəşriyyat hələ XVI yüzillikdə çap etdiyi Tövrata görə çox tanınmışdı.

Kembridge Universitetinin tarixi 1534-cü ildən başlayır. 1938-ci ildən nəşriyyat Londonda yerləşir. 1942-ci ildə onun ABŞ-da filialı açıldı. 1968-ci ildə nəşriyyatın mətbəəsi yenidən quruldu və

genişləndirildi. Nəşriyyat bütün bilik sahələri üzrə elmi, tədris, elmi-kütləvi nəşrləri çap edir. Burada hər il 300 addan çox kitab və 40 adda elmi jurnal buraxılır. Elmi kitabların tirajı 1-1,5 min, tədris kitablarının tirajı 20 min, kütləvi kitablarınkı isə 3-5 min olur.

Bunlardan başqa, müasir dövrdə İngiltərədə 12 nəşriyyat qrupu – konserni ölkənin kitab bazarında mühüm yer tutur və beynəlxalq kitab ticarətinə güclü təsir göstərə bilir. Daha iri və müasir tipli nəşriyyat birliklərinə misal olaraq P.Xodder, M.Xatçinson, X.Xeyneman, U.Kollin, "Kitab nəşriyyat birliyi"ni və s. göstərmək olar. Bunlara rəhbərliyi idarə və yaxud direktorlar şurası və yaxud bir şəxs həyata keçirir. Onların hər birinin dünyanın müxtəlif ölkələrində: Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Yaponiya, ABŞ, Hindistan və s. şöbələri fəaliyyət göstərir.

Məsələn, P.Xodder qrupuna 10 nəşriyyat: "Brokxempton press", "London Universitetinin nəşriyyatı", "Xodder və Stauton", "Lanset" və s. daxildir.

"İnterneşnl Pablişinq Korporeyşn" (İPK) qrupuna 20 qəzet-jurnal və 10-dan çox nəşriyyat kompaniyası daxildir. Bu korporasiya hər il 4 min adda 35 mln. nüsxədən çox kitab çapdan buraxır. Onun "Dəhşətlər fantastikası" seriyası dünyada məşhurdur. Bu korporasiya qramplastinka, videoyazı istehsal edir, özünün xüsusi televiziya proqramı və i.a. var. Bu korporasiya dünyanın bir çox ölkələrinin nəşriyyatları ilə əməkdaşlıq edir. Məsələn: İtaliyanın "Fabri" və "Mondodori", Fransanın "Lyaruss" və «Aşett», ABŞ-in "Mak Qrou-Xill Pablikeyşens Kompani", AFR-in "Bertelsman AQ" və s.

İngiltərədə çox qədimdən fəaliyyət göstərən və bir ailəyə məxsus olan nəşriyyatlar da – "Makmillan və K^o", "Lonqmen qrupu", "Blekvell" və s. var. "Pinqvin" də belə nəşriyyatlardan biridir.

Universal nəşriyyatlarla yanaşı, İngiltərədə xeyli miqdarda ixtisaslaşmış nəşriyyatlar da fəaliyyət göstərir. Məsələn: "Routmic və Keqan" nəşriyyatı (akademiya tipli) elmi monoqrafiyaları və dərslikləri, "Allen və Ayvin" nəşriyyatı yalnız təsviri sənət, memarlıq, estetika, tarix, siyasət, psixologiya, sosiologiya və texnika, "Putnem" nəşriyyatı orijinal və tərcümə bədii ədəbiyyatı, "C.Teymz və Xadson" nəşriyyatı yalnız təsviri sənət üzrə albom və kitabları çapdan buraxır.

Müasir dövrdə 15 iri nəşriyyat kağız üzlüklü cib kitablarını çapdan buraxır. Bunların içərisində "Pinqvin" nəşriyyatı dünyada daha çox tanınmışdı. "Pinqvin" nəşriyyatının əsası 1935-ci ildə Allan qardaşları, Con və Riçard Leyn tərəfindən qoyulmuşdu. Bu nəşriyyat ilk dövrlər daha kütləvi kitabları təkrar ucuz nəşrlər kimi çapdan buraxmışdır. XX yüzilliyin II yarısından "Pinqvin" nəşriyyatı ən iri ingilis nəşriyyatlarından hesab edilir. Bu nəşriyyat hər il əvvəllər çap olunmuş kitablardan 5000 adda təkrar nəşri həyata keçirir. Təkrar nəşrlərin əksəriyyəti bərk cildlərdə buraxılır. Nəşriyyatın aşağı orta tirajı 30 min nüsxə olur. Nəşriyyatın kitab anbarında 20-dən çox xarici nümayəndəlik var. O nəşrlərin 55 faizini xaricə satır. Nəşriyyat kitablarının böyük hissəsini ABŞ-a, Avstraliyaya, Kanadaya, keçmiş SSRİ-yə və s. satır. Nəşriyyatın "Kral pinqvin" seriyası dünyada məşhurdur. "Pinqvin" daha çox tanınmış və sevilən müəlliflərin əsərlərini seriyalarla milyonlarla nüsxədə və yaxud həmin tanınmış müəllifin 10 kitabını bir kasetdə buraxır. Seriyalı nəşrlər nəşriyyatın xarakterik cəhətidir. Hər seriya ən azı 5 ilə planlaşdırılır və ildə hər həftənin müəyyən günündə 12 buraxılışı çapdan çıxır. Nəşrin tipindən asılı olaraq nəşriyyatda seriyaların tərtibatı standartlaşdırılmışdır. Məsələn, bədii ədəbiyyat yaşıl rəngdə, elmi-kütləvi nəşrlər sarıya çalan rəngdə və s. buraxılır. Universal nəşriyyat kimi "Pinqvin" bütün növlərdə ədəbiyyatı nəşr edir.

Nəşriyyatın çap məhsulunun 50%-i bədii ədəbiyyatın payına düşür. Bədii ədəbiyyatın bütün seriyaları demək olar ki, soraq-məlumat aparatı-bioqrafik və bibliografik arayış, bir və yaxud bir neçə tənqidi məqalə ilə və s. təchiz edilir. "Pinqvin" nəşriyyatının nəşrlərinin yarısını bütün sahələr üzrə elmi-kütləvi ədəbiyyat və uşaq kitabları təşkil edir. Nəşriyyat eyni zamanda "Pinqvin"-in kitab yenilikləri və "Məktəb kitab mağazasının yenilikləri" adlı xüsusi informasiya jurnallarını buraxır.

Çap əsərlərinin müəyyən hissəsini dövrü mətbuat təşkil edir. Avropanın inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisədə Böyük Britaniyada daha çox regional və milli qəzetlər çıxır. Aparılan sosioloji araşdırmalar göstərir ki, adi gündə ölkənin 15 yaşdan yuxarı dörd sakinindən üçü milli səhər qəzetini və üç nəfərdən biri axşam qəzetini oxuyur. Milli qəzetlərin tam tirajı adi günlərdə orta hesabla 1,4 milyon və bazar günlərində təxminən 16 milyon

nüsxədir. Ümumiyyətlə, 45-64 yaşlı adamlar qəzet mütaliəsinə həvəs göstərirlər.

Britaniyada təxminən 1.400 regional və yerli qəzet, 7.700-dən artıq dövrü nəşr var. Qəzetlər maliyyə baxımından hər hansı siyasi partiyadan asılı deyil və müəyyən bir siyasi xəttə xidmət etmirlər. Mətbuat nəşrlər haqqında ümumi qanunlara tabedir.

Britaniyada qəzetlərin yaranma tarixi qədimdir. 1690-cı ildən bu günədək buraxılan "Berrouz uorsester journal" adlı həftəlik dünyanın ən qədim qəzetlərindən biridir. 1791-ci ildən çıxan "Observer" ən qədim milli bazar günü qəzetidir. 1785-ci ildən buraxılan "Tayms" isə ən qədim gündəlik milli qəzetdir.

Milli mətbuat 11 gündəlik səhər və 9 bazar günü qəzetindən ibarətdir. Əvvəllər onlar Londonun mərkəzində Flit stridə nəşr edilirdi. İndi bütün milli qəzetlər özlərinin redaktor və çapetmə şöbələrini Londonun başqa hissələrinə köçürmüşlər. İndi qəzetlərin böyük əksəriyyəti Northempton, Portsmut və Şotlandiyada çap edilir. Gündəlik ingilisdilli beynəlxalq qəzet olan "Yuərəpiən" Böyük Britaniyada, Fransada, Almaniyada və Macarıstanda nəşr edilir.

7.700 dövrü nəşr "ümumi maraqlar", "xüsusi maraqlar" və "işgüzar maraqlar" nəşrlərinə bölünür. Onların arasında bir neçə yüz "ev jurnalı" var və bu jurnallar özəl nəşriyyatlar tərəfindən buraxılır. "Alternativ" mətbuat xeyli miqdardadır və bu nəşrlər əsasən siyasət, elm, din və ekologiya problemlərini işıqlandırır.

"Ümumi" və "xüsusi" maraqlar üzrə dövrü nəşrlərə geniş profilli jurnallar daxildir. Burada qadınlar, uşaqlar və gənclər üçün buraxılan jurnallarla bərabər, ədəbi və idman məsələlərini özündə geniş işıqlandıran nəşrlər də vardır.

"Vuməns uikli" ("Qadınlar üçün həftəlik"), "Vuməns oun" ("Yalnız qadınlar üçün"), "Vumən" ("Qadın"), "Vuməns rialm" ("Qadın krallığı") kimi jurnalların tirajı 29.300 nüsxədən 790.000 nüsxə arasındadır.

Liderlik mövqeyinə malik olan jurnallar arasında "Ekonomiks" ("İqtisadçı") adlı nəşri qeyd etmək lazımdır. Bu jurnal müxtəlif sahələrdən informasiyalar verir. "Nyu steytsmən ənd sosaiti" ("Yeni dövlət xadimi və cəmiyyət") ictimai məsələlərə, siyasətə, ədəbiyyata və incəsənətə dair icmallar dərc edir. "Nyu sayəntist" ("Yeni alim") mütəxəssis olmayanlara elm və texnologiyaya dair sadə, aydın

şəkildə informasiyaları çatdırır. "Prayvit ay" ("Şəxsi rəy") siyasətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən bəhs edən satirik jurnaldır. Ən iri qəzet-nəşriyyat inhisarları aşağıdakılardır: "Assoşieyed nyuspeyperz qrup", (Lord Roterminin qrupudur); "Nyus intəşnl" (1985-ci ildə ABŞ vətəndaşlığını qəbul edən avstraliyalı qəzet maqnatı Rupert Merdoka məxsusdur); "Tomson ricil nyusleyperz" (Böyük Britaniyanın qəzet-jurnal şirkətidir, kanadalı qəzet maqnatı Tomsonun qrupuna daxildir); "Yunayted nyuspeyperz" (qəzet-nəşriyyat konsernidir və maliyyəçi Devid Stivensə məxsusdur).

Müasir kütləvi, geniş yayılan qəzetlərdən "Qardian" (The Guardian – "Keşikçi" ümummilli qəzetini (1821), tirajı 421 min nüsxə); "Deyli Meyl" (Daily Mail – "Gündəlik poçt") gündəlik qəzetini (1896 – tirajı 1,8 milyon nüsxə); "Deyli Teleqraf" (The Daily Telegraph – "Gündəlik teleqraf") gündəlik qəzeti (1855. – tirajı 1 milyon nüsxə); "Deyli Mirror" (Daily Mirror – "Güzgü") gündəlik qəzeti (1903. – tirajı 2,695 milyon nüsxə); "Sandi Tayms" (The Sunday Times – "Bazar günü vaxtı") bazar günü qəzeti (1822. – tirajı 1,27 milyon nüsxə) və başqalarını göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, kitabla yanaşı, İngiltərə əhalisinin, dəqiq mənada oxucusunun həyatında dövrü mətbuat mühüm yer tutur və böyük əhəmiyyət kəsb edir. İndi hər gün ölkədə təxminən 30 milyon nüsxəyə yaxın səhər və axşam qəzetləri buraxılır. Ölkənin yaşlı əhalisinin hər on nəfərindən 9-u hər gün heç olmasa bir qəzet alır və habelə mütləq edir.

§ 13. İTALİYADA KİTAB

Burada əsasən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir:

- 1) əlyazma kitabının yaranması və inkişafı xüsusiyyətləri;
- 2) çap kitabının meydana gəlməsinə və inkişafına təsir göstərən amillər;
- 3) ölkədə meydana gələn ilk çap kitabları və çapçılar haqqında;
- 4) XVI – XVII əsrlərdə kitabın mövzusu və məzmunu;
- 5) XVIII – XIX əsrlərdə kitab çapının inkişafı, iri nəşriyyatların yaranması;
- 6) XIX əsrdə kitabın sahə quruluşu və tipi;
- 7) XX əsrdə İtaliyada kitabçılıq işinin nailiyyətləri; kitabın sahə quruluşu və tipi;

8) müasir dövrdə iri nəşriyyat firmalarının fəaliyyəti; İtalyan kitabının beynəlxalq nüfuzu.

İtaliyada kitabın tarixi qədimdir və bir çox maraqlı ənənəsi vardır. İtaliya əlyazma kitabı sonrakı antik ənənəsinin təsirilə inkişaf etmişdir. İlk yazı emalatxanalarından birinin əsası Cənubi İtaliyada VI əsrdə Kral Teodorix Kassiodora yaxın olan xristian yazıçısı tərəfindən qoyulmuşdu. Teodrix Kassiodor tərəfindən əsası qoyulmuş Vizarium monastırında da dini kitabların və qədim klassik əsərlərin üzü köçürülmüşdü. T.Kassiodora məxsus 12 cildlik "Qotların tarixi" və "Ruhani və dünyəvi mütaliə üzrə kitab" (orta əsr Avropasında ilk əsas tədris kitablarından biri) əsərlərin də üzü köçürülüb artırılır və yayılırdı.

İtaliyada orta əsrlərdə kitab istehsalının əsas mərkəzləri Bobbio, Verona, Montekassionoda olmuşdu. Bu mərkəzlərdə fəaliyyət göstərən monastırlarda əsasən dini kitabların, Bibliya mətnlərinin, kilsə başçılarının, antik və orta əsr yazıçılarının əsərlərinin üzü köçürülürdü.

Şəhərlərin artması, universitetlərin yaradılması kitabçılıq işinin inkişafını əsaslandırır. Mədəniyyətin inkişafı üçün Florensiya, Venesiya və digərləri daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. XII – XIV yüzilliklərdə kitabə tələbat artmağa başlamışdı. XIII yüzilliyin sonunda İtaliyada kağız fabrikinin meydana gəlməsi bu işin inkişafına təkan verdi. Bu dövrdə hüquq ədəbiyyatı, orta əsr filosoflarının, teologiya mütəxəssislərinin, alimlərin fəlsəfi və təbiətimli əsərləri geniş miqyas almağa başlayırdı. XIII yüzillikdə coğrafiya üzrə biliklərdə də müəyyən müvəffəqiyyətlər qazanılmışdı. Venesiyalı Marko Polo özünün Çinə və Şimali Hindistana səyahətini geniş əhatə edən əsər yazmışdı.

Yeni kitab mərkəzləri universitetlər hesab edilirdi. Burada tədris risalələri və tədris ədəbiyyatı yaradılır, üzü köçürülürdü. Əgər əvvəllər əsərlər latın dilində artırdısa, indi canlı xalq dilində ədəbiyyat artmağa başlayırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, əlyazma kitabı oxucuların tələbatını ödəmirdi.

İtaliyada XV yüzilliyin 60-cı illərində kitab çapı meydana gəlmişdi. Yazıçı və kitab həvəskarı kardinal İohann Turrekremastın dəvətilə Almaniyadan Rimin yaxınlığındakı Subiyako monastırında Qutenberq-Fust mətbəəsindən iki usta köməkçisi Sveynheymdən Konrad və Arnold Pannarts gəldilər.

Onlar burada roman yarımqot tipli şriftləri və yunan şriftlərini hazırlayırlar. Bu şriftlərlə onlar 1464-cü ildə "Donat"ı çap edirlər. Bu çap nəşri gəlib bizə çatmamışdır. Onlar sonra kilsə keşişlərinin, başqa sözlə, kilsə başçılarından Laktansiya və Avqustinanın və Siseronun bir sıra əsərlərini çapdan buraxmışlar.

Kitab çapı Venesiyada xüsusilə genişlənməmişdi. Burada 1469-cu ildə Şpeyerdən olan (Spir) İohann çap işinə başlayır. O, Siseronun "Dostlara məktub" və Böyük Plinin "Təbiət tarixi" əsərini çapdan buraxmışdı. Onun başladığı işi qardaşı Vendelin davam etdirir. O, 1467-ci ildə 17 kitab çap etmişdi. Bunlar antik müəlliflərin əsərlərinin mətnlərindən, habelə Petrarkinin "Sonata"larından və Dantenin "İlahi komediyası"ndan ibarət idi. 1470-ci ildə Venesiyada fransız Nikolay İenson (Janson) (1420 – 1480) kitab çapına başlamışdı. O, 10 il müddətində o dövrün bütün elmləri üzrə 100 ada yaxın kitab nəşr etmişdi. 35 il ərzində kitab çapı İtaliyanın 35 şəhərində yayılmışdı.

1500-cü ilə qədər Avropada (inkunabula dövrü) çap edilmiş bütün elmi ədəbiyyatın demək olar ki, yarısı İtaliyanın payına düşmüşdü.

XV yüzillikdə İtaliyada əlyazma qəzeti meydana gəlmişdi.

XV yüzilliyin sonunda İtaliyada məşhur Ald firması meydana gəlmişdi. Onun əsası Ald Piy Manusiy (1449 – 1515) tərəfindən XV yüzilliyin 90-cı illərində Venesiyada qoyulmuşdu. Ald ellinist olmuşdur və onun məqsədi yunan və roma müəlliflərinin əsərlərinin mətnlərini çap etmək olmuşdur. Ald 1499-cu ildə "Yuxu mübarizəsi və Polifil sevgisi" ("Hipnerotomaxia") adlı özünün şah əsərini çap etmişdi. "Hipnerotomaxia" XV əsrin sonuna qədər mətbəə sənətinin nailiyyəti hesab edilirdi. Ald bazarın tələbatını öyrənməklə yanaşı, kitabın redaktə edilməsinə və zərif tərtibatına kömək etmək məqsədilə özünün ətrafına 30 alim toplamışdı. Onlar kitabların mətnlərini yoxlayır və redaktə edirdi. Odur ki, Aldın nəşrləri rəğbətlə qarşılanır və geniş yayılırdı. Ald Piy Manusiy 153 nəşr buraxıb. Onun ölümündən sonra Aldın işi 1515-ci ildən 1529-cu ilə qədər qayınatasının və şəriki Andrea Torrezininin və digər varislərin əlinə keçir. Sonra 1533-cü ilə qədər mətbəə bağlanır. 1533-cü ildən mətbəə yenidən Aldın görkəmli filoloq oğlu Pavel Manusiy tərəfindən fəaliyyətə başlayır. O, sonra nəvəsi Ald II Piy XVI əsrin sonuna kimi mətbəənin işləməsini təmin etmişlər. Burada

1597-ci ilə qədər 952 nəşr buraxılıb. Ald Manusiy kitab istehsalını kommersiya əsasları üzərində qurmuş, Avropada öz nəşrlərinin geniş ticarətini təşkil edə bilmişdir. Maksim Qrekin vasitəsilə Aldın nəşrləri Moskva dövlətinə də daxil olmuşdur.

XVI əsrin ortalarından Aldın mətbəəsinin fəaliyyəti zəifləməyə başlayır və Qabriel Colito de Ferrarinin işi çiçəklənməyə başlayır. O, Aldlardan sonra ən məşhur italyan çapçısı hesab edilir. Onun mətbəəsi Venesiyada 856 əsər çapdan buraxıb. O, əsasən milli italyan ədəbiyyatını çapdan buraxmışdı. Xüsusilə o, Ariostonun əsərlərini çox həvəslə nəşr etmişdi. Ferrarinin mətbəəsi Petrarki və Bokaççonun çoxlu əsərlərini çapdan buraxıb. 1560-cı ildən o, öz istiqamətini dəyişmiş və katolik dininə aid əsərləri daha çox nəşr etməyə başlamışdı. O, 1559-cu ildə "Index librorum prohibitorum" un ("Katolik kilsəsinin qadağan etdiyi kitabların siyahısı"nı) ilk nəşrini çap etmişdi.

XVI yüzillikdə Venesiya italyan kitab çapının ən iri mərkəzi olmuşdu. Venesiyada İtaliyanın bütün şəhərlərindəkindən çox mətbəə olmuş və çox kitab çap olunmuşdu. Belə ki, XVI yüzillikdə Venesiyada 191 kitab buraxılmışdı.

Florensiyada Filippo Cuntun mətbəəsi məşhur olmuşdu. 1479-cu ildən o, yunan müəlliflərinin, 1503-cü ildən isə latın və italyan klassiklərinin əsərlərini buraxmışdı. Cunt ailəsinin üzvləri Venesiya, Lion şəhərlərində və İspaniyanın bir sıra şəhərlərində kitab çapı ilə məşğul olmuşlar.

XVI – XVII yüzilliklərin II yarısından İtaliyanın yazıçılarının, alimlərinin, filosoflarının əsərləri xaricdə, xüsusilə İngiltərədə, İsveçrədə, Almaniyada, Fransa, Polşa və sonra Niderlandda buraxılmışdı. Cordan Brunonun bütün əsərləri, T.Kampanellanın, Qalileyin bir çox əsərləri İtaliyadan xaricdə çap edilmişdi.

XVII yüzillikdə İtaliyada Roma şəhərində "Roma xəbərləri" qəzeti çap edilmişdi. Həmin dövrdə Neapolda da qəzet nəşr edilib.

XVIII yüzilliyin II yarısından İtaliyada Fransız maarifçilərinin ideyaları geniş yayılmağa başlamışdı. İtalyan dilində iki dəfə Didro və D'Alamberin "Ensiklopediya"sı nəşr edilmişdi. Qadağanlara baxmayaraq, Monteskye, Volter, Russo, Helvesyanın əsərləri geniş yayılmışdı.

XVIII əsr İtaliyanın ən iri kitab çapçısı Cimbattista Bodoni (1740 – 1813) hesab edilirdi. Onun oğlunun bu sahədə xüsusi iste-

dadı olmuşdu. Onun ən yaxşı işlərindən biri "Virgili" (1793) hesab edilir. 1808-ci ildə yunan dilində Homeri – özünün ən yaxşı işini çap etmişdi. Bodoniyə məxsus "Mətbəəçilər üçün rəhbərlik" risaləsi ölümündən sonra 1818-ci ildə onun arvadı tərəfindən çap edilmişdi.

1750-ci ildə Milanda "Antonio Vallardi" nəşriyyatının əsası qoyulub. İtaliyanın ən qədim nəşriyyatlarından biri hesab edilən bu nəşriyyat uşaqlar və gənclər üçün kitabları, bədii ədəbiyyat, lüğətlər, estamplar və i.a. çap etmişdi.

XIX yüzilliyin birinci yarısında İtaliyada bir sıra yeni nəşriyyatlar meydana gəlmişdi ("Le Monnye", "Françesko Vallardi", R.X.Danes" və i.a.) onlar İkinci Dünya müharibəsi başlanana qədər öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

XIX əsrin II yarısından yeni nəşriyyatların yaradılması prosesi sürətlə getmişdi. 1897-ci ildə əsası qoyulmuş "Kasa editriçe Nerbini" və "Kasa editriçe Adriano Salani" (1862) nəşriyyatları xalq üçün ucuz kitabları çapdan buraxmışlar. Bu dövrdə texniki ədəbiyyatı "Liçinio Kapieli" və "Ulriko Helpi" nəşriyyatları çapdan buraxmışlar.

1869-cu ildə İtaliyada Naşirlər və Kitab Ticarətçilərinin Assosiasiyasının əsası qoyulmuşdu. 1883-cü ildən assosiasiya "Cornale della libreria"nın nəşrinə başlamışdı. Assosiasiyanın təşəbbüsü ilə 1900-cü ildə "Kataloqo della libreria İtaliana" adlı buraxılmış kitabların kataloqu dərc edilmişdi. 10 ildən sonra kataloqun yeni nəşri çapdan çıxmışdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İtaliyada digər Avropa ölkələrində və Amerikada nəşriyyat işi və poliqrafiya sürətlə inkişaf etməyə başladı. Yeni nəşriyyat və kitab ticarəti firmalarının sayı sürətlə artdı.

1908-ci ildə əsası qoyulmuş "Valekki Editore" nəşriyyatı ixtisaslaşmış nəşriyyat xarakteri daşıyırdı. "Rafaello Bertieri" nəşriyyatı mətbəə sənətinə aid kitabları çapdan buraxmışdı. Həmin nəşriyyat "İl Risorcimento qrafiko" jurnalının nəşrini həyata keçirmişdi. 1925-ci ildə əsası qoyulmuş nəşriyyat birliyi – "İstituto Covanni Trekkani" özünün ensiklopedik nəşrlərilə məşhurlaşmışdı. Rəsmi dövlət ədəbiyyatını – "Libreria dello stato"nu çapdan buraxmışdı. Nəşriyyatların yaranması, artması və fəaliyyətlərinin genişlənməsi kitab məhsulunun artmasına səbəb oldu. İtaliyada 1918-ci ildə

5400 , 1927-ci ildə 6533, 1928-ci ildə 7318, 1929-cu ildə 8442, 1930-cu ildə 11949, 1932-ci ildə 12545 adda kitab nəşr olunmuşdu.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması və İtaliyanın müharibədə Almanianın tərəfdaşı kimi iştirakı kitabçılıq işində geriliyə səbəb oldu. 1939-cu ildə 9683 adda kitab buraxıldı. Kitab buraxılışına görə İtaliya dünyada 7-ci yeri tutdu. 30-cu illərin axırında İtaliyada 620 nəşriyyat firması olmuşdu. Onun 250-si iri nəşriyyat firması hesab edilirdi. Bu nəşriyyat firmalarının 120-si Lombardidə, 57-si Romada, 33-ü Pemontedə, 26-sı Toskanedə, 7-si Siciliyada, 6-sı Venesiyada fəaliyyət göstərmişdi. 1948-ci ildə İtaliyada 7500 adda kitab buraxılmışdı. Bu işə müharibəyə qədərki dövrün səviyyəsinin 80 faizini təşkil edirdi.

Müasir dövrdə İtaliya poliqrifiya sənayesi çox inkişaf etmiş ölkələrdən biridir. 1983-cü ilin məlumatına görə, ölkədə 1400 poliqrifiya müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdi. Onlardan 996 müəssisə kitab, jurnal, qəzet və s. çap məhsulu buraxmışdı. İtaliyanın iri nəşriyyat-poliqrifiya firmaları və birlikləri dünya kitab bazarında öz layiqli yerlərini tutmuşlar. Bunlara "Arti qrafice Amilkare Pissi", "Rissoli", "Mondadori", "Fratelli Fabri", "De Aqostini", "Nabiolo", "Serutti", "Andreotti" və digərləri aiddir.

Milanın yaxınlığında yerləşən "Arti qrafice Amilkare Pissi" Nəşriyyat-Poliqrifiya Birliyinin məhsulu yüksək material keyfiyyəti və poliqrifik icrası ilə fərqlənir. Birliyin sifarişçiləri sırasında dünyanın böyük ölkələrini – ABŞ-ı, keçmiş SSRİ-ni, İngiltərəni və digərlərini qeyd etmək olar. Kitablارın süjetindən, onun illüstrasiyalarından və yaxud ayrı-ayrı illüstrasiya elementlərindən asılı olaraq meyvə, gilə-meyvə, çiçək, xörək ətri və i.a. nəşrlərdə öz əksini tapır. İtaliya üçün kitab nəşri işinə konsentrasiya və sahibkarlıq xarakterikdir. Ən iri nəşir FIAT avtomobil konserni hesab edilir. Bu konsern "La Stamp", "Korrere della Sera" kimi iri qəzətlərə, habelə "Etas-Kompaes", "Adelfi", "Bompiani", "Borinqeri" nəşriyyatlara nəzarət edir. Rəqabət mübarizəsi nəticəsində 1974-cü ilin mayında "Gruppo Editoriale Finnsiaria" adlı yeni birlik meydana gəldi. Bu Birliyə "Fratelli Fabri", "Valentino Bompiani", "Adelfi", "Borinqeri", "Sonsono", "Etas Kompass" nəşriyyatları və bəzi poliqrifik reklam agentliyi daxil oldular.

1974-cü ildə kommunist və digər demokratik və mütərəqqi nəşriyyatların 160 nümayəndələrinin Romada görüşlərindən sonra "Vahid demokratik nəşriyyat işi" yarandı. Bu birliyə "Editori Ruiniti", "La Nuova İtalia", "Feltrinelli", "Eynaudi" və digərləri daxil oldular.

Faşizm dövründə İtalyan Naşirləri və Kitab Ticarətçilərinin Assosiasiyası ("Assosiazione Libreria İtaliana") buraxıldı. 1946-cı ildə, yəni İkinci Dünya müharibəsindən sonra kitab və jurnal nəşriyyatları İtaliya Nəşriyyatlarının Assosiasiyasında birləşdirildi. Milanda yerləşən bu birliyə, yəni assosiasiyaya 400 üzv daxil oldu. Bu assosiasiya iki qrup naşirdən ibarət idi: tədris ədəbiyyatını çapdan buraxan naşirlər və bədii ədəbiyyatı, elmi-texniki ədəbiyyatı və incəsənət üzrə kitabları buraxan naşirlər. Əvvəlcə olduğu kimi assosiasiyanın rəsmi orqanı "Cornale della Libreria" hesab edilir. İtaliyada Qəzet Naşirləri və Poliqrafçılarının Assosiasiyası da fəaliyyət göstərir. Bu assosiasiyanın rəsmi orqanı "L'İtalia Qrafika" hesab edilir. 1945-ci ildə Romada İtaliya Kitab Ticarətçiləri assosiasiyasının əsası qoyuldu. Bu assosiasiyanın "La Libreria" adlı jurnalı çapdan buraxılır.

1947-ci ildə Milanda Antikvar Kitab Ticarətçilərinin Cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyət kitab həvəskarlarını nəzərdə tutan "Qassetino Librario" jurnalını çapdan buraxmağa başladı. İtaliyada kitab ticarəti kitab və kitab dəftərxana mağazalarının pərakəndə şəbəkəsi tərəfindən həyata keçirilir. Çoxlu miqdarda kitab və qəzet köşkləri də kitabın satışı ilə məşğul olurlar. Kitabın satışı ilə habelə çoxlu univermaqlar da məşğul olur. Ölkədə cəmi 18 min müxtəlif məntəqə kitab satışını həyata keçirir. Onlardan yalnız 2900-ü ixtisaslaşdırılmış kitab ticarəti müəssisələridir. 400 mağaza universal xarakter daşıyır. İxtisaslaşdırılmış mağazalar da mövcuddur. Kitabların kreditə satışı kütləvi hal almışdır. Daha çox kitab mağazaları aşağıdakı şəhərlərdə yerləşmişdir: Romada – 451, Milanda – 245, Florensiyada – 133, Turində – 131, Neapolda – 125, Palermoda – 125, Genuyada – 82, Paduyada 67, Venesiyada – 57, Kataniyada – 50.

İtaliya oxu səviyyəsinə, başqa sözlə, mütaliə səviyyəsinə görə Avropanın inkişaf etmiş ölkələri içərisində sonuncu yeri tutur. İtalyanların 71 faizi, ümumiyyətlə, kitab oxumur, 100 nəfərdən yalnız 8-i ildə 3 kitab oxuyur. İtalyan dilinin dünyada çox geniş

yayılmaması, çap edilən kitabın ixrac edilməsində müəyyən çətinlik yaradır. İngilis dilli nəşrlərlə müqayisədə italyan kitablarının tirajı 6-7 dəfə aşağı olur. İtalyan mədəniyyətinin və kitabının xaricdə təbliğinə kömək məqsədilə hər il mükafatlandırmaq üçün xüsusi fond yaradılmışdır və ümumi miqdarı daim artır. İtalyan Naşirlərinin Assosiasiyası beynəlxalq kitab yarmarkalarında milli kitab sərgiləri, kitabların ekspozisiyalarını təşkil edir, dünyanın müxtəlif ölkələrində xüsusi sərgilər düzəldirlər.

Hər il Bolonda aprel ayının əvvəlində uşaq kitablarının yarmarkası keçirilir. Burada italyan nəşirlərindən əlavə bütün dünyanın nəşirləri iştirak edirlər. İncəsənət, texniki, soraq-məlumat üzrə italyan kitabları poliqrafik icrasının yüksək səviyyəsilə fərqlənir və xaricdə böyük tələbatla istifadə olunur.

İtaliyada 70-ci illərin əvvəlindən kitab məhsulu buraxılışı ad və tiraj etibarilə artmağa başlayıb. 1986-cı ildə ölkədə 16297 adda kitab və kitabça nəşr edilmişdi. İtaliya kitab nəşrinə görə dünyada ABŞ, AFR, keçmiş SSRİ, Böyük Britaniya, Yaponiya, ÇXR, İspaniya, Fransadan sonra 10-cu yeri tutur. İtaliyada nəşr edilən kitab və kitabçaların ümumi tirajı 142 mln. olmuşdu. 1989-cu ildə İtaliyada 20 min adda nəşr 140 mln.-dan çox ümumi tirajla çap olunmuşdur. Son illərdə nəşr edilən kitabların çox hissəsi bədii ədəbiyyata aid olmuşdur; ikinci yerdə hüquq və idarəetməyə, sosial təminat məsələlərinə dair kitablar durur, sonra pedaqogika üzrə kitablar, məktəb dərslikləri üzrə ədəbiyyat gəlir. Buraxılan kitabların ad etibarilə 5,2 faizini uşaqlar üçün kitablar təşkil edir. Tərcümə nəşrlərinin sayına görə İtaliya dünyada AFR və Fransadan sonra aparıcı yerlərdən birini tutur. Buraxılan ümumi ədəbiyyatın ad etibarilə 20 – 25 faizi, tiraj etibarilə isə 25-30 faizi tərcümə ədəbiyyatının payına düşür.

İtaliyada yumşaq üzlüklərdə kitab buraxılışı getdikcə geniş miqyas alır. Son illərdə kitab istehsalı bahalaşır, kitabların qiyməti yüksəlir. Ucuz qiymətli kitabların buraxılışı azalır, bahalı nəşrlərin buraxılışı isə artır. Tibbə dair kitablar daha yüksək qiymətə, dedektiv və əyləncəli ədəbiyyat isə daha ucuz qiymətə olur. Son illərdə İtaliyada xüsusilə illüstrasiyalı qəzet və jurnallara tələbat daha böyükdür. Dövri nəşrlərin ümumi sayı 4000 addadır. Gündəlik qəzetin tirajı 5 mln. nüsxə olur. Hər on nəfərə orta hesabla bir qəzet düşür.

1989-cu ildə İtaliyada 2250 nəşriyyatda 30.000 adam işləyirdi. Nəşriyyatların böyük əksəriyyəti II Dünya müharibəsindən sonra yaranmışdır. Bu nəşriyyatların təxminən yarısını kitab, yerdə qalanlarını isə qəzet, jurnal və not nəşriyyatları təşkil edir. İri nəşriyyatlarda 500 və daha çox adam, kiçik nəşriyyatlarda isə 9 nəfər işləyir. İtaliyanın şimalında nəşriyyatların 53 faizi, mərkəzində 35 faizi, cənubunda və adalarda 12 faizi mərkəzləşmişdir. Nəşriyyatların 3 faizi ölkənin kitab bazarının 70 faizinə nəzarət edir. "Fabri", "Mondadori", "Rissoli" nəşriyyatları ildə 300 və daha çox adda yeni kitab nəşr edirlər. Müasir iri nəşriyyatların fəaliyyətini bir qədər geniş şərh etmək yerinə düşər.

Ölkənin nəşriyyatlarının əsas mərkəzi Milan hesab edilir. Burada – 376 nəşriyyat, Romada – 353, Turində – 113, Florensiyada – 86, Neapolda – 61, Bolonda – 54 və s. cəmlənmişdir. İtaliyada nüfuzlu və iqtisadi cəhətdən güclü nəşriyyatlar XX əsrin I yarısında yaranmışdır. Nəşriyyatların 40%-dən çoxu 1970 – 1976-cı illərdə meydana gəlmişdir. Məsələn, İtaliyada ən iri nəşriyyat birliyi "Mondadori" adı ilə Milanda 1907-ci ildə fəaliyyətə başlamışdı. Birliyin filialları Nyu-York, Paris, London və Münhendə yerləşir. "Mondadori"-nin sərəncamında poliqrafiya müəssisəsi, kağız fabriki, reklam agentliyi, kitab ticarəti müəssisəsi var. Birlik istehsal texnologiyasını daim təkmilləşdirir, kitablarla yanaşı, vizual materialları və mikrofilmləri də buraxır.

Nəşriyyatın mövzusu universal xarakterə malikdir. Nəşriyyatın çap məhsulu içərisində dövrü nəşrlər əhəmiyyətli yer tutur. Buraxdığı ensiklopediyalar və çoxcildli soraq-məlumat nəşrləri ilə bütün dünyada məşhurdur.

Onun buraxdığı "Dünya ədəbiyyatının nəhəngləri" (28 c.), "Bütün dövrlərin nəhəng kişiləri və qadınları" (50 c.), "Tarixin nəhəng xadimləri" (20 c.), "Dünyanın məşhur muzeyləri" (15 c.) seriyaları dünyada məşhurdur. "Mondadori"-nin geniş istifadə edilən 12 cildlik elmi-texniki ensiklopediyası bir neçə dəfə təkrarən nəşr edilmişdi. Bu ensiklopediyada 4,5 min məqalə (90 bilik sahəsi üzrə) və 15 min illüstrasiya öz əksini tapıb. 1974-cü ildə nəşriyyat 3 cildlik "Müasir alimlər və texnoloqlar" adlı soraq-məlumat kitabını nəşr etmişdir. Bu kitabın hazırlanmasında 112 Nobel mükafatı laureatı iştirak etmişdir. "Mondadori" dünyanın digər ölkələrinin nəşriyyatları ilə birlikdə kitab buraxılışında iştirak edir. Birliyin öz

nəşrlərini yaymaq üçün geniş kitab ticarəti şəbəkəsi, o cümlədən xarici ölkələrdə 40 kitab mağazası var.

Milanda yerləşən digər iri italyan nəşriyyatı "Rissoli" hesab edilir. Bu nəşriyyatda 3 mindən çox adam işləyir. Nəşriyyatın illik dövriyyəsi 35 milyard lirədir. "Rissoli" yalnız nəşriyyat firması deyil, eyni zamanda kütləvi informasiya vasitələrinin böyük hissəsinə nəzarət edən güclü konserndir. Firmanın xüsusi poliqrafiya bazası var. "Rissoli" çoxlu miqdarda jurnalı, habelə "Korrere della Sera" qəzetini nəşr edir. "Rissoli" ensiklopediyaları, filologiya, tarix və coğrafiya, incəsənət, bədii ədəbiyyat, dərsliklər, gənclər üçün kitabları, soraq-məlumat ədəbiyyatı və s. üzrə kitabları çapdan buraxır.

1974-cü ildə yeni iri nəşriyyat qrupu "Gruppo Editoriale Finanziaria" (sonra "Societa Editrice Finanziaria" adlandı) yaradıldı. Bu qrupa: "Fratelli Fabri", "Valentino Bompani", "Adelfi", "Boringeri", "Sonsono", "Etas-Kompass" və digərləri daxil oldular.

1946-cı ildə Milanda əsası qoyulmuş "Fratelli fabri" bədii ədəbiyyat, sosial elmlər, təbii və dəqiq elmlər, incəsənət, tarix və coğrafiya və s. üzrə kitabları nəşr edir. 1929-cu ildə Milanda yaradılmış "Valentino Bompani" bədii ədəbiyyatın buraxılışı üzrə ən iri nəşriyyatlardan biri hesab edilir. Nəşriyyat həmçinin tədris ədəbiyyatını, soraq-məlumat ədəbiyyatını, bibliografik nəşrləri və s. çapdan buraxır.

Müasir dövrdə İtaliyada bir sıra kütləvi və geniş yayılan qəzet və jurnallar vardır: "Messacero" ("Xəbərlər") gündəlik qəzet (1878. – tirajı 390 min nüsxə); "Korryere della sera" ("Axsam xəbərləri") gündəlik qəzet (1876. – tirajı 660 min nüsxə); "Domenika del Korryere" ("Bazar günü xəbərləri") həftəlik qəzet (1899. – , tirajı 234,4 min nüsxə); "Respublika" ("Respublika") gündəlik qəzet (1976. – tirajı 700 min nüsxə); "Stampa" ("Mətbuat") gündəlik qəzet (1868. – tirajı 403 min nüsxə); jurnallar: "Panorama" (1962), tirajı 350 min nüsxə; "Oci" ("Bu gün") ədəbi illüstrasiyalı jurnal (1962), tirajı – 696 min nüsxə; "Ekspresso" ("Ekspress") həftəlik illüstrasiyalı jurnal (1955) – tirajı 373 min nüsxə; "Europeo" ("Avropalı") həftəlik siyasi-ədəbi jurnal (1945) – tirajı 127,4 min nüsxə) və s.

§ 14. NİDERLANDDA KİTAB

→ / m d o h a n
s u a b e t l e r d e
N i d e r l a n d d a
k i t a b

Mövzuda aşağıdakı problemlərə diqqət yetirilir:

- 1) siyasi-iqtisadi şəraitin yaranması və əlyazma kitabının inkişafı.
- 2) kitab çapının meydana gəlməsi.
- 3) XVI – XVII əsrlərdə kitabçılıq işinin inkişafı.
- 4) XVIII-XIX əsrlərdə iri mətbəələrin və nəşriyyatların yaranması və fəaliyyəti.
- 5) kitabın məzmunu, sahə quruluşu və tiplərinin yaranması.
- 6) XX əsrin I yarısında iri nəşriyyat firmalarının fəaliyyəti.
- 7) XX əsrin ikinci yarısında kitabçılıq işinin inkişafı.
- 8) kitab repertuarının təhlili.
- 9) kitabın seriyalarla nəşri və yayılması.

Avropa ölkələrindən biri kimi, Niderlandda da kitabın istehsalı əsasən əlyazma və çap üsulunda həyata keçirilib. XV yüzillikdə Avropada Burqund hersoqluğu adlı iri dövlət mövcud olmuşdu. Onun ən şimal hissəsini Niderland təşkil edirdi. XIV-XV yüzilliklərdə Niderlandda əmtə-pul münasibətləri və sənət-peşə və istehsalat fəaliyyəti çox yüksək inkişafa çatdı.

Kitab çapı meydana gələnə qədər Niderlandda kitabçılıq işinin mərkəzi Deventer və Utrext olmuşdu. 1420-ci ilə yaxın Niderlandda ilk çap nəşri meydana gəlmişdi. /

Hollandiyanın bir çox alimləri ilk kitab çapçısı kimi Laurens Yanszoon Kosteri (1484-cü ildə vəfat edib) tanıyır və hesab edirlər. Onlar Xaarlemdən olan L.Y.Kosteri həqiqətən kitab çapının ixtiraçısı, İ.Qutenberqi isə kitab çapını təkmilləşdirən hesab edirlər. Çapçının adı göstərilməklə ilk Niderland kitabı Utrextə 1473-cü ildə meydana gəlmişdi. Eyni zamanda ölkənin digər şəhərlərində də kitab çapı inkişaf etməyə başlayırdı. Niderlandda ilk çapçılar güclü xarici təsirlərin, xüsusilə Almaniya və İtaliyanın təsiri altında idilər. İnkunabula dövründə (1473 – 1500) Şimali Niderlandda 32 mətbəə olmuşdu. Onların böyük hissəsi: 5-i Qauda, 5-i Utrextə, Delft və Leydendə (hər birində) 4-ü, Deventer, Xaarlam və Zvollada (hər birində) 2-si və s. yerləşirdi. Tədricən ölkənin cənubunda Antverpendə kitab çapı və nəşriyyat işi inkişaf etməyə başlamışdı. Niderlandda çap olunmuş 2025 inkunabulanın 1250-si (61,7%) şimalda, 775-i (38,3%) cənubda nəşr edilmişdi.

1 Niderlandda ilk mətbəələrin əsası 1473-cü ildə Elst və Utrextdə qoyulmuşdu. 1473-cü ildə Utrextdə Nikolaus Ketellaar və Xerardaus de Leemptin mətbəələr açaraq kitab çap etməyə başladılar. Ketelaar və Leempt 1473-cü ildə "Scolastica historia Super novum test amentum" ("Əhdi-Cədid") Tövrətin ikinci hissəsini nəşr etmişlər. Onlar heç birində buraxılış məlumatı olmayan ən azı 18 nəşri çapdan buraxmışlar.

1478 – 1481-ci illərdə Utrextdə Yoxan Feldner (o, əvvəllər Luwendə çapçılıqla məşğul olmuşdu) kitab çap etmişdi. O, xalq dilində dini kitabları çapdan buraxmışdı. Cənubi Niderlandda (indiki Belçika) həmin illərdə ilk kitab çap edilib. Burada kitab çapı Padebornuadan olan Yaxon tərəfindən həyata keçirilmişdir.

1 Mətbəələrin böyük əksəriyyəti Şimalda yerləşmişdi. Rixardus I Pafraat Deventerdə mətbəə təşkil etmişdi. O, 1477 və 1500-cü illər arasında 97 adda kitab buraxmışdı. O, öz kitabları ilə birlikdə digər yerlərdə nəşr olunmuş kitabları da satırdı. O, çoxlu miqdarda tədris nəşrləri də buraxmışdı.

1485 – 1519-cu illərdə Deventerdə Yakobus de Bredinin mətbəəsi fəaliyyət göstərmiş, yunan şrifllərlə humanistlərin əsərlərini və məktəb dərsliklərini çapdan buraxmışdır.

1500 – 1540-cı illərdə Niderlandda 4500 adda kitab çap olunmuşdu. Bunun 2480-i Antverpendə, 800-ü Deventerdə, 100 addan çoxu Zvollda buraxılmışdı. Bu dövrdə Niderlandın cənubunda 84, şimalında isə 55 – cəmi 139 mətbəə fəaliyyət göstərmişdi.

Niderlandda kitab çapı sənətinə Erazm Rotterdamski böyük təsir göstərdi. XVI yüzillik ərzində şimalda böyük humanistin 67 adda əsəri çap edilmişdi. Digər humanistlərin – Alardus Amstelerdamus, Petrus Aferdianus, Herardus Qeldenxauerin və başqalarının əsərləri də nəşr edildi. Lyuterin əsərlərinin nəşri geniş miqyas aldı. 1546-cı ilə qədər (vəfat ili) Lyuterin 85 adda əsəri çap edilmişdi.

1529-cü ildə kitab çapını nizamlayan fərman qəbul edildi. Bu fərmana görə, çap ediləcək bütün kitablara icazə verilməli idi. Senzuradan keçməyən mətbəə sahibləri çox ciddi cəzalandırılırdı: gözü çıxarılır, dili və yaxud əli kəsilirdi. 1538-ci ildə ölkədən icazəsiz kitabın aparılması qadağan edildi. 1544-cü ildən Niderlandda ispan, ingilis, italyan dillərində, habelə digər xarici dillərdə kitab çap etmək olmazdı. Çünki bu dilləri Niderlandda başa

düşmürdülər. Bu vəziyyətlə əlaqədar çapçıların bir çoxu mühacirət etdilər.

İlk Amsterdam çapçısı Huço Yanszoon van Vurden olmuşdu. O, 1506-cı ildə Amsterdamda ilk çap kitabını buraxıb. /

XVI yüzilliyin I yarısında Amsterdamın iri mətbəəçisi Dun Piters hesab edilirdi. O, 1518 – 1535-ci illərdə 46 adda kitab nəşr etmişdi.

XVII yüzillikdə kitab çapının və kitab ticarətinin iri mərkəzi Amsterdam olmuşdu. 1639 – 1651-ci illərdə Amsterdamda 1643 adda, başqa sözlə, ölkənin kitab məhsulunun 61%-i nəşr edilmişdi. / Leydəndə – 341 adda (ikinci yer – 41%), Utrextə – 66, Rotterdamda – 48, Franekerdə – 35, Lesuardəndə – 33, Xaarlamda – 30, Haaqada- 28 adda kitab nəşr olunmuşdu. 1572 – 1700-cü illərdə Amsterdamda 988 çapçı olmuşdu. Həmin dövrdə Leydəndə – 307, Rotterdamda – 204, Haaqada – 151, Utrextə – 147, Doordrextə – 111, Leidəlbyurqda – 120, Xaarlamda – 93, Delftdə – 91 kitab çapçısı olmuşdu. Bu illərdə kitabın hər birinin tirajı 500-1000 nüsxə olub, müstəsna hallarda 2000 nüsxəyə çatmışdı. Buraxılan nəşrlərin ümumi sayı aşağıdakı şəkildə olmuşdu.

İllər	Niderland dilində	latın dilində
1600 – 1649	254	1816
1650 – 1699	716	1285
1700 – 1749	1725	993
1750 – 1787	2534	404

XVI yüzilliyin sonu XVII yüzilliyin əvvəllərində yeni senzura tətbiq edildi. 1581-ci ildə Holland ştatı qiyamçı, həyəcanlı əsərlərin nəşrini qadağan etməli idi. Nəşirlər və kitab ticarətçiləri senzuraya qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə aparmışlar. Lakin bu qadağanlar bütövlükdə kitabçılıq işinin inkişafına müəyyən qədər mənfi təsir göstərmişdi.

XVII yüzillikdə, xüsusilə XVIII yüzillikdə Niderland dilində kitab buraxılışı artdı. Nəşir İsaak Tirion (1700 – 1765) Amsterdamda ilk olaraq əsasən Niderland dilində kitab çapını həyata keçirmişdi. /

XVII yüzillikdə şəhərlilərin mütaliəsində əsas yeri Bibliya (Tövrat), əxlaqi və tərbiyəvi əsərlər tuturdu. Bu oxucular qədim xalq kitablarının mütaliəsinə də üstünlük verirdilər. XVIII əsrdə niderlandlı oxucular XVII əsrin görkəmli fransız yazıçılarının – Lafonten, Molyer, Kornel, Dekart, Rasin, Paskalın və müasir-

lərindən Volterin, J.J.Russonun, Beylin əsərlərinin müəllifinə də əhəmiyyət və diqqət verirdilər.

1600 – 1635-ci illərdə Niderlandda yüksək illüstrasiyalı kitabların nəşri artmışdı. Tanınmış rəssamlar – Krispeyn van der Pass, Yakob der Heyn, Mişel Le Blon, Yan van der Veld illüstrasiyalı nəşrlərə böyük tələbatı nəzərə alaraq illüstrasiyalı nəşrlərin hazırlanmasına öz yaradıcı fəaliyyətlərində geniş yer verirdilər. Mis üzərində dəzgah qravürası sahəsində Xarmens van Reyn Rembrandtın (1606 – 1669) böyük nailiyyəti olmuşdu.

İlk böyük Hollandiya nəşirlərindən biri Kornelis Klaas (1546/47 – 1609) hesab edilir. Onun nəşriyyatçılıq işi 1582-ci ildən başlanmışdı. Kornelis Klaas və onun sələfi dəniz xəritələri və atlasların nəşri sahəsində böyük şöhrət qazanmışdı. Klaasla Petr Alan-siusamun birgə işləri Amsterdamı kosmoqrafiya və coğrafiyanı dərinədən öyrənmə mərkəzinə çevirmişdi. Dəniz xəritələri və kitablarının nəşri sahəsində Yiodokus Xondius (1563 – 1612) çox məşhurlaşmışdı. Onun yeznəsi Yoxanes Yansonius (1588 – 1644) qayınatasının işini öz dövrünün iri nəşriyyatına çevirə bilmişdi.

Riyaziyyatçı, coğrafiyaçı və astronom Blaau (1571 – 1638) 1608-ci ildə öz mətbəəsinin əsasını qoymuş, yeni dəzgah almış və beləliklə də, Amsterdamda ən böyük mətbəə sahibinə və kitab nəşrinə çevrilmişdi. O, 1623-cü ildə dənizçilər üçün 4 cildlik soruq-məlumat kitabını, 1635-ci ildə isə iki cildlik "Yeni Atlas"ı çap etmişdi. Onun ölümündən sonra Blaauun işini oğlu Dr.Yoan Blaau (1596 – 1673) davam etdirmişdi.

Fransadan çıxmış məşhur Antverpen çapçısı və nəşiri Kristoffel Planten (1514 – 1589) Leydendə elmi kitabşünaslığın inkişafına güclü təsir göstərmiş, kitabın mətbəə tərtibatını olduqca yüksəltmişdi. Planten öz fəaliyyəti dövründə Avropa xalqlarının müxtəlif dillərində, müxtəlif məzmununa malik 1000-dən artıq əsəri çapdan buraxmışdı. O, 1569-cu ildə çox dilli Tövrətin ("Biblia polyglotta" beş dildə) 1 cildini çapdan buraxdı. Belə mürəkkəb nəşri çapdan buraxdığına görə II Filipp 1570-ci ildə Planteni kral mətbəəsinin başçısı təyin etdi. Antverpen mətbəəsi K.Plantenin ikinci yeznəsi Yoanu Moretusun ixtiyarına verildi. Bu mətbəə təxminən 200 ilə yaxın fəaliyyət göstərmiş və əsasən teologiya və xristianlıq dininin mərasimlərinə (ibadətə) aid əsərləri çapdan buraxmışdı. 1875-ci ildə Antverpendə K.Plantenin keçmiş

mətbəəsində XVI – XVII əsrlərin mətbəə sənəti və kitab muzeyi açıldı.

Digər məşhur Hollandiya firması Elzevirlərin nəşriyyatı hesab edilirdi. Firmanın əsasını Luis (Lüdviq) Elzevir (1540 – 1617) qoymuşdu. O, uzun müddət Antverpendə Plantenə xidmət etmişdi. Dini təqiblərə görə o, 1580-ci ildə Antverpeni tərk edir və Leydenə gəlir. 1586-cı ildə o, universitetin nəzdində kitab ticarəti açmaq üçün icazə almışdı. Onun kitab ticarəti müəssisəsi balaca olub. Amma L.Elzevirin akademik dünyası ilə əlaqəsi çox yaxşı olmuşdu. Buna görə də o, özünün nəşirlik fəaliyyətini möhkəmləndirə bilmişdi. Oğlanları Luis Elzevir Mattias (1564 – 1640) və Bonaventur (1583 – 1652) nəşriyyatı daha da genişləndirdilər. Nəvəsi L.Elzevir İsaakın (1596 – 1651) açdığı mətbəə bütün müəssisənin əsasını təşkil etmişdi.

Elzevirlərin nəşrlərinin böyük müvəffəqiyyəti Hollandiyanın özündə və xaricdə kitab məhsulunun bahalaşması ilə nəticələndi. Elzevirlər kitabın tərtibatına böyük diqqət verirdilər. Onların xüsusi sifarişləri ilə amsterdamlı söz və şrift sənətcisi Xristofer van Deyk öz gözəlliyi və mütaliə əlverişliliyi ilə seçilən şrift hazırlamışdı. Kitabın zərif xarici görünüşü və ədəbi ləyaqəti ucuz qiyməti, üzvi surətdə əlaqələndirdi. Bu da öz növbəsində kitabın tirajının artmasına və şriftin kiçildilməsinə müvafiq olaraq formatın kiçilməsinə təsir edirdi. Buna görə də Elzevirlərin kitab məhsulu Avropa ölkələrində olduqca geniş yayılmışdı. Onlar nəşrlərinin titul vərəqəsində Elzevirlərə məxsus məşhur markaları (ağac altında tərkidünya, palma, təcrübəli, uzaqgörən qartal və s.) ilə dünyada, xüsusilə Avropa ölkələrində çox məşhurlaşmışdılar.

XVII yüzillikdə ilk kitab nəşri və kitab çapı kompaniyaları meydana gəlmişdi. 1667-1671-ci illərdə "Opera Cabvini" kompaniyası mövcud olmuşdu. Yoana Blaau adını daşıyan digər kompaniyanın əsası 1682-ci ildə qoyulmuşdu. Bu kompaniya latın, holland və fransız dillərində kitabları çapdan buraxmışdı. O fəaliyyətini 1708-ci ilə qədər davam etdirmişdi.

Nant fərmanının meydana çıxması (1685) ilə əlaqədar çoxlu quqenotlar Hollandiyaya axışib gəldilər. 1680 – 1725-ci illər arasında Amsterdamlı fəaliyyət göstərən 250 kitab ticarətçisindən 80-i quqenotlara məxsus olmuşdu. Onlar əsasən "Fransız kitab

ticarəti"ni Hollandiyada və xaricdə, o cümlədən Fransada təmsil edirdilər, başqa sözlə, fransız dilində kitabları satırdılar.

Niderlandda fransız kitablarının ən tanınmış nəşri Mark-Mişel Rey (1720 – 1780) hesab edilirdi. Qentdən olan Mark-Mişel Rey 1744-cü ildə Amsterdama gəlir, "İctimai müqavilə"ni, Russonun "Emiliya"sını (1762), Volterin əsərlərini və Avropa ölkələrində geniş yayılmış 5 cildlik "Ensiklopediya"nı çapdan buraxmışdı.

Sənaye istehsalının inkişafı XIX yüzillikdə kitab nəşrinə müəyyən qədər müsbət təsir etdi. Buna baxmayaraq, Avropanın digər ölkələri ilə müqayisədə Niderlandda mətbəə işi ləng inkişaf etmişdi.

Kitab buraxılışının, nəşir-kitab ticarətçilərinin inkişaf dinamikası aşağıdakı şəkildə olmuşdu:

İllər	Kitab buraxılışı	illər	Kitab ticarətçilərinin sayı
1848	412	1839	599
1857	2021	1850	838
1868	2211	1880	1202
1876	2061	1900	1769
		1910	1576

~~Napoleonun hakimiyyəti dövründə Niderlandda kitabçılıq işinin vəziyyəti 1810-cu il imperiya dekretilə tənzimlənmişdi. Bu dekret xüsusi icazə olmadan peşə fəaliyyətini qadağan edirdi. Bu dekret senzuranın həyata keçirilməsini meydana çıxardı. Heç bir kitab və dövrü mətbuatda heç bir əsərin senzura nəzarətindən kənar qalmaması, 1811-ci ildə Parisdə əsas qoyulmuş "Jurnal de lya Eibrer" jurnalında nəzərə alınmalı idi. Bunun nəticəsidir ki, həmin dövrdə buraxılan kitabların miqdarı azalmışdı.~~

Təhsilin inkişafı, mütaliyəyə marağın artması nəşriyyat işinə və kitab ticarətinin inkişafına da müəyyən qədər təsir etdi. Niderland nəşriyyatları "Xalq kitabxanası", "Ümumi kitabxana" və i.a. seriyalarda kitabları çapdan buraxmağa başladılar. 1870 – 1876-cı illərdə bu seriyalarda 100 cild kitab buraxıldı.

İlk Niderland ədəbiyyatçısı, yazıçısı Yokabus Yan Kremer (1827 – 1880) belə bir fikrə gəldi ki, yazıçı nəşirin əldə etdiyi gəlirdən müəyyən qədər pay, başqa sözlə qonorar almalıdır.

XIX yüzilliyin əvvəlində Yoxannes Allart (1773 – 1816) imkanlı nəşir və kitab ticarətçisi kimi tanınmışdı. O, 150 müəllifin 700-dən çox müxtəlif nəşrini buraxmışdı.

1752-ci ildə Xaarlamda əsası qoyulmuş "Bon" firması bizim dövrümüzdə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Birinci Dünya müharibəsi bitərəf Niderlandın qarşısına bir çox problem qoydu. İnsanın yaşayışı, maddi vəziyyəti ağırlaşdı, kitabın qiyməti bahalandı. XX yüzilliyin 20-30-cu illərində Niderlandda nəşriyyat firmalarının sayı 346 – 356 arasında olmuşdu. Kitab ticarəti müəssisələrinin miqdarı azalmışdı. Məsələn, 1925-ci ildə ölkədə cəmi 2325, 1928-ci ildə 2123, 1930-cu ildə 2000, 1935-ci ildə 1860, 1940-cı ildə 1452 kitab ticarəti müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdi.

1935-ci ildə cəmi 6118 adda, o cümlədən 4288 təkrar nəşr və 1830 yeni nəşr buraxılmışdı. 1940-cı ildə isə cəmi 4885 adda, o cümlədən 3370 təkrar nəşr və 1515 adda yeni nəşr çap olunmuşdur.

XX yüzilliyin əvvəllərində xalq üçün ucuz kitabların nəşri geniş miqyas almışdı.

1933-cü ildə Almaniyada hitlerçilərin hakimiyyətə gəlməsi Niderlanda 30.000 mühacirin, o cümlədən 60 yazıçının gəlməsini şərtləndirdi. Bu dövrdən Niderlanda mühacirət edən yazıçıların əsərlərinin buraxılmasına müəyyən diqqət yetirildi. Bu nəşirlərin maddi vəziyyətinə müəyyən kömək etmək niyyətilə əlaqədar olmuşdu.

1940-cı il may ayının 10-da Almaniyanın ordusu Niderlandı işğal etdi. Bu şəraitdə ölkədə kitab nəşrinin və kitab ticarətinin vəziyyəti ağırlaşdı. 1940-cı il mayın 29-da "Əlaqə – Komissiya" adlı qurum yaradıldı. Bu təşkilat əvvəlcə mövcud olan kitab ticarəti və nəşriyyat işini birləşdirdi. Öz fəaliyyətini dayandırdığı 1943-cü ilə qədər həmin birlik Niderland kitab ticarətçilərinin, nəşirlərinin və mətbəəçilərinin qarşılıqlı əlaqələrini və hakimiyyətə münasibətini tənzim etmişdir.

İstilaçı hakimiyyətin bir sıra tədbirləri arzu olunmayan siyasi kitabların, avropalı müəlliflərin, mühacirət ədəbiyyatının, fransız və ingilis dövrü nəşrlərinin, 1941-ci ildən amerikan kitablarının, 1943-cü ildən isə 1904-cü ildən sonra vəfat etmiş ingilis müəlliflərinin əsərlərinin nəşri qadağan edilmişdi. Çap ediləcək kitabların "Niusblad"da dərc edilmiş siyahısı gizli polis və SD-nin nəzarətindən keçməli idi.

Alman işğalı dövründə ölkədə kitab istehsalı nəzərəçarpan dərəcədə aşağı düşdü. 1942-ci ildən hakimiyyət az miqdarda əsərlərin nəşr edilməsinə icazə verdi. Nəşrlərin miqdarı ildən-ilə azalmağa başladı. Aşağıdakı faktlar bunu bir daha təsdiq edir:

İllər	Təkrar nəşrlər	Yeni nəşrlər	Cəmi
1940	3370	1515	4885
1941	3284	1489	4773
1942	1949	1371	3320
1943	1370	1466	2836
1944	965	882	1847

Nəşrlər içərisində alman dilindən tərcümələr üstünlük təşkil etmişdi. Nəşirlər və mətbəçilər kağız cəhətdən çox böyük çətinliyə məruz qalmışdılar. Bu şəraitdə müəlliflərin böyük əksəriyyəti gizli mətbuata (qeyri-leqal mətbuat) müraciət etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Çoxlu kitablar oxuculara gizli imzalarla yol tapırdı. Nəşr edilən kitabların tirajı olduqca azalmışdı.

1940 – 1945-ci illərdə qeyri-leqal nəşrlərin buraxılması ilə təxminən 450 nəşir, çapçı, cildçi və 580-ə qədər müəllif iştirak etmişdi.

Müharibədən sonra Niderlandda istehsalın konsentrasiyası və mərkəzləşməsi prosesi gücləndi, ölkədə iri sahibkarların mövqeyi möhkəmləndi. Bu dövrdə ölkədə kitabçılıq işi üçün də konsentrasiya prosesi xarakterik olmuşdu. Kitab məhsulunun böyük və əsas hissəsinin buraxılması beş-altı daha güclü nəşriyyat konserninin əlində cəmlənmişdi. Ölkədə çapdan buraxılan kitab məhsulunun 60%-i (ad etibarilə) 10 nəhəng nəşriyyatın payına düşürdü.

Niderland kitab buraxılışına görə dünyada 11-ci yeri tutur. Niderlandın nəşriyyat kompaniyaları hər il 800 yeni, ilk nəşri və 750 adda təkrar kitab və jurnalları çapdan buraxır. Niderland kitab məhsulu üçün "bədiî nəsr", "uşaqlar və gənclər üçün nəşrlər", "dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq", "sosial və iqtisadi elmlər" və s. mövzu bölmələri xarakterikdir. Bu ölkədə tədris ədəbiyyatının nəşri də kitab məhsulu içərisində əhəmiyyətli yer tutur.

Digər Avropa ölkələri kimi Niderlandda da cib nəşrlərinin buraxılışı artmışdı. Nazik, yumşaq üzülklərdə kitab nəşri də genişlənməmişdir. Ölkənin 60 nəşriyyatı 142 cib seriyasının nəşrini həyata keçirmişlər.

Niderland kitab nəşrinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri – tərcümə ədəbiyyatı və xarici dillərdə kitab buraxılışının yüksək olması hesab edilir. Əhalinin 43%- xarici dilləri bilir, ölkədə satılan kitabın 11%-ni xarici firmaların xarici ölkələrdəki nəşrləri təşkil edir. Bu göstəriciyə görə Niderland Qərbi ölkələri içərisində aparıcı yerlərdən birini tutur. Başqa sözlə, Niderland ad etibarilə tərcümə ədəbiyyatı buraxılışına görə Avropa ölkələri içərisində birinci yer tutur. İngilis dilində tərcümələr üstünlük təşkil edir. Son illərdə alman və fransız dillərindən tərcümələrin nəşri də artır.

Hollandiyalılar öz asudə vaxtlarının 10%-ni kitab mütaliəsinə sərf edirlər, başqa sözlə, həftənin 4 saatını mütaliyə sərf edirlər. Əhalinin 35%-i müntəzəm kitab alır. Müqayisə üçün deyək ki, İngiltərədə bu rəqəm 16%-dən yuxarı qalxmır.

Niderlandda kitabın satışı müxtəlif yollarla – pərakəndə kitab ticarəti şəbəkəsi (50%-ə qədəri), məktəblər, kitab klubları, "Kitapoçta", köşklər və apteklər vasitəsilə həyata keçirilir. Ölkə geniş kitab mağazaları şəbəkəsinə malikdir. Bunun 185-i Niderlandın iri kitab ticarəti firmaları hesab edilir. Məsələn, Amsterdamda "Melenxof Brun" adlı nəşriyyat firması 100-dən çox kitab mağazasını və kitab ticarəti məntəqəsini özündə birləşdirir. Bundan əlavə, Amsterdamın "Akademise Bukxandel" və "Ateneum" firmaları və Utrextin "Bruse-Kemink B.V." kitab ticarəti firmaları da əsas və iri firmalar hesab edilirlər.

Topdan kitab ticarətində «Mərkəzi kitab evi» böyük rol oynayır (Sentraal Bukkeys). O, 35 nəşriyyatın kitab yayıcısı və 95% kitabı kitab mağazalarına çatdıran topdan ticarət müəssisəsi kimi tanınmışdır.

Bir milyondan çox üzvünü özündə birləşdirən kitab klubları kitabın satışında geniş fəaliyyət göstərirlər. Bunların içərisində "N.L.K. Buk en Plaat" ("Kitab və xəritə"), "Yuropa klub interneşnl" aparıcı yer tutur. Bunların hər birinin 3000 min üzvü var.

Niderland üçün ədəbiyyatın ixrac edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sahənin dövriyyəsində ixracatın payı 42,4 %-ə çatır. Niderlandda kitab məhsulu ixracatı idxaldan təxminən iki dəfə çox olur. Niderland əsasən Belçika, AFR, ABŞ-dan kitab məhsulu idxal edir. AFR-dən 25%, Böyük Britaniya və ABŞ-dan birlikdə 37% kitab məhsulu Niderlanda ixrac edilir.

Son illərdə Niderland elmi kitabların və jurnalların ixracatında dünya ölkələri içərisində aparıcı yerlərdən birini tutur. Niderland indi dünyanın 140 ölkəsinə ingilis dilində elmi, elmi-texniki və tədris ədəbiyyatını ixrac edir. Bu, ölkədə buraxılan kitab məhsulunun məzmun və poliqrafik icra keyfiyyəti, müəlliflərin, redaktorların bilik və səriştələrinin yüksək olması və nəşrlərinin Böyük Britaniya, ABŞ, AFR, Fransa bazarlarında rəqabət imkanlarının yüksək olması ilə şərtlənir. Böyük Britaniyanın ən yaxşı akademik əsərləri və İsveç Kral Nobel İnstitutunun işləri Niderlandda nəşr edilir.

1979-cu ildə Niderlandda Hollandiya Nəşirlərinin Kral Assosiasiyasının yanında "İxracat şurası" yaradıldı. Bu "Eksport şurası"na 20 nəşriyyat qurupu və kompaniyası daxildir. Bu, onlara yeni bazarların mənimsənilməsi məqsədilə ixracat əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə maddi kömək verilməsinə imkan yaratdı.

Niderlandda rəsmi 430-a qədər nəşriyyat qeydiyyatdan keçmişdir. Bunun 100-ü ənənəvi nəşriyyat mərkəzi kimi tanınan Amsterdamba yerləşmişdi. Yerdə qalan nəşriyyatlar digər şəhər və yaşayış məntəqələrindədir. 100-ə qədər nəşriyyat 18 nəşriyyat konserninə daxildir.

Ölkədə bir neçə tip nəşriyyat mövcuddur. Məsələn, Kitab Ticarətinin İnkişafı Assosiasiyasına daxil olan nəşriyyatlara "tanınmış" nəşriyyatlar deyilir. Bunların dövriyyəsi sahənin ümumi dövriyyəsinin 40%-ni təşkil edir. Assosiasiyanın üzvü hesab edilməyən və imtiyazlardan istifadə etməyən nəşriyyatlar "tanınmayan" nəşriyyatlar adlanırlar. Xarici nəşriyyat firmalarının filialları olan nəşriyyatlar və digər nəşriyyatlar da "tanınmayan" nəşriyyatlara aiddir.

7 nəşriyyat qrupu: Niderland Nəşriyyat Müəssisələri Birliyi, "Klyuver N.F" qrupu, "Elzevir qrupu", "İnformativ-kommunikasiya birliyi", "Unibuk qrupu", "Edik qrupu", "KOMBO Pablişers qrupu" ən iri nəşriyyat qrupları hesab edilir.

Yalnız Niderlandda deyil, eyni zamanda Avropanın ən iri nəşriyyat konsernlərindən biri "Elzevir" hesab olunur. Bu qrupa 15 Hollandiya nəşriyyatı daxildir. Kompaniyanın Böyük Britaniyada 3, İsveçdə 2, Belçika, Meksika, ABŞ, Fransada (hər birində) 1 filialı var. Konsernin dövriyyəsi daim artır, 70-ci illərdə onun dövriyyəsi 0,5 milyard quldənə çatmışdı. Konsernin əməkdaşlarının

sayı 4500 nəfər, təmiz gəliri 22-23 mln. qulden təşkil edir. Ölkədə buraxılan ümumi kitab məhsulunun demək olar ki, 6 hissəsi konsernin payına düşür.

10 nəşriyyatı özündə birləşdirən "Assosiyetdə Sayentifik Pablişers" kompaniyası əsasən elmi ədəbiyyatı – tibb, biokimya, biofizika (üzvi təbiəti öyrənən elmlər üzrə) üzrə kitabları və jurnalları çapdan buraxır.

Avropanın ən iri nəşriyyat-poliqrafiya birlikləri sırasında "Klyuver N.F." qrupu xüsusi yer tutur. 1889-cu ildə yaradılmış (Deventerdə) bu nəşriyyat yalnız məktəb dərsləkləri buraxmaqla işə başlamışdı. 1900-cü ildə nəşriyyat mətbəyə malik olmuşdu. 1956-cı ildən nəşriyyat aksioner kompaniyasına çevrilmişdi. 1979-cu ildə bu kompaniyaya ölkədə 26 nəşriyyat, xaricdə 11 nəşriyyat (Belçika, Böyük Britaniya, AFR-in hər birində 3, Fransa və İsveçrədə hər birində 1) daxildir. Elmi ədəbiyyatın nəşrində bu nəşriyyat qrupunun böyük rolu var. "Klyuver N.F." konsernin tərkibində pərakəndə ticarətin 9 kitab mağazası fəaliyyət göstərir. O, 8 poliqrafiya müəssisəsinə nəzarət edir. Bu poliqrafiya müəssisəsinin biri Londonda yerləşir.

1972-ci ildə təşkil edilmiş İKU qrupu əsasən 4 nəşriyyatı özündə birləşdirir. Qrup daha çox informasiya və tədris ədəbiyyatı çapdan buraxır.

1815-ci ildə Amsterdanda yaradılmış Kitab Ticarətinin İnkişaf Assosiasiyasına nəşriyyatların böyük əksəriyyəti daxildir. Bu assosiasiyada 2 min kitab mağazası, idxalla məşğul olan 12 təşkilat, 8 topdan ticarət firması fəaliyyət göstərir. Bu assosiasiya Niderlandda nəşirlərin və kitab ticarətçilərinin əsas peşə birliyi hesab edilir.

1880-ci ildə Amsterdanda Hollandiya "Nəşirlərinin Kral Assosiasiyası"nın əsası qoyulmuşdu. O, "Nəşir" ("De Eytqever") jurnalı çapdan buraxır. 1907-ci ildə Haaqada Kitab Ticarətçilərinin Assosiasiyasının əsası qoyulmuşdu. O, hər kvartalda "Kitab ticarətçisi" ("De Bukferkoper") adlı jurnalı çapdan buraxırdı. 1907-ci ildə Dövri Mətbuat Nəşirlərinin Assosiasiyası yaradılmışdı. Habelə Hollandiya Bukinistçilərinin Birliyi, Nəşriyyat Agentlərinin Assosiasiyası, Hollandiya kitablarının təbliği məsələləri üzrə Komissiya (Bu komissiya eyni zamanda "Kitab xülasəsi"ni buraxır) ("Buk-Keykbuk") mövcuddur.

Niderlandda kitablarla yanaşı, müasir dövrdə xeyli miqdarda qəzet və jurnallar da nəşr edilir. Müxtəlif növlü və xarakterli məlumatların təbliği və yayılmasında aşağıdakı qəzet və jurnallar mühüm rol oynayır: qəzetlər – "Alxemeyn Daxblad" ("Ümumi gündəlik qəzet" – 1946. – tirajı 413 min nüsxə); "Haaqse Kurant" ("Haaqa qəzeti", – 1883. – tirajı 151 min nüsxə); "Qelderlander" ("Qelderlandlı", 1848. – gündəlik qəzet, tirajı 160 min nüsxə); "Leuvarder Kurant" ("Leuvarde qəzeti – 1752. – tirajı 111 min nüsxə"); "Kurant, Nivsvan de Dax" ("Kuryer" – gündəlik xəbərlər, 1894, – tirajı 56 min nüsxə); "Teleqraf" (1893. – tirajı 743 min nüsxə); "Folksrant" ("Xalq qəzeti", – 1920. tirajı 354 min nüsxə). Jurnallar – "Demokrat" ("Demokrat", tirajı 19 min nüsxə); "Politik en kyultur" ("Siyasət və mədəniyyət", 1940. tirajı 6 min nüsxə); "Elzevirs məqəzin" ("Elzevirin jurnalı", 1965. tirajı 120 min nüsxə) və s.

§ 15. FRANSADA KİTAB

Burada əlyazma və çap kitabının yaranması, inkişafı, nəşriyyatların yaranması və fəaliyyəti, Ümumiyyətlə, kitab və kitabçılıq işinin əsas məsələləri əhatə edilir.

Fransada əlyazma kitabının tarixi iki dövrə bölünür: 1) orta əsrlərdən başlayaraq XII əsrin sonuna qədər monastırlarda hazırlanan və saxlanan əlyazma kitabları; 2) XIII əsrin əvvəlindən XV əsrin 70-ci illərinə qədər, yəni kitab çapının həyata keçirilməsinə qədərki dünyəvi əlyazma kitabları dövrü. Ən gözəl əlyazma kitabları Klyun monastrında tərtib edilmişdi. Fransız dilində ilk yazılı sənəd "Strasburq andı" (842) hesab edilir.

XII yüzillikdə meydana gələn fransız dilində ədəbiyyat XIII yüzillikdə genişləndi və artdı. Şəhər əhalisinin savadlı hissəsinin artması və feodal təbəqələrinin müəyyən hissəsinin ədəbiyyata artan meyli dünyəvi xarakterli kitablara: Cəngavərlik romanları, tarixi xronikalar, teatr pyesləri, lirika və i.a. tələbatı artırdı. XII – XIII yüzilliklərdən bizə on minlərlə əlyazma kitabı gəlib çatmışdır. XIV yüzillikdə Bibliya, antik müəlliflərin əsərləri fransız dilinə tərcümə edilməyə başladı. Kitaba tələbatı orta əsr universitetləri (Parisdə və Mopelyədə) xüsusilə artırdı. XIII yüzillikdən onlar elm və mədəniyyətin mərkəzləri oldular. Şəhər sənət emalatxanalarında

əsasən ibadət kitabları hazırlanırdı. XIV əsrin ikinci yarısı və xüsusilə XV əsrdə onların istehsalı kütləvi xarakter aldı. İstehsalın artımı, təhsildə nailiyyətlər XV yüzillikdə kitabçılıq işinin inkişafına əsas oldu. Kitab üzü köçürənlərin, cildçilərin, tərtibatçı rəssamların sayı artdı. XV əsrin 60-cı illərində Parisdə 10000 kitab üzü köçürən işləmişdi. Həmin dövrdə Almaniya və İtaliyadan çap kitabları gətirilmişdi.

Kitaba artan tələbat XV əsrdə Fransada kitab çapının həyata keçirilməsini şərtləndirdi. Sorbønnanın iki rektorunun – Jan Xeynlen və Qiyom Fişenin dəvətilə 1470-ci ildə Ulrix Qerinq, Mixail Friburqer və Martin Krans Parisə gəldilər. Həmin ildə onlar italyan humanisti Qaspren de Berqamın məktublarının toplusunu – ilk kitabı Fransada çap etdilər. 1476-cı ildə Fransada ilk dəfə Bibliya çapdan çıxmışdır.

1476-cı ildə Paris kitab ticarətçisi Paske Bono "Böyük fransız xronikası"nı çap etmişdi. Bu Parisdə fransız dilində meydana çıxan ilk nəşr idi.

Kitab çapının ikinci iri mərkəzi Lion şəhəri olmuşdu. Burada Riyo le Rua (Keniq) və İohann Treksel kitab çap etmişdir. XV əsrdə habelə Tuluza, Albi, Puatedə də kitab çap edilmişdi.

XV yüzillikdə Bibliya, teologiya risalələri, kilsə keşişlərinin əsərləri, ibadət namələri, habelə antik klassiklərinin mətnləri, hüquq risalələri, cəngavərlik romanları daha çox çap edilmişdi.

XVI əsrdə Fransada senzura həyata keçirilmiş, xüsusilə protestant ədəbiyyatı izlənmişdi. 1545-ci ildə qadağan olunmuş kitabların birinci fransız indeksi çıxmışdır.

Humanist prinsiplərinə əsaslanan, yeni dünyəvi xarakterli ədəbiyyata həyati tələbatı Rənəssans epoxası gücləndirdi. Bu dövrdə Roma və yunan şairlərinin, qrammatiklərinin, ritoriklərinin, filosoflarının əsərlərinin nəşri genişlənmişdir. Elmi yaradıcılığa maraq güclənmişdi. Təbii-elmi xarakterli risalələr meydana çıxmışdı.

XVI yüzillik Fransa mətbəə sənətinin "qızıl əsri" adlandırılmışdır. XVI əsr humanist-nəşirlər içərisində Etenlər sülaləsi xüsusilə böyük şöhrət qazanmışdı. Firmanın əsasını qoyan Anri Eten (1470 – 1521) 1502-ci ildə Aristotelin "Etika" əsərini nəşr etmişdi. Onun – oğlu Rober Eten (1503 – 1550) 1531-ci ildə "Latın dilinin xəzinəsi" adlı qiymətli filoloji əsəri çapdan buraxmışdı. Anri P.Eten (1531 – 1598) "Yunan dilinin xəzinəsi"ni tərtib və nəşr

etmişdi. Etenlərin firması 1654-cü ilə qədər mövcud olmuş və fəaliyyəti dövründə 1500 nəşr buraxmışdı.

XVI yüzilliyin ən iri mətbəəçisi – humanist Eten Dolun fəaliyyəti (1509 – 1546) Lionla bağlı olmuşdu. O, 1538-ci ildə öz xüsusi mətbəəsini açmışdı. Onun mətbəəsində 70-ə yaxın kitab, o cümlədən Rable, Maro, Erazm, Kalvin, Sofokl, Qalen, Siseron, Vergili və başqalarının əsərləri buraxılmışdı. 1539-cu ildə Lion toxucularının tətili zamanı Dole onların tələblərini müdafiə etmişdi. O, dəfələrlə həbs edilmişdi. 1546-cı ildə onu asmış, sonra isə öz kitabları ilə birlikdə yandırmışlar.

XVII əsrdə Fransada birinci dövlət mətbəəsi meydana gəldi. Bu mətbəə Rişelin əmrilə 1640-cı ildə Luvrda qurulmuş "Kral mətbəəsi" adlanmışdı. Orada dini mərasimə, ibadətə aid kitablar, kral fərmanları, bədii və elmi ədəbiyyat buraxılmışdı. Burada buraxılan nəşrlər yüksək çap keyfiyyətinə və gözəl tərtibatına görə fərqlənirdi. XVII yüzilliyin iri mətbəəçi və nəşiri Antuan Vitre olmuşdu. 10 cildlik çoxdillə Bibliyanın nəşri ona məxsusdur.

XVII əsr kitabları içərisində əsas yeri dini ədəbiyyat tutmuşdu.

XVII yüzillikdə Fransada dövrü mətbuat meydana çıxmışdı. 1631-ci il mayın 1-də Teofrast Renod tərəfindən əsas qoyulmuş "Qəzet" in birinci nömrəsi çapdan çıxmışdı. XV Lüdovik ilk dəfə Fransada senzura kodeksi olan "Reqlament" i (123 maddədən ibarət) qəbul etdi. Ölkədə mətbəələrin sayı 250-yə qədər məhdudlaşdırıldı. XVIII yüzillik ensiklopedik nəşrlərin inkişafı və çiçəklənməsilə xarakterizə edilir. Birinci yerdə Didro və D'Alamberin "Elm, incəsənət və sənət ensiklopediyası və yaxud izahlı lüğət" i dururdu. Bu fransız maarifinin əzəmətli ədəbi, fəlsəfi və siyasi abidəsi hesab edilir. Onun birinci cildi 1751-ci ildə çapdan çıxmışdı. 35 cildədən ibarət olan bu ensiklopediyanın bütün nəşrləri 1776-cı ildə başa çatmışdır. İndiyə qədər "Ensiklopediya" nın təkrar nəşrləri buraxılıb. "Ensiklopediya" indinin özündə də aktual hesab edilir.

Böyük fransız burjua inqilabı dövründə dövrü mətbuatın rolu xüsusilə artmışdı. Yalnız 1789-cu ilin ikinci yarısında Parisdə 150-dən çox qəzet meydana gəlmişdi. Sonrakı illər ərzində onların sayı 300-ə çatmışdı. 1791-ci ildə Eberin məşhur qəzeti "Deyn ata" meydana gəlmiş, inqilabı və xalqın mənafeyini müdafiə etmişdi.

XVIII əsrin əhəmiyyətli nəşriyyat firmalarından birinin əsası Dido tərəfindən qoyulmuşdu. Firmanın əsasını qoyan Fransua Dido (1689 – 1757) öz fəaliyyətinə 1713-cü ildə başlamışdı. Onun oğlu Fransua Ambruaz Dido (1730 – 1804) yeni şrift yaradan və mətbəə texnikasında bir sıra yenilikləri həyata keçirən məşhur mətbəəçi kimi şöhrət tapmışdı. XVI Lüdovikin sifarişinə üzrə Dido fransız klassikləri seriyasını yerinə yetirərək daha çox tanınmışdı.

1769-cu ildə Per Russo və Moris Veyssenbrux "Mətbəə cəmiyyəti"nin əsasını qoymuşlar. 25 il ərzində bütün Avropada fransız filosoflarının, tarixçilərinin, publisistlərin əsərlərinin yayılmasında bu "Mətbəə cəmiyyəti"nin böyük rolu olmuşdu.

XIX yüzilliyin əvvəllərində mətbəə texnikasının təkmilləşdirilməsi fransız kitabının demokratikləşməsinə kömək etdi. Nəşrlərin tirajı artdı, qiyməti aşağı düşdü. Kağız üzlüklərdə ucuz kitabçaların yayılması genişləndi.

1847-ci ildə Fransada "Nəşrlərin və kitab ticarətçiləri cəmiyyəti"nin əsası qoyulmuşdu. Cəmiyyət nəşrlərin, mətbəəçilərin, kağız fabrikləri sahibkarlarının arasında olan qarşılıqlı münasibətləri tənzimləməyə xidmət etmişdi. Cəmiyyətin "Kitab ticarəti jurnalı" ("Jurnal de lya Libreri") adlı nəşr orqanı olmuşdu. O, 1854-cü ildə fransız mətbuatının cari repertuarı orqanının – "Fransanın biblioqrafiyası"nın ("Biblioqrafi de lya Frans") əsasını qoymuşdu.

XIX yüzilliyin 30 – 40-cı illərində Fransada illüstrasiyalı oçerklərin, almanaxların nəşri geniş miqyas aldı ("Parisin yeni kartinası", "İnqilabi Paris" və s.).

XIX əsrin iri nəşriyyatlarından birinin əsası Lui Aşett tərəfindən (1826-cı ildə) qoyulmuşdu. "Aşett"in firması təcridən ailə assosiasiyası xarakteri alır və 1846-cı ildən "Lui Aşett və K^o" adlanır. Ədəbiyyat, tarix, elm və incəsənət üzrə seriyalardan ibarət olan "Fransız dəmiryolu kitabxanası" adlı 800 cildlik nəşriyyata kommersiya müvəffəqiyyəti gətirmişdi. Uşaqları və gəncləri nəzərdə tutan "Kitabxana" müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdi.

1838-ci ildə J.Şarpantyenin (1805 – 1851) nəşriyyatının əsası qoyulub. Əlverişli formatda və ucuz kitablar buraxdığına görə bu nəşriyyat müvəffəqiyyət qazana bilmişdi. Şarpantye 400-dən artıq romanı çox ucuz qiymətə, hər cildi 3,5 franka çap etmişdi.

50 – 60-cı illərin görkəmli radikal nəşirlərindən hesab edilən Jan Lakrua (1834 – 1903) V.Hüqonun və digər yazıçı iə ictimai xadimlərin əsərlərini çapdan buraxmışdı.

XIX əsrin sonunda mətbəə proseslərinin mexanikləşdirilməsi sürətləndirildi. Kitab buraxılışı artdı. 1874-cü ildə Fransada 14000 adda kitab nəşr edildi. Sonrakı illər üçün də bu cür artım səviyyəsi xarakterikdir. Bu dövrdə texnika, təbiətşünaslıq və sosial elmlər üzrə nəşrlərin sayı artdı.

Paris Kommunası xalq üçün ucuz qiymətə kitabların və qəzetlərin buraxılmasına müsbət təsir etdi. Xalq üçün qıraət kitabxanaları təşkil edildi. Bu dövrdə dövrü mətbuat inkişaf etdi. "Ata Dyuşen" ("Per Dyuşen") qəzetinin tirajı 60000 nüsxəyə çatmış və xüsusilə böyük müvəffəqiyyətlə istifadə olunmuşdu.

XIX əsrin 70-ci illərində Fransada marksist ideyaların yayılması güclənmiş, K.Marksın "Kapital"ının birinci tərcüməsi (1872), Marks və Engelsin digər əsərləri, Fransız sosialistlərinin əsərləri və s. çapdan çıxmışdı.

XIX yüzilliyin II yarısının nəhəng nəşiri Alfons Lemer olmuşdu. O, 1865-ci ildə özünün kitabçılıq işinin əsasını qoymuşdu. Alfons Lemer əsasən gənc şair və nasirlərin əsərlərini çap etmişdi.

1836-cı ildə əsası qoyulmuş Kalman Levi firması XIX əsrin 80-ci illərində fransız nəşriyyat işinin başında durmuşdu. XIX əsrdə Balzakın əsərlərinin ən yaxşı, əla nəşrini o çap etmişdi. O, nadir, qiymətli kitabları iri formatlarda nəşr etmişdi. Nəşriyyat indi də öz fəaliyyətini davam etdirir.

"Fayyar" nəşriyyatının əsası 1855-ci ildə qoyulub. Nəşriyyat özünün tarixi seriyaları ilə tanınmışdı. "Fayyar" "İllüstrasiyalı tarix jurnalı"nı çapdan buraxmışdı. 70-ci illərdə texniki kitab üzrə ixtisaslaşmış Kasterman və Delaqrav nəşriyyatı öz fəaliyyətini genişləndirmişdi.

1865-ci ildə meydana gəlmiş "Lyaruss" nəşriyyatının əsasını yazıçı, pedaqoq, leksioqraf Per Lyarus qoymuşdu. Məktəb vəsaitlərini buraxmaqla işə başlayan nəşriyyat sonralar çoxlu miqdarda soraq-məlumat nəşrlərini çap etmişdi. 1866-cı ildə "XIX əsrin böyük ümumi lüğəti"nin birinci cildi çapdan çıxmışdı. Ensiklopediya və izahlı lüğətin xüsusiyyətlərinə malik olan bu orijinal nəşr indinin özündə də özünün məlumat əhəmiyyətini saxlayır. 1897 – 1907-ci illərdə "Yeni illüstrasiyalı Lyarus" 7 cildə

çapdan buraxılmışdı. 1927 – 1933-cü illərdə "XX əsrin Lyarussu" 6 cildə (235 min məqaləni əhatə edən) çap edilmişdi.

Fransada XX əsrin əvvəllərində kitabçılıq işi sahəsində iri sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyətləri daha da genişlənməmişdi. Bu dövrün xarakterik cəhəti idi. Məsələn, "Aşett" firmasının kapitalı 1913 – 1914-cü illərdə 58 mln. frankdan artıq olmuşdu. 1916-cı ildə "Aşett" firmasına kitabçılıq işində məşhur müəssisə Per Lafitt birləşmişdi. Nəticədə firma aksioner cəmiyyətinə – "Libreri Aşett" çevrilmiş və fransız kitab bazarının böyük hissəsinin sahibi olmuşdu.

1878-ci ildə əsas qoyulmuş Ernest Flammarion nəşriyyatı universal xarakterə malik olmuşdu. O bir sıra seriyaları: "İlk böyük kəşfçilər kitabxanası", "Elmi fəlsəfə kitabxanası", "Cib kitabxanası" və s. habelə uşaqlar və gənclər üçün kitabları çapdan buraxmışdı.

1914 – 1918-ci illərdəki müharibə kitabçılıq işinin normal inkişafını pozmuşdu. Çap məhsulunun keyfiyyəti pisləşdi. Daha operativ nəşrlər, yəni qəzetlər və jurnallar kitabı sıxışdırdı.

Bu dövrdə fransız elmi ədəbiyyatı: fransız fiziklərinin, kimyaçıların, riyaziyyatçıların və elm və texnikanın digər sahələrinin nümayəndələrinin görkəmli nailiyyətlərini əks etdirmişdi.

1921-ci ildə maarifi və elmi bilikləri yaymaq üçün kitab nəşr etmək məqsədilə "Le Press Yuniversiter de Frans" cəmiyyətinin əsası qoyuldu. 1930-cu ildə onunla digər üç elmi nəşriyyat: "Feliks Alkan", "Ernest Leru", "Rider" birləşdi.

Texniki kitabı 1920-ci ildə əsas qoyulmuş "Lya libreria de P'Anseneman teknik", habelə "Ate", "Delaqrav", "Masson", "Viqo" nəşr etmişdilər.

Sosial pedaqoqika məsələləri üzrə kitabçaları 1928-ci ildə əsas qoyulmuş "Lez Edison sosial" çapdan buraxmışdı.

İkinci Dünya müharibəsi Fransada kitabçılıq işində durğunluğa səbəb oldu. Şovinst nəşrlər meydana gəldi. Dini ədəbiyyatın buraxılışı artdı.

Müasir fransız kitabçılıq işi üçün digər kapitalist ölkələri kimi onun bütün sahələrinə sahibkarlıq xarakterikdir.

Kitab nəşri işində kapitalın konsentrasiyası prosesi ildən-ilə güclənir. Əgər 1960-cı ildə 36 nəşriyyatın payına 46,5% düşürdüsə, 1969-cu ildə təxminən o qədər (45,3%) artıq 14 aparıcı nəşriyyatın payına düşürdü. Eyni zamanda 1969-cu ildə 23 nəşriyyat ümumi

gəlirin 60%-nin, 191 nəşriyyat isə 5%-dən azının sahibi olmuşdu. 1983-cü ilin məlumatına görə, Fransanın 43 iri firmasının illik məhsulu 30 mln.-dan yüksək olmuş və onlar nəşriyyat işinin bütün ümumi məhsulunun 70%-ni vermişdi. Fransız nəşriyyatlarının ümumi sayının 83%-i Parisdə mərkəzləşmişdi.

Fransanın ən iri nəşriyyatları – "Aşett", "Lyarus", "Qallimar" güclü konsernlərdir. Onlar sənaye və maliyyə sahibkarlığı ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, "Aşett" Paris-Niderland bankı, Rotşildlər evi və Paris Elektrik Enerjisi Cəmiyyətilə əlaqədardır. "Aşett" Fransanın ən iri qəzet birliyinin – "Franpar"ın faktiki sahibidir. "Aşett"ə habelə Parisin ən iri mətbəələrindən biri – "Brodar və Tupen" və bir sıra kağız fabrikləri məxsusdur. Fransada hər dörd kitabdan birini "Brodar və Tupen" mətbəəsi buraxır. "Marli" konsern birliyi yaratmış daha güclü qrupun – "Matra-Yepon 1" aksiyalarının 88%-nin sahibi 1981-ci ildən "Aşett" firması hesab edilir.

Fransa kitabçılıq işinin xüsusiyyətlərindən biri də amerikan kapitalını özünə tabe etməkdən ibarətdir. Buna misal olaraq fransız nəşriyyatının amerikan qrupu – "Taym-Layf"la əlaqəsini göstərmək olar. Bu fransız nəşriyyatı eyni zamanda italyan və qərbi alman nəşriyyat işində iştirak edir. İri amerikan nəşriyyatı "Mak Qrou – Hill" fransız jurnalı "Ekspress"lə əməkdaşlıq edir.

"Flammarion" nəşriyyatı amerikan firması "Con Uayli end sans" ilə tibb və elmi-texniki ədəbiyyatı nəşr etmək məqsədilə aksioner cəmiyyəti yaratmışdı. Fransız nəşriyyatlarının italyan, alman, isveç və digər xarici firmalarla kooperasiyası inkişaf etməkdədir. Ayrı-ayrı fransız nəşriyyatları arasında da kooperasiya baş verir. Bu oxucu dairəsinin genişlənməsinə və beləliklə də gəlirin artmasına müsbət təsir göstərir.

Fransız kitabçılıq işinin marağını müdafiə etmək və onu təmsil etmək məqsədilə 1847-ci ildə "Naşirlərin və Kitab Ticarətçilərinin Cəmiyyəti" ("Serkl de Lya Libreri") yaradılmışdı.

1859-cu ildə Fransa kitab ticarətçiləri sindikatu və kitab ticarətçilərinin milli sindikatının birləşməsi nəticəsində "Kitab Ticarətçiləri Sindikatlarının Fransız Federasiyası" yaradıldı. Təşkilata üzvləri 3 il müddətinə seçilən şura rəhbərlik edir. 1892-ci ildə Fransız Naşirlərinin Milli İttifaqının əsası qoyulub. Bu ittifaq fransız nəşriyyatlarının böyük əksəriyyətini özündə birləşdirir. İttifaqın vəzifəsi nəşriyyat korporasiyasının maraqlarını öyrənmək

və müdafiə etmək, habelə xüsusi peşə problemini öyrənməkdən ibarətdir.

Fransada kitab satışının təşkili tipi üzrə nəşriyyatlar 5 qrupa bölünür:

1. Kitab satışını bilavasitə mağazalarla aparan nəşriyyatlar ("Lycarus", "Le Press Yuniversiter de Frans").

2. Ayrı-ayrı xidmətdə kitabın yayılmasını təşkil edən nəşriyyatlar (məsələn, kooperativ "Forum", "Edisson", "R.Lyaffon", "Alben Mişel" nəşriyyatlarını birləşdirir).

3. Digər nəşriyyat firmalarına məhsulun yayılmasını təşkil edən nəşriyyatlar.

4. Xüsusi təşkilata.

5. Xüsusi mağazaları olan nəşriyyatlar.

Göründüyü kimi, Fransada kitabı topdan satan səviyyədə vahid təşkilat yoxdur.

Fransaya xarici ölkələrdən gətirilən kitabları Parisdə "Xarici kitab evi"nin mağazaları satır.

Fransa beynəlxalq bazarlara kitab ixrac edən iri ölkələrdən biri hesab edilir. Onun əsas "müşəriləri" fransızdilli ölkələr – Belçika, Lüksemburq, İsveç, Kanada, Əlcəzair və Mərakeş hesab edilir. Bu ölkələrin payına bütün Fransanın kitab ixracının 73% düşür. Onlardan sonra ABŞ, AFR, İtaliya, İspaniya və Qərbi Avropa, Afrika və Amerikanın digər ölkələri gəlir.

Fransada 1961-ci ildə əsas qoyulmuş "Fransızdili Nəşirlərin İttifaqı"nın əsas məqsədi bütün dünyada fransız dilində kitabları və fransız kitablarını yaymaqdan ibarətdir. 1982-ci ildə yaradılmış "Sodeksport" assosiasiyasının vəzifəsi fransız elmi, texniki və tibbi ədəbiyyatını xarici ölkələrdə yaymaqdan ibarətdir. Bu assosiasiyaya 39 nəşriyyat daxil olmuşdu. Assosiasiya xarici ölkələrə kitab ixracı ilə məşğul olan bütün ixtisaslaşmış təşkilatlarla əlaqə saxlayır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Fransada kitab məhsulu ildən-ilə artdı. 1946-cı ildə Fransada 8892 adda kitab buraxıldı. Bu, müharibədən əvvəlki səviyyədə xeyli artıq idi. 1948-ci ildə 14413 adda (maksimum sayda) kitab nəşr edildi. 1969 – 1980-ci illərdə Fransada kitab istehsalının həcmi 50% artdı. Fransada hər il 30 min adda kitab (onun 45%-ni yeni nəşrlər təşkil edir) buraxılır. Hər il çapdan buraxdığı kitabların sayına görə Fransa 50-ci illərin

ortalarından dünyada ABŞ, keçmiş SSRİ, Yaponiya, İngiltərə, AFR-dən sonra 6-cı yeri tutur. Son illər onu Çin Xalq Respublikası və İspaniya sıxışdırmışdı. Fransa kitabı tirajına görə Çin Xalq Respublikası, keçmiş SSRİ, İngiltərə, ABŞ və AFR-dən sonra 6-cı yeri tutur. Fransada 1986-cı ildə kitab buraxılışının ümumi tirajı 360 mln. nüsxə olmuşdu.

Fransada nəşr edilən kitabın ad etibarını ilə çox hissəsini ümumi xarakterli ədəbiyyat (bədi, elmi-kütləvi, tarix, fəlsəfə), ikinci yeri tədris (maarif), üçüncü yeri ensiklopediya və soraq-məlumat nəşrləri tutur. Uşaq və gənclər üçün nəşr edilən kitab son illərdə ad və tiraj etibarilə dördüncü yeri tutur.

Uşaqlar üçün çap edilən fransız nəşrləri öz yüksək bədi tərtibatı və poliqrifik icrası ilə fərqlənir. Uşaq kitablarının beynəlxalq sərgilərdə və müsabiqələrdə rəğbətə qarşılınması və yüksək qiymətləndirilməsi çoxlu fransız nəşriyyatlarının priz və diplomlarla mükafatlandırılmasına səbəb olmuşdur. Son illərdə ümumi kitab məhsulu içərisində ensiklopedik və soraq-məlumat nəşrlərinin payı artır.

1937-ci ildən 21 cildlik "Fransız ensiklopediyası"nın buraxılışına başlanmışdır. Artıq onun bütün cizgilərinin nəşri başa çatmışdır. "Fransız ensiklopediyası"nın 1939-cu ildə buraxılmış XVIII cildi bütövlükdə kitabçılıq işi və mətbuata həsr edilib. Tədris ədəbiyyatı nəşriyyatı "Bordas" 12 cildlik "Bordas yeni ensiklopediyası"nı buraxmağa başlayıb.

Fransada kitabların tirajı tələb olunan tələbata və ədəbiyyatın növünə görə müəyyənləşdirilir. Məsələn: tarixi əsərlər adətən 4 mindən 15 minə qədər tirajla, tibb – 9-10 min nüsxə, texniki kitab 3000 – 5000, fəlsəfi əsərlər (müəllifin nüfuzundan asılı olaraq) – 2000–3000 nüsxə, romanların tirajı 3000-dən 30000 nüsxəyə (tanınmış müəllif) qədər və i.a. olurdu.

1953-cü ildən Qallimar və Aşettin "Livr de poş" nəşrilə yeni dövr başlandı. Hər il cib formatı seriyalarının sayı artdı. 1979-cu ildən Fransada buraxılan hər üç kitabdan biri kağız üzülkdə cib formatlı nəşr olmuşdu. Yumşaq üzülkdəki nəşrlərin satışının bütün dövriyyəsinin 50% "Le livr de poş", "Je Lyu", "Press-Poket", "Folio" firmalarının payına düşür. Cib kitablarının məzmunu və janrları olduqca müxtəlifdir: romanlar, tarixi esse, ədəbiyyatşünaslıq üzrə əsərlər və s.

Ən böyük fransız nəşriyyatlarından biri olan "Le livr de poş" yumşaq üzülklərdə kitab buraxılışı üzrə ixtisaslaşmışdır. Firma 1983-cü ildən ictimai-elmi və ədəbi seriyanı – "Mətnlər və müzakirələr"i buraxmağa başlayıb. Seriyanın hər kitabı alimə, filosofa, yazıçıya, fəlsəfi, yaxud ədəbi cərəyana, axına ("Didro", "Hegel", "De kart" və i.a.), həsr edilmişdir.

Fransada əhalinin asudə vaxtında kitab mütaliəsi 7-ci yeri tutur. Son illərdə mütaliənin fəallaşdırılması üçün tədbirlər həyata keçirilir: uşaq oxucu konfransları keçirilir, məktəblərdə kitabxanaların sayı artırılır, kütləvi kitabxana şəbəkəsi genişləndirilir və s. 1981-ci ilin avqustundan Fransada kitabın sabit qiyməti haqqında qanun fəaliyyət göstərir. Bu tədbir ölkədə ticarət dövriyyəsinin artmasına şərait yaradır, kitabın qiymətinin yüksəlməsini ləngidir.

İndi Fransada 600-dən çox firma müntəzəm olaraq nəşriyyat fəaliyyətilə məşğul olur. Onlardan 400-dən çox nəşriyyatın hər birinin dövriyyəsi 100 min frankdan az deyildir. Fəal işləyən nəşriyyatlardan 330-u Parisdədir. Son illərdə Fransada çoxlu miqdarda nəşriyyat meydana çıxmışdı. Onlardan böyük əksəriyyəti yaddan çıxmış, unudulmuş, məzmununa və tərtibatına görə qeyri-adi kitabları, xarici müəlliflərin əsərlərini və i.a. buraxmağa səy göstərirlər.

Fransada nəşriyyatların böyük əksəriyyəti, adətən ixtisaslaşmış xarakter daşıyır (nəşrin mövzusu və yaxud tipi üzrə). Müəyyən qədər universal nəşriyyatlar da var.

Ən iri universal nəşriyyat "Aşett" ("Lya Libreri Aşett") firması hesab edilir. O indi mövcud olan 75-dən 100-ə qədər fransız və Belçika firmalarının kapitalına nəzarət edir, bir sıra iri amerikan və Avropa nəşriyyatları ilə birlikdə nəşrlərin buraxılışında iştirak edir və Fransadan kənar 36 filialı və xüsusi xidməti var. "Aşett" qrupu bütün fransız kitab və dövri nəşrlər ixracının 63%-ni həyata keçirir. 1985-ci ildə onun ticarət dövriyyəsi 12 milyard dollar, o cümlədən firmanın kitab nəşri şöbəsi – 2,7 milyard frank təşkil etmişdi. 1986-cı ildə "Aşett" dünyada dövri nəşrin yayılması ilə məşğul olan ən iri "Kurtius Sirkulyşen Kompani"sinin aksiyasının 90%-ni almış və bu nəhəng firmadan sonrakı yeri tutmuşdu. 1988-ci ildə firma Amerikanın "Qrok" nəşriyyatını alır və nəticədə "Aşett" qrupu dünyanın ən böyük ensiklopedik ədəbiyyatının nəşrinə çevrilir. Firmanın nəşriyyat fəaliyyətinin həcmi daim artır.

Onun çoxlu seriyaları Avropada və Amerikada olduqca geniş tanınmışdı. "Aşett" ölkədə çapdan buraxılan ümumi kitab məhsulunun miqdarının 20%-ni, qəzetin 10%-ni nəşr edilən uşaq kitablarının 50%-ni, məktəb dərsliklərinin 18%-ni nəşr edir.

Fransanın ikinci nəşriyyat nəhəngi "Press de Lya Site" qrupu hesab edilir. Bu firmanın əsası 1945-ci ildə qoyulub. Ölkənin bütün nəşriyyatlarının illik dövriyyəsinin 20%-i "Aşett"lə birlikdə onun payına düşür. Firmanın əsasını qoyan Sven Nilсенin məqsədi kütləvi oxucu üçün tərcümə və fransız ədəbiyyatını buraxmaq olmuşdu. 70 – 80-ci illərdə firmanın hər il nəşriyyat dövriyyəsi 480-500 mln. frank təşkil etmişdi. Firma Avropada 8-ci yeri tutur. Konsern 9 firmaya nəzarət edir. Kitab və dövrü mətbuatın yayılması üzrə iri firma olan "Messajeri de livr" konsernə məxsusdur.

Buraxdığı nəşrlərə görə Avropada tanınmış nəşriyyatlardan biri də "Flammarion" hesab olunur. Bu nəşriyyat indi hər il 600 addan çox kitab nəşr edir. O, fransız ədəbiyyatının klassiklərinin əsərlərinin tam külliyyatlarını çapdan buraxır. Firmanın kitab məhsulu içərisində rəssamların, yazıçıların, dövlət xadimlərinin, bioqrafiyaları, poeziya, esse, romanlar əhəmiyyətli yer tutur. Firmanın "XX əsrin klassikləri", "Dünya kinosunun tarixi" seriyaları çox kütləvi şəkildə istifadə edilir.

"Qallimar" müasir fransız kitab firmalarının ən irilərindən biri hesab olunur. O, 1911-ci ildə fəaliyyətə başlamışdı. Bu nəşriyyat bədii nəsr, dramaturgiya, incəsənət, din, tarix, coğrafiya üzrə kitabları, habelə ensiklopedik və uşaq nəşrlərini çapdan buraxır. Firma hər şeydən əvvəl bədii ədəbiyyat buraxılışı üzrə ən nüfuzlu və iri nəşriyyat kimi tanınmışdı. "Denoel", "Merkyur de Frans", "Press d'jordyui" kimi tanınmış, məşhur nəşriyyatlar "Qallimar"ın filiallarıdır. Filiallarsız nəşriyyat hər il 500 adda nəşri çapdan buraxır.

Qədim universal nəşriyyatlar – "Edison Qarne Frer" (1833), "Edison Alben Mişel" (1901) ölkənin çap məhsulunun müxtəlifliyində və zənginləşməsində mühüm rol oynayırlar.

Fransada son illərdə meydana gələn bir sıra nəşriyyatların fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. Bunların sırasında "Filipaççi" nəşriyyatını xüsusilə qeyd etmək lazımdı. Bu nəşriyyat 1970-ci ildə meydana gəlmişdi. Nəşriyyat müasir fransız müəlliflərinin günün

vacib problemlərindən bəhs edən əsərlərini geniş oxucu kütləsi üçün nəşr etməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdu. Burada gənclər üçün kitab nəşrinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Nəşriyyat son illər "Hər şeyi bilmək istəyirəm" seriyasında kitabların buraxılışına başlamışdır. Bu seriyada kitablar suallar və cavablar formasında yazılmışdır. Müasir insanı Qərbdə düşündürən, həyəcanlandıran daha kəskin sosial və iqtisadi problemlər bu kitabların məzmununda əsas yer tutur. "Filipaççi" nəşriyyatı "Avropa-1" radiostansiyası ilə birlikdə yeni növ nəşriyyat məhsulunu – kitab-jurnal seriyasını buraxmağa başlamışdı. Seriyanın hər kitabı "Nəhəng yazıçılar" "Həftəlik kitabxana" jurnalının nömrəsi ilə müşayiət olunur. Kitab və jurnal plastik paketə qoyulur. Jurnalın hər nömrəsi müşayiət etdiyi kitabın müəllifinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilir.

1978-ci ildə Fransanın kitab bazarında Kanada korporasiyasına məxsus "Arlegen İnterneşnl" nəşriyyat korporasiyası təmsil edildi. 1985-ci ildən "Arleken" in 50%-i "Aşett" qrupuna məxsusdur. Nəşriyyat sentimental ədəbiyyatın buraxılması üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu nəşrlər də cib formatunda buraxılır. "Arlegen" in dövriyyəsi 265 mln. franka çatıb. Nəşriyyat ölkənin sentimental ədəbiyyat bazarına 90%-dən yuxarı nəzarət edir.

Son illərdə elmi nəşrləri daha çox dövlət, ictimai idarələr və mesenatlar maliyyələşdirir. Elmi tədqiqatların milli mərkəzi – "Le Santr nasonal de le Reşeri saentifik" daha çox nəşriyyat fəaliyyətini genişləndirir. 1939-cu ildə yaradılmış bu mərkəz əvvəllər mövcud olan bir sıra elmi mərkəzləri və laboratoriyaları özündə birləşdirir. Mərkəzin öz nəşriyyatı – "Ediosn dyu SNRS" var. 1959-cu il 9 dekabr hökumət dekretinə əsasən mərkəz elmin bütün sahələri üzrə tədqiqatların inkişaf etdirilməsinə, istiqamətləndirilməsinə və əlaqələndirilməsinə, habelə elmin vəziyyəti haqqında Fransa hökumətini məlumatla təmin etməyə borcludur. Onun vəzifələrindən biri tədqiqatçılara elmi əsərlərin dərc edilməsində kömək etməkdən ibarətdir. Milli mərkəzin çap məhsulu müxtəlif xarakter daşıyır – təbiət və dəqiq elmlər üzrə əsərlər (riyaziyyat, astronomiya, geologiya, fizika, kimya, biologiya); humanitar fənnlər (ədəbiyyat, dilçilik, tarix, coğrafiya, hüquq, iqtisadiyyat, sosiologiya) üzrə əsərlər. Bu milli mərkəz eyni zamanda özünün "Xəbərlər" ini buraxır. Elmi və texniki sənədlər mərkəzi aylıq

"Sıgnal informasiyası bülleteni"ni, yəni referativ jurnalı çapdan buraxır. Bu "Sıgnal informasiya bülleteni"nində mərkəzin kitabxanasının aldığı 6000 elmi jurnalda dərc edilən məqalələrin annotasiyası verilir. İctimai elmlər üzrə sənədlər mərkəzi 11 seriyada – fəlsəfə, ədəbiyyat tarixi və nəzəriyyəsi, dilçilik, qədim tarix, incəsənət, psixologiya, arxeologiya və i.a. Habelə "Enerji iqtisadiyyatı", "Peşə təlimi və məşğulluq", "Fransa mətbuatının tarixi üzrə bibliografik göstərici", "Fransa tarixi üzrə illik bibliografiya" jurnalları çıxır.

Bir sıra nəşriyyatlar təbiət elmləri və texnika sahələri üzrə ədəbiyyatı çapdan buraxır. Bu mənada 1858-ci ildən yaradılmış və fəaliyyət göstərən "Dyuno" firması elm və texnika üzrə nəşrləri buraxır. Ümumi xarakterli əsərlərlə yanaşı, monoqrafiyaların buraxılışı da bu nəşriyyatın çap məhsulu içərisində əhəmiyyətli yer tutur. Nəşriyyat həmçinin ali məktəblər üçün dərsliklər və praktiki rəhbərlikləri də nəşr edir. Elmi və elmi-kütləvi kitab məhsulunun xeyli hissəsini nəşriyyat seriya növündə birləşdirib. Onların sayı 20-dən artıqdır.

1864-cü ildə əsası qoyulmuş "Qote-Villyar" nəşriyyatı da riyaziyyat, mexanika, fizika, kimya, biologiya, texnika, iqtisadiyyat və sosiologiya elmləri üzrə elmi monoqrafiyaları və rəhbərlikləri çapdan buraxır. Ona 30 seriyanın və 12 elmi jurnalın nəşri məxsusdur. Bu elmi jurnallar görkəmli alimlərin və mütəxəssislərin rəhbərlikləri altında dərc edilir.

1920-ci ildə əsası qoyulmuş "Eirol" iri texniki kitab nəşriyyatı hesab edilir. Onun nəşrləri əsasən mühəndis-texniki işçilərini nəzərdə tutur. "Bibliografi de Iya Frans" bir neçə onillik ərzində "Fransız texniki kitab nəşrinin bayraqdarı" rolunu oynamışdı. Nəşriyyat atom enerjisi, metallurgiya, elektroenergetika, nəqliyyat, istilik dinamikası, inşaat və dağ-mədən işi, fizika, riyaziyyat, habelə kənd təsərrüfatı üzrə ədəbiyyatı çapdan buraxır. Geniş oxucu kütləsi üçün kütləvi seriyalar – "Bunu özünüz düzəldin", "Özünüz öyrənin" və s. nəşr edilir.

Soraq-məlumat və ensiklopediya üzrə Fransanın ən iri nəşriyyatı "Lyaruss" hesab olunur. 1964-cü ildə 10 cildlik "Böyük Lyarus ensiklopediyası"nın nəşri başa çatdı. Bu ensiklopediyanın buraxılmasına 1959-cu ildə başlanmışdı. Bu ensiklopediyada 450000 məqalə, 22000 illüstrasiya, 100 xəritə öz əksini tapmışdır. 1971-ci

İldən "Böyük Lyarus Ensiklopediyası"nın 60 cildə buraxılmasına başlandı. 1984-cü ildə 10 cildlik illüstrasiyalı "Böyük ensiklopedik lüğət" in nəşrinə başlandı. Nəşriyyat "Kiçik illüstrasiyalı Lyarus" adlı bir cildlik lüğətə 1906-cı ildə çapdan buraxıb. Firma "Lyarus" müxtəlif oxucu təyinatı olan müxtəlif xarakterli lüğətləri nəşr edir.

Fransada uşaq və gənclər üçün kitabları "L'ekol de Lauzir", və "Farandol" marksist ədəbiyyatını isə "Lez Edison sosial" və "Messidor" nəşriyyatları geniş şəkildə çapdan buraxır.

Müasir dövrdə Fransada iri nəşriyyat inhisarları qəzet və jurnalların çapını da özlərində cəmləşdirmişlər. Məsələn, Ersanın qrupu (Le Groupe de Hersant) Fransanın ən iri qəzet-nəşriyyat qruplarından biridir. Əsası 1950-ci ildə Reber Ersan tərəfindən qoyulub. Onun ilk nəşri avtomobil həvəskarları üçün "Oto-jurnal" olub. İndi Ersanın qrupu Fransanın bütün mətbu qəzet-jurnal məhsulunun 20%-nə nəzarət edir. R.Ersan 6 nəşriyyat şirkətinin (onlardan ən irisi "Sokpress" konsernidir) sahibidir və bu şirkətlər paytaxtda və əyalətlərdə 18 gündəlik qəzet, 9 ümumiyyəti həftəlik, 10 ixtisaslaşdırılmış jurnal buraxırlar. Parisdə "Fiqaro", "Fransuar", "Parizyen libere", Qrenoblda "Dofinlibere", Ruanda "Pari-Normandi", Bordada "Süduest" və digər gündəlik qəzetlər Rober Ersanın nəşriyyat şirkətinə məxsusdur.

Hazırda Fransada buraxılan aşağıdakı qəzet və jurnallar oxucular arasında daha geniş yayılan və mütaliə edilən dövrü mətbuat orqanları kimi diqqəti cəlb edir: qəzetlər – "Jurnal dü dimanş" ("Bazar günü qəzeti", 1945, tirajı 322,7 min nüsxə); "Liberasyon" ("Azadlıq", 1973, tirajı 241 min nüsxə); "Mond" ("Dünya", 1944, tirajı 307 min nüsxə); "Fiqaro" (1826), həftəlik əlavələri – "Fiqaro-maqazin" və "Fiqaroskop" jurnallarını buraxır, (tirajı 433,5 min nüsxə); "Eko" ("Əks-səda", 1908, tirajı 75,5 min nüsxə); "Humanite" ("Bəşəriyyət", əsası 1904-cü ildə Jan Jores tərəfindən qoyulub, tirajı 117 min nüsxə); "Vua dü Nor" ("Şimalın səsi", 1944, tirajı 376,1 min nüsxə); "Dəpeş dü Midi" ("Cənubdan xəbər" 1870, tirajı 369,8 min nüsxə); jurnallar – "Fiqaro-maqazin" "Fiqaro jurnalı" (1980); "Ekspress" (1953), beynəlxalq nəşr də daxil olmaqla tirajı 669 min nüsxə; "Pari-matç" ("Paris matçı" (1949), tirajı 690 min nüsxə); "Jen Afrik" ("Gənc Afrika" (1960), Afrikanın 40 ölkəsində yayılır, tirajı 92,9 min nüsxə) və s.

§ 16. YAPONİYADA KİTAB

Bu mövzu kitabçılıq işi, nəşriyyatların meydana gəlməsi, çap məhsulunun təhlili və s. problemlərin işıqlandırılmasına həsr edilmişdir. Kitab və kitabçılıq işinin müxtəlif məsələlərini aşağıdakı suallar əsasında mənimsəmək məqsəduyğundur:

- 1) Yaponiyada yazı və əlyazma kitabının meydana gəlməsi;
- 2) əlyazma kitabının mövzusu;
- 3) əlyazma kitabının inkişafı xüsusiyyətləri;
- 4) yapon kitabının istehsal üsulları;
- 5) kitab çapının meydana gəlməsi və yayılması;
- 6) mətbəələrin meydana gəlməsi, inkişafı və fəaliyyətləri haqqında;
- 7) nəşriyyatların yaranması və inkişafı.
- 8) XVIII-XIX əsrlərdə kitab və kitabçılıq işi;
- 9) XIX əsrdə sahəvi və universal nəşriyyatların fəaliyyəti haqqında;
- 10) XX əsrin I yarısında kitab;
- 11) müasir dövrdə kitab nəşrinin vəziyyəti.

Yaponiyada kitabın yaranması və inkişafının maraqlı və qədim tarixi vardır. Yapon kitabı özünün ilk inkişaf anlarından, ümumiyyətlə, yapon mədəniyyətində baş verən dəyişikliklə sıx əlaqədə olmuşdu. Asuka (552 – 645) dövründə onun xarakteri Çin heroqlif yazısının mənimsənilməsi ilə müəyyənləşir. Nara epoxasının (645 – 794) kitab sənətinin nailiyyətləri həmin dövrün memarlıq, rəssamlıq və heykəltəraşlıq nailiyyətlərinə çox yaxın olmuşdu. Yaponiyada Nara dövrünün sonunda kitab çapının ksiloqrafiya üsulu meydana gəlmişdi. Xeyanın ilk dövründə (794 – 894) kitab sənəti tarixində mühüm mərhələ – yapon yazısında katan və xiraqanın meydana gəlməsidir. Bu, sonrakı yüzillikdə Yapon kitab sənətinin çiçəklənməsinə əsas verdi. Xeyanın sonrakı dövrü (894 – 1185) yapon kitab sənətinin yüksək mərhələlərindən birini təşkil edir. Bu dövr Yaponiyada, habelə dünyada məşhur olan milli nəşri, budda sutralarını əks edən əlyazma (svitka) və sintoist əfsanələrini, habelə çin dilində budda mətnlərinin çapını əhatə edən nəşrlərin geniş yayılması ilə xarakterizə edilir. (Budda – sanskritcə – Buddha – hərfi mənada nurlu deməkdir. Buddizmin banisi Siddhartha Qautamaya e.ə. təqribən 623 – 544-cü illərdə yaşamışdır. Dünyanın ən geniş yayılmış dinlərindən biri buddizm hesab edilir. Buna görə

də buddizm yayılan ölkələrdə, o cümlədən Çində, Yaponiyada və s. budda mətnləri əlyazma və çap şəklində olduqca geniş yayılmışdır).

Yaponiyada heroqlif yazısının ilk abidələri miladi tarixinin II əsrinə aiddir. Bunlar qılıncda və brünc aynalarındakı qravura yazılarından ibarətdir. Konfusiçilik Yaponiyaya V əsrdə qədim Koreya dövlətindən keçmişdir. Yapon hökumətinin Konfusunin (e.ə. təqribən 551 – e.ə. 479) "Müsaibələr və mülahizələr" ("Lun yuy") əsərini hədiyyə alması ilə bu keçid başlanmışdı. Yapon əlyazma kitabları bükülmüş formalarda meydana gəlmişdi. Konfusunin əsrlərinin çin dili yüksək cəmiyyətin dilinə çevrilmişdi. Əlyazma kitablarının mətnləri əsasən təsərrüfat və inzibati yazılardan, budda qanunlarının mətnlərindən ibarət olmuşdur. Asuka dövrünün kitabları bizə gəlib çatmayıb. Lülə şəkilli kitablarla yanaşı, dəftər formalarında da kitabçalar olmuşdu. VIII əsrin başlağıcına qədər yazılı dil yalnız çin heroqrlfləri olmuşdur.

VII əsrdə Yaponiyada Çin və Koreya kitab mədəniyyəti təcrübəsi dəyişdirildi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Yaponiyada saxlanılan ilk yazılı abidə V əsrin birinci yarısına aiddir. Bu qılınc üzərindəki 430-cu ilə aid olan heroqlif yazısından və Kiş əyalətində Suda – Xatiman sarayındakı aynada 443-cü ilə aid olan yazıdır. Yazılar Çin dilindədir. Çinə aid üzü köçürülən ilk əlyazma kitabı və Yaponiyanın özündə yaradılan orijinal əlyazması VIII əsrə aiddir. "Kodeks setoku-Taysi", "Qədim qeyd (yazı)", "Yaponiya annalı", "Torpağın təsviri", "Veyin təsviri", "Yapon ruhu haqqında heyərləndirici hekayə" və s. həmin əlyazmalardandır. VII – VIII əsrlərdə Yaponiyada kitab üzü köçürmək üçün xüsusi emalatxanalar olub. Monastırlarda dini kitabların, hökumət emalatxanalarında dövlət xronikalarının üzünün köçürülməsi həyata keçirilmişdir. Əlyazmalar ayrı-ayrı kağızlara, vərəqlərə köçürülür, sonra həmin kağızlar bir-birinə yapışdırılırdı. Nəticədə uzun bir kağız lenti əmələ gəlirdi. Qısa, müxtəsər mətnlərdən bir bükülmüş, uzun, böyük mətnlərdən isə bir neçə bükülmüş kitablar yaranırdı. İlk dövrlərdə poetik kitabların, tarixi xronikaların üzü köçürülmüşdü. IX – XI əsrlərin ən əsaslı ədəbi abidəsi Fudzivar idarə evinin tarixinə həsr edilmiş 40 cildəndən ibarət olan "Şöhrət haqqında hekayə" ("Eyqa – monoqatari") olmuşdu. X-XI əsrlərdə illüstrasiyalı əlyazma kitabları – emakimono – şəkil-svitka meydana çıxmışdı. Bunlar ədəbi, tarixi və yaxud dini süjetə malik

idilər. Belə kitabların böyük hissəsi məlum olmayan ustalar-sənətkarlar tərəfindən yaradılıb. Tarix yalnız bir neçə rəssamın adlarını saxlamışdır. Şəkil-svitkalar kağızda və yaxud ipək parçada edilirdi. Bədii nöqtəyi-nəzərdən mətnlərdə şəkil kimi dərk edilirdi. Yaponiyada kitab üzü köçürmə sənətinə – xəttatlığa çox böyük diqqət yetirilmişdi.

XIII əsr və XIV əsrin əvvəllərində hərbi yüksəlişlə əlaqədar olaraq hərbi epopeya – Qunkinin geniş axını yaranmışdı. Bunların içərisində ən yüksəyi "Tayri haqqında povest" və "Xeyki haqqında povest" və onun davamı "Böyük dünya haqqında yazı" hesab edilir.

Yanon əlyazma kitabları içərisində buddizmi mədh edən və aydınlaşdıran dini kitablar böyük yer tutur.

XVII əsrin II yarısında Yaponiyada ksiloqrafiya qravüra sənəti inkişaf etmişdi. Yaponiyada kitab çapı qədim dövrlərdən əlyazma kitab istehsalı ilə eyni zamanda mövcud olmuşdu. Qədim abidələr 764 – 770-ci illərə aiddir. Bu dövrdə mis lövhələrin köməyi ilə çap edilmiş çoxlu miqdarda budda ovsunçuluğu mövcud olmuşdur. Kağız üzərində çap edilmiş eni 54 mm, ən uzununu isə 57 sm olan 4 mətn saxlanmışdı. Sonra uzun müddət fasilə (təxminən 300 il) olmuş və heç bir kitab çap edilməmişdi. X əsrin sonunda mis və yaxud ağac lövhələrlə kitab çapı bərpa edilmişdi. 1590-cı ildə Avropa missionerləri Yaponiyaya çap maşınları, şrift gətirmiş və ilk kitabları çap etmişlər. Lakin həmin nəşrlərdən bir dənə də olsun kitab bizim dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. 1593-cü ildə Koreyadan gətirilmiş hərəkət edən mis literlərlə kitab çapına 1615-ci ildən başlanmışdı. Bununla bərabər, ağac literlərdən də çap işində istifadə edilmişdi. XIV – XVI əsrlərdə kitabların tirajı 100 – 200 nüsxə təşkil edirdi. Onu istehsal etmək baha başa gəlirdi. Yaponiyada kitab çapına Çinin böyük təsiri olmuşdu. Yaponiyada ilk Çin kitabı olan "Lun yuy" ("Müsaibələr və mülahizələr") 1364-cü ildə çap edilmişdi. XIV yüzilliyə qədər, yəni ilk dövrlərdə buddizmə dair müqəddəs mətnlər və onlara verilən şərhlər çapdan buraxılmışdı. Çap kitablarının istehsalı bütövlükdə ruhaniliyin əlində olmuşdu. Hər monastır, məbəd və yaxud məbədlər qrupu özlərinin müqəddəs kitablarının nəşr tiplərini yaratmışlar. XIV yüzillikdə kitab çapı ilə zəngin, varlı hərbi evlər, ailələr məşğul olmağa başladı. XVI yüzillikdə xüsusi mətbəələr meydana gəlmişdi. Ən böyük mətbəə Dee Xoana (1564 – 1640) məxsus olmuşdu. İlk

xüsusi çapçı, Leyb-həkim yalnız tibbi kitabları – Xoan-ban adını ("Xoanın kitabları") almış kitabları çapdan buraxmışdı.

XVII yüzillikdə ümumi mədəniyyətin və kitabçılıq işinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq kitab çapı da intensiv inkişaf etmişdi. Bu işin mərkəzi Yexodzi əyaləti olmuşdu. Burada qədim əlyazma mətnləri: "Yaponiya Annalı" (VIII əsr) və s. çap edilirdi. XVII əsrin ortalarına qədər yalnız Çin dilində kitablar çap edilmişdi. Yapon dilində ilk çap kitabı 1652-ci ildə Fussyundo mətbəəsində buraxılmış "Soblar arasında müharibələr haqqında povest" hesab edilir.

XVII yüzillikdə klassik yapon ədəbiyyatına və qədim abidələrə maraq və tələbat artmışdı. Bu dövrün ən böyük xüsusi mətbəəçisi Fussyundo yalnız klassik yapon ədəbiyyatını çapdan buraxmışdı. XVII yüzillik ərzində 757 adda kitab nəşr edilmişdi. Bu dövrdə kommersiya və məsenat xarakterli nəşriyyat işi meydana gəlmişdi. Varlı feodal evləri, ailələri hökumət tapşırığı və yaxud öz şəxsi təşəbbüsləri ilə nadir kitabları və qiymətli çoxcildli tarixi əsərləri çapdan buraxmışdılar. İlk çap seriyası: Xanava Xokinti meydana çıxmışdı. Kor alim çoxlu miqdarda klassik kitabları toplamış, redaktə etmiş və ayrıca seriyada – «Qunseruydzyu» buraxmışdı. Bu seriya özündə 1270 sənədi əhatə edən 655 cilddən ibarətdir. Alim bu əsərlər üzərində 40 ildən artıq müddətdə işləmişdi.

XVII – XVIII yüzilliklərdə siyasi, hökumətə qarşı yazılan nəşrlər mərkəzi hakimiyyət tərəfindən repressiyanın tətbiqini reallığa çevirdi. İlk qadağan edilmiş çap kitabı Xayasi Sixeyin "Dəniz sərhədinin müdafiəsi haqqında" əsəri hesab edilir. 1791-ci ildə ksiloqrafiya üsulu ilə çap edilmiş bu 16 cildlik əsərin müəllifi həbs edilmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısına qədər Yaponiyada kitab çapının tarixi özünəməxsus xarakter daşıyırdı. Bu dövrdə paralel olaraq, yəni eyni zamanda həm yığı (mis və ağac literlər), həm də ksiloqrafiya ilə kitab çapı həyata keçirilmişdi. Ksiloqrafiya üsulunun uzunmüddətliliyi heroqlif yazısının xüsusiyyəti ilə izah edilir. Kitab çapının ksiloqrafiya üsulu ilə buraxılan nəşrləri baha başa gəldiyinə görə onların tirajı az olurdu. Bu vəziyyət əlyazma üsulu ilə kitabların yaradılmasının müddətini uzatmışdı. Deməli, əlyazma kitab istehsalı uzun müddət davam etmişdi.

1867 – 1868-ci illərdə Yaponiyada "Meydzi" adlı burjuaziya inqilabı baş vermişdi. Bu inqilab feodal qaydalarını ləğv etməklə

yanaşı, Yaponiyanın siyasi, iqtisadi, ictimai həyatında və beynəlxalq münasibətlərində böyük dəyişiklik yaratdı. Yaponiya kapitalizm inkişaf yoluna qədəm qoyur, Avropa, Asiya və Amerika dövlətləri ilə geniş beynəlxalq əlaqələr yaratmağa müvəffəq olur.

Kitabçılıq işində də əsaslı dəyişiklik baş verir. Bu dövrdə əsas kitab istehsalı – yığı kitab çapı ilə həyata keçirilmişdi. Bu üsul digər kitab istehsalı üsullarını sıxışdırıb, kitab istehsalından kənar etmişdi.

XIX əsrin sonunda Naqasakidə, sonra Osaka və Tokioda mətbəələr meydana gəldi. Hökumət idarələri öz mətbəələrini açmağa başladılar. Belə ki, Maarif Nazirliyi dərsliklər çap etmək üçün mətbəə təşkil etdi. XIX əsrin ikinci yarısından iki tip nəşriyyat: birinci alimlərin, ikinci kommertiya-nəşriyyatları formalaşmağa başladı. Birinci tip nəşriyyatlar: Fukudzava, Yukiti, Nakamura Masanao və Tanaka Ukitinin nəşriyyatları aiddir. Fukudzava Yukiti görkəmli alim, maarif ideoloqu, Tokio Universitetinin yaradıcılarından biri olub. 1872-ci ildə özünün şəxsi mətbəəsini və nəşriyyatını açmışdı. O, ilk öncə özünün və şagirdlərinin əsərlərini yüz nüsxələrlə çapdan buraxmışdı.

Nakamura Masanao alim və pedaqoq olmaqla bərabər "Meyrokusya" cəmiyyətinin əsasını qoyub. Onun məqsədi Qərbi Avropanın elmi nailiyyətlərinin yayılmasına kömək etmək olmuşdu. Cəmiyyət Avropanın çoxlu miqdarda siyasi və elmi ədəbiyyatının tərcüməsini nəşr etmişdi. Alim-iqtisadçı və tarixçi Tanaka Ukiti isə 1887-ci ildə yarım kommertiya tipli mətbəə və nəşriyyat yaratmışdı.

Tanaka Ukiti özünün tarix və iqtisadiyyat üzrə əsərlərini, "Böyük yapon bioqrafik lüğəti"ni və digərlərini çapdan buraxmışdı.

İkinci tip nəşriyyatlar XIX əsrin 70-ci illərinin sonunda yaradılmışdı. İlk dövrlərdə jurnallar meydana gəlir, sonra onun əsasında kitab nəşriyyatları təşkil edilmişdi. Bu nəşriyyatlar universal və ixtisaslaşdırılmış formada fəaliyyət göstərmişdilər.

1887-ci ildə təşkil edilmiş "Xakubankan" ilk iri burjuaziya universal nəşriyyatı hesab edilir. Nəşriyyat öz fəaliyyətinə biblioqrafik jurnal nəşr etməklə başlamışdı. Onun tirajı 12 min nüsxə olub. Sonra "İncəsənət ensiklopediyası" adlı 60 cildlik soraq-məlumat nəşrini çapdan buraxıb. İkinci belə nəşriyyat 1887-ci ildə təşkil edilmiş "Minyusya" hesab olunur. Bu nəşriyyatda əvvəlcə

qabaqcıl yapon ziyalılarının ideyalarını ifadə edən jurnal buraxılmış, sonra kitab nəşrinə başlanmışdı. Bu nəşriyyat ilk dəfə "Xalq kitabxanası" adı ilə seriya təşkil etmişdi. Bu seriyada müxtəlif elm sahələri və bədii ədəbiyyat çapdan buraxılmışdı.

~~İlk iri ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatlar: "Syunedo" (1878) və "Fudzambo" (1878) hesab edilir. Birinci nəşriyyat yalnız bədii ədəbiyyat çapdan buraxıb. 1878-ci ildən fəaliyyətə başlayan ikinci ixtisaslaşdırılmış "Fudzambo" nəşriyyatı soraq-məlumat ədəbiyyatı üzrə ən böyük nəşriyyat kimi tanınmışdı. Onun geniş tanınmış və yayılmış nəşrlərindən "Yapon dilinin izahlı lüğəti"ni, birinci "Xalq ensiklopediyası"ni, "Yaponiyanın coğrafi adlar lüğəti"ni göstərmək olar.~~

1896-cı ildən fəaliyyətə başlayan "Sintyaya" nəşriyyatı "Sintyo" jurnalını və xarici bədii ədəbiyyatı çapdan buraxmışdı.

XX əsrin birinci onilliyində Yaponiyada güclü poliqrafiya bazasının yaradılması başa çatır. Bu nəşriyyat işinin intensivləşdirilməsinə imkan verdi. Artıq 1912-ci ildə Yaponiyada 24 min adda kitab və kitabça 2200 adda jurnal və qəzet nəşr edilmişdi.

1926-cı ildə Yaponiyada "Kaydzosya" adlı ilk marksist nəşriyyatı yaradılmış və indiyə qədər fəaliyyət göstərməkdədir. həmin nəşriyyat yapon dilində ilk marksist ədəbiyyatının tərcüməsini nəşr etmişdi. 1926-cı ildə "Kaydzosya" nəşriyyatı ilk ucuz seriyanı – "Müasir yapon ədəbiyyatı külliyyatı"nı təşkil etdi. Bu seriya 25 cildə, 500 – 600 səhifə həcmində olub (qiyməti bir ien).

~~XX əsrin birinci 20 illiyində Yaponiyada soraq-məlumat ədəbiyyatının nəşri geniş miqyas almışdı. 1903-cü ildə Avropa tipli ilk yapon ensiklopediyası çap edildi. 1911-ci ildə 10 cildlik, hər biri sahəvi xarakter daşıyan "Yapon ensiklopediyası" çapdan buraxılmışdı. Yapon yazısının müxtəlifliyi, xarici dillərin öyrənilməsinə tələbatın artması, elmi biliklərə meylin güclənməsi soraq-məlumat nəşrlərinin artmasını və sahə üzrə ədəbiyyat nəşrini həyata keçirən nəşriyyatın çoxalmasını zərurətə çevirdi. Bunların içərisində ən böyüyü 1914-cü ildə təşkil edilmiş "Xeybonsya" nəşriyyatı hesab edilir. Bu nəşriyyat tərəfindən 15 cildlik "Ensiklopediya lüğəti", 15 cildlik və 26 cildlik "İzahlı lüğət", 19 cildlik "Elmi lüğət", "Bioqrafik lüğət", 25 cildlik "İctimai elmlər üzrə lüğət" və "Dünya tarixi lüğəti", 32 cildlik "Ümumdünya ensiklopediyası" və başqa soraq-məlumat nəşrləri çap edilmişdir.~~

1930 – 1940-cı illərdə Yaponiyada kitabın mövzusu və ümumiyyətlə, kitabçılıq işi həcm etibarilə ixtisar edildi. Bu, 1940-cı ildə Yaponiyada Nəşriyyat İşləri Assosiasiyasının yaranması ilə əlaqədar olmuşdu. Bu assosiasiya bir növ kitab nəşri işinə senzura nəzarəti funksiyasını yerinə yetirmişdi. Bu dövrdə çoxlu miqdarda şovinst, təbliğat xarakterli ədəbiyyat nəşr edilmişdi. 1941-ci ildə axırncı mütərəqqi jurnal və nəşriyyat bağlandı.

Kitab nəşrinin Yaponiyada intibahı 1946-cı ildən başlandı. İkinci Dünya müharibəsi ilə əlaqədar dağıntıları Yaponiya tezliklə aradan qaldırdı. XX yüzilliyin ortalarında Yaponiya kitab və qəzet-jurnal məhsulunun həcminə görə dünyada üçüncü yerə çıxdı. 10 il ərzində (1965 – 1975-ci illər) Yaponiyada kitabın ümumi tirajı 2,5, sahənin ticarət dövriyyəsi 4,5 dəfə artmışdı. 1989-cu ildə Yaponiya kitab nəşrinin səviyyəsinə görə dünyada SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya və AFR-dən sonra 5-ci yeri tutdu. Oxucunun, kitab alıcılarının sayına və mütaliənin səviyyəsinə və miqdarına görə Yaponiya dünyada birinci yeri tutur. Hər dörd yaponiyalıdan biri hər ay ən azı bir kitab alır. Hər bir yapon ailəsi ən azı iki qəzetə və dörd jurnala abunə yazılır.

Yüksək ümumtəhsil səviyyəsi və möhkəm, sabit kitabçılıq ənənəsi yapon oxucusunun bütün növ və tip çap məhsuluna artan tələbatını şərtləndirir.

XX yüzilliyin II yarısında Yaponiyada nəşriyyat müəssisələrinin artması ənənəsi ilə xarakterizə olunur. Yapon nəşriyyat işi təşkili üçün ərazi mərkəzləşməsinin yüksək səviyyəsi xarakterikdir. Nəşriyyat firmalarının 2/3 hissəsindən artığı Tokioda yerləşir, habelə ənənə üzrə iri nəşriyyat mərkəzləri Osaka və Kioto hesab edilir.

Yaponiya nəşriyyat işi üçün kapitalın mərkəzləşməsi və kitab bazası sahibkarlığına cəhd göstərilməsi xarakterikdir. 3244 nəşriyyatın kitab məhsulunun əsas kütləsini 100-dən bir qədər çox firma buraxır. Xüsusilə ən iriləri il ərzində 150 adda nəşr buraxır. Nəşriyyatların böyük əksəriyyəti kiçik müəssisələrdir. Belə nəşriyyatlarda 3-4 nəfər işləyir və onların illik çap məhsulu 25-30 addan ibarət olur.

Yaponiyada bütün müasir nəşriyyatları iki yerə: universal və ixtisaslaşdırılmış bölmək olar. Bununla belə, ixtisaslaşma, adətən çoxsahəli xarakter daşıyır.

Yaponiyada kitab nəşrinin yüksək səviyyəsi yalnız kitab ənənəsi və oxucu tələbatı ilə deyil, habelə müstəsna güclü poliqrafiya bazası ilə şərtlənir. Yaponiyada poliqrafiya sənayesinin aparıcı və əsas iri sənaye nəhəngləri olduğu kimi, kiçikləri də mövcuddur. Poliqrafiya müəssisələri arasında amansız rəqabət olduğuna görə ən güclüləri fəaliyyət göstərə bilir və çap işlərinin yüksək keyfiyyəti, nəşrin nəzərdə tutulan vaxtda buraxılmasının dəqiqliyi yapon poliqrafiyasının xarakterik xüsusiyyətidir. Adətən, yapon nəşriyyatlarının özlərinə məxsus mətbəələri yoxdur və buna görə də onlar əsasən xüsusi poliqrafiya firmalarının xidmətindən istifadə edirlər. Bunların içərisində ən böyüyü "Toppan qrup" mətbuat konsernidir ki, bu da 80-dən çox poliqrafiya kompaniyasını birləşdirir. İkinci ən böyük poliqrafiya firması 1876-cı ildə əsas qoyulmuş "Dai Nippon printing" hesab edilir. Onun əsas kapitalı 112 mln. dollar, ştatı – 9300 nəfər təşkil edir. Bunlar dünyada ən böyük poliqrafiya müəssisələri olub, bütün çap işlərini müstəsna yüksək keyfiyyətdə yerinə yetirmələri ilə tanınır, məşhurdur, yalnız yapon sifarişlərini deyil, həmçinin çoxlu iri xarici nəşriyyatın sifarişini də yerinə yetirirlər.

Yaponiyada kitabın yayılması ənənəvi xarakter daşıyır. Demək olar ki, bütün nəşriyyatların kitab mağazaları var və iri topdansatış firmaları ilə əməkdaşlıq edirlər. Kitabın yayılması sifarişlərə görə həyata keçirilir. Yaponiyada kitab yayılmasında nəşrlərin uzun müddət saxlama və kitabın satılmasında böyük kitab ticarəti güzəşti (35%) həyata keçirmək xarakterikdir.

Kitabın yayılmasında ənənəvi kitab mağazalarından əlavə, köşklər və komisiyon mağazalarından da kitab satışında geniş istifadə edilir. Yaponiyada yalnız 8 min kitab mağazası və 7 mindən çox kitab köşkü mövcuddur ki, bunlar dövrü mətbuatı da satırlar. Kitab satışı üzrə digər məntəqələr – universal, super-marketlər, restoranların barları və s. də mövcuddur. 50-dən çox komisiyon agentlikləri kitab satışı ilə məşğul olur. Bunların ən irilərində 1000 nəfərdən çox əməkdaş çalışır. Ən böyük kitab ticarəti firmaları: «Marduzen», «Elm», «Nippon Syuppan», «Xanbai», «Tokio Syuppan Xanbai», «Kurita Syuppan» hesab edilir. Yaponiya beynəlxalq kitab ticarətində böyük partnyor hesab olunur. 1946-cı ildən sonra kitab idxalı daim artmışdır. Əsas idxal

edilən məhsul (80%-dən çox) Yaponiyaya Böyük Britaniyadan, ABŞ, AFR və Fransadan gətirilir.

Yaponiya, habelə çap məhsulunu ixrac edən ən böyük ölkə hesab edilir. Əsas kitab kütləsi ABŞ-a, Böyük Britaniya və Avstraliyaya aparılır. İxrac edilən kitabların 60%-ə qədərini ingilis dilində nəşrlər təşkil edir.

Çap məhsulunun ixracı – idxalı üzrə ixtisaslaşmış ən böyük firma «**Capan publikeyişn treydinq**» və «**Yunayted pablişers servis**» hesab edilir. Böyük Yapon nəşrlərinin çox hissəsi «Mədəni məqsədlər üçün yapon nəşrlərinin Assosiasiyası»na daxil olur. Assosiasiya Yaponiya və xaricdə yapon nəşrlərinin təbliğini həyata keçirir. Assosiasiya Yaponiyada çap edilmiş «Nəşrlərin annotasiyalı kitab kataloqu» adlı beynəlxalq informasiya nəşrini buraxır. Beynəlxalq kitab yarmarkalarında şöbələr, müxtəlif ölkələrdə yapon kitablarının və Yaponiyada xarici kitabların sərgilərini təşkil edir. Ölkədə Yapon Jurnal Nəşrlərinin Assosiasiyası da mövcuddur. Habelə kitab yayanların öz təşkilatları: Kitab və Jurnalın Pərakəndə Ticarətçilərinin Ümumiyapon Federasiyası, Kitab Yayanların Yapon Assosiasiyası, Yapon Jurnal İdxalçılarının Assosiasiyası və s mövcuddur.

Bu təşkilatlar nəşrlər və kitab yayanlar arasında əlaqə yaradır, kitab ticarətinin intensivləşdirilməsi üzrə böyük iş aparırlar.

Ümumi kitab məhsulunun quruluşuna nəzər saldıqda məlum olur ki, Yaponiyada kitab məhsulu içərisində ənənəvi olaraq birinci yeri bədii ədəbiyyat tutur. Bədii ədəbiyyat ümumi nəşrlərin miqdarının ad etibarilə dördüdə bir hissəsini, tiraj etibarilə isə üçdə bir hissəsini təşkil edir. Kobo Abe, Tomis Oxar, Kavabat və başqa yazıçıların əsərləri dəfələrlə nəşr edilir. İkinci yeri texnika və təbiətimli sahələr üzrə nəşrlər; üçüncü yeri uşaqlar üçün nəşrlər tutur. Nəhayət, çap məhsulu içərisində dördüncü yeri incəsənət və dərslilər üzrə nəşrlər tutur. Son illərdə iqtisadiyyat, siyasət, sosiologiya, tarix üzrə nəşrlərin miqdarı ənənəvi olaraq artmağa başlamışdır.

Yaponiyada fəlsəfi-psixologiya ədəbiyatı çox kütləvi xarakter daşıyır. Soraq – məlumat nəşrinin bütün növləri kütləvi şəkildə istifadə edilir. Tiraj etibarilə bədii ədəbiyyatdan sonra ikinci yeri dərslilər tutur.

Hər il Yaponiyada çapdan buraxılan kitab məhsulunun orta hesabla 10%-ni tərcümə nəşrləri təşkil edir. XIX əsrin ortalarından, xüsusilə 1868-ci ildən Avropa və Amerika alimlərinin, yazıçıların, ictimai xadimlərinin əsərləri tərcümə və nəşr edilir. Yaponiyada tərcümə nəşrlərinin demək olar ki, yarısını bədii ədəbiyyat təşkil edir, sonra ictimai-siyasi və təbii-texniki nəşrlər gəlir. Bütün tərcümə nəşrinin 70%-i ingilis dilindən edilir. Son 20 ildə rus dilindən tərcümələrin sayı da artmağa başlanıb. Müasir Yaponiyada pornoqrafiya, militarist, millətçi kitabların nəşri də artmışdı.

Yaponiyada çoxcildli əsərlər külliyyatının və seriyaların nəşri üstünlük təşkil edir.

Müəyyən mövzular üzrə kitabların seriyası «Külliyyat»lar geniş miqyas almışdı. Məsələn, «Dünya ədəbiyyatı külliyyatı» (30 c.); «Bernard Şou epoxasının ədəbiyyatı külliyyatı» (25 c.); «Müasir yapon ədəbiyyatı külliyyatı» (97 c.) və s. seriyalar bu mənada diqqəti cəlb edir.

Bir və yaxud bir neçə müəllifin bir problem üzrə məqalələr məcmuəsi «Mühazirə» seriyası ilə buraxılır. Məsələn, «Yapon kapitalizmi», «Yapon dili» və s. nəşrlər dediyimiz seriyaya aiddir. Seriyanın ikinci tipini nəşriyyat seriyaları təşkil edir. Bu seriyanın xarakterik cəhətlərini: vahid bədii tərtibat, vahid daxili quruluş və s. təşkil edir.

Kitablar kimi, dövrü nəşrlər də Yaponiyada yapon və ingilis dillərində nəşr edilir. Yaponiyada ən böyük universal və ümumiyyətlə, ən iri nəşriyyat «Soqakuan pablişinq» firması hesab edilir. Nəşriyyatın əsası 1928-ci ildə qoyulub. Hər il müxtəlif bilik sahələri və bütün tip nəşrlər üzrə 539 adda kitab, kitabça və 36 jurnal çapdan buraxır. Nəşriyyat ilk dəfə aylıq uşaq jurnalı buraxmışdı. İndi nəşriyyat çoxlu miqdarda lüğətlər və soraq-məlumat nəşrləri, tarix, incəsənət, bədii ədəbiyyat, elmi-kütləvi kitabları, bütün bilik sahələri üzrə elmi nəşrləri və s. çapdan buraxır.

İstehsal həcminə görə ikinci universal nəşriyyat «İvanami Syoten» hesab olunur. Nəşriyyat 1913-cü ildən fəaliyyətə başlayıb. Hər il 300 adda nəşr bütün bilik sahələri üzrə monoqrafiyaları daha çox nəşr edir.

1909-cu ildən Yaponiyada fəaliyyət göstərən iri universal nəşriyyat «Kondansya» 23 müxtəlif jurnalı illik 260 mln. nüsxə tirajla

çapdan buraxır. Bu nəşriyyat eyni zamanda hər il müxtəlif mövzulara dair 50 mln. nüsxədən çox kitab nəşr edir. Bunların içərisində «Dünyanın muzeyləri»; «Yunan sivilizasiyası abidələri», «İllüstrasiyalı uşaq ensiklopediyası» seriyaları və s. xüsusilə məşhurdur.

Yaponiyada çoxlu miqdarda ixtisaslaşmış çoxsahəvi nəşriyyatlar fəaliyyət göstərir. 1919-cu ildə əsası qoyulmuş «Syufunotomo» belə nəşriyyatlardan biridir. Bu nəşriyyat çayçılıq, çiçəkçilik, balıqçılıq, toxuma sənəti, uşaqların tərbiyəsi və s. sahələr üzrə ədəbiyyat nəşrinə üstünlük verir. Tədrisən nəşriyyat öz profilini genişləndirmiş və ixtisaslaşmasını dəyişmişdi. İndi həmin nəşriyyat hər il 236 adda, o cümlədən 83 tərcümə ədəbiyyatını çapdan buraxır. Bu nəşrlərin böyük əksəriyyətini fəlsəfə, din, tarix, pedaqoqoka, sosial, təbii, incəsənət, uşaq ədəbiyyatı və s. təşkil edir.

1926-cı ildən əsası qoyulmuş «Kioritsyu Syuppan» nəşriyyatı sosial-iqtisadi və təbii-elmi profil üzrə ixtisaslaşmış ən böyük firmalardan biridir. Artıq 1928-ci ildə nəşriyyat görkəmli yapon riyaziyyatçıları ilə birlikdə 18 cildlik «Ali riyaziyyat üzrə mühazirə» adlı nəşri çapdan buraxdı. Nəşriyyat 1951-ci ildən «Kioritsyu kitabları» seriyasını buraxmağa başladı. Bu seriya başlıca olaraq təbiətşünaslıq üzrə kitabları əhatə edirdi. 30 il ərzində seriyanın 280 buraxılışı çapdan çıxıb. 1960-cı ildən nəşriyyat Beynəlxalq Yapon Kimya Mərkəzi ilə birlikdə «Kimya ensiklopediyası»nı çapdan buraxdı. 77 cildlik «İnformatika üzrə mühazirə»; 35 cildlik «Riyaziyyat bu gün», 32 cildlik «Eksperimental fizika üzrə mühazirə»; 33 cildlik «Ekoloji tədqiqatların metodikası üzrə mühazirə» və s. seriyalar nəşriyyata böyük məşhurluq gətirdi.

Təbii-texniki profilli nəşriyyatlar içərisində ən böyüyü «Om – Sya» və «Sokokusya» hesab olunur. 1914-cü ildə yaradılmış bu nəşriyyat əvvəlcə «Om» jurnalını çap etmiş, sonra müxtəlif tipli texniki ədəbiyyatın nəşrini həyata keçirmişdi. Hər il 130 adda texniki kitab nəşr edir. 1932-ci ildə əsası qoyulmuş «Sokokusya» nəşriyyatı hər il 100 adda mühəndis işi, təbiətşünaslıq, inşaat və memarlıq üzrə ədəbiyyatı çap edir.

1875-ci ildən əsası qoyulmuş «Kanexar» nəşriyyatı ildə 330 adda çap məhsulu verir.

Yaponiyada 25 nəşriyyat müxtəlif tədris ədəbiyyatının nəşri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. 1918-ci ildə əsası qoyulmuş «Taysukan» nəşriyyatı hər il 500 adda tədris ədəbiyyatı: təhsil məsələləri,

dilçilik, müəllimlər və tələbələr üçün metodik ədəbiyyat, lüğətlər, soraq məlumat nəşrlərini və s. çapdan buraxır. «Dzenin böyük lüğəti», «Çin ədəbiyyatı ensiklopediyası», «Yaponiyada ingilis dilinin öyrənilməsinin tarixi lüğəti», «Yapon dilinin tarixi», «Müasir elmi seriya» nəşrləri nəşriyyatı çox məşhurlaşdırmışdır.

1949-cu ildə əsası qoyulmuş «Syuppan Nwus» müxtəlif bibliografik və kitabşünaslıq nəşrləri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Nəşriyyat müntəzəm olaraq yapon dövrü mətbuatının cari bibliografiyasını buraxır; «Yaponiyada nəşr edilən lüğət və ensiklopediyaların tam kataloqu»nu, «Əsərlər külliyyatının tam kataloqu»nu, «Yaponiya nəşirləri»ni və digər soraq-informasiya nəşrlərini çapdan buraxır. «Syuppan Nwus» Milli Parlament Kitabxanasının referativ bölməsinin əsas nəşiri kimi «Yaponiyada xüsusi külliyyatların xülasəsi»ni nəşr edir. Bu nəşrdən 3 min müxtəlif kitabxana bibliografik, məlumat üçün istifadə edir.

«Syuppan yeniliyi» jurnalı xüsusi kitabşünaslıq informasiya nəşridir. Burada yeni nəşrlər haqqında, kitab yenilikləri, dövrü mətbuat üzrə bələdçilər, nəşriyyat həyatı, poliqrafiya və i.a. haqqında informasiyalar dərc edilir.

XIX əsrin axırı və XX əsrdə Yaponiya nəşriyyatları kağızdan əlavə müxtəlif materiallarda (parça, sintetik material və s.) kitabları buraxmışlar. Əlbəttə, bu cür nəşrlər çox azlıq təşkil edir və kütləvi olmamışdır. Məsələn, çap edilməmiş, lakin toxunmuş kitablardan biri Rusiya Dövlət Tarix Kitabxanasında saxlanılır. Bu Lafontenin 1894-cü ildə Tokioda buraxılmış təmsilləridir. Yaponiyada indi bəzi bədii əsərləri, xüsusilə poeziya nümunələrini kasetlərdə buraxırlar. «Audiokitab erası» sözləri tez-tez eşidilir. Bu, Yaponiyada xüsusilə geniş yayılıb. Məsələn, 1987-ci ilin yanvar ayından Yaponiyanın «Sintyosya» nəşriyyatı «Kaset kitabları» seriyasını buraxmağa başlayıb. Bura, yəni kasetlərə İbuse Massudzi, Dadzay Osamu, Yamamoto Syuqoro kimi məşhur yazıçıların əsərləri daxil edilib. Bunların əsərləri tanınmış artist – qiraətçilərin ifasında kasetlərə yazılır. İndi Yaponiyanın böyük nəşriyyatının əksəriyyəti bu cür kitabların buraxılışını həyata keçirirlər.

Müasir çap nəşrləri içərisində xeyli hissəni dövrü mətbuat (qəzet, jurnal, ardı davam edən nəşr və s.) təşkil edir.

«Kiodo Tsusin» indi Yaponiyada ən iri informasiya agentliyidir. Əsası 1945-ci ildə qoyulub. Ölkədə 63 qəzet nəşriyyatına xidmət edir. İllik «Sekay Nenkan» bülleteni və jurnalistlər üçün «Kisya handobukku» soraq nəşrini buraxır.

«Dziddi Tsusin» – həcminə və əhəmiyyətinə görə Yaponiyanın ikinci ən böyük informasiya agentliyidir. 1945-ci il noyabrın 1-də səhmdar əsasda yaradılıb. 124 yapon və 28 xarici qəzet nəşriyyatına xidmət göstərir.

XIX əsrin II yarısında nəşrə başlayan qəzet və jurnallar XX əsrdə daha geniş miqyas almışdır. Mühüm qəzet və jurnallardan aşağıda qeyd etdiklərimizin fəaliyyəti daha çox diqqəti cəlb edir: qəzetlər – «Akahata» («Qırmızı bayraq»), Tokioda nəşr edilən bu qəzetin əsası 1928-ci il fevralın 1-də qoyulub (1946-cı ilə qədər «Sekki» adlanıb) tirajı – gündəlik 600 mindən çox, bazar günü buraxılışı 2,4 milyondan artıq nüsxədir; «Asahi» («Doğan günəş»), 1888, səhər buraxılışının ümumi tirajı 8,2 milyon, axşam buraxılışının tirajı 4,5 milyon nüsxədir, «Asahi simbuneya» şirkəti tərəfindən buraxılıb; «Asahi ivninq nyus» («Asahinin axşam xəbərləri») ingilis dilində gündəlik axşam qəzeti (1954), tirajı 38,8 min nüsxə; «Qifu simbun» («Qifu qəzeti»), 1879, tirajı səhər buraxılışı 151,8 min, axşam buraxılışı 31 min nüsxə; «Capan tayms» («Yaponiya vaxtı»), 1897, tirajı 69,3 min nüsxə; «İomiuri» («Reportyor»), Tokioda nəşr edilir (1874), ölkənin ən iri ümumi milli qəzetidir, ümumi tirajı 14 milyon nüsxə «Kioto simbun» («Kioto qəzeti»), 1879, səhər buraxılışının tirajı 479 min axşam buraxılışının tirajı 336, 8 min nüsxə; «Kobe simbun» («Kobe qəzeti»), 1898 tirajı – səhər buraxılışı 518,7 min axşam buraxılışı 276,6 min nüsxə), «Kamey simbun» («Komey Partiyasının qəzeti») 1965, tirajı 800 min, bazar günü buraxılışının tirajı 1,4 milyon nüsxə); «Mayniti» (1872), səhər və axşam buraxılışının ümumi tirajı 10 milyon nüsxə, ölkənin ən iri ümummilli qəzeti; «Sankey simbun» («Sənaye – iqtisadiyyat qəzeti») 1933-cü ildən nəşr edilir, səhər və axşam buraxılışının ümumi tirajı 3 milyon nüsxədən artıq. Ümumiyyətlə, Yaponiyada ümumi tirajı 55-60 milyon nüsxədən çox təqribən 980-1000 qəzet (o cümlədən 170-dən çox gündəlik) və 5700-dən çox dövrü nəşr buraxılır, jurnallar – «Gekikan syakayto» (1957), tirajı 12 min nüsxə, Sosial – Demokratik Partiyasının aylıq nəzəri jurnalı; «Dziyuminsyu» («Liberal – demokratiya») (1954),

Yaponiya Liberal – Demokrat Partiyasının orqanı; «Sandi Mayniti» («Bazar günü Mayniti»), həftəlik jurnal (1922), tirajı 737 min nüsxə), «Sekay» («Kainat»), 1946, tirajı 120 min nüsxə, «Müo Göron» («Mərkəzi icmal»), 1886, tirajı 100 min nüsxə), «Ekonoisito» («İqtisadçı»), 1923, tirajı 120 min nüsxə). Ümumiyyətlə, müxtəlif (ədəbi, elmi, texniki, iqtisadi və s) məlumatın əks edilməsində, toplanması, saxlanması, verilməsi və yayılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən çap əsərləri, yəni kitab, jurnal, qəzet və s. yapon millətinin həyatına və fəaliyyətinə möhkəm daxil olmuşdur.

Müasir dövrdə Yaponiyada redaksiya – nəşriyyat prosesində, müxtəlif çap əsərlərinin istehsalında, təbliği və yayılmasında, ən yeni texnika və texnologiyadan istifadə edilir. Çap texnika və texnologiyasının avadanlıq və maşınların istehsalına görə Yaponiya dünyanın aparıcı dövlətlərindən hesab edilir

§ 17. ÇİNDƏ KİTAB

Burada ən qədim dövrdən müasir dövrə qədər kitab və kitabçılıq işi işıqlandırılır. Bir sıra xalqlarda: tatarlar, farslar, peru və meksika hinduları kimi, çinlilərdə dəyün yazısından (e.3000 il əvvəl) istifadə etmişlər. Sonralar əşyanın şəkillərini çəkərək, insanlar öz məlumatlarını ifadə etməyə başladılar. Beləliklə, əşya yazıları, başqa sözlə, piktoqrammalar yaranmağa başladı. Piktoqrafik yazıdan müasir çin heroqliflərinin inkişaf tarixi ən azı 3000 il hesablanır. İlk dövrlərdə insanlar yazını evin, məbədlərin divarlarına, dəri üzərinə, inək və qoyun sümüklərinə və s. yazmışlar. Çünki yazı yazmaq üçün xüsusi material olmamışdır. Nə vaxt insanlar yazılı şəkildə (şəkli yazı) öz fikirlərini ifadə etməyə başladılarsa, həmin vaxtdan kitabın meydana gəlməsi üçün birinci mühüm şərt yaranır, başqa sözlə, yaranmış olur.

İnsanlar nə vaxt yazı üçün xüsusi material tapırsa, həmin andan kitabın yaranması üçün ikinci şərait (şərt) yaranmış olur.

Tədricən çin piktoqrafik yazısının növ, formasının dəyişkənliyi heroqliflərə, onların inkişafına və təkmilləşməsinə səbəb olmuşdu. Yazının yaranması, inkişafı, əlverişli yazı materialını hazırlanmasını irəli sürdü. Kağızın ixtirası çin xalqının xidmətidir. Kağız 2 min il bundan əvvəl ixtira olunub. Kağızın ixtirasına qədər

xalqlar müxtəlif materiallardan yazı üçün istifadə etmişlər. Çində yazı materialı kimi heyvan sümüklərindən, bürünc əşyalardan, daş, bambuk, ağac, ipək və i. istifadə etmişlər. Avropada yeni material kimi daş, papirus, dəri və s. istifadə olunmuşdur. Bu müxtəlif yazı materiallarına müvafiq olaraq ilk “kitab”lar da müxtəlif formalarda özünü büruzə vermişdi.

Kağız kimi, kitab çapı ixtirası da çin xalqına məxsusdur. Çində kitab çapı ixtirası 1000 il bundan əvvəl həyata keçirilib. Kitab çapı ixtirasına qədər kitabı ancaq köçürmə yolu ilə artırmaq olardı. Hər hansı bir əsərdə bir milyon heroqlif olur, onu köçürməyə isə bir neçə il vaxt lazım gəlirdi. Çunsyu dövrünün son illərinə qədər (e.ə. V əsr) kitablar bütövlükdə o dövrkü “istorioqraflar”ın, başqa sözlə, cəmiyyətin hakim siniflərinin əlində olmuşdu. Yalnız feodalların çox az hissəsi kitab oxuya bilərdilər. Kitab hakim sinfin marağına, mənafeyinə xidmət etmişdi. Çunsyu dövrünün sonunda çin cəmiyyətində böyük dəyişiklik baş verdi. Nəticədə imkanlı adamlar kitab oxumaq imkanı əldə etdilər. Buna görə də Çində Çjanqo dövründə (b.e.ə. 481 – 221-ci illər) böyük mütəfəkkirlər, filosoflar, astronomlar və meydana gəldilər. Nəticədə “işçi” (“Təhsilli adamlar”, “alimlər”) təbəqəsi yarandı. Bu ziyalılar hakim dairələrə xidmət göstərirlər. Onların böyük əksəriyyəti məmurların nümayəndələrinə çevrildilər.

Çin kitabının inkişafı tarixi çox mürəkkəb və maraqlı faktlarla zəngindir.

Ən qədim çin heroqlif yazısı heyvan sümüyünə yazılıb və Şan sülaləsinin (b.e.ə. 1766 – 1122) ikinci dövrünə aiddir. Çin alimləri müəyyən etdilər ki, sümük üzərindəki yazılarda Şan sülaləsinin tarixinin öyrənilməsi üçün çox qiymətli materiallar var. Buna görə də Elmi – Tədqiqat Tarix və Dil İnstitutu (keçmiş mərkəzi Elmi – Tədqiqat Akedemiyası) Anyan bölgəsində arxeoloji qazıntı apardı. Burada bir neçə il aparılan arxeoloji qazıntı nəticəsində sümük üzərində bir neçə min yazı aşkar edildi. Bu yazıların 3 min il bundan əvvəl həkk edildiyi məlum oldu.

Sümükdəki yazıların böyük əksəriyyəti baxıcılıqla əlaqədardır. Çində Şan-İn epoxasında baxıcılıq olduqca geniş yayılmışdı. Şan və İn knyazları müharibədən əvvəl, itkinin vəziyyətini, yəni azlığını və yaxud çoxluğunu müəyyən qədər bilmək üçün sümüyü odda, xüsusilə inəyin ləpirini, ayaq sümüyünü odda çox qızdırmaqla

qırıqlar, yarağanlar, dəşiklərin yaranması vəziyyəti ilə bəzi məsələləri əvvəlcədən öyrənir, bildirilər. Əlbəttə, heyvan sümüyü üzərindəki yazılar hələ kitab deyil. Lakin onlar baxıcılıqla yanaşı, müəyyən biliklərin yayılması üçün də əhəmiyyətli olmuşdu. Bizim e.ə. artıq XIV – XIII yüzilliklərdə çinlilər müxtəlif bürünc əşyalar üzərində də heroqliflər həkk etməyə başlamışdılar. Qədim çinlilər bürünc olan əşyaları yüksək qiymətləndirmişlər. Şan sülaləsi dövrünün ikinci yarısında və Şərqi Xan sülaləsinin ilk illərinə qədər (b.e.ə. XIV əsr-b.e. I əsri) bürünc üzərində mətnlərin həkk olunması davam etmişdi.

Daş üzərində ən qədim imperator Sin Şi-Xuandi (b.e.ə. III əsr) dövrünə aiddir. Daş üzərində qanuni əsər sayılan və ümumi oxu üçün nəzərdə tutulan daş üzərində yazı “Şiszin” hesab olunur. Bu daş kitab Şərqi Xan sülaləsinin dövrünə, b.e. 174-cü ilinə aiddir. Beləliklə, heyvan sümüyü, bürünc üzərindəki yazılar Çində ən qədim yazılı abidələr hesab edilir. Onlar kitab deyillər. Daş üzərindəki mətnləri isə həqiqi kitab hesab etmək olar.

Həqiqi çin kitabları bambuk və yaxud ağac lövhələr üzərində yazılmış kitablar hesab olunur. “Çjunyun” kitabı bizim e.ə. III əsrdə yaranıb. Belə kitablar, yəni bambuk və yaxud ağac lövhələr üzərində kitablar necə hazırlanırdı? Şəpqi Xan sülaləsi dövründə (b.e. II – III əsrləri) “Bambuk kitabları” yayılmışdı. Van Çunun “Luk Xen” risaləsinə müraciət edilərsə, onun bir bölməsində belə kitabların hazırlanması üsulunun təsvirini tapmaq olar. Bambuk və ağac material asan əldə edildiyinə görə belə materiallarda yazılmış kitabları tez və asan əldə etmək olurdu. “Bambuk kitabları” Şan sülaləsi (b.e.ə. XIV – XIII yüzilliklər) dövrünün ortalarında meydana gəlmiş, Çunsyu dövründə onun çiçəklənməsi baş vermiş, Şərqi Xan sülaləsi dövrünün (b.e.ə. VI əsr – b..ə.ə. II əsrinin sonu) son illərində başa çatmışdır. Ağac və bambuk lövhələr əsasən kvadrat şəkildə olurdu. Bambukdan hazırlanmış lövhələrin əksəriyyətinin uzunluğu eyni olurdu. Ən uzun lövhənin uzunluğu 2 çı (1 çı 0,32 m-ə bərabər idi) 4 sunya (1sun 3,2 sm-ə bərabər idi) olurdu, sonra uzunluğu 1 çı 2 sun, nəhayət, 8 sun uzunluğunda lövhə gəlirdi. Ən uzun lövhələrə qanun əsərlərini, qısa lövhələrə tarixi salnamələri və digərlərini yazırdılar. Dövlət qanunlarını daha uzun lövhələrə (uzunluğu 3 çı) yazırdılar. Hər lövhədə 8-dən 30-a və daha çox heroqlif yerləşdirilirdi. Deməli, lövhələrdə heroqlifləri yerləşdiril-

məsi (miqdarı) qeyri-müəyyən idi. Adətən, lövhələrdə 22-25 heroqlif yerləşirdi.

Son 50 ildə Sinszyanın cənub hissəsində Qansu əyalətində və digər yerlərdə çoxlu miqdarda kitab aşkar olunmuşdu. Bu kitablar Qərbi Xan sülaləsinin əvvəllərinə və Qərbi Szi sülaləsinin sonuna aiddir (b.e.ə. II əsr – b.e. III əsri). Qansu əyalətində Szyuyan şəhərində tapılmış bambuk lövhələrin bir neçəsində Şərqi Xan sülaləsinin dövrünə aid (b.e. 93 – 95-ci illəri) silahların siyahısı var. bu mətn 270 ağac lövhə üzərində yazılıb. 1951-ci ildə qədim Çu knyazlığı ərazisində qəbrin axtarışı zamanı 37 bambuk lövhə tapılıb. 1953-cü ildə başqa axtarış zamanı 42 lövhə aşkar olunub. Bu lövhələrdə bütün heroqliflər saxlanmasa da, onların ən qədim bambuk lövhələr olması fikrini söyləmək olar.

~~Təxminən Çunsyu və "Vuruşan çarlıq" (b.e.ə. V – IV əsr) dövrü arasında bambuk lövhələrdə kitabların geniş yayıldığı zamanda ipək parçalar üzərində mətnlərin yazılmasına başlanmışdır. Ağ ipək parça yazı üçün istifadə edilmiş və onu "bo" və yaxud "Szyan" adlandırmışlar. Üzərində heroqlif çəkilmiş parçanı "boşu" və yaxud "Szyanşu" adlandırmışlar. E.ə. VI əsrdə yaşamış Çin filosofunun verdiyi məlumata əsaslanaraq belə hesab edirlər ki, bambuk lövhədə və ipəkdə heroqlifləri yazmış, bürünc və daşda isə heroqliflər həkk etmişlər. Bizim eranın V əsərində yaşamış Çjan Szi özünün "Sziqı" kitabında yazır ki, qədim dövrlərdə ağ ipəkdə yazırdılar, onun uzunluğu əsərin həcmindən asılı olurdu. Bəzən qədim yazılı mənbələr üzrə ipək parça qırıqlarını, hissələrini lüləvari halda bükürdülər. Belə ipək parça qırıqları ehtimal edirlər ki, əsərin bir bölməsini əhatə etmiş. Buna görə də bükülmüş, lülə şəkilli ipək parçalar kitabın həcm ölçüçü vahidi olmağa başlamışdı. Habelə kitabın miqdarını da hesablamaqda bu lüləvari parçalar kara gəlmişdi. Müasir dövrdə ondan kitabın bölmələrə ayrılması üçün istifadə edilir. Məsələn: Mao Sze-dunun seçilmiş əsərlərinin nəşrində dörd belə bölmə ("lüləvari" – "Szyuan") var. İpək üzərində kitab 50 il bundan əvvəl Sinszyan əyalətində tapılıb. 1951-ci ildə Çanşa şəhəri yaxınlığında belə kitablar qəbir axtarışı zamanı aşkar edilib. Şərqi Xan sülaləsi dövründə (b.e.ə. II əsr) Syan Kayanın "Taypik sinlinşu" kitabı olmuşdu. Həmin kitab 170 lülədən ibarət olub. Ağ ipək qırmızı xətlərlə bölünmüşdü. Kitabın sərlövhələri qırmızı tuşla, mətni isə qara rənglə mürəkkəblə yazılıb.~~

Bu çox gözəl kitab olub. İpək parçada hazırlanmış kitabların yayılması dövrü 7-8 yüzili (b.e.ə. VI əsr, bizim e. III əsri) əhatə edir. İpək çox qiymətli material hesab edildi. Ona görə də xalq yazı üçün ipəkdən istifadə edilməsini əlverişsiz hesab edirdi. Bu vəziyyət yazı üçün əlverişli və ucuz material olan kağızın ixtira olunmasına gətirib çıxarmışdı.

Bambuk lövhələr, ipək üzərində yazılmış və kitab halına salınmış məlumat lövhələri öz qədimliyi və yayılma dövrünün uzunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə xüsusilə Şan və Çjou sülaləsi vaxtında (b.e.ə. XVII – III əsrlər) kitablar hakim dairələrin əlində cəmləşmişdi, onlara xidmət edirdi. Hakimlərin və knyazların saraylarında xüsusi məmurlar “işquan”lar var idi. Onların vəzifəsi ədəbi əsərləri toplamaq, saxlamaq və arxiv yaratmaq olmuşdu. Bizə gəlib çatan ən qədim Çin əsəri qədim Çin mütəfəkkiri Konfusiya, Kur-ıtszi (b.e.ə. 551 – 479-cu illər) tərəfindən tərtib edilmişdir. Konfusi qədim məhər kitabını – “Şinszin”i, habelə qədim dövlət sənədləri külliyyatını – “Şuszin”i redaktə etmişdir. Konfusi “Çunsyu” adlı tarixi salnamə kitabını da tərtib etmişdi. O, həmin dövrün adətləri haqqında məlumatları toplamış, özünün “Liszi” (“Etiket kitabı”) kitabında işıqlandırmışdı. Konfusunin mühüm əsərlərindən biri də “Yueszin” (“Musiqi qanunu”) hesab olunur. Onun fəlsəfəyə aid yazdığı “İszin” adlı əsəri də diqqətəlayiqdir. Ümumiyyətlə, Konfusianin yazdığı 6 əsər o dövrdə cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin ideologiyasını əks etdirir. Onun öz şagirdləri və ardıcilları ilə müsahibələri “Lun-yuy” (“Müsahibələr və mülahizələr”) adlı əsərdə öz əksini tapıb. Böyük mütəfəkkirin adını qeyd etdiyimiz bu kitabı feodalizm epoxasının klassik əsərləri hesab olunur və əksəriyyəti bambuk lövhələr üzərində yazılıb.

Konfusidən sonra Çində “Vuruşan çarlıq” dövründə çoxlu mütəfəkkirlər meydana gəlmişdir. Onlar çoxlu miqdarda qiymətli əsərlər “Szişu” (“Filosofların kitabları”) yaratmışlar. Belə filosoflardan Lao-szi, Çjuan-szi, Mo-szi, Xan Fey və başqalarını göstərmək olar. Bu dövrdə böyük çin şair – vətənpərvəri Syuy Yuan yaşayıb yaratmışdı.

Həmin dövrdə xeyli miqdarda kitab yaradılmışdı. Onun çox hissəsini fəlsəfə və ədəbiyyat üzrə əsərlər təşkil edirdi. B.e.ə. 221-ci ildə imperator Sin Şi-Xuan Çini birləşdirdikdən sonra Sin sülaləsinin tarixi, tibb, fəlcılıq, kənd təsərrüfatı üzrə kitabları

çıxmaq şərtilə bütün kitabların yandırılması əmrini vermiş və Çin tarixində ilk dəfə kitabların kütləvi şəkildə məhv edilməsi həyata keçirilmişdi. Nəticədə bu hadisə Çunsyu və “Döyüşən çarlıq” dövründə yazılmış çoxlu miqdarda əsərlərin məhv edilməsinə səbəb oldu.

Əlbəttə, bütün kitablar yanmamışdı. İnsanlar bəzi kitabları öz evlərində, məbədlərdə gizlətmişdilər. B.e.ə. 209 – 208-ci illərdə Çen Şenin başçılığı ilə xalq üsyanı başlandı. Gizlədilmiş kitablar yenidən dünya işığı gördülər. Ancaq Xan sülaləsi qurulduqdan sonra əvvəlki kimi yenə də kitabxanalar yaratmaq qadağan edildi. Yalnız Xan imperatoru Xuey-di bu qadağanın ləğvi haqqından fərman verdi. Təxminən 60 ildən sonra imperator U-di itib-batmış kitabların axtarılıb tapılması əmrini vermişdi. O, həmçinin dövlət kitabxanası yaratdı. Kitabxananın yanında toplanan xüsusi adamlar kitab üzü köçürməklə məşğul oldular. Nəticədə çoxlu miqdarda kitab yazıldı. Təəssüf ki, bu kitabların böyük əksəriyyəti bambuk lövhələrdə yazılmışdı. Bu lövhələrin çoxu cırılmış, bir-birinə qarışdırılmışdı. Kitabların mətnləri bir-birinə qarışdırıldığından əsərlərin mətnini bərpa etmək, onları oxumaq müşkül işə çevrilmişdi. Buna baxmayaraq, xeyli miqdarda kitab saxlanmışdı. Təxminən 100 ildən sonra (b.e.ə. 26-cı ildə) Xan imperatoru Çen-di yenidən gizlədilmiş kitabların axtarışı haqqında fərman vermişdi. O, xüsusi adamlar ayırmış və bütün ölkədə kitabların axtarılıb tapılması həmin adamlara həvalə edilmişdi. Çoxlu miqdarda toplanmış kitablar, o dövrün görkəmli alimi Lyu Syan, hər b nəzəriyyəçisi Jen Xun, tibb işçisi Li Çju-qo, astronom İ. Syanla birlikdə qaydaya salmışdı. Lyu Syanın ölümündən sonra onun oğlu Lyu Syan bu işi davam etdirmişdi. Görülmüş işin nəticəsində Çinin tarixində ilk dəfə kitabların kataloqu tərtib edilmişdi. Bu, dünyada ən qədim kitabçalardan biri hesab edilir. Sonralar da bir neçə dəfə kitabların yandırılması, məhv edilməsi baş vermişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Xan sülaləsi dövründə Sim Syanın “Tarixi qeydləri” və Ban Qunun “Birinci Xan sülaləsinin tarixi” kimi qiymətli əsərlər yazılmışdı.

Göründüyü kimi, Çində feodal mədəniyyətinin formalaşdığı dövrdə bambuk lövhələr üzərində yazılmış kitablar ölkədə geniş yayılmışdı. Bu dövrdə fəlsəfə, ədəbiyyat üzrə klassik əsərlər yaradılmışdı.

Çində kağızın ixtirası kitabçılıq işinin inkişafına güclü təsir göstərdi. Bizim eranın V əsrində yaşamış E.Fanın “Xou Xan şu” (“İkinci Xan sülaləsinin tarixi”), kitabında kağızın ixtiracısı Say (yaxud Tsay) Lunun oliqrafiyası verilib. E.Fan yazır ki, inək olduqca baha, bambuk isə ağır idi. Hər ikisi kitabın hazırlanması üçün əlverişli deyildi. Buna görə də Tsay Lun ağac kökündən, əski və digər materiallardan kağız hazırlamağı təklif etmişdi. Yuan-sin dövrünün birinci ilində (b.e. 105-ci ili) o, bu barədə imperator Xe – Diyə məruzə edir, imperator onun qabiliyyətini və ixtirasını yüksək qiymətləndirir. Bundan sonra bu üsulla hazırlanan kağız geniş şəkildə tətbiq edildi. Kağız da “çji” adlandı. Yazı üçün istifadə edilən ipəyə də “Çji” demişlər.

Say Lun müasir Xenan əyalətinin Leyyan bölgəsinin sakini olub. O, əvvəllər Xan imperatorunun sarayında sadə qul olub, sonra saray intriqalarından istifadə edərək imperator sarayında böyük məmur vəzifəsinə, hətta “Xou” tituluna (tanınma titullarından biri) sahib olub. Nəhayət, saray intriqalarının qurbanı olaraq, özünü öldürmüşdü. Bizə verilən elmi məlumatlara görə, Çində kağızın ixtirası I əsrdə adı bizə bəlli olmayan, lakin xalqın içərisindən çıxmış istedadlı zəhmətkeşə məxsusdur. Say Lunun xidməti isə artıq məlum olan üsulla kağızın hazırlanmasıdır. Syuy Şenyanın b.e.100-cü ilində yazılan “Şo ven sze szi” əsərindən məlum olar ki, artıq o dövrdə kağız mövcud olmuşdu. Say Lun, sadəcə olaraq, əvvəllər kağızın alınması üçün istifadə edilən ipək özülünü ağac qabığı, əski və digər materiallarla əvəz etməsi olmuşdur. Beləliklə, artıq I əsrdə çinlilər kağız hazırlığının üsulunu bildirdilər. Say Lunun üsulu ilə hazırlanan kağız müasir Qansu və Sinszyan əyalətlərində geniş yayılmışdı. Kağız ixtirasından sonrakı ilk dövrlərdə onun tətbiqi olduqca az olmuşdu. Yalnız Vey və Szin sülaləsi (b.e. III əsri) dövründən sonra Szin sülaləsinin (b.e. IV əsri) sonunda kağızın istifadəsinə keçmək haqqında fərman verildi.

Kağızın hazırlaması üsulu tədricən dünyanın digər ölkələrinə yayıldı. Sinszyanda kağız 200-cü ildə, Turfanda 299-cu ildə, Orta Asiyada, Səmərqənddə 751-ci ildə, 793-cü ildə Bağdadda, 900-cü ildə Misirdə, 1100-cü ildə Mərakeşdə meydana gəlmiş, hazırlanmışdı. 1150-ci ildə kağız Avropaya keçmiş, ilk dəfə İspaniyada hazırlanmışdı. Deməli, Çində kağızın ixtirasından 1000 il keçəndən sonra Avropada kağız hazırlanıb. Təxminən 1276-cı ildə İtaliyada,

1391-ci ildə Almaniyada 1494-cü ildə İngiltərədə kağız istehsal edilib. Amerikada ilk kağız fabriki 1690-cı ildə tikilib.

Kitab istehsalı üçün kağız II əsrdə tətbiq edilməyə başlandı. Lakin həmin dövrdə meydana gəlmiş kitab indiyə qədər əldə edilməyib. V əsrdə, xüsusilə VII, VIII və IX əsrlərdə yazılmış çoxlu miqdarda kitab “Min Budd” mağarasında (Qansu əyalətlərində) tapılıb. VIII – IX əsrlərə aid Çin kağızı Yaponiyada da istifadə edilib.

Kağızın uzunluğu mətnin həcminə uyğun olurdu.

Kağız vərəqləri xətlənir, vərəqlərin yanlarından boş sahə buraxılırdı. Kitab yazılmağa başlananda ilk iki səhifəsini boş buraxırdılar. Bu səhifələrə kitabın bütün adları yazılırdı. Sonra bölmənin və yaxud fəslin adı, habelə bükülmüş lülənin nömrəsi qeyd olurdurdu. Lülə – kitab kağızın hər sətrinə adətən 17, bəzən 20 və yaxud 24 heroqlif yerləşirdi. Ən uzun lülə kağız bir neçə çjan (çjan – 3,2 m) uzunluğunda, ən qısa isə 3 və yaxud 5 çı olurdu.

Çində kağızda lüləvari kitab II əsrdən X əsrə qədər yayılmışdı. VII – VIII yüzilliklərdə köçürmə ilə məşğul olan və artıq köçürülmüş kitabların satışı ilə məşğul olan xüsusi adamlar meydana gəlmişdi. Bu dövrdə Çində ilk kitab köşkləri meydana çıxmışdı. Buna görə də ölkədə kitabın yayılması genişlənmışdi.

Şərqi Szin sülaləsindən (IV – V əsrlər) sonra dövlət və xüsusi, şəxsi kitabxanalarda lülə-kitablar üstünlük təşkil etmişdi. Cənub və Şimal sülaləsi dövründən (V – VI əsrlər) sonra və Syu və Tan sülaləsi dövrünə qədər əlyazma kitabının inkişafı müşahidə edilir. Cənub sülaləsi dövründə Lyan Yuandi sülaləsi imperatoru (552 – 554-cü illər) Szyanmin şəhərində (müasir Xubey əyalətinin Szyanlin qəzasında yerləşən) 67000-dən artıq əlyazma lüləvari-kitab toplanmışdı. Syu imperatoru Yan-dinin (605 – 618-ci illər) əmrinə görə, Loyak şəhərində 51000-dən çox kitab – lülənin üzü köçürülüb. Bu kitablar olduqca gözəl zövqlə tərtib edilmişdir. V əsrdən etibarən budda monastirlərində çoxlu miqdarda dini kitabların üzünün köçürülməsinə başlanmışdı. Dini kitabların üzünün belə kütləvi şəkildə köçürülməsi Tan sülaləsinə qədər davam etmişdi. Tan sülaləsi dövründə çoxlu miqdarda xüsusi kitablar mövcud olmuşdu. Li Bi, Su Byan, Lyu Qun-ço kimi kitab həvəskarlarının kitabxanalarında 10000 dən 30000-ə qədər lülə kitab toplanmışdı. Bu kitabların hamısı əllə köçürülmüşdü. Əlyazma lüləvari kitabın çiçəklənməsi

Suy və Tan sülaləri dövrünü əhatə edir. Təəssüf ki, bu kitabın böyük əksəriyyəti sonrakı müharibələrdə məhv edilib. XX əsrin əvvəlində “Min budda” mağarasında Qansu əyalətində Dünxuanın yaxınlığında çoxlu miqdarda əlyazma kitab aşkar edilib. Bu kitabların əksəriyyəti V – X əsrlərə aiddir.

Təxminən XI əsrdə bu kitabları müharibələrin məhv etməsindən qorumaq məqsədilə həmin mağarada basdırmışdılar. Yalnız 1900-cü ildə Van familiarı bir manax dağda özünə ev düzəldərkən gözlənilmədən əlyazmalara toxunmuşdu. Yeri qazarkən mağarada basdırılmış əlyazma kitablarını və digər qədim əşyaları aşkar etmişdi. Monax bu xəzinənin böyük əhəmiyyətini dərk etmədiyinə görə tərdicən bu qiymətli xəzinə talan edilmiş, müxtəlif adamlar tərəfindən daşınıb aparılmışdı. Baradan çoxlu qiymətli abidələri ingilis Stayn və fransız Pelo aparmışdı. İndi bu qiymətli əlyazmaların böyük hissəsi Londonun, Parisin, Yaponiyanın muzey və kitabxanalarında saxlanılır. Dünxuan mağarasından tapılmış əşyalar içərisində əlyazma və çap kitabları, şəkillər, qravürələr, tikiş nümunələri və estamplar olmuşdur. Qədim əlyazma və çap kitabları – budda, daoss, Konfusi və kitablarını, coğrafi təsvirləri, tibb kitablarını, xalq mahnılarını və i.a. əhatə edir. Bundan əlavə, şerlər, təqvimlər; hesab kitabları, müqavilələr, rəsmi sənədlər, fəcliliyə dair kitablar da aşkar edilib. Burada Çin dilində olan kitablardan əlavə Sisya dövləti ərazisindəki xalqların (Tanqut çarlığı, 1032 – 1227-ci illər) dilində kitablar, tibet, hind dillərində, habelə müasir Çin ərazisində mövcud olan dövlətin, müxtəlif xalqların dillərində: qədim Xarəzm, Syusu və s. (müasir Sinszyan ərazisində mövcud olan çarlıq) kitablar olmuşdu. Bütün bunlar Çin və Orta Asiya xalqlarının qədim yazısı və tarixini öyrənmək üçün qiymətli materialdır. Burada aşkar edilən kitabların böyük hissəsi əlyazmalardır. Belə lülə əlyazmalar 25000-dən az deyil.

Suy və Tan sülaləsi epoxası lülə-əlyazma kitabının daha çox çiçəklənmə dövrü hesab edilir. Lakin Tan sülaləsinin sonunda, yəni IX yüzillikdə kitabın yeni formasına keçməsinə başlandı. Bu dövrdə artıq kitab çapı mövcud idi və lülədən blok formasına keçilməsinə başlanmışdı. Mətnin hər hansı bir yerini, ortasını və yaxud sonunu tapmaq üçün bütün lüləni açmaq lazım gəlirdi. Belə işlər tez-tez olurdu. Odur ki, lülə kitabların istifadəsi əlverişli deyildi. Bu əlverişsizlik VII yüzillikdən sonra, yəni Tan sülaləsinin başlanğıcı

dövründə özünü xüsusilə büruzə verdi. Soraq – məlumat xarakterli kitabların, lüğətlərin artması və istifadəsi yeni bükmə (qatlama) kitab formasının, istehsalının yaradılmasını tezləşdirdi. Kitabın yeni forması bükmə (qatlama) əmələ gəldi. Bu bükmə (qat) kitab formasının da çatışmayan cəhətləri var idi. Bu cür kitablar müəyyən müddət istifadə edildikdən sonra birləşdirilmiş hissələri bir-birindən aralanır, cırılır və ayrı-ayrı vərəqlərə bölünürdü. Dəftərlərin ayrı-ayrı vərəqələrinin yaranması, ümumiyyətlə, dəftər forması kitabın blok forması üçün əsas verdi. Bu formanın yaradılması kitab çapı ixtirasının meydana gəlməsi və inkişafını sürətləndirdi. Kitab bloku belə yarandı.

IX yüzilliyə qədər kitabları yalnız özünü köçürmək vasitəsilə çoxaltmaq olurdu. Böyük həcmli kitabların özünü bir neçə, bəzən on ilə köçürürdülər. Buna görə də kitabın yayılması çox ləng gedirdi və lazımı kitabı tapmaq, əldə etmək olduqca çətin olurdu. Kitab çapı ixtirası əsasən bu çətinliyi aradan qaldırdı. Kitabın mətnini ağac lövhə üzərində həkk etmək və bundan istənilən qədər surət əldə etmək mümkün idi. Qravüra edilmiş ağac lövhəni saxlamaq və lazım olan vaxtı əlavə ottisklər əldə etmək mümkün idi.

Çində ksiloqrafiya çap üsulunun nə vaxt meydana gəlməsi barədə üç müxtəlif nöqtəyi-nəzər var. Bunlardan biri ksiloqrafiyanın Çində ixtirasını Süy sülaləsinin (VI yüzilliyin II yarısı), ikincilər Tan sülaləsi (VII – IX yüzilliklər) dövründə, nəhayət, üçüncülər isə kitab çapı ixtirasının IX yüzillikdə olduğunu söyləyirlər. Qeyd edək ki, birinci və üçüncü nöqtəyi-nəzərlər hələlik təsdiq edilməmişdir. Lakin Çində ksiloqrafiya üsulu ilə kitab çapının Tan sülaləsi dövrünə (VII – IX əsrlər) aid olması, bizə gəlib çatmış çap nümunəsi və o dövrün müxtəlif yazılı mənbələri təsdiq edir.

Çap olunma vaxtı dəqiq müəyyənləşdirilmiş bir neçə kitab Dunxuan mağarasından tapılıb. Onlar 868-ci ilə (dünyada ksiloqrafiya üsulu ilə çap edilmiş ən qədim çap kitabı “Szin qan szin”), habelə 776 və 881-ci illərə aiddir. Bu faktlar kitab çapının Çində IX yüzilliyin ikinci yarısında olmasını təsdiqləyir. Bu kitablar ingilis Stayn tərəfindən Londona aparılıb. “Szin qan szin” kitabı budda sutrası, müqəddəs kitabı indi Britaniya muzeyində saxlanılır. Tam saxlanılan bu lülə kitabın uzunluğu təxminən 1 çjan və 4 çj, eni 1 çj-dir. Kitabın sonunda dərc edilib ki, kitab 15 apreldə Syan-tun

dövrünün doqquzuncu ilində, yəni 868-ci ildə çap edilmişdir. Mətn qara rənglə çap edilib. Çap nümunəsi təsdiq edir ki, o dövrdə ksiloqrafiya sənəti yüksək təkmilləşmə səviyyəsinə malik olub. Xüsusilə kitabın əvvəlində buddanı təsvir edən gözəl qravüra verilib. Şəkil dünyada ağac üzərində ən qədim qravüra təsvirininü yaradır. Bu kitabın gözəl çap keyfiyyəti IX yüzilliyin 60-cı illərində Çində artıq ksiloqrafiya sənətinin böyük inkişafa çatdığını təsdiq edir.

İmperator İç xanım Syotokinin sərəncamı ilə Yaponiyada “To lo ni Szin” kitabı çap edilmişdi. Bu, kitab çapının Çində IX yüzilliyə qədər həyata keçirildiyini təsdiq edir. Bu lülə-kitab 1000 heroqlifdən çoxdur və ksiloqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdu. ~~1000000~~ nüsədə ksiloqrafiya üsulu ilə çap edilmiş bu kitabı Yaponiyada indiyə qədər bəzi budda məbədlərində görmək olar. Belə hesab edirlər ki, kitab Yaponiyada 770-ci ildə çap edilib, yəni “Szin qan szin” kitabından təxminən 100 il əvvəl. Ehtimal ki, bu kitab kitab çapı ixtirasının (ağac lövhə üzərində qravüra) ilk mərhələsində (təkmilləşmiş dövrü) buraxılıb. Elmə bu da məlumdur ki, Yaponiyada kitab çapı ixtira edilməmişdir. Yapon alimləri belə hesab edirlər ki, yaponlar kitab çapını Çindən mənimsəmişlər. Buradan məlum olur ki, kitab çapı Çində VIII əsrin başlanğıcında həyata keçirilib.

Ksiloqrafiya üsulu ilə kitab çapını bir nəfərin adı ilə bağlamaq olmaz. Kağızın ixtirası kimi, kitab çapının ixtirası da çoxlu insanların yaradıcılıq təcrübələrinin nəticəsində baş vermişdi. Alimlər çox ehtimal edirlər ki, ksiloqrafiya üsulu Sıçuan əyalətində meydana gəlmiş və ya yayılmışdı. Şimali Sun sülaləsi dövrünün (X əsr) əvvəlində artıq Sıçuan Çində ksiloqrafiya çapının mərkəzi hesab edilirdi.

Kitab çapının ixtirası ilə əlaqədar olaraq kitab istehsalı artdı və onun yayılması genişləndi. X yüzillikdə xalq və budda monaxları içərisində kitab çapı öz geniş tətbiqini tapmışdı. Müasir Sıçuan və Çjesyan əyalətlərində kitab çapı geniş yayılmışdı. Ancaq çap kitablarının alınib – satılması ilə məşğul olan xüsusi kitab ticarəti müəssisələri meydana gəlmişdi. Qeyd edilən əyalətlərdə çoxlu miqdarda qədim və yeni əsərlər nəşr edilmişdi. X – XII yüzilliklər Çində ksiloqrafiya çapı üçün “qızıl epoxa” hesab edilir. Bütün Çin çap kitabları içərisində Sun dövrünün ksiloqrafiya üsulu ilə çap

edilmiş kitabları ən yüksək qiymətləndirilirdi. Əlyazmalara, onların orijinallarına çox yaxın olan Sun ksiloqrafiya nəşrləri qədim Çini və onun mədəniyyətini öyrənmək üçün ilk mənbələr hesab edilir. İkincisi, bu dövrün çap texnikası çox yüksək və gözəl olmuşdu. Ksiloqrafiya çap forması, çox böyük deyildi, düzbucaqlı ağac lövhələrdə, ən böyüyü adətən 1-çi və 5-6 sun olurdu. Mətni yalnız vərəqin bir üzündə çap edirdilər. Bütün mətn çərçivə içərisində verilirdi. Heroqliflər çap iri olduğundan, belə çap kitablarını asanlıqla oxumaq olurdu. Sun ksiloqrafiyası Çində kitab çapının tərəqqisi üçün çıxış nöqtəsi olmuş və Çin kitab çapı tarixində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Ksiloqrafiya üsulu Çində ağac üzərində qravüra sənətinin güclü inkişafına səbəb olmuş, XVIII yüzilliyə qədər bu inkişaf daha da yüksəlmiş, gözəl ənənəyə malik olmuşdu.

Kitab çapı üçün iki mühüm üsul tətbiq edilir. Bunlardan birincisi, ksiloqrafiya üsulu, ikincisi isə çapedici işarələr (literlər) hesab edilir. İkinci üsulda çap forması müxtəlif hissələrdən, elementlərdən ibarət olur. Müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələrində kitab yığı forması (nabor) ilə çap olunur. Yığı çap üsulunun müasir texnikası çox yüksək səviyyəyə çatıb. Bu üsul mexanikləşmənin geniş şəkildə tətbiqini və təkmilləşməsinə tələb etmişdi. Avropa və Amerika alimləri yığı çap üsulunun XV yüzillikdə Avropada ixtira edilməsini irəli sürür. Ancaq faktlar göstərir ki, ksiloqrafiya və yığı (nabor) üsulu ilə kitab çapının da ixtiras çinlilərə məxsusdur. Demək olar ki, hər iki çap üsulu Avropaya Çindən keçmişdir. Deməli, Avropada kitab çapı çinlilərin kitab çapı sahəsindəki təcrübələrinin mənimsənilməsindən başqa bir şey deyildir.

Çində yığı işarələri ilə (literlərlə) kitab çapı XI yüzillikdə Bi Şen tərəfindən ixtira edilib. Bi Şen haqqında çox az məlumat elmə məlumdur. Bu ixtiranın təsviri haqqında məlumatları bizə Şen Konun "Men si bi tan" kitabı çatdırmışdı. Bəziləri isə Bi Şenə qədər Çində yığı üsulunun ixtira edildiyini söyləyirlər. Qeyd edirlər ki, Tyan – fu dövründə (ikinci Szin sülaləsi, X yüzillik) mis yığı forması ilə çap həyata keçirilib. Lakin bu üsulla çap edilmiş heç bir kitab gəlib bizə çatmayıb. Digər tərəfdən, bu ixtira haqqında məlumatları və yaxud çap formasını təsvir edən bir dənə də olsun mənbə yoxdur. Bu yığı üsulunun meydana gəlməsinə baxmayaraq,

bu üsullü kitab çapı Çində geniş tətbiq edilməmişdi. Çünki yığı çap üsulu çox vaxt və zəhmət tələb edirdi. Şen Ko yazır ki, bir-iki nüsxə kitab çapı üçün bu üsul yaramırdı. Lakin böyük tiraj bu üsulun böyük üstünlüklərə malik olduğunu təsdiqlədi. Yığı üsulu dünya ölkələrində geniş yayılmağa başladı. Qədim feodal ölkəsi olan Çində böyük tirajla kitab buraxılmasına ehtiyac olmadığına görə bu üsul geniş yayılmamışdı. Buna görə də Çində ksiloqrafiya üsulu geniş yayılmış və uzun müddət istifadə edilmişdi. Çun – Çjen dövründə (XVII yüzillik) ağac şriftlərlə “Dibao” (“Hökumət xəbərləri”) qəzetini çap etməyə başlamışdılar. Bu yığı üsulu ilə çap edilmiş ilk qəzet idi.

Kan-si üsul idarəsi dövründə (XVII yüzillik) mis şriftlərlə “Qu szin tuşu sziçen” ensiklopediyası çap edilib. XVII yüzillikdə Syan-lun üsul idarəsi dövründə yığı üsulu ilə “Yun-le da dyan” ensiklopediyasının parçalar çap edilmişdir.

Çin sülaləsi dövründə yığı çap üsulundan nəinki imperator sarayı yanında, həmçinin bir çox xüsusi sahibkarlar da kitab çapından geniş şəkildə istifadə etmişlər. Çində daha çox ağac şriftlərindən istifadə olunmuşdu. XIX əsrin ortalarında kitab çapının Avropa texnikası Şərqə keçməyə başladı. Çin çapçıları bu yeni Avropa çap texnikasını tətbiq etməyə başladılar. Çapçılar ağac şriftləri mətbəə – tökmə şriftləri ilə əvəz etdilər.

Yığı çap üsulu Çində Koreyaya keçmişdi. XV yüzilliyin əvvəlində Koreyada mis ərintilərindən istifadə edərək yığı şriftləri tətbiq etdilər.

Sonra Koreyada yığı çap üsulu təkmilləşdirildi. Koreyada mis şriftlərlə çap edilmiş kitabları bibliofillər çox yüksək qiymətləndirirlər.

Yığı üsulu ilə kitab çapı Koreyadan Yaponiyaya keçmiş və ilk dəfə 1593-cü ildə tətbiq edilmişdi. Yaponlar əvvəlcə şriftlərdən istifadə etmişlər. Həmin dövrdən Yaponiyada yığı çap üsulu fasiləsiz şəkildə tətbiq edilir. Beləliklə, yığı üsulu ilə kitab çapı Çindən Şərqə yayıldı. Qərbdə yığı üsulu ilə kitab çapının ixtirası alman İ.Qutenberqə məxsusdur. Avropa və Amerika alimləri bu ixtiranın bütünlüklə ona aid olduğunu bildirirlər. Ancaq XII – XIII yüzilliklərdə Çin və Avropa ölkələri arasında Orta Şərq vasitəsilə çoxlu əlaqələr mövcud olmuşdu. Çox ehtimal ki, avropalılar Orta Şərq ölkələrindən ksiloqrafiya üsulu ilə çap sənətini mənimsəmişlər.

Bu ölkələrə isə çap üsulu Çindən keçmişdir. Yuan sülaləsi dövründə avropalılar Çinlə daha yaxından tanış oldular. Bu dövrdə Çindən Avropaya müxtəlif əşyalar gətirmişlər. Çox ehtimal ki, elə bu dövrdə yığı çap üsulu Çindən Avropaya keçib. Pekin Dövlət Universitetinin professoru Lyu Qo-Szyunun fikrinə görə, elə İ. Qutenberq çin yığı çap üsulunu tətbiq və inkişaf etdirmişdi. Avropada kapitalizmin, təbiətsünaslıq və texnikanın inkişafı, kitaba böyük tələbat əmələ gətirir. Buna görə də yığı üsulu ilə kitab çapına hərtərəfli imkan və şərait yarandı. XVI – XVII yüzillikdə elm və texnikanın inkişafı Avropada kitab çapının daha da inkişafı və genişlənməsi üçün gözəl şərait yaratdı.

Qravüra edilmiş ağac lövhələrlə kitab çapının formasına çox güclü təsir göstərdi. Ksilografıya üsulu kitabın yeni formasının yaranmasına səbəb oldu. Kitabın müasir formasının əsası olan kitabın blok formasının yaranmasının ilkin şəraiti ksilografıyanın meydana gəlməsi olmuşdu. Əlbəttə, kitabın lülə formasından blok formasına keçidi tədricən olmuş, 100 illik bir dövrü əhatə etmişdi.

Kitab çapı ixtirasından sonra kitab istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. Çoxlu miqdarda elmi kitablar çap edildi. Şəxsi kitablar meydana gəldi. Tan sülaləsi dövründə xüsusi kitabxana yaratmaq adı işə çevrildi. Şimali Sun sülaləsi dövründə (X əsr) kitab çapı olduqca genişləndi. Bu sülalənin ilk illərində Szyan Çjen, Li Fon, Sun Şou, Van Çjunun xüsusi kolleksiyaları 20000-dən 30000-40000-ə (lülə-kitab) çatmışdı. Sonralar E. Men-de, Çao Qun-u, Çjen Syao, Yu Mou, Çen Çjen-Sunun kitabxanalarında daha çox kitab toplanmışdı. O kitabxanaların kataloqlarından indiyə qədər istifadə edilir və onlar o dövrün ən yaxşı kitab göstəriciləri hesab edilir. 1019 – 1086-cı illərdə yaşamış görkəmli tarixçi, şair və Sun epoxosunun dövlət Xadimi Sim Qunan verdiyi məlumata görə, o dövrün kitabları adamlar tərəfindən çox böyük hörmətlə istifadə edilirdi. Sin sülaləsi dövründə çoxlu bibliofillər olmuşlar. Onların kolleksiyalarında kitabın miqdarı bir neçə minə çatmışdı. Xüsusilə kitab həvəskarlarının köməyi ilə Sun və Uuan sülalələri dövründə ksilografıya üsulunda çap edilmiş çox qiymətli kitablar toplanmış və saxlanmışdı. İndi həmin xüsusi kolleksiyalardan çoxlu miqdarda kitab başlıca olaraq Pekin və Nankin dövlət kitabxanalarında saxlanılır. Bu, Çin xalqının böyük sərvətidir. O dövrdə yaradılmış məşhur ensiklopediyalardan üçünü:

“Se fu yuan – quy”, “Tay pin yuylan” və “Ven fan in xua” xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu ensiklopediyaların hər biri 100 fəsildən ibarətdir. Şimali Sun sülaləsi dövründə (X yüzilliyin ikinci yarısı) kollektiv insanlar tərəfindən tərtib edilmiş bu ensiklopediyalar qədim mədəniyyəti öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir. “Yun – le da dyan” ensiklopediyası Min imperatoru Çenzunun dövründə başa çatmışdı. 22927 fəsildən və 11915 cilddən ibarət olan bu ensiklopediyayı 2169 nəfər tərtib etmişdi. Bu ensiklopediyaya çoxlu miqdarda əsərlər daxil edilmişdir. Onların çoxunun orijinalı itmişdir. Bu ensiklopediyada, həmçinin çoxlu miqdarda xalq yaradıcılığı əsərləri öz əksini tapmışdır. Bu ensiklopediyanın çox böyük olması, onun ksiloqrafiya üsulu ilə çap edilməsinə imkan verməmişdi. Çox qiymətli ədəbi abidə olan bu ensiklopediyanın yalnız iki əlyazma komplekti mövcuddur. Ensiklopediyanın cildlərinin bir hissəsi yanıb. Ancaq xeyli hissəsi saxlanıb. Çin alimləri ensiklopediyanın itmiş 100-dən çox cildini tapmışlar. 1900-cü ildə səkkiz imperalist dövlətinin qüvvələri Pekini zəbt etdiyi zaman ensiklopediyanın cildlərinin çox hissəsi yandırılıb, talan edilib. 1900-cü ildə çar Rusiyasına aparılmış ensiklopediyanın 11 cildini Sovet hökuməti Çinə qaytardı. İndi həmin cildlər Pekin Dövlət Kitabxanasında saxlanılır. Ensiklopediyanın cildlərinin axtarışı davam etdirilmiş və indiyə qədər onun 200-dən çox cildi tapılıb. Kan-si (1662 – 1722-ci illər) və Syan-lun (1736 – 1795-ci illər) üsul – idarəsi dövründə soraq-ensiklopediya xarakterli kitabların tərtibi sahəsində böyük işlər görülüb. Məsələn, o dövrdə yaradılmış “Kansi Sızıyan”, “Pey ven yuan fu”, “Yuan szyan ley xan” və “Syan man iş” indiyə qədər qədim çin ədəbiyyatının öyrənilməsi üzrə ən mühüm soraq-məlumat nəşrləri hesab edilir. 10000 fəsil və təxminən 100 mln. heroqlifdən ibarət olan “Qu szen tuşu sziçen” ensiklopediyası da dünyanın ən böyük ensiklopediyalarından biridir. Burada müxtəlif elm sahələri; tarix-coğrafiya üzrə məlumatların təsviri öz əksini tapıb. Bu ensiklopediya mis şriflləri ilə yığı firmasında mətbəə üsulunda çap edilib. “Sı ku syuan şu” adlı iri həcmli əsər Syan -lun üsul idarəsi dövründə 79070 fəsildə və dörd böyük bölmədə tərtib edilmişdi. Buna klassik, tarixi, fəlsəfi və bədii ədəbiyyat kimi baxılır. Bu mühüm məlumat mənbə çap edilməmişdi. Yeddi əlyazma komplektindən indiyə qədər dördü qalmışdır.

Kağız və kitab çapı ixtiarsının vətəni olan Çinin Şanxay şəhərində 1891-ci ildə ilk kağız fabrikinin tikintisinə başlandı. Sonrakı illərdə Çin kağız sənayesi daha da inkişaf etmişdir. Müasir dövrdə çoxlu miqdarda kağız fabriki Dunbedə, habelə Şanxay, Tyanszin, Pekin və digər şəhərlərdə vardır. Çin Xalq Respublikası təşkil edildikdən sonra kağız sənayesinin inkişafına böyük diqqət yetirildi. Mərkəzi xalq hökuməti yanındakı Dövlət Statistika İdarəsinin verdiyi məlumata görə, indi Çində fəaliyyət göstərən kağız sənayesi poliqrafiya və müxtəlif sənayenin ehtiyacı üçün 100-dən artıq növdə kağız istehsal edə bilir. Kağız sənayesi, ölkənin kağıza olan tələbatını tamamilə ödəyir. İndi isə Çində 7 əsas şrift: sun şrifti, yağlı şrift, qısa sun “kayşu” və s geniş yayılıb.

Müasir çap texnikasının Çinə keçməsi və istifadəsi kitab istehsalının da tədricən yeni, müasir xarakter almasına imkan verdi.

İndi Çində əsasən kitab iki – mətbəə və ofset üsulu ilə çap edilir. Ksilografıya üsulu ilə kitab çapından demək olar ki, istifadə edilmir. Çində 170 – 180 il bundan əvvəl mətbəə üsulu ilə kitab çapına başlanıb. XIX yüzilliyin birinci yarısında Avropa ölkələrindən Çinə gələn missionerlər Çin dilində ədəbiyyat çap etmək üçün mətbəə üsulunu tətbiq etmişlər. 1819-cu ildə çin dilində ilk kitab missionerlər çap etmişlər. 1844-cü ildən sonra Amo, Honkonq, Ninbo və digər şəhərlərdə bir-birinin ardınca mətbəələr açıldı. Bu mətbəələrin sahibləri xristianlıq dininin təbliği ilə məşğul olur, dini məzmunlu kitabları daha çox çap edirdi. 1860-cı ildən sonra Çində kitab çapında yeni texnika tətbiq edilməyə başlanmışdı. Mətbəələrin, qəzet, jurnal və kitab nəşriyyatlarının sayı sürətlə artmışdı. 1890-cı ildən sonra Çində çoxlu jurnal və həftəlik qəzetlər, qədim kitablar yeni üsulla çap edilmişdi. Bu dövrdə təbiətşünaslıq, sənaye və texnikanın müxtəlif sahələri, kənd təsərrüfatı, tibb, astrologiya və s. üzrə kitablar yeni üsulla (yəni yığı – mətbəə) geniş şəkildə nəşr olunmağa başlandı. Litoqrafiya üsulu ilə çap məhsulu ilk dəfə 1876-cı ildə Şanxayda meydana gəlmişdi. Çində bir sıra litoqrafiyaları – ”Tun ven şueszyuy”, “Ban iş şan fan”, “Xun ven şusyuy” və s. təşkil etdilər. Bu litoqrafiyalar qədim kitabların, biblioqrafik baxımdan nadir kitabların nəşrinə öz fəaliyyətlərində geniş yer verdilər.

XIX əsrin ortalarında Şanxayda dərin çap həyata keçirilib. Yalnız XX yüzilliyin əvvəlində dərin çap prosesi mexanizmləşdirildi və adi kitab məhsulunun çapı üçün tətbiq edilməyə başlandı.

XX yüzilliyin əvvəlində bir sıra iri kitab nəşriyyatlarının – "Şanu inşaquan", "Venmin şuszyuy", "Çjunxua şuszyuy" və s. öz mətbələri də olmuşdu. Bir sıra qəzet nəşriyyatları "Şen baoquan", "Sinven baoquan", "İş baoquan" və digərləri, habelə müxtəlif sahələrə dair ədəbiyyatı da çapdan buraxmışlar. Əlbəttə, bu kitab və qəzet nəşriyyatları Çində mədəniyyətin yayılmasında müəyyən rol oynamışdır.

Yeni Çinin yaradılması nəşr edilən ədəbiyyatın xarakterinin əsaslı şəkildə dəyişməsinə də təsir göstərdi. Xalq nəşriyyat işi inkişaf etməyə başladı. Yeni ideyanın və yeni texnikanın tətbiqinə kömək edən nəşrlərin buraxılmasına diqqət artdı. Sadə, xalqın başa düşə biləcəyi dildə kitab, jurnal və qəzet nəşrinə geniş yer verildi. Aparılan tədbirlər nəticəsində Çində dövlət nəşriyyat sistemi yaradıldı. Poliqrafiya idarə və müəssisələrinin kitabın yayılmasında rolu genişləndi.

İndi Çində 70-dən çox dövlət, dövlət – xüsusi, habelə yerli dövlət nəşriyyatları, çoxlu miqdarda müxtəlif elm və bilik sahələri üzrə ədəbiyyatı çapdan buraxır. Təkcə 1953-cü ildə Çində 18200 adda 700004830 nüsxə ümumi tirajla kitab buraxılmışdır. Çində kitab miqdar, həcm, tiraj, məzmun, forma və elmi mənada çox inkişaf etmiş və dəyişmişdi.

Marksizm – leninizm banilərini və Çin Xalqının rəhbəri Mao Tsze-dunun əsərləri xalqın ideologiyasını istiqamətləndirən nəzəri baza rolunu oynamışdı. Xalqın siyasi, ideoloji və mədəni baxımdan maariflənməsinə kömək məqsədilə yalnız 1953-cü ildə 7300000 nüsxə kütləvi illüstrasiyalı kitab çapdan buraxılmışdı. Bundan əlavə, çap məhsulları içərisində ədəbi-bədii əsərlər, təbiətşünaslıq üzrə kitablar, istehsalat – texniki ədəbiyyat, habelə tədris kitabları mühüm yer tutur. Eyni zamanda çoxlu miqdarda tərcümə ədəbiyyatı da nəşr edilib yayılır. Kitab ticarəti təşkilatı – "Çin şudyan", "Qroszi şudyan" kitab, jurnal və qəzet məhsulunun ölkədə və xaricdə yayılmasına xidmət göstərir.

Çin Xalq Respublikasında kitab nəşri, nəşriyyat fəaliyyəti XX əsrin ikinci yarısından xüsusilə inkişaf etdi və genişləndi. Çində

kütləvi kitabxana və mədəni – maarif müəssisələrinin miqdarı daim artır, xidməti genişlənir.

Çin kitabı, xüsusilə elmi və texniki sənədlərin üfiqi xəttlə yerləşdirilməsinə əsaslanır, heroqlif soldan sağa oxunur. Son illərdə qəzet və jurnalların böyük əksəriyyəti də şaquli, dik xəttədən üfiqi istiqamətə keçmişdir.

3 min ildən çox tarixə malik olan Çin kitabı indi daha böyük nailiyyətlər əldə edilməsi ilə tanınır.

Çində 1985-ci ildə 416, 1990-cı ildə 462 nəşriyyat çap əsərlərinin buraxılması ilə məşğul olub. Onlardan 40-ı daha iri nəşriyyat hesab edilir: “Jenmin Çubosnşe”, “Fəhlə nəşriyyatı” (1949), “Ali məktəb” (1954), “Elm” nəşriyyatı (1954), “Pekin nəşriyyatı” (1956), “Xalq Tibb nəşriyyatı” (1953), “Böyük Çin Ensiklopediya nəşriyyatı” (1978), “Pekin Universitetinin nəşriyyatı” (1979), “Hüquq nəşriyyatı” (1980), “Çin qadını nəşriyyatı” (1981), “Şanxay nəşriyyatı” (1978) və s. Çində 1985-ci ildə 45,6 min adda 6,6 mln. nüsxə, 1990-cı illərin əvvəllərində isə 80,2 min. adda 6000 mln. nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdir. Eyni zamanda bu qeyd etdiyimizdən əlavə, 1989-cu ildə 11,7 min adda məktəb dərslisi 2,7 milyard nüsxə, 8,6 min adda uşaq üçün kitab 226 milyon nüsxədən çox buraxılmışdır.

Müasir dövrdə Çində nəşriyyat işinə rəhbərliyi “Nəşriyyat İşləri üzrə Dövlət Agentliyi” həyata keçirir.

Çində kitabla yanaşı, dövrü mətbuatın inkişafı da daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Çində ümumi tirajı 202 milyon nüsxədən artıq olan (1986-cı ilin məlumatı) 1.777 qəzet nəşr edilir. Ən kütləvi gündəlik qəzet ÇKP MK-nın orqanı, “Jenmin jibao”dur. Onun tirajı 5 milyon nüsxədir. İkinci ən böyük qəzet “Quanmin jibao”dur – tirajı 1,5 milyon nüsxə. İdman, “Gənclik”, kəndli, intisadiyyat qəzetləri də böyük tirajla buraxılır. Çində jurnalist ustalığının səviyyəsi bu gün çox yüksəkdir. Müasir dövrdə iqtisadi materiallara geniş yer verilir. Bu, xüsusilə ixtisaslaşdırılmış olan bütün qəzetlər üçün səviyyəvi haldır. Bu materiallar qəzet səhifələrinin təxminən yarısını tutur. Qəzet səhifələrində həcminə görə ikinci yerdə ideoloji mövzuda məqalələr durur.

Geniş yayılan və oxunan qəzet və jurnallardan aşağıdakıların fəaliyyətinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur: qəzetlər – “Beytczin jibao” (“Pekin qəzeti”, 1950), tirajı – 700 min nüsxə; “Venhuey bao” (“Ədəbi cərəyan”, 1937), tirajı 1,7 milyon nüsxə; “Qunjen

jibao” (“Fəhlə qəzeti”, 1949), tirajı 2,5 milyon nüsxə; “Nanfan jibao” (“Cənub qəzeti”, 1952), tirajı 1 milyon nüsxə; “Sinstezan jibao” (“Sinstszyan qəzeti”, 1956), tirajı 2 milyon nüsxə; “Sıçuan jibao” (“Sıçuan qəzeti”, 1952), tirajı 8 milyon nüsxə; “Tczintezi jibao” (“İqtisadiyyat qəzeti”, 1983) tirajı 1,6 milyon nüsxə və s. Jurnallar – ”Banyue tan” (“Söhbətləri” 1980) tiraj 6 milyon nüsxə, “Jenmin hüabao” “İllüsrasiyalı xalq qəzeti”, aylıq illstrasiyalı jurnal, Pekində Çin, rus, ingilis, ərəb, Vyetnam, İndoneziya, ispan, italiyan, Koreya, alman, fransız, İsveç, yapon, rumın və başqa dillərdə (cəmi 17 dildə) buraxılır. Əsası 1951-ci ildə qoyulan; “Lyaovan” (“Müşahidə postu” 1981), tirajı 500 min nüsxə; “Çjunqo tszyanşe” (“Çin qurub yaradır”), Çin, ingilis, ərəb, ispan, alman, portuqal, fransız və rus dillərində nəşr edilir (1952).

* * *

“Ümumi kitab tarixi” fənninin 3 bölməsi üzrə qeyd olunan mövzuların öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu mövzulardan 5-i seminar və laboratoriya işi üçün ayrılıb. Tədris planında fənnin dərinədən mənimsənilməsi üçün 72 saat (62 saat mühazirə, 10 saat seminar məşğələsi üçün) verilir. Əlbəttə, fənnin öyrənilməsində seminar və laboratoriya işləri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də müəllimlər və tələbələr seminar və laboratoriya işlərinin mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Fənin əsaslı şəkildə öyrənilməsinə kömək məqsədilə tədris – metodik vəsaitin son səhifələrində istifadə edilməsi zəruri sayılan ümumi (əsas və əlavə) ədəbiyyatın biblioqrafik siyahısı verilir.

Seminar və laboratoriya müəllimlərinə, habelə tələbələrə kömək məqsədilə seminar və praktiki məşğələlərin mövzularını və onların suallarını verməklə bərabər, hər seminar mövzusu üçün ədəbiyyat siyahısını verməyi də zəruri hesab edirik.

İndi fənnin bütün bölmələri üzrə seminar mövzularını, onların suallarını və ədəbiyyatını veririk:

1-ci mövzu: Kitabın tipologiyası.

Bu mövzunun öyrənilməsi üçün aşağıdakı sualları məsləhət bilirik:

1. Çap əsərlərinin növlərə və tiplərə bölünməsinin nəzəri və praktiki aspektləri.
2. Kitabın növlərə və tiplərə bölünməsinin prinsipləri və meyarı.

3. Tip əmələgətirən əlamətlər və onların əsasında tipoloji sıraların yaranması.
4. “Kitabın axını” və “kitab kütləsi” anlayışları haqqında.
5. Məqsəd təyinatına görə kitabın təsnifatı.
6. Kitab nəşrinin oxucu təyinatı üzrə təsnifatı.
7. Məzmununa görə kitabın təsnifatı.
8. “Çap əsərləri”, “tip”, “ədəbiyyat” və “sənəd” anlayışları haqqında.
9. Janra görə kitab nəşrlərinin təsnifləşdirilməsi.
10. Dövri nəşrlər sistemi haqqında.

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahverdiyev B.V.* Kitabşünaslıq. – Bakı: ADU, 1974. S 3-54.
2. *Allahverdiyev B.V.* 573. *Məmmədzadə R.A.* Müasir mərhələdə kitab ticarətinin təşkili – Bakı: “Gənclik”, 1996. S. 167-196.
3. *Гричихин А.А.* Современные проблемы типологии книги. – Воронеж: Издательство Воронежского Университета, 1989. – 246 с.
4. *Черняк А.Я.* История технической книги. – Изд 2-е, перераб. – М.: Книга, 1981. – с 15-23

2-ci mövzu: Yazı və əlifbaların yaranması və inkişafı

Bu mövzunu aşağıdakı suallar əsasında öyrənmək olar:

1. Yazının yaranmasını şərtləndirən amillər.
2. Yazının növləri və tipləri haqqında.
3. Qədim dünya ölkələrində (Şumer, Misir, Çin, Hindistan və s.) yazı sistemləri.
4. Qədim əlifbalar haqqında (funksiya, şumer, latın, kiril, devenahari və s.)

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahverdiyev B.V.* Kitablار haqqında kitab. – Bakı: “Gənclik”, 1972. – s 3-20.
2. *Qurbanov A.M.* Ümumi dilçilik: Dərslik. – Bakı: “Maarif”, 1977. – s. 252-295.
3. *Владимиров Л.И.* Всеобщая история книги: Древний мир, средневековье, возрождение, XVII век. М.: – Книга, 1988. – с 8-34.
4. *Истрин В.В.* Возникновение и развитие письма. – М., 1965. 118 с.

5. *Баренбаум И.Е.* История книги: Учебник. – М.: Книга, 1984. – с. 3-50.

3-cü mövzu: Qərbi Avropa ölkələrində kitab çapının meydana gəlməsi və yayılması

Mövzunu aşağıda qeyd etdiyimiz suallar əsasında öyrənmək məsləhət bilinir:

1. Qərbi Avropa ölkələrində kitab çapının başlanmasına təsir göstərən amillər (iqtisadi, mədəni, elmi şərait və s.)

2. Almaniya kitab çapının vətəni kimi.

3. Kitab çapının ilk ixtiraçısı İ. Qutenberqin fəaliyyəti haqqında.

4. Kitab çapının Avropa ölkələrində meydana gəlməsi və yayılması tarixinə bir nəzər.

5. İnkunabulaların toplanması, öyrənilməsi və onların bibliografik mənbələrdə əks olunmasının əhəmiyyəti

ƏDƏBİYYAT

1. *Владимиров Л.И.* Всеобщая история Книги: Древний мир, Средневековье, Возрождение XVII век – М., Книга, 1988 – с. 97 – 130.

2. *Баренбаум И.Е.* История книги: Учебник. М., Книга, 1984 – 147 с.

3. *Баренбаум И.Е., Шомракова И.А.* Книга и книжное дело зарубежном: Книга и книжные дело в капиталистических странах – Л.: ПГИК, 1990. – вып. I. – 119 с.

4. *Кацприжак Е.И.* История книги. – М.: Книга, 1964. – 442 с.

4-cü mövzu: Rusiyada kitab çapının meydana gəlməsi və yayılması

Bu mövzu aşağıdakı suallar üzrə öyrənilsə yaxşı olar:

1. Rusiyada kitab çapının həyata keçirilməsini şərtləndirən amillər haqqında.

2. Anonim mətbəələrin yaranması və fəaliyyəti.

3. Rus kitab çapçısı İ.Fyodorovun fəaliyyəti haqqında.

4. İlk rus kitab çapçısı İ.Fyodorovun şagirdləri və davamçılarının rus kitab nəşri tarixində xidmətləri.

5. XVI – XVII əsrlərdə Rusiyada kitab çapının yayılması.

6. Çap nəşrlərinin məzmunu və mövzusu haqqında.

ƏDƏBİYYAT

1. *Баренбаум И.Е.* История книги: Учебник, 2-е изд. М.: Книга, 1984. – 247 с.
2. *Владимиров Л.И.* Всеобщая история Книги: Древний мир, Средневековье, Возрождение XVII век – М.: Книга, 1988. – с. 200 – 305.
3. *Кацпржак Е.И.* История книги. – М.: Книга, 1964. – 442 с.

5-ci mövzu: İkinci Dünya müharibəsi və müharibədən sonrakı illərdə Rusiyada (keçmiş SSRİ-də 1941 – 1991- illərdə) kitab (1941 – 2002)

Bu mövzunu aşağıdakı suallar əsasında öyrənmək lazımdır:

1. Kitab nəşrinin müharibə şəraitinə uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi: kitabın məzmunu, mövzusu və seriyaları haqqında.
2. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə ölkənin poliqrofiya sənayesinin və nəşriyyatların fəaliyyətinin bərpası və inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlər.
3. Buraxılan nəşrlərin sahə quruluşunun təhlili.
4. Kitabın tipləri və nəşr tipləri üzrə inkişafı xüsusiyyətləri.
5. Mühüm nəşriyyatların çap məhsulunun təhlili.
6. Mühüm seriyaların təhlili.
7. Keçmiş SSRİ xalqlarının dillərində kitab nəşrinin vəziyyəti.
8. Müstəqillik dövründə kitab və kitabçalıq işinin vəziyyəti.

ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. *Allahverdiyev B.V.* Kitabşünaslıq. – Bakı: ADU, 1974. S 3-54.
2. *Allahverdiyev B.V.* Kitablار haqqında kitab. – Bakı: “Gənclik”, 1972. – S. 3-19.
3. *Allahverdiyev B.V. Məmmədzadə R.A.* Müasir mərhələdə kitab ticarətinin təşkili. – Bakı: “Gənclik”, 1996. – S. 167-196.
4. Qədim şərq ədəbiyyatı. – – Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat – Poliqrafiya Biliyi, 1999. – S. 5-24.
5. Qədim Şərq tarixi: Dərslik. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.-S.3 – 455.
6. *Qurbanov A.M.* Ümumi dilçilik: Dərslik. – Bakı: Maarif, 1977. – S. 252 – 295.

7. Quran. (Ərəb dilindən tərcümə edən: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədliyev). Bakı: Azərnəşr, 1992. -s. 714.

b) Rus dilində

1. *Баренбаум И.Е.* История книги: Учебник, 2-е изд. М.: Книга, 1984 – 247 с.

2. *Черняк А.Я.* История технической книги. – Изд 2-е, перераб. – М.: Книга, 1981. – с. 130 – 286

3. Книга: энциклопедия. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1999. – 796 с.

4. *Баренбаум И.Е.* Основы книговедения: Учебное пособие по курсу “Книговедение и история книги” – Л.: ПГИК, 1988 – 90 с.

5. *Баренбаум И.Е., Шомракова И.А.* Книга и книжное дело зарубежном: Книга и книжное в капиталистических странах. – Л.: ПГКИ, 1990. – вы п. I – 119 с.

6. *Владимиров Л.И.* Всеобщая история книги: Древний мир, средневековье, возрождение, XVII век. М., – Книга, 1988 – с 311.

7. *Гричихин А.А.* Современные проблемы типологии книги. – Воронеж: Изд – во Воронежского Университета, 1989 – 246 с.

8. *Гричихин А.А., Здоров И.Г.* Информационные издания. – М.: Книга, 1988 – 258 с.

9. *Истрин В.А.* Возникновение и развитие письма – М., 1965 – с.

10. История книги в ССРИ.: 1917 – 1921. М.: Книга, 1983. Т I – е. 5-79.

11. *Кацприжак Е.И.* История книги. – М.: Книга, 1964. – 442 с.

ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. *Qluxov A.Q.* Əsrlərin sınağından çıxmış kitablar. – Bakı: “Azərnəşr”, 1979 – 173 s.

2. *Kondratov A.* Sirdən birliyə doğru. – Bakı: “Gənclik”, 1975. – 212 s.

3. Xarici ölkələrin kütləvi informasiya vasitələri: jurnalistin məlumat kitabı. Tərtib edənlər: Səmədov V., Şərifov A. – Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997 – 255 s.

b) Rus dilində

1. *Абакиров А.А.* Киргизской книге 50 лет Фрунзе: Кыргызстан, 1976 – 62 с.

2. *Ахундов Э.А.* Письмо и книга: Из истории письменности и рукописной книги в Средней Азии. – Ташкент, Узбекистан, 1988 – 75 с.

3. *Завадская Е.В.* Японское искусство книга (VII – XIX века). М.: Книга, 1988 – 221 с.
4. *Кодак Н.Ф.* Время. Произведение. Книга – Киев: Наукова Думка, 1987. – 196 с.
5. *Кишитов М.* Наука о книге. – М.: Книга, 1991 – 196 с.
6. *Немировски Е.Л.* Начало книгопечатания в Украине: Иван Федоров .М.: Книга, 1974 – 224 с.
7. *Лю Го – Цюнь.* Рассказ о китайской книге. – М.: Искусство, 1957. – 89 с.
8. *Люблинский В.С.* Книга в истории человеческого общества. – М.: Книга 1972 – 327 с.
9. Книга: энциклопедия – М.: Большая российская энциклопедия, 1999. – 796 с.
10. Книговедение: энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 661 с.
11. Рукописная и печатная книга. – М.: Наука, 1975. – 258. С.
12. Современное советское книгоиздание. – М.: Книга, 1985. – 367 с.

II

AZƏRBAYCAN KİTAB TARİXİ

METODİK GÖSTƏRİŞ

(Ümumi məsələlər)

Bəşəriyyətin qiymətli sərvəti olan kitab zəmanəmizdə nəinki bilik, məlumat mənbəyi olaraq qalmış, həmçinin yeni cəmiyyət quruculuğunun ən mühüm və fəal vasitələrindən birinə çevrilmişdir. İndi insan həyatını və fəaliyyətini kitabsız və mütaliesiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Kitabın müasir dövrdə yerinə yetirdiyi bu funksiya şəraitlə əlaqədardır. Belə ki, kitab sosial həqiqətin obyektiv hadisəsidir.

Kitab oxucuya məqsədyönlü təsir göstərən vasitə kimi cəmiyyətdə həmişə mühüm yer tutmuşdur. Məlumatın cəmiyyətdə mövcudluq formalarından biri olan kitabın yaradılması üsulu isə kitabçılıq işi hesab edilir.

Azərbaycan xalqının tarixinə, kitabın meydana gəlməsi, nəşri və inkişafına, habelə onun öyrənilməsinə məhz xalqın məxsus olduğu sosial tarixi şəraitdən, kitab nəşrinin, təbliği və yayılmasının formalaşmasında və inkişafında bu şəraitin rolundan çıxış etmək lazımdır.

Respublikamızın həyatında dönüş mərhələsi olan müstəqil, demokratik cəmiyyətin qurulması iqtisadi, elmi və mədəni quruculuq sahələrində bütün işlərin qlobal şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir.

Müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikası şəraitində “Azərbaycan kitab tarixi”nin öyrənilməsi və elmi şəkildə işlənməsi oxucu kütləsi arasında kitabın təbliği və yayılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemi böyük əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir.

Qeyd etməyi zəruri hesab edirəm ki, ölkəmizin müstəqilliyinə qədər “Azərbaycan kitab tarixi” haqqında məlumat (çox cüzi saat həcmində) “Ümumi kitab tarixi” fənnində verilir. Bu metodik göstərişin müəllifinin ciddi səyi nəticəsində “Azərbaycan kitab tarixi” müstəqil fənn kimi tədris planına daxil edilmişdir. Beləliklə, yeni tədris planına müvafiq olaraq “Azərbaycan kitab tarixi” H.S.

15.00.00. “Kitabxanaşünaslıq: nəşriyyat işi və redaktətmə” və bibliografiya” və H.S. 15.17.00. “Kitabşünaslıq” ixtisaslarında (əyani və qiyabi şöbələrdə) müxtəlif semestrlərdə tələbələrə öyrədilir.

“Azərbaycan kitab tarixi”nin müstəqil fənn kimi öyrənilməsi, tədris olunması indiki dövrümüzün tələblərindən doğan nailiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Kursun vəzifəsi – yazı və kitabın meydana gəlməsini, yaradılmasını, inkişafını və cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyaları tələbələrə öyrətmək; kitab və oxucu tipologiyasını, onun əsas problemlərini açmaq; Azərbaycan kitabının poliqrafik icrası və bədii tərtibatı məsələləri haqqında təsəvvür yaratmaq; ölkəmizdə kitab və kitabçılıq işinin cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni həyatında, elmi-texniki informasiyada yerini və rolunu nəzərə çatdırmaq; kitab və kitabçılıq işinin tarixi inkişafının əsas istiqamətlərini və ənənəsini göstərmək; müasir cəmiyyətin bütün sahələrində: siyasi, elmi, texniki, təhsil, mədəniyyət və s. kitabdan geniş istifadənin əhəmiyyətini və rolunu şərh etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan kitabşünaslığı və kitab tarixinin nəzəri problemlərinin öyrənilməsi ilə bərabər, tələbələr çap əsərlərinin peşəkar kitabşünaslıq baxımından təhlili vərdişlərini də mənimsəməlidirlər.

“Azərbaycan kitab tarixi” fənni üç bölmədən ibarətdir:

1. Azərbaycanda yazı və əlyazma kitabının meydana gəlməsi və inkişafı.

2. Azərbaycanda kitab çapının meydana gəlməsi və inkişafı.

3. Kitab nəşrində ənənə və müasirlik, kitab tərtibatı məsələləri.

Belə hesab edirik ki, ilk və yeni hazırlanmış bu metodik göstəriş əsasında kursun tədrisi Azərbaycan kitabşünaslığı və kitab tarixinin əsas və vacib problemlərinin tələbələrə öyrədilməsinə tamamilə imkan verəcəkdir.

“Yazı və əlyazma kitabının meydana gəlməsi və inkişafı” adlanan birinci bölmədə ölkəmizdə yazının əmələ gəlməsi və inkişafı, onun tipləri, əlifba, onun yaradılması, inkişafı, yazı materialları və onlardan istifadə məsələlərinə, müxtəlif dövrlərdə əlyazma kitablarının yaranması, inkişafı xüsusiyyətləri və xəttatların əlyazma kitablarının yaradılmasında yeri və rolu, müxtəlif elm və bilik sahələrinə aid əlyazma kitabları, onların məzmunu, mövzusu və bədii tərtibatı, əlyazma kitablarının yayılması problemlərinə və s. məsələlərin şərhinə xüsusi diqqət yetirilir.

“Azərbaycanda kitab çapının meydana gəlməsi və inkişafı” adlanan bölmədə ölkəmizdə kitab çapının başlanması, kitab

istehsalının xüsusiyyətləri, istifadəsi, yayılması, tərtibatı problemləri, əsas və iri mətbəələrin yaranması və fəaliyyəti, ksiloqrafiya və litoqrafiya üsulu ilə kitab istehsalı, Azərbaycan kitabının xarici ölkələrdə nəşri və yayılması, ADR-də kitab və kitabçılıq işi, dövrü mətbuatın yaranması və inkişaf ənənəsi və s. məsələlər müvafiq mövzular əsasında öz geniş əksini tapmışdır.

Metodik göstəriş “Kitab nəşrində ənənə və müasirlik, kitab tərtibatı məsələləri” bölməsində keçmiş Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda yeni nəşriyyatların yaranması və fəaliyyəti, kitab nəşrinin inkişafı və genişlənməsi, elm və bilik sahələri üzrə kitab nəşri, Azərbaycan kitabının məzmun və mövzu istiqamətləri, kitabın yayılması və s. məsələlər müvafiq dövrlər və mövzular daxilində şərh edilir.

Fənnin əhəmiyyəti və vəzifəsi haqqında verilən bu şərh bir daha onu göstərir ki, “Azərbaycan kitab tarixi” fənninin tələbələrə öyrədilməsi, onlarda milli kitab mədəniyyəti, kitab nəşri, tərtibatı və s. vacib kitabçılıq işi məsələləri haqqında kifayət qədər bilik və məlumatın olmasına səbəb olacaqdır.

I bölmə

AZƏRBAYCANDA YAZI VƏ ƏLYAZMA KİTABININ MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§1. YAZI VƏ ƏLİFBANIN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Tələbələr bu mövzu daxilində yazının yaranması, yazının dillə əlaqəsi və onun inkişafı, yazının növləri, onların inkişafı xüsusiyyətləri, əsasən “şəkli”, “əşya” yazıları, onların Azərbaycanda təxminən 10 min ildən çox tarixi (Qobustanın yazılı qayaları), Şərq yazı sistemləri ilə Azərbaycan yazısının əlaqəsi, ölkədə istifadə edilmiş xətt növləri, yazı və təfəkkürün əlaqəsi, yazı tiplərinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində Azərbaycan ərazisində yaranan və istifadə edilən əlifbalar, onların kitab mədəniyyətinin inkişafında rolu və s. məsələləri öyrənməlidirlər.

§ 2. YAZI MATERIALLARININ MEYDANA GƏLMƏSİ, İNKİŞAFI VƏ ONLARIN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Bu mövzunu öyrənməklə tələbələr Azərbaycanda ən qədim yazı materiallarından istifadə edilməsini, yazı materiallarının müxtəlifliyini, əlyazma kitablarının formalaşmasında və inkişafında yazı materiallarının, xüsusilə perqamentin, kağızın rolunu, XII əsrə qədər Azərbaycanda perqamentdən, IX-X əsrlərdən kağızdan əlyazma kitabının istehsalında istifadə edildiyini bilirlər.

§ 3. QƏDİM VƏ ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ YAZI VƏ ƏLYAZMA KİTABI

Bu mövzunun öyrədilməsi Azərbaycan kitab mədəniyyətinin qədim və erkən orta əsrlərdə əldə edilmiş nailiyyətlərin tələbələrə çatdırılmasına imkan verir. Burada tələbələr Azərbaycanın ən qədim kitabı “Avesta”nın meydana gəlməsi tarixini, onun əlyazma və çap nəşrlərini öyrənir, azərbaycanlıların qədim kitab mədəniyyətinə malik olmalarını bilirlər. Tələbələr bu mövzunu öyrənməklə dərk edirlər ki, “Avesta” kitabını, onun yazıya alınmasını və əlifbasını azərbaycanlıların ulu əcdadları yaratmışlar. Tələbələr bu mövzunu öyrənməklə bilirlər ki, “Avesta” kitabının yaradıcısı Zərdüş peyğəmbərdir və o, azərbaycanlıdır, bu kitab ən qədim müqəddəs kitabdır.

Bu mövzu eyni zamanda bizim eramın III-VII əsrlərində Azərbaycanda alban mədəniyyətinin yüksək inkişafa nail olmasını, albanların özlərinin “alban əlifbası” adı ilə məşhur olan əlifbalarını yaratmalarını, bu əlifbada müxtəlif “Elm” sahələrinə dair əlyazma kitablarını tərtib etdiklərini tələbələrə çatdırır. Burada tələbələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un meydana gəlməsini öyrənirlər.

§ 4. VIII-XII ƏSRLƏRDƏ ƏLYAZMA KİTABI

Bu mövzu əsasında tələbələr islam dini və mədəniyyətinin Azərbaycanda yayılmasını, əlyazma kitablarının yaranmasını, mövzu və məzmununu, “Qurani-Kərim”in meydana gəlməsini, onun əlyazmalarının Azərbaycanda yayılması, Azərbaycanın görkəmli filosofu Əbülhəsən Bəhmənyarın (993-1066) “Ət-Təhsil” (“Təhsil”), “Əz-zinə fi-l-məntiq” (“Məntiqə dair zinət”), “Əl-Bəhcə və-s-səadə”

(“Gözəllik və səadət”), “Kitab fi-l-musiqa” (“Musiqi kitabı”), “Maudu ilm məbəd ət-təbiə” (“Metafizikanın mövzusu”), “Məratib əl-maucudət” (“Mövcudatın mərtəbələri”) və sair əsərləri ilə və onların əlyazma və çap nəşrlərinin Şərq və Avropa ölkələrində yayılması, Şihabəddin Əbülfütuh Yəhya ibn Həbəş əs-Sühərəvdinin (1154-1194) “Ət-Təlvihat əl-lauhiyyə və-l arşiiyyə” (“Lövhə və ərşi qeydlər”), “Əl-Məşəri və-l-mutarahət” (“Girişlər və qarşıya qoyulmuş məsələlər”), “Əl-məqəvat” (“Müqavimətlər”), “Avaz-e pər-e Cəbrail” (“Cəbrail qanadlarının səsi”), “Fi həqiqət əl-eşq, ya munisəl-üşşaq” (“Eşqin həqiqəti, yaxud aşiqlərin munisi”) və s. 50-dən çox əsəri, Əbu-l-Fəzl Hübeyş Tiflislinin (1121-1232) tibb, riyaziyyata, astronomiyaya və sair sahələrə dair – “Tibb traktatları məcmuəsi” (“Məcmuət ər-rəsail ət-tibbiyə”), “Tibbə dair kafi əsər” (“Kifayət ət-tibb”), “Ulduzların təsviri” (“Bəyan ən-nücum”), “Qanun əl-ədəb”, “Vucud əl-Quran” və s. əsərlərinin əlyazmaları, Əbu Zəkəriyyə ibn Əli (Xətib Təbrizi) (1030-1109), Camal Əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəddinin (Nizami Gəncəvi) və başqa görkəmli Azərbaycan şairlərinin, filosoflarının, riyaziyyatçıların əsərlərinin əlyazmaları, onların yayılması və s. ilə tanış olur, öyrənirlər.

§ 5. XIII-XVI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA KİTAB VƏ KİTABÇILIQ İŞİNİN İNKİŞAFI

Bu mövzu əsasında tələbələr Zulfıqar Şirvaninin, İbrahim Urməvinin şer-sənət, Səfiəddin Urməvinin, Məhəmməd Şirvaninin musiqi, Ubeyd Təbrizinin riyaziyyat, Bürhanəddin Marağayinin astronomiya, Cəmaləddin Ərdəbilinin dilçilik sahəsində yaratdıqları əsərləri, hüquqşünas alim, ilahiyatçı və filosof Əminəddin Müzəffər Əbülxeyir oğlu Təbrizinin (1163-1224) üç cilddən ibarət “İncilər boyunbağısı” (“Simt əl-fəraid”), iki cilddən ibarət “Məsələlərin səlisi” (“Səbt əl-məsail”), Tacəddin Məhəmməd Hüseyn oğlu Urməvinin (...?-1254) 1219-cu ildə tamamladığı “Məhsul”dan hasil edilən kitab” (“Kitab əl-hasil min “əl-Məhsul””), dilçi, ədəbiyyatşünas, fəqih, mütəkəllim, filosof və təbib kimi tanınmış Şəmsəddin Əbülabbas Əhməd Xəlil oğlu Xoylunun (1187-1240) “elmlərin mənbələri” (“Yənabi, əl-ülum”), “Üsula dair kitab” (“Kitab fi-l-üsul”), “Nəhv kitabı” (“Kitab yəştəmilü əla rümuz hikmiyyə”), Şəmsəddin Xoylunun oğlu Şihabəddin Məhəmmədin (1229-1294) iyirmi kitabı əhatə edən böyük bir kitabı, eləcə də “Təlimlərin

sahələri” (“Əqalim ət-təalim”), “Cəbr və müqabil” (“Əl-Cəbr və-l-müqəbələ”), “Kosmoqrafiya” (“Əl-Heyə”), “Vərəsəlik hüququ” (“Əl-Fəraid”) və s. əsərləri, Əfzələddin Məhəmməd Namavər oğlu Xunəcinin (1194-1248) “Məntiqə dair cümlələr” (“Əl-Cümlə fi-l-məntiq”), “Fikirlərin qaranlıq yerlərində sirlərin açılması” (“Kəşf əl-əsrar ən gəvamid əl-əfkar”), Siracəddin Mahmud Əbubəkr oğlu Urməvinin (1198-1283) “Məntiqə və fəlsəfəyə dair nurların doğuşları” (“Mətali əl-ənvar fi-l-məntiq və-l-hikmə”), “Haqqın bəyanı” (“Bəyan əl-haqq”), “Metodlar” (“Mənahic”), “Həkimanə sözlərin islahı” (“Təhzib ən nukət”), “Təhsil” (“Ət-Təhsil”) və s. əsərlər, onların bir çoxunun əlyazmaları haqqında məlumat və bilikləri əldə edirlər. Bu mövzu tələbələrə eyni zamanda tarix, coğrafiya, bədii ədəbiyyat və s. sahələrə dair əsərlərin əlyazmaları məsələn, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”, Qazi Bürhanəddinin (1344-1398) “Divan”ının, Mahmud Şəbüstərinin (1252-1320) “Sırr gülşəni” (“Gülşən-e raz”) və “Səadət kitabı” (“Səadətnamə”), Şeyx Rükəddin Əhməd Marağayinin (1275-1338) “Divan”ının, “On məktub” (“Dəhnamə”), “Cəmşid Camı” (“Cəme Cəm”) və s. haqqında da kifayət qədər məlumatı çatdırır. Bu mövzu həmçinin tələbələri Azərbaycan kitabının tərkibində müəyyən hissəni təşkil edən şərh ədəbiyyatı, tərcümə kitabları ilə də tanış edir. Burada tələbələr qeyd edilən dövrdə Azərbaycan əlyazma kitablarının inkişaf xüsusiyyətləri, görkəmli Azərbaycan xəttatları, məsələn, “nəstəliq” xəttinin yaradıcısı Mirəli Təbrizinin (XIV əsr), Səfiəddin Urməvinin, Nəsirəddin Tusinin, onun oğlanları Sədrəddin Əli, Əsiləddin Həsən, Fəxrəddin Əhmədın, Fəzlullah ibn Məhəmməd ibn Ömərın (XIII əsr), Mahmud Sərrafın, Seyid Heydər, Abdullah Seyrəvi, “müsənnə” xəttinin yaradıcısı Hacı Məhəmməd Bəndgir, Səfər Təbrizinin və başqalarının fəaliyyətləri ilə tanış olur.

Azərbaycan əlyazma kitabının bədii tərtibatı və yayılmasına dair biliklərin, məlumatların bu mövzuda tələbələrə çatdırılmasına xüsusi əhəmiyyət və diqqət verilir.

§ 6. XVII-XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA KİTAB

Burada onlar ilk növbədə kitabın mövzusu və məzmunu ilə bağlı mühüm bilikləri: şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri – “Koroğlu”, “Şəhriyar və Sənubər”, təsviri-dekorativ sənətin, musiqi sahəsinin nailiyyətləri və s. əldə edirlər. Azərbaycan kitabında bədii ədəbiyyat nümunələrinin – Məsihi Ruknə-Din Məsudun (1580-1656) “Vərqa

və Gülşa” (5000 beytdən ibarət), “Dane və dam”, “Zənbur”, Saib Təbrizinin (1601-1676) Azərbaycan və fars dillərində “Divan”ı (300 min beytdən ibarət), 800 şairin 25 min beytdən ibarət şer toplusunun “Səfinəyə-Saib” (Saib Təbrizi tərtib edib) və s. əlyazmalarının geniş yayıldığını da bu mövzudan öyrənirlər.

Azərbaycan kitabının müəyyən hissəsini din, fəlsəfə və təbiət elmləri üzrə ədəbiyyatın – Məlikşəid Məhəmməd oğlunun (... - 1625) “Allahı görməyin qeyri-mümkünlüyünə dair Qiyasəddin töhfəsi” (“Ət-Tuhfət əl-Qiyasiyyə fi-İmtinə ruyət Allah”), Məhəmməd Əmin Sədrəddin oğlu Şirvaninin (... - 1626) “Dünya əhlinin danışıklarının və xalqlarının tayfalarında müxtəlif məzhəblərin bəyanına dair xülasə”, “Həqiqətlərdən seçmələr və incəliklərdə əsas mətləb” (“Nüzbə minəl-həqaiq və zübdə min əd-dəqaiq”), “elmlərin mövzuları” (“Mauduat əl-ülum”), Rəcəbəli Təbrizinin (... - 1669) “Vacib varlığın isbatı” (“İsbat əl-vacib”), “Həkimanə əsaslar” (“Əl-üsul əl-əsəfiyyə”) və s. təşkil etməsini də tələbələr bu mövzu əsasında öyrənir və dərk edirlər ki, Azərbaycan kitabı bu dövrdə də öz mövzusunun və məzmununun genişləndirmiş və əsasən əlyazma şəklində Şərqi və Qərbi bir çox məşhur muzey və kitabxanalarında xüsusi yer tutmuş, rəğbətlə qarşılınmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan əlyazma kitablarının hazırlanmasında bir sıra görkəmli xəttatların – Mir Əbdülbaqi Danişməndin, Əli Reza Təbrizi, Mir İmad Qəzvini, Məhəmməd Mömin Təbrizi və başqalarının rolu xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bu mövzu eyni zamanda N.Gəncəvi, M.Füzuli, Ş.İ.Xətəinin əsərlərinin əlyazmalarının geniş yayılması barədə məlumatlarla zəngindir. İndi dünyanın məşhur kitabxana və muzeylərində yalnız M.Füzulinin əsərlərinin 800-dən çox əlyazma nüsxələri saxlanılır.

II bölmə

AZƏRBAYCANDA KİTAB ÇAPININ MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§1. XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA KİTABÇILIQ İŞİ

Tələbələr bu mövzu əsasında Azərbaycanda mətbəələrin təşkili, kitabın istehsal üsulları, müxtəlif “Elm” sahələrinə aid kitab nəşrinin vəziyyəti, görkəmli Azərbaycan kitabşünasları Ə.N.Xalisaqarızadənin, M.Ş.Vazehin, M.F.Axundovun kitab və kitabçılıq işi sahəsində

fəaliyyəti, rus və Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafı və s. geniş bilik əldə edə bilərlər. Bununla əlaqədar tələbələr mövcud ədəbiyyata və mühazirənin mətninə xüsusi diqqət verməlidirlər.

§ 2. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA KİTAB MƏDƏNİYYƏTİ (1900–1917-ci İLLƏR)

XX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı, xalq azadlıq hərəkatının genişlənməsi, maarifpərvər Azərbaycan ziyalılarının maarif, “Elm”, təhsil və mədəniyyət sahələrində fəaliyyətlərinin canlanması kitabçılıq işinin inkişafına təkan verdi. Hələ 1900-cü ildə təkcə Bakıda 16 mətbəə və litoqrafiya fəaliyyət göstərirdi. Bunların çoxu şəxsi, müəyyən hissəsi isə dövlətə məxsus idi. Kitab və mətbuatın müxtəlif şəxslər tərəfindən buraxılması, onların ideyasıyisi məzmununun, bədii və poliqrafik tərtibatının müxtəlifliyinə səbəb olurdu. Bu dövrdə dini, ictimai-siyasi, bədii ədəbiyyatın nəşri artmışdı. Müəyyən qədər “Elm”, tədris, elmi-kütləvi, soraq-məlumat kitabları da nəşr edilmişdir. İnciləbi, demokratik məzmunlu kitabların buraxılmasına diqqət artmışdı. Bu dövrdə “Nina”, “Hümmət” mətbəələrinin fəaliyyəti genişlənməmişdi. Bu illərdə rus, Azərbaycan, gürcü, erməni və s. dillərdə “Bakinski raboçi”, “Banvori dzayn”, “Priziv”, “Qudok”, “Volna” və s. qəzet və jurnallar nəşr edilmişdir. Ümumiyyətlə, Böyük Oktyabr inqilabından əvvəl Azərbaycanda 50-yə yaxın bolşevik qəzeti çapdan buraxılmışdı.

XX əsrin əvvəllərindən bir sıra iri mətbəələrin fəaliyyətə başlaması kitabın nəşri, təbliği və yayılması sahəsində müəyyən ifadələnmiş əsas oldu. 1905-1909-cu illərdə Tiflisdə fəaliyyət göstərmiş “Qeyrət” mətbəəsinin rolu xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu mətbəə 1903-cü ildən Tiflisdə M.Saxtaxtlının redaktorluğu ilə çap edilən “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşri dayandırıldıqdan sonra fəaliyyətə başlamışdı. Bu mətbəənin fəaliyyətində ən böyük xidməti Ö.F.Nemanzadə və C.Məmmədquluzadə göstərmişdi. Bu mətbəə “Silk, sınıf, firqə” (1906), “Millətin paraları nasıl toplanır və nasıl sərf olunur” (1907), “Nəfəqə, nur və hürriyyət” (1907) və s. inqilabi məzmunlu kitabları nəşr etmişdi. Mətbəə eyni zamanda C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy”, “Poçt qutusu” və s. hekayələrini, A.S.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyini, Ə.Haqqverdiyevin “Millət dostları” pyesini və s. kitabları da çapdan buraxmışdır. Ümumiyyətlə, “Qeyrət” mətbəəsi

öz fəaliyyəti dövründə 50-yə qədər müxtəlif “Elm” sahələrinə dair kitab və kitabçanı nəşr etmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda H.Z.Tağıyevin “Kaspi”, H.Vəzirovun “Səda”, “Şirkət”, M.Ə.Axundovun “Trud”, M.Mahmudbəyovun “Məktəb” və s. mətbələri də kitab nəşri sahəsində müəyyən rol oynamışlar. “Kaspi” və “Səda” mətbəələrinin hər biri 50-yə qədər müxtəlif “Elm” sahələri üzrə kitab və kitabça nəşr etmişlər. Qəzet və jurnalların çapında da qeyd etdiyimiz bu mətbəələrin rolu böyük olmuşdur.

Bu dövrün mətbəələri ilə bərabər Azərbaycan kitabının nəşri, təbliği və yayılmasında Oruc, Qənbər və Abuzər Orucov qardaşlarının nəşriyyatı daha böyük rol oynamışdır. İndiyə qədər çap edilmiş elmi-tədqiqat əsərlərində, monoqrafiya və dərs vəsaitlərində bu nəşriyyatı “Elm” aləminə “Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi” adı ilə təqdim etmişlər. Bu fikir həqiqətə uyğun deyildir. Orucov qardaşlarının həm nəşriyyat, həm mətbəəsi və həm də kitab ticarəti mağazası olmuşdur. Bilmək vacibdir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər yaradılmış yeganə nəşriyyat Orucov qardaşlarına məxsus olmuşdur. 1905-ci ildə təşkil edilən və 1906-cı ildən fəaliyyətə başlayan bu nəşriyyatın Azərbaycan kitabının nəşri, təbliği və yayılması sahəsində çox böyük xidməti olmuşdur. Orucov qardaşlarının nəşriyyatı və mətbəəsi keçmiş Nikolayevski (Sovet hakimiyyəti illərində Kommunist, müstəqillik dövründə İstiqlaliyyət küçəsi) küçəsində milyoner H.Z.Tağıyevə məxsus binada yerləşirdi. Orucov qardaşlarının mətbəəsində o dövrün yüksək çap maşınlarından, texniki avadanlıqlarından istifadə edilmişdir. Orucov qardaşlarının nəşriyyatının çap məhsulu çox müxtəlif elm və bilik sahələrinə aid olmuşdur. Bu nəşriyyatda eyni zamanda müxtəlif tiplərdə kitab buraxılıb. Orucov qardaşları Azərbaycan, rus, Qərbi Avropa və Şərqi Ədəbiyyatından çox bədii dəyərli, məzmunlu əsərlərin nəşrinə də diqqət yetirmişlər. Nəşriyyat tərəfindən Ə.Haqqverdiyevin hekayələri, “Ac həriflər” və “Xəyalat”, A.Səhhətin “Yoxsulluq eyib deyil”, “Məğrib günəşləri”, “Sınıq saz”, A.Şaiqin “Uşaq gözlüyü”, “Gülzar”, N.Nərimanovun “Nadanlıq”, “Nadir şah”, “Şamdan bəy”, Y.V.Cəmənizəminlinin “Hekayələr”i, “Cənnətin qəbzi” və s. əsərlərin buraxılması Azərbaycan kitab sərəvətinin zənginləşməsində, xüsusilə sahə quruluşunda inkişafa səbəb olmuşdur.

Rus, ingilis, fransız, alman və başqa dillərdəki əsərlərdən maraqlı və bədii dəyərə malik olanlarının Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək

nəşr edilməsinə də nəşriyyat müəyyən əhəmiyyət vermişdi. 1909-cu ildə Abdulla Şaiqin tərcüməsində Daniel Defonun “Robinzon Kruzo”, 1910-cu ildə Hacı İbrahim Qasimovun təbdil etdiyi Mark Tvenin “İyirmi beş milyonluq bir çek”, J.B.Molyerin “Zorən təbib” və bir çox başqa tərcümələrin nəşri dünya xalqları ilə ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə xidmət etmişdi.

Orucov qardaşlarının nəşriyyatı xeyli miqdarda dərslik nəşr etmişdir. M.Mahmudbəyov, S.S.Axundov, F.Ağazadə, A.Talibzadə, Ə.Əfəndizadə tərəfindən tərtib edilmiş “İkinci il” (1908), M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Yeni məktəb” (“Üçüncü il”) (1909), A.Şaiqin “Gülzar” (1912) və s. dərslikləri dəfələrlə çapdan buraxılmışdır. Dərsliklərin çapı, onlara verilən tərtibat, illüstrasiyalar, şəkillər kitab çapı tariximizin maraqlı səhifələridir. M.Mahmudbəyovun “Birinci il” dərsliyinin 6-cı çapına; M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Yeni məktəb” dərsliyinin 3-cü nəşrinə; M.Mahmudbəyovun “İmlamız” dərsliklərinə verilən tərtibat, verilən rəsmlər mövzuların uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsinə kömək göstərirdi. Məşhur maarif xadimi, mühərrir və coğrafiyaşünas Q.R.Mirzəzadənin “Ümumi coğrafiya”, “Qafqaz coğrafiyası”, Q.R.Mirzəzadə və Ə.T.Əfəndizadənin “Hesab məsələləri”, Ü.Hacıbəyovun “Hesab məsələləri” və s. dərslikləri də Orucov qardaşlarının nəşriyyatı çapdan buraxmışdır.

Nəşriyyat xeyli miqdarda dini ədəbiyyatı: “Kitabi-şəriət”, “Tarixi müqəddəsi-ənbiya əleyhissəlam”, “Tarixi müqəddəs”, “İslamın təfriqəsi səbəbləri”, “Əvaili-islam”, “Şəriət dərsləri” və s. nəşr etmişdi.

Orucov qardaşlarının nəşriyyatının çapdan buraxdığı kitabların hər birinin tirajı 500-1000, bəzən 1500-2000 nüsxə olmuşdu. Bu o dövr üçün çox böyük tiraj idi. Bu fakt həm də onu deməyə əsas olur ki, oxucuların kitaba, mütalibəyə marağı kifayət qədər olmuşdur.

Orucov qardaşları nəşr etdikləri kitabların təbliği və yayılmasına da böyük əhəmiyyət vermişlər. Bu işə kömək məqsədilə onlar kitab ticarəti köşkü açmış, nəşriyyatın çap məhsulunu özündə əks etdirən, yeni və əvvəlki nəşrlər haqqında biblioqrafik məlumatı oxuculara çatdıran nəşriyyat və kitab ticarəti kataloqu buraxmış, dövrü mətbuat səhifələrində yeni nəşr ediləcək və yaxud buraxılmış kitablar haqqında kifayət qədər məlumatı əhatə edən elanlar verirdilər. Orucov qardaşları “Bəradərani Orucov kütübxanəsinin əsamiül-kütübü” adı ilə 1912, 1913 və 1914-cü illərdə nəşriyyat və kitab ticarəti kataloqlarını çap etmişdi. Bu kataloqlarda çap məhsulu sahələr, kitab tipləri – bədii, dini, dərslik və s. üzrə sistemləşdirilmişdir. Bu

kataloqların Orucov qardaşlarının nəşriyyatının çap məhsulunun öyrənilməsi və yayılması baxımından böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Onlar indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu kataloqlardan məlum olur ki, Orucov qardaşlarının nəşriyyatı təxminən 300-ə qədər kitab, kitabça və dövrü mətbuat (jurnal və qəzet) çapdan buraxmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Bakı ilə yanaşı Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində – Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Lənkəran və Şəkidəki mətbəələrdə də kitab və dövrü mətbuat nəşri həyata keçirilmişdi. Bu mətbəələr əsasən bədii, dini kitabları və tədris ədəbiyyatını çap etmişlər. Məsələn, 1914-cü ildə Şəkidəki “Mədəniyyət” mətbəəsində R.Əfəndiyevın “Uşaqlara hədiyyə” əsəri və “Saqqalın kəraməti” komediyasının nəşri (hər biri 2000 nüsxə ilə) həyata keçirilmişdir. Gəncədə Əsgər Hacı Həsənzadənin mətbəəsi, Haqverdiyev, Rzayev və Əbilovun “Şirkət” mətbəəsi fəaliyyət göstərmişdir. Onlar ən çox dini kitabları və dərslikləri çapdan buraxmışdılar. “Türk dili və yaxud turkcə qiraət” (1907), “Əlavəli müxtəsər hesab”, “elmi və nəzəri müfəssəl elmi hesab” (1909) və s. dərslikləri dövrün tələbatına müəyyən qədər cavab vermişdi.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan və Tiflis şəhərlərində fəaliyyət göstərən “Kultura” və digər mətbəələr Azərbaycan kitab sərəvətinin zənginləşməsində müəyyən xidmət göstərmişdilər.

1906-cı ildə təşkil edilmiş “Nəşri maarif”, “Nicat” və 1910-cu ildən fəaliyyətə başlayan “Səfa” cəmiyyətləri Azərbaycan kitabının nəşri, təbliği və yayılması sahəsində faydalı işləri həyata keçirmişlər. Bu cəmiyyətlər kitab nəşri ilə bərabər, Bakı və onun ətrafındakı müsəlman əhalisi arasında elmi, maarifi və xüsusən ibtidai savadı geniş yaymaqla da məşğul olurdular. Bu cəmiyyətlərin köməyi ilə xeyli miqdarda Azərbaycan və rus dillərində dərsliklər, lüğətlər və elmi-kütləvi kitablar nəşr edilmişdi. “Nicat” cəmiyyətinin yanında geniş əhali kütləsinin istifadəsi üçün qiraətxana – kitabxana açılmış, əhaliyə pulsuz kitab paylanmış, elmi-kütləvi, pedaqoji ədəbiyyatın azad satışına kömək məqsədilə kitab ticarəti dükanı təşkil edilmişdi.

1907-ci ildə təşkil edilmiş “Səadət” cəmiyyəti ruhani mədrəsələrinin açılması, Quran, şəriət, islam tarixi mövzularında kitab nəşri və təbliği sahəsində çox işləri həyata keçirmişdi.

§3. AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI DÖVRÜNDƏ KİTAB (1918 – 1920)

Burada tələbələr aşağıdakı problemlərə cavab tapa bilirlər:

1. Tarixi, siyasi-iqtisadi şərait və mədəniyyətin, o cümlədən kitabçılıq işinin əhəmiyyəti və təşkilinin vəziyyəti;

2. Təhsil, “Elm”, maarif və mədəniyyətin inkişafı və kitab nəşrinə tələbat;

3. Mətbuat və kitab nəşrinin təşkili və inkişafına dair tədbirlər;

4. ADR dövründə çapdan buraxılmış kitab məhsulunun təhlili.

Azərbaycan Demokratik Respublikası mədəni quruculuq, maarif və xalq təhsili sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirdi. Yeni hökumət tərəfindən 100-dən çox azərbaycanlı gənclərin Avropa ölkələrində müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil almaları zəruri sayıldı. Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərmiş ADR hökuməti ictimai-siyasi, təsərrüfat və mədəniyyət sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1918-ci il sentyabrın 14-dən Azərbaycan və rus dillərində “Azərbaycan” adlı qəzet nəşr edilməyə başladı. Azərbaycan dilində nəşr edilən qəzetin ilk redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli (1891-1962) və rus dilində buraxılan “Azərbaycan” qəzetinin ilk redaktoru isə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaradılmasında fəal iştirak edən Şəfi bəy Mustafa bəy oğlu Rüstəmbəyli (1893-1960) olmuşdur. Qəzetin ilk dörd nömrəsi Gəncədə buraxılmışdı. “Azərbaycan” qəzeti beşinci nömrədən Bakıda çap olunmağa başladı. 1919-cu ildə mətbuat haqqında Azərbaycan hökuməti qanununun hazırlanmasında və parlamentdə müzakirəsində Şəfi bəy Mustafa bəy oğlu Rüstəmbəylinin xidməti böyük olmuşdur. 1912-ci il avqustun 2-dən nəşr olunmağa başlayan “Açıq söz” qəzetinin naşiri Məmməd Əli Rəsulzadə (1882-1982) 1919-cu ilin əvvəllərində təşkil olunmuş Azərbaycan Respublikası hökumət mətbəəsinin müdiri təyin olunmuşdur. ADR-də görkəmli dövlət xadimi Adil xan Ziyadxanlının “Azərbaycan”, Mirzə Bala Məmmədzadənin “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı kitabları Bakıda hökumət mətbəəsində 1919-cu ildə nəşr edilmişdir. A.Ziyadxanlının “Azərbaycan” adlı kitabçası Azərbaycan və fransız dillərində çapdan çıxmışdı. Kitabçanın fransız dilindəki nüsxələri M.Hacınskinin respublikanın maliyyə və siyasi vəziyyətindən, Ə.Şeyxülislamovun isə əhalinin etnik tərkibindən bəhs edən kitabları ilə birlikdə (hərəsindən 2 min ədəd) Versal sülh konfransının iştirakçalarına paylamaq üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin ünvanına göndərilmişdir. Ümumiyyətlə, ADR dövründə

müxtəlif elm və bilik sahələrinə dair 50-yə qədər adda kitab və kitabça: D.Əbdürrəhman “Əsgəri nəğmələri” (1919), A.Əfəndizadə “Son türk əlifbası” (1919), A.İsrafilbəyzadə “Təzə elmi-hesab” (1919, 3 hissədə), M.Mahmudbəyov və A.Səhhət “Yeni məktəb” (1919), R.Əhməd “Sərfi-türki” (1919), Səttar oğlu “Ordu marşları” (1919), Ə.Cavad “Dalğa” (1919), A.Şaiq “Ədəbiyyat dərsləri” (1919), A.Şaiq “Türk çələngi” (1919) və s. nəşr edilmişdir. Mövzu etibarilə əsas yeri bədii ədəbiyyat, sosial-siyasi kitablar, tədris kitabları tutmuşdu.

III bölmə

KİTAB NƏŞRİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK, KİTAB TƏRTİBATI MƏSƏLƏLƏRİ

§ 1. 1920-1941-ci İLLƏRDƏ KİTABÇILIQ İŞİ

Burada aşağıdakı suallar əsasında mövzunu öyrənmək məqsəd-
dəuyğun hesab edilir:

1. Azərbaycan hökumətinin mətbuat və kitab nəşrinin təşkili və inkişafı sahəsində həyata keçirdiyi ilkin tədbirlər.

2. Respublika Xalq Maarif Komissarlığı yanında nəşriyyat şöbəsinin yaradılması və onun funksiyaları.

3. “Azərmərkəz mətbuat”ın yaradılmasının məqsədi və vəzifəsi.

4. “Bakı fəhləsi” kooperativ nəşriyyatının yaradılması və fəaliyyəti.

5. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının yaradılması və onun funksiyaları.

6. 1920-ci illərdə təşkil edilmiş digər nəşriyyatlar haqqında.

7. Ayrı-ayrı elmi idarə, təşkilat, komitə, müəssisələrin nəşriyyat fəaliyyəti haqqında.

8. 1930-cu illərdə təşkil edilmiş nəşriyyatlar, onların kitab nəşri və yayılmasında yeri.

9. 1920-1941-ci illərdə Azərbaycan kitabının mövzusu və məzmunu.

10. Azərbaycan kitabının tipləri və nəşr tiplərinin formalaşması və inkişafı xüsusiyyətləri.

11. Azərbaycan kitabının sahə quruluşu.

12. Azərbaycan kitabının seriyalarla nəşrinin təşkili və inkişafı haqqında.

13. Azərbaycan kitabının bədii tərtibatı və poliqrafik icrasının vəziyyəti.

14. Azərbaycanda tərcümə ədəbiyyatının yaranması və inkişafı xüsusiyyətləri.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası Kommunist (bolşevik) Partiyası və Rusiya ordusu tərəfindən zorla devrilərək, onun yerində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası təşkil edildi. Ölkədə qurulmuş yeni sovet hakimiyyətinin siyasətini və vəzifələrini geniş əhali kütləsinə izah etmək zərurəti kitab və mətbuatın inkişafına güclü təkan verdi. Yeni sovet nəşriyyatları: “Bakı fəhləsi” kooperativ nəşriyyatı (1922), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı – “Azərnəşr” (1923), Bakı Sovetinin yanında uşaq nəşriyyatı komissiyası (1924), “Yeni kənd” (1925) Azərbaycanda kitabçılıq işinin inkişafında bir çox əhəmiyyətli işləri (kitab nəşri, təbliği və yayılması) həyata keçirdi. İctimai-siyasi ədəbiyyatın nəşrində “Bakı fəhləsi” kooperativ nəşriyyatı böyük rol oynadı. Nəşriyyat 1923-cü ildə 38 adda, 1924-cü ildə 54 adda, 1925-ci ildə isə 114 adda kitab və kitabça nəşr etmişdi. Bu kitabın çox hissəsini ictimai-siyasi ədəbiyyat təşkil etmişdi. Əlbəttə, nəşriyyat çox az miqdarda təbiət elmləri, texnika sahələri, kənd təsərrüfatı və s. üzrə də kitabı çapdan buraxmışdı. Kitab məhsulu Azərbaycan və rus dillərində olmuşdur. 1927-ci ildə “Bakı fəhləsi” kooperativ nəşriyyatı “Azərnəşr”lə birləşdirildi.

Bu dövrdə ən böyük universal nəşriyyat Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı olmuşdur. Bu nəşriyyat fəaliyyətinin ilk dövrlərində əsasən tədris vəsaiti, dərsliklər və elmi-kütləvi kitabları nəşr etmişdir. Sonrakı dövrlərdə bütün elm və bilik sahələri üzrə müxtəlif tiplərdə və nəşr tiplərində kitabları çapdan buraxmışdır.

1920-ci illərdə respublikada həyata keçirilən bir sıra tədbirlər kitabçılıq işinin inkişafına müsbət təsir göstərdi. 1920-ci il noyabrın 11-də Xalq Maarif Komissarlığının yanında təşkil olunmuş ərəb əlifbası üzrə islahat komissiyası 1922-ci ilin martında S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Yeni Əlifba Komitəsinə çevrildi. S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə hələ 1921-ci il dekabrın 30-dan 1922-ci il yanvarın 6-dək türkdilli xalqların ziyahları iclaslara toplaşaraq məsələni müzakirə edirlər. Sədr Ağamalıoğlu olmaqla 1922-ci ilin martında 5 nəfərdən ibarət komissiya yaradılır. 1922-ci il iyulun 21-də yeni latın əlifbasını həyata keçirmək məqsədilə tərkibi S.Ağamalıoğlu, Məlik Aslanov,

A. Tağızadə, Ə. Pepinov və F. Ağazadədən ibarət Xüsusi Komitə təsis edilir. Komitənin sədri latın əlifbasının çarçısı S. Ağamalıoğlu olur. 1922-ci ildən tətbiq edilən yeni əlifbanın məcburi və qəti həyata keçirilməsi barədə 1928-ci il iyulun 2-də xüsusi qərar qəbul edildi. 1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycanda bütün idarələr, nəşriyyatlar, məktəblər, təhsil ocaqları və s. öz işlərini yeni əlifba ilə aparmağa başlayır. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası 1932-ci il mayın 22-də qəti şəkildə bu əlifbaya keçməyə dair qərar qəbul edir. Qərarda deyilir:

“1. 1932-ci il iyunun 1-dən etibarən ASSC daxilində olan bütün dövlət idarələri, müəssisələri, ictimai təşkilatlar və elmi idarələr indiki mövcud latınlaşdırılmış əlifbadan ümumiləşdirilən latınlaşdırılmış əlifbaya keçsinlər.

2. “Azərənşr”, gündəlik nəşriyyat, bütün qəzetlər, jurnallar və bütün idarə və təşkilat nəşriyyatları öz çap məhsullarını 1932-ci il iyun ayının 1-dən yalnız ümumiləşdirilmiş əlifba ilə buraxsınlar”.

Beləliklə, 1932-ci ildə Azərbaycanda birləşmiş əlifbaya keçilməklə latın əlifbasının qəti tətbiqi məsələsi müvəffəqiyyətlə başa çatır. 12 min nüsxə ilə çap edilmiş “Yeni əlifba” kitabı, F. Ağazadənin “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə uymur”, V. Xulufunun “El arasında”, “Yazı qaydaları”, “Yeni türk əlifbası”, “İkinci il”, “Üçüncü il”, “Öyrədən”, “Böyüklərə məxsus əlifba”, “Siyasi savad kitabçası” və s. nəşrlər də latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının əhali arasında yayılmasına və öyrənilməsinə xeyli dərəcədə kömək etdi.

Respublika hökuməti 1920-ci illərdə çap məhsullarının, o cümlədən kitab və dövrü mətbuatın uçot və qeydinin aparılmasına, onun yayılması və ticarətinin təşkilinə də böyük əhəmiyyət verdi. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin xüsusi qərarı ilə 1925-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığı yanında Dövlət Kitab Palatası yaradıldı. Bu dövlət müəssisəsi respublikada biblioqrafiya işinin təşkili və inkişafında, kitab və mətbuatın statistikasının yaradılması və inkişafında bir sıra əhəmiyyətli işləri həyata keçirdi.

Bu dövrdə “Azərənşr”lə bərabər Azərbaycan kitabının mövzu və məzmun, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından inkişafında Azərbaycan Neft elmi-Texniki Ədəbiyyat Nəşriyyatının – “Azərənşr”in (1932), Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatının – “Uşaqgənç-nəşr”in (1938), bir sıra elmi cəmiyyətlərin, idarə, müəssisə və komitələrin nəşriyyat və mətbəələrinin də müəyyən rolu olmuşdur.

1930-cu illərdə respublikada istehsal olunan ümumi kitab məhsulunun 50 faizə qədəri "Azərnəşr"-in payına düşürdü. Təkcə 1933-cü ildə nəşriyyat 460 adda (tirajı 3139600 nüsxə) kitab çap etmişdi. 1933-1937-ci illər arasında nəşriyyat elmin müxtəlif sahələrinə aid 1865 adda (tirajı 12117750 nüsxə) kitab buraxmışdı.

Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1931-ci ildə təbiət elmləri və riyaziyyata aid 128 adda 606200 nüsxə, texnika sahələri üzrə 134 adda 398800 nüsxə, hərbi işə aid 37 adda 119100 nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdir.

1932-ci ildən fəaliyyətə başlayan ixtisaslaşmış sahəvi "Azərneft-nəşr" hər il təbiət elmləri və texnika sahələrinə aid 100-120 adda kitab və kitabça nəşr etmişdi.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir sıra komitələr, elmi-texniki cəmiyyətlər, laboratoriyalar, institutlar, elmi-tədqiqat idarələri kitab və jurnal nəşri sahəsində fəal iştirak edirdilər. Respublikada kitab mədəniyyətinin inkişafında Yeni Əlifba Komitəsinin, "Azərneft"-in elmi-tədqiqat Laboratoriyasının (1922), Bakı Dəniz Observatoriyasının (1922), Azərbaycan Mühəndislər Cəmiyyətinin (1927), Azərbaycan SSR Baş elmi Şöbənin (1928), Azərbaycan Dövlət elmi-tədqiqat İnstitutunun, "Azərneft"-in Geoloji-Kəşfiyyat Bürosunun, elmi-tədqiqat Neft Təhlükəsizlik İnstitutunun (1929), Azərbaycan elmi-tədqiqat Neft İnstitutunun (1929), Xəzər Dənizi Hidrometeorologiya İnstitutunun (1930), Azərbaycan elmi-tədqiqat Tikinti İnstitutunun (1930), Neft Avadanlığı İnstitutunun (1931) və başqalarının fəaliyyəti diqqətəlayiqdir.

Belə elmi cəmiyyətlərdən biri də Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətidir. Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycanda elmi-texniki fikrin və elmi-tədqiqat işlərinin inkişafında Azərbaycanı Tədqiq və Öyrənmə Cəmiyyətinin çox böyük rolu olmuşdur. Əsası 1923-cü il noyabr ayının 2-də qoyulmuş bu cəmiyyətin ilk təşkilati iclasında S.Ağamalıoğlu onun fəxri sədri seçildi. Respublika Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyov, Xalq Torpaq komissarı D.Bünyadzadə, Leninqrad Universitetinin professoru V.V.Bartold və İ.İ.Meşşaninov, Maddi-Mədəniyyət Akademiyasının akademiki N.Y.Marr, SSRİ elmlər Akademiyasının elmi katibi akademik S.F.Oldenburq cəmiyyətin fəxri üzvləri seçildilər. 1924-cü ildən SSRİ elmlər Akademiyasının Ölkəşünaslıq bürosunun müxbir üzvü olan yazıçı Ə.Haqverdiyev Azərbaycanı Tədqiq və Öyrənmə Cəmiyyətinin işinə başçılıq edirdi. Ümumiyyətlə, cəmiyyətin üzvlərinin əksəriyyəti

dövrün görkəmli alimləri, ictimai xadimləri, pedaqoqları, mühəndis-texnik işçiləri idi. Məndən çox üzvü olan bu cəmiyyətin işində və ümumiyyətlə, Azərbaycanda elmin inkişafında bir sıra rus alimlərinin: S.N.Davidenkovun, P.N.Rostovsev, V.P.Smirnov-Loginov, V.F.Razdorski, F.V.Trofimov, A.R.Zifeldt, N.P.Afonski, V.V.Boqaçev və başqalarının xidmətləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. İ.Həsənov, D.Şərifov, Ə.Haqqverdiyev, İ.Q.Abdullayev, Ə.M.Əlizadə, C.Axundzadə, H.B.Zeynalli, Ə.M.Qarabağlı, Ə.S. Qasimov, M.V.Xulufu, M.Süleymanov, M.Abbasov, M.Əhmədli, A.Vəzirzadə, R.Həsənov, Ş.Həsənov və başqa azərbaycanlı alim, yazıçı və pedaqoqlar cəmiyyətin fəal üzvləri və Azərbaycanı ətraflı öyrənənlər idilər.

Cəmiyyətin məqsədi Azərbaycanı və onunla sərhəd olan ölkələrin iqtisadiyyatını, təbii, sosial, tarixi, etnoqrafiya, geologiya və dilşünaslıq məsələlərini planlı və ətraflı şəkildə tədqiq etməkdən və öyrənməkdən ibarət idi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yanında fəaliyyət göstərən bu Cəmiyyətin 4 seksiyası:

1. Təbii-elmi;
2. Sosial-iqtisadi.
3. Tarix-Etnoqrafiya.
4. Türkoloji və dörd bürosu:
 - 1) Azərbaycan sərhədlərindən xaricdə olan Şərqlik ölkələri;
 - 2) Azərbaycan haqqında bilikləri kütləviləşdirən və məktəbə kömək;
 - 3) kitabxana-biblioqrafiya;
 - 4) fotoqrafiya var idi.

Cəmiyyət Azərbaycanı öyrənmək məqsədilə elmi ekspedisiyalar təşkil edir, qurultaylar, konfranslar çağırır, müşavirələr, kurslar, məlumat aparatı, kitabxana və s. təşkil edirdi. Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin Leninqrad, Moskva, Naxçıvan, Stepanakert, Zaqatala, Nuxa, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Qazax, Suraxanı şöbələri, bir sıra ölkəşünaslıq özəkləri və dərnəkləri var idi.

Özünün hərtərəfli fəaliyyəti ilə cəmiyyət Azərbaycan xalqının tarixinin, arxeologiyasının, etnoqrafiyasının, dil və ədəbiyyatının, incəsənətinin, habelə respublikanın təbii sərvətlərinin öyrənilməsi işinə böyük kömək göstərdi.

Bu cəmiyyətin xidmətlərindən biri də kitab nəşri, təbliği və yayılması sahəsindəki fəaliyyətidir. Cəmiyyət kitab nəşri işinə 1924-cü ilin əvvəlindən başlamış və fəaliyyəti dövründə əhəmiyyətli müvəffəqiyyət qazanmışdı. Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyəti fəaliyyəti

dövründə müxtəlif elm və bilik sahələrinə dair 133 adda kitab, kitabça, dövrü nəşr və jurnalı 150000-ə yaxın ümumi nüsxə ilə çapdan buraxmışdır. Cəmiyyət A.Bakıxanovun “Gülüstane-İrəm” (1926) əsərini 2000 nüsxə ilə, H.Zeynallının tərtib etdiyi “Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri” (1926) kitabını 1000, Ə.Əfəndizadənin “Şəki xanlığının tarixi” (1926) əsərini 3150, H.Sultanovun “Маслобойная промышленности в Азербайджане” kitabını 1000, V.Boçaşevin “Материалы по геологической истории Каспийского моря” (1928, h.I.) əsərini 1000, A.İ.Sorokinin “Техтонические катастрофы в Южной половине Каспия” (1928) kitabını 200 nüsxə ilə və s. nəşr etmişdir. Göründüyü kimi, Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin çap məhsulu müxtəlif elm və bilik sahələrinə: ədəbiyyata, tarixə, təbiət və texniki elmlərə və s. aid olmuşdur. Cəmiyyət kitabları iki dildə: Azərbaycan və rus dillərində çapdan buraxmışdır. Cəmiyyətin çapdan buraxdığı kitabların hər birinin tirajı 200-3000 nüsxə olmuşdur. Bir neçə kitabın tirajı 3000 nüsxədən çox olmuşdu.

Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin nəşr etdiyi “Cəmiyyətin xəbərləri”, “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnallarının elmi və elmi-texniki fikrin təbliğində, öyrənilməsində və inkişafında böyük rolu olmuşdur. Cəmiyyət elmi əsərlərin, jurnalların nəşrinə və təbliğ edilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdi. Məsələn, cəmiyyət yalnız 1926-1928-ci illərdə özünün “Xəbərlər”ini, “Azərbaycanı Öyrənmə yolu”nu 1250 nüsxə ilə (292 çap vərəqi həcmində) çapdan buraxmışdır. Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin dövrü nəşrləri, jurnallarının tədqiqat mövzusu kimi öyrənilməsi olduqca faydalı olar. Bu bir həqiqətdir ki, “Azərbaycanı öyrənmə yolu” Azərbaycanda yeganə aylıq ölkəşünaslıq jurnalı idi. Məcmuədə Azərbaycanın təbii istehsal qüvvələri, iqtisadiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası, dil və incəsənətinə dair xüsusi şöbələri var idi. Məcmuə V.Xulufu, B.Çobanzadə, A.Tağızadə, H.Zeynallı və başqa görkəmli alim və yazıçıların rəhbərliyi altında çap edilirdi. Məcmuəyə Azərbaycanın, qonşu respublikaların və mərkəzin görkəmli, tanınmış elmi qüvvələri cəlb edilmişdi. Jurnalın məsul redaktoru M.İ.İzmaylov, məsul katibi isə O.Bağırov olmuşdur.

Cəmiyyət özünün çap məhsulunun təbliğ olunmasına və yayılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, cəmiyyət yalnız 1928-1929-cu illərdə Zaqafqaziyanın, Krımın, Qırğızistan SSR-in, Özbəkistan SSR-in və b. müttəfiq respublikaların, Başqırdistan MSSR-in və muxtar vilayətlərin 51 elmi-tədqiqat institutu, universiteti, idarəsi, muzeyi və s. ilə ədəbiyyat

mübadiləsi etmişdir. 1928-1930-cu illərdə isə cəmiyyət Moskvanın və Leningradın 57 elmi-tədqiqat idarəsi, institutu, muzeyi və s. ilə kitab mübadiləsi etmişdir.

İstehsal miqyaslarının artdığı, təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşdiyi və genişləndiyi, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndiyi sonrakı illərdə Azərbaycanda kitab nəşrinin genişləndirilməsinə tələbat artırdı. Bu vəziyyət isə elmi cəmiyyətlərlə yanaşı, Azərbaycanda nəşriyyat işinin inkişafını və kitab nəşrinin genişləndirilməsini tələb edirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan kitabının seriyalı nəşrləri yaranmış və inkişaf etməyə başlamışdı. Tiflisdə fəaliyyət göstərən “Qeyrət” şirkət mətbəəsi hələ XX əsrin əvvəllərində kitabları “Tərəqqi kitabxanası” seriyasında çapdan buraxmağa başlamışdı. Məsələn, Fyodorovun “Milletin paraları nasıl toplanır və nasıl sərf olunur” kitabçası 1907-ci ildə Tbilisidə “Qeyrət” şirkət mətbəəsində “Tərəqqi kitabxanası” seriyasında çap olunmuşdur.

Müxtəlif elm və bilik sahələrinə dair kitabları seriyalarla ilk dəfə Azərbaycanda “Azərnəşr” çapdan buraxmışdır. Bu nəşriyyat hələ 1924-1925-ci illərdə yazı, dil, kitabın əhəmiyyəti, kitab çapı və s. məsələlərə aid əsərləri “Kooperativ kitabxanası” seriyasında nəşr etmişdir. Məsələn, Azərnəşr 1925-ci ildə T.Fiammin “Kitab kəndliyə nə verir” əsərini həmin seriyada çapdan buraxmışdır. Hələ 1924-cü ildə prof. A.N.Samoyloviç “Türk dillərinin tarixi abidələri” seriyasında Azərbaycan dilçiliyinə, ümumiyyətlə, dillə, abidələrlə bağlı kitabları çapdan buraxmağı irəli sürmüşdü. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı 1924-cü ildən təbiət elmləri və texnika sahələrinə aid elmi-kütləvi əsərləri “Təbii fənni və sadə fənni seriya”, yaxud sadəcə olaraq, “Təbii-fənni seriya” adı ilə çapdan buraxmağa başlamışdır. 1928-ci ildən sonra “Azərnəşr” “Hüquq kitabxanası”, “Muzdur kitabxanası” seriyalarında da bir sıra əsərləri nəşr etmişdir. 1930-cu illərdən həmin nəşriyyat təbiət və texnika elmlərinə aid elmi-kütləvi əsərləri “ elmi-kütləvi kitabxana” seriyası ilə çapdan buraxmağa başlayır. Nəşriyyat hələ 1929-cu ildə K.Turaninin “Radio həvəskarı” kitabçasını “Təbii-fənni seriya”da çapdan buraxmışdır. 1930-cu illərin əvvəllərindən “Təbii-fənni seriya”nı “elmi-kütləvi kitabxana” seriyası əvəz etmişdir.

1932-ci ildən fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Neft Ədəbiyyatı Nəşriyyatı – “Azərneftnəşr” texniki ədəbiyyatın seriyalarla nəşrinə və yayılmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdi. 1932-ci ildən nəşriyyat texnika sahələrinə aid əsərləri “Neft işçisinin texniki kitabxanası” seriyasında çapdan buraxmağa başlamışdır. Nəşriyyat bu seriyada

kitabları həm Azərbaycan, həm də rus dilində nəşr edirdi. Məsələn, M.M.Faynkal “Neft bitumları, onların istehsalı və tətbiqi” (1932), N.Kələntər “Neft emulsiyalarının dağıdılması” (1932), A.F.Dobryanski “Neft nədir” (1932) və s. kitablar həmin seriyada çap edilmişdir. 1932-ci ildən nəşriyyat xarici ölkələrdə neft elmi və texnikası məsələlərinə aid əsərləri isə “Xarici neft texnikası” seriyasında çapdan buraxmağa başladı. 1930-cu illərdən nəşriyyat “Müasir neft texnikası” seriyasında kitabları da nəşr etdi. 1922-ci il may ayının 15-dən təşkil edilmiş “Bakı fəhləsi” kooperativ nəşriyyatı ictimai-siyasi ədəbiyyatın nəşri və yayılması sahəsində geniş fəaliyyət göstərdi. O, SSRİ-nin 71 nəşriyyatı ilə əlaqə yaratmış, kitab mübadiləsini və yayılmasını dövrün tələbləri səviyyəsində təşkil edə bilmişdi. Nəşriyyatın Zavaqzalı, Bibiheybət, Balaxanı və Suraxanı rayonlarında kitab dükənləri və köşkləri fəaliyyət göstərmişdir.

~~“Azərnəşr”in kitab ticarəti şəbəkəsi də geniş fəaliyyət göstərmişdir. 1924-25-ci illərdə Gəncədə, Şəkida, Qubada, Ağdaşda, Naxçıvanda, Salyan və Ağdamda “Azərnəşr”in kitab ticarəti şöbələri fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı kitab nəşri, təbliği və yayılması sahəsində bütün işləri həyata keçirən Ümumi Baş Dövlət İdarəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir.~~

Nəşriyyatlar öz çap məhsullarının öyrənilməsi, təbliği və yayılmasına kömək məqsədilə 1920-1940-cı illərdə çox maraqlı və əhəmiyyətli nəşriyyat və kitab ticarəti kataloqlarını çapdan buraxmışlar. Məsələn, “Bakı fəhləsi” kooperativ nəşriyyatının 1926-cı ildə çap etdiyi kataloqunda (“Kitabların kataloqu №2”) 1922-ci ilin oktyabrından 1926-cı ilin martın 1-dək çapdan buraxdığı kitabların siyahısı öz əksini tapmışdır. “Azərnəşr” 1925-ci ildən öz çap məhsulu haqqında məlumatı əks edən kataloqları hər il çapdan buraxmışdır. Məsələn, 1925-ci ildə “Azərnəşr”in kitablarının kataloqu 16 səhifə, 1926-cı ildəki kataloqu 43 səhifə, 1927-ci ildəki 112 səhifə həcmində və s. nəşr edilmişdir.

“Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin türk və rus dillərində çıxmış nəşrlərinin kataloqu (1925-ci ildən 1929-cu ilə qədər)” da əhəmiyyətli mənbələrdən hesab edilə bilər. Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət tərəfindən 1930-cu ildə 16 səhifə həcmində buraxılmış bu kataloq cəmiyyətin çap məhsulu haqqında kifayət qədər məlumatı əks etdirir.

Bu cür nəşriyyat və kitab ticarəti kataloqları 1930-cu illərdə fəaliyyət göstərən nəşriyyatlar tərəfindən də çap edilmişdir. Bu mənada “Azərneftneşr”in nəşriyyat və kitab ticarəti kataloqlarının əhəmiyyəti xüsusilə qeyd olunmağa layiqdir.

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının – “Azərnəşr”in 1931-1934-cü illərdəki fəaliyyəti haqqında qısa hesabatını və “Azərkitab” işçilərinin 1934-cü il noyabr ayının 1-də keçirilmiş II Azərbaycan sahələrarası konfransının qərarlarını əks etdirən sənədlərdən məlum olur ki, Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1933-cü ildə qəbul etdiyi qərarına əsasən “Azərnəşr”dən ticarət şöbəsi ayrılaraq müstəqil “Azərkitab” yarandı və 1933-cü il avqust ayının 1-dən tam təsərrüfat hesablı bir ticarət idarəsi kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Beləliklə də, Azərbaycanda Dövlət Kitab Ticarəti Birliyinin – “Azərkitab”ın fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədar respublikada kitab ticarətinin təşkili və inkişafı sahəsində diqqətəlayiq müvəffəqiyyətlərin əldə edilməsi üçün zəmin yarandı.

1920-1940-cı illərdə kitab nəşri və yayılması sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edildi. Məsələn, 1920-ci ildə bütün elm və bilik sahələrinə aid 18 adda 121 min nüsxə, 1921-ci ildə 20 adda, 167,5 min, 1924-cü ildə 324 adda 1405,2 min, 1928-ci ildə 858 adda, 2429,8 min, 1931-ci ildə 1513 adda 7205,9 min nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1920-1940-cı illərdə Azərbaycanda müxtəlif elm və bilik sahələrinə dair 16605 adda 89444,6 min nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdir.

§ 2. İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ MÜHARİBƏDƏN SONRAKI İLLƏRDƏ KİTAB VƏ KİTABÇILIQ İŞİ (1941-1960)

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması xalq təsərrüfatının, mədəniyyət sahələrinin, o cümlədən kitabçılıq işinin inkişafını zəiflətdi. Kağız istehsalının zəifləməsi, kitab istehsalı üçün zəruri materialların xeyli dərəcədə azalması, müəllif, redaktor, çapçı və digər mütəxəssislərin cəbhəyə səfərbər olunması və s. kitab çapının ümumi həcminə, kəmiyyət və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərdi. Kitablارın bədii və poliqrafik tərtibatı aşağı səviyyəyə endi, kitablارın böyük əksəriyyəti keyfiyyətsiz kağızlarda, cildsiz nəşr edildi. Nəşr edilən kitablارın xeyli hissəsi cəbhədə xidmət edənləri nəzərdə tuturdu. “Azərnəşr” cəbhəyə göndərmək üçün müharibənin ilk günlərindən başlayaraq 1942-ci il mart ayının 20-nə qədər 300 adda kitab nəşr etmişdi.

İkinci Dünya müharibəsi illərində əsasən hərbi, hərbi-texniki, təbiət elmləri və bədii ədəbiyyat üzrə kitablار nəşr edilirdi. Kitabın

sahə quruluşunda hərbi vətənpərvərlik, siyasi, bədii, publisist, təbliğat, təşviqat xarakterli, hərbi texnika vasitələrinin öyrənilməsi və s. mövzular əsas yer tuturdu. 1941-1942-ci illərdə respublikanın nəşriyyatları Azərbaycan diviziyasının döyüşçülərinə hər birində 5 min nüsxə olan 5 kitabxana, Azərbaycan, rus və digər dillərdə 50 min nüsxə siyasi, 3 milyon nüsxə bədii kitab, 150 min təbliğat plakatu və 3 milyondan çox müxtəlif şüar göndərmişdi. Tədrisən kitab nəşri genişləndirdi. Məsələn, yalnız 1944-cü ildə “Azərnəşr” 605 adda 3 milyon 570 min nüsxə kitab və kitabça nəşr etmişdi. Müharibə illərində Azərbaycanın nəşriyyatları “Komsomolun hərbi kitabxanası”, “Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanları”, “Məktəblinin hərbi kitabxanası”, “Müdafiyyə hazır ol!” və s. seriyalarda kitabların nəşrini həyata keçirmişlər. Bu dövrdə kitab nəşrində əsas yer “Azərnəşr”ə məxsus idi. Təkcə 1942-ci ildə nəşriyyat siyasi, bədii, kənd təsərrüfatı, tibb və s. sahələr üzrə 201 adda 921 min nüsxə kitab nəşr etmişdi. Müharibə şəraiti ilə əlaqədar olaraq “Uşaqgəncnəşr” öz fəaliyyətini dayandırmışdı. 1945-ci ildə “Azərnəşr”in yanında fəaliyyət göstərən uşaq və gənclər ədəbiyyatı şöbəsi 100 adda siyasi, elmi, bədii mövzuda kitab və kitabça nəşr etmişdi. 1942-1945-ci illərdə marksizm-leninizm klassiklərinin 33 adda əsəri nəşr olunub. “Azərneftnəşr” 1942-1945-ci illərdə texnika sahələrinə dair 150 addan çox kitab və kitabça nəşr etmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı bərpa və quruculuq illərində kitab nəşrinin inkişafı sahəsində qarşıya böyük vəzifələr qoyuldu. ÜİK(b)P-nin Mərkəzi Komitəsi kitabın bədii tərtibatı və poliqrafik icrasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1945-ci il iyul ayında “Kitabın poliqrafik tərtibatı haqqında” xüsusi qərar qəbul etdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1946-cı il noyabrın 28-də “Azərbaycan SSR-də poliqrafiya sənayesini və nəşriyyat işini inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərarında deyilirdi: “Müəlliflər, redaktorlar və mütərcimlərlə bağlanmış müqavilələrin vaxtında və dürüst yerinə yetirilməsi üzərində müntəzəm nəzarət qoyulsun”. Bu dövrdə nəşriyyatlar planlarını vaxtında və tam yerinə yetirmədiklərinə görə zəruri kitablara oxucular kifayət qədər təmin edilmirdi. Bununla əlaqədar qərarla deyilirdi: “Ayrı-ayrı müəssisələrdə istehsal nəşriyyat planlarının yerinə yetirilməsi gedişi üzərində gündəlik nəzarət qoyulsun, tədris-pedaqoji ədəbiyyatın və ali məktəblər üçün ədəbiyyatın vaxtında buraxılmasının təmin edilməsinə diqqət yetirilsin”. Əlaqədar təşkilat və idarələr tərəfindən qərardan irəli gələn vəzifələrin tam və düzgün yerinə yetirilməsi üçün

müəyyən tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, kitab nəşri və yayılması sahəsində hələ də bir sıra nöqsanlar qalmaqda idi. Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi 1948-ci il iyul ayının 29-30-da nəşriyyat işçilərinin müşavirəsində həmin nöqsanları ətraflı müzakirə etdi və onların aradan qaldırılması yollarını göstərdi. Müşavirədən aydın oldu ki, respublikamızda elmi-kütləvi kitablar, tədris ədəbiyyatı az nəşr edilir, ideya-siyasi cəhətdən zəif kitablar buraxılır, kitabların bədii tərtibatı oxucuları qane etmir, dövrün tələblərindən geri qalır. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il noyabrın 11-də “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının – “Azərnəşr”in redaksiya-nəşriyyat portfelini qaydaya salmaq haqqında” xüsusi qərar qəbul etdi. Qərarla “Azərnəşr”in nəşriyyat planının vaxtında və tamamilə yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi, plana daxil olmayan əlyazmalara xərc çəkilməsinin qadağan edilməsi, əlyazmaların hərəkətinin uçotunun aparılmasının vacibliyi və s. qeyd edilirdi.

1940-cı illərdə qarşıya qoyulan bu tədbirlər kitabçılıq işinin inkişafında müəyyən rol oynadı. Əgər 1928-ci ildə kitabın həcmi orta hesabla 4,7 çap vərəqi, 1938-ci ildə 6,0 çap vərəqi idisə, 1948-ci ildə 8,4 çap vərəqinə çatmışdı.

Bu dövrdə respublikada kitab ticarətinin yaxşılaşdırılmasına da hökumətin qayğısı artmışdı. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti hələ 1948-ci ildə avqustun 2-də “Azərbaycan SSR-də kitab ticarətini yaxşılaşdırmaq haqqında” xüsusi qərar qəbul etmişdi. Qərarla qeyd edilirdi ki, kitab ticarətini yaxşılaşdırmaq üçün ilk növbədə kitab nəşrini inkişaf etdirmək, bu sahədəki nöqsanları aradan qaldırmaq lazımdır.

Qərarla süni surətdə kitabların tirajlarının artırılmasının yolverilməzliyi, aktual mövzuda olmayan əsərlərin nəşr edilməsinin qarşısının alınması, buraxılan kitab məhsulunun bədii tərtibatının və poliqrafik icrasının yaxşılaşdırılması, zay kitablar buraxılmasına yol verən şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və s. irəli sürülmüşdü. Qərarla respublikanın nəşriyyatlarına bir vəzifə olaraq tapşırılırdı: “... buraxdıqları bütün kitabların adı ilə kitab ticarəti təşkilatlarını vaxtında tanış etsinlər”. “Azərkitab”a təklif edilirdi ki, “... kitab məhsullarının reklam edilməsi işini gücləndirərək bu məqsədlə radiodan, mətbuatdan və plakatdan istifadə olunsun”.

Əlbəttə, bu mühüm tədbirlər respublikada kitab nəşri, təbliği və yayılması sahəsində müəyyən nailiyyətlərin əldə olunmasına müsbət təsir etdi. Azərbaycan kitabının kəmiyyət və keyfiyyət artımı, sahə quruluşu, tipləri və nəşr tipləri və s. inkişaf etdi. Nəşr edilən ictimai-

siyasi kitablar içərisində K.Marks, F.Engels və V.İ.Leninin əsərləri xüsusi yer tutdu. 1949-cu ildə K.Marksın “Kapital” əsərinin birinci cildi tam şəkildə Azərbaycan dilində nəşr edildi. F.Engelsin “Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı”, “Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu” və s. əsərləri nəşr olundu. V.İ.Leninin əsərləri külliyyatının dördüncü nəşri başa çatdı.

Təbiət elmləri və texnika sahələri üzrə kitab nəşri genişləndi. 1940-cı ildə Azərbaycanda 1141 adda (ondan 614 adda Azərbaycan dilində idi) kitab 4.974 min nüsxə ümumi tirajla (3.941 min nüsxə Azərbaycan dilində) çapdan buraxılmışdı. 1940-cı ildə kitab nəşri 1913-cü ilə müqayisədə ad etibarilə 4 dəfədən, tiraj etibarilə isə 36 dəfədən çox nəşr olunmuşdur. 1941-ci ildə respublikada bütün elm və bilik sahələri üzrə Azərbaycan dilində 719, rus dilində 385, erməni dilində 26 adda – cəmi 1130 adda kitab nəşr edilmişdir. 1941-ci ildə hərbi iş, riyaziyyat, fizika, kimya, kimya texnologiyası, geologiya, energetika, elektronika, maşınqayırma, metal emalı, dağ-mədən işi, kənd təsərrüfatı texnikası, yanacaq sənayesi, yüngül və yeyinti sənayesi, nəqliyyat, rabitə və texnika ilə bağlı olan başqa sahələr üzrə Azərbaycan dilində 205, rus dilində isə 190 adda, cəmi 395 adda kitab nəşr olunmuşdur. 1940-cı ildə nəşr olunan ədəbiyyatı 1941-ci ildə nəşr olunmuş ədəbiyyatla müqayisə etdikdə görürük ki, 1941-ci ildə Azərbaycan dilində 719 adda kitab buraxılmışdır ki, bu da 1940-cı ildə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş kitabdan (614 adda) 105 adda çoxdur. 1941-ci ildə nəşr olunmuş ümumi çap məhsulu içərisində elmi-təbii və texniki kitab xüsusi yer tutmuş, nəşr edilmiş ədəbiyyatın üçdə bir hissəsini (ad etibarilə) təşkil etmişdi. Bu dövrdə texniki kitab əvvəlki illərdə olduğu kimi, müxtəlif tiplərdə buraxılmışdır. Təkcə 1941-ci ildə təbii-elmi və texniki ədəbiyyat üzrə Azərbaycan və rus dillərində 30 addan çox elmi, 70 adda tədris (bunun çox hissəsini proqramlar, metodik vəsaitlər, tapşırıqlar və s. təşkil edirdi), 70 adda istehsalat-texniki (bunun əsas hissəsini qayda-qanunlara, təlimatlara aid nəşrlər təşkil etmişdi), 60 adda məlumat, 60 adda elmi-kütləvi, 90 adda ümumi məsələlərə aid kitab nəşr olunmuşdu. 1942-1945-ci illərdə respublika nəşriyyatları Azərbaycan dilində 125 adda 700 min nüsxədən çox hərbi işə aid müxtəlif mövzulu və tipli kitabları çapdan buraxmışdır. Bu dövrdə rus dilində 25 adda 120.000 nüsxə ümumi tirajla hərbi işin müxtəlif sahələri üzrə kitab nəşr edilmişdir.

Müharibə illərində çap edilən elmi kitabın hər birinin tirajı 500-1000 nüsxə, dərslərin (orta məktəblər üçün) hər birinin tirajı isə orta hesabla 15.000-20.000 nüsxə olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsi illərində texnika üzrə nəşr edilən soraq-məlumat kitablarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar. 1) ümumi-texniki məlumat kitabları; 2) sahəvi məlumat vəsaitləri; 3) müəyyən sahələr üzrə təlimat və yaddaşlar; 4) terminologiya lüğətləri. Ümumtexniki məlumat kitabları iri həcmli olub, texnikanın bir çox sahələrini əhatə edirdi. N.Məmmədovun redaktorluğu ilə 1941-ci ildə nəşr olunmuş “Справочник-ценник на основные строительные, технические и вспомогательные материалы производственно-технического назначения” (668 səhifə) və kollektiv müəlliflər (mühəndislər) – K.A.Apresov, R.İ.Arenson, A.A.Danielyan, İ.İ.Karqanov, K.K.Korneyev, M.L.Lanqleben, B.F.Malçukovski və K.F.Mixaylov tərəfindən tərtib olunmuş “Справочник по эксплуатационному оборудованию” (1941) məlumat kitabları bu mənada diqqətəlayiqdir. Hər iki soraq-məlumat nəşri illüstrasiyalar, cizgi və sxemlərlə zəngindir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində çapdan buraxılmış sahəvi məlumat nəşrlərinə: “Тарифно-квалификационный справочник” (1943): вып. I. “Бурение, добыча нефти и газа, добыча озокерита и геолого-разведочные работы”; вып. II. “Нефтеперерабатывающая промышленность”; вып. III. “Машиностроительные, ремонтно-механические заводы, механические мастерские цехи нефтеперерабатывающих заводов”; вып. IV. “Подсобные предприятия и подсобные цехи основных предприятий”; “Справочник укрупненных показателей по капитальному ремонту нефтяных и газовых скважин” (1942); Y.A.Şvarsın “Справочник по бурению” (1941. – 3-cü nəşri); L.V.İvanovun “Путеводитель по кабинету техники нефтепереработки треста “Азнефтезаводы” (1941) və s. kitabları nümunə göstərmək olar.

Bu dövrdə H.Hüseynovun redaktorluğu ilə “Rusca-azərbaycanca lüğət”in II (B-Y hərfləri) və III (O-G hərfləri) cildləri kollektiv müəlliflər tərəfindən (II cildi – Ə.İ.Abbasov, Z.H.Abdullayev, M.S.Babayev, H.Ə.Bakıxanov, X.H.Vəzirov, H.C.Qafarov, Ə.Ə.Əbdürrəhimov, M.Y.Əhmədov, Ə.C.Yolçinski, R.M.Yüzbaşov, Y.A.Mirbabayev, M.Ə.Muradov, R.M.Nurullayev, Ə.H.Orucov, V.Hacıoğlu, N.H.Hüseynov, III cildi isə H.Ə.Bakıxanov, Ə.Ə.Əbdürrəhimov, Y.A.Mirbabayev, R.M.Nurullayev, Ə.H.Orucov və N.H.Hüseynov tərtib etmişdir) və “Dənizçilik terminləri lüğəti” də (Q.K.Gül tərəfindən tərtib olunmuşdu) çapdan buraxılmışdı.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanda texniki elmlərin və kitabın formalaşmasında və inkişafında rus alim-mütəxəssislərinin xidməti böyük olmuşdur. Bu dövrdə İ.B.Forerin, V.L.Raskin,

A.A.Linevski, M.K.Zubkov, K.A.Putilov, N.N.Şanqin, Y.V.Qavrilov, L.V.Ivanov, V.S.Feodorov, K.Qureviç, R.İ.Şişenko, B.M.Rıbak, K.A.Apreshev, R.İ.Arenson, İ.İ.Karqanov, B.V.Malçukovski, K.F.Mixaylov, M.V.Abramoviç, M.F.Mirçink, Y.Lopatinski, L.B.Braverman, M.V.Miller, Y.L.Leyxman, M.A.Qeyman, A.İ.Adonin, Q.T.Ovnatanov, Y.A.Svars, L.Q.Lifşis və başqalarının əsərləri nəşr edilmiş və yayılmışdır. Bu müəlliflərin əksəriyyəti Azərbaycanda işləmiş və texniki kitabın inkişafında və zənginləşməsində müəyyən rol oynamışlar.

Bu dövrdə Azərbaycan dilində nəşr olunan azərbaycanlı müəlliflərin orijinal əsərləri ilə yanaşı, müəyyən qədər tərcümə texniki kitabı da çapdan buraxılmışdı.

Rus müəlliflərinin Azərbaycanda texniki kitabın inkişafındakı rolu və azərbaycanlı müəlliflərin – tərcüməçilərin fəaliyyəti Azərbaycanda texniki kitabın inkişafına, ümumiyyətlə, ədəbi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

1940-cı illərdə texniki kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsində Ə.Yolçinski, M.Kamil, C.Zülfüqarlı, A.Salayev, İ.Əliyev, N.Qaibov, T.Talıbzadə, Ə.Əbdürrəhimov, H.Əfəndiyev, M.H.Bağırzadə, Ə.Əliyev, C.Cabbarov, M.Bağirov, M.Məhərrəmov və başqalarının xidməti xüsusilə qeyd olunmağa layiqdir.

Bu dövrdə texniki kitabın redaktə olunmasında və çapa hazırlanmasında böyük fəaliyyət göstərmiş H.Məmmədbəyli, M.Kamil, M.Ə.Əzizov, A.Əfəndiyev, İ.Əliyev, S.Melikov, N.Şaxmalıyev, S.Məmmədخانlı, M.Cavadov, S.Quliyev, N.Əfəndiyev, N.Qaibov, Ş.Ələkbərov, Ş.Əkbərov, M.Babayev, C.Cabbarov, V.Vəzirzadə və başqalarının redaktorluq işi təqdirəlayiqdir.

1945-1952-ci illərdə respublikada kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan mütəxəssislərin elmi və praktiki ədəbiyyata olan ehtiyacını nəzərə alaraq Azərbaycan nəşriyyatları “Kənd təsərrüfatı vergisi haqqında təlimat”, K.Ələkbərovun “Kolxoz sahələri torpaqlarının öyrənilməsi”, F.Rəfibəylinin “Aqronom”, Ü.B.Axundovun “Payızlıq buğdadan yüksək məhsul götürən kolxoz”, Ə.P.Xəlilovun “Pambiq tarlalarında yüksək məhsul mənalılarının işi”, M.Quliyevin “Baytarlıq mikrobiologiyası”, H.M.Hacıyevin “Baytarlıq müalicə işi” və s. kitabları buraxmışdır.

1946-1952-ci illərdə “Azərnəşr” və “Uşaqgəncnəşr”də klassik ədəbiyyatımızdan Nizaminin “Yeddi gözəl”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, Xətəinin “Dəhnamə”, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib”, M.Ə.Sabirin “Seçilmiş şerləri”, Azərbaycan sovet ədəbiyyatından isə M.S.Ordubadinin “Qılinc və qələm”,

C.Cabbarlının “İlk dram əsərləri”, “Firuzə”, iki cildlik “Əsərləri”, A.Şaiqın “Şerlər və poemalar”ı, S.Vurğunun “İstiqbal təranəsi”, “Muğan”, M.Hüseynin “Səhər”, M.İbrahimovun “Gələcək gün”, S.Rəhimovun “Şamo”, “Saçlı”, M.Rahimin “Leninqrad göylərində”, Ə.Vəliyevin “Gülşən” və bir çox başqa kitablar çap olunmuşdu.

1940-1960-cı illərdə Azərbaycan kitabının araşdırılması göstərir ki, respublikada kitab nəşri və yayılması sahəsində irəliləyiş olmuşdur. Azərbaycanda 1913-cü ildə 275 adda kitab 137 min nüsxə ümumi tirajla, 1957-ci ildə 1093 adda kitab və kitabça 9489 min, 1958-ci ildə isə 1075 adda kitab və kitabça 8320 min nüsxə ilə çap edilmişdir. Bu dövrdə texniki kitabın miqdarı, həcmi, tirajı, mövzusu artmış və genişlənməmişdir. 1947-1956-cı illərdə Azərbaycanda texnika, sənaye, nəqliyyat və rabitə mövzusunda 1100 adda kitab və kitabça 160.000 nüsxə ilə nəşr edilmişdir.

1950-ci ildə təbiətşünaslıq və riyaziyyat üzrə 80 adda 1065 min nüsxə, 1955-ci ildə 94 adda 1155 min nüsxə, 1956-cı ildə isə 90 adda 1214 min nüsxə kitab çap olunmuşdur. 1950-ci ildə texnika, sənaye, nəqliyyat, rabitə üzrə 131 adda 338 min nüsxə, 1955-ci ildə 111 adda 268 min nüsxə və 1956-cı ildə isə 121 adda 306 min nüsxə kitab və kitabça nəşr olunmuşdur. Dağ-mədən işi üzrə 1950-ci ildə 96 adda 226 min nüsxə, 1955-ci ildə 66 adda 132 min nüsxə, 1956-cı ildə isə 67 adda 109 min nüsxə kitab çapdan buraxılmışdır. Bu dövrdə texniki kitab “Yenilikçi neftçinin kitabxanası”, “Gənc fəhlənin kitabxanası”, “elmi-kütləvi kitabxana” seriyalarında nəşr edilib yayılmış və oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

Bu dövrdə kitablar tiplər və nəşr tipləri üzrə də inkişaf etmişdir. 1947-1956-cı illərdə buraxılan kitabların 32 faizini dərsliklər təşkil etmişdi. elmi, elmi-texniki, istehsalat-texniki, soraq-məlumat və elmi-kütləvi kitablar da nəşr edilib yayılmışdır.

Elmin, texnikanın, istehsalın sürətlə inkişafı, yeni ixtisasların və sahələrin, terminlərin, anlayışların yaranması sorğu-məlumat ədəbiyyatına böyük tələbat yaradırdı. Bu dövrdə ümumi xarakterli soraq-məlumat nəşrlərinin miqdarı azalır, sahəvi soraq-məlumat kitablarının nəşri genişlənir və artırdı. M.Y.Lifşis və S.M.Polyakovun “Материалы, применяемые в нефтяной промышленности” (1953), M.Ə.Əfəndiyevin “Справочник по природным строительным материалам для нефтяных районов Азербайджана” (1954), B.Məmmədovun “İnşaatçının cib dəftərcəsi” (1958) və s. soraq-məlumat nəşrləri dövrün nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə sahəvi soraq-məlumat nəşrləri ilə yanaşı, müxtəlif “Elm”

sahələrinə dair bir sıra qiymətli terminologiya lüğətləri də çap olunub yayılmışdır.

Azərbaycanda nəşr edilmiş bibliografik vəsaitlər də müvafiq dövrdə soraq-məlumat ədəbiyyatını zənginləşdirmiş və artırmışdır. M.Y.Nəcəfovanın “Kommunizmin böyük tikintiləri” (1953), Ə.Y.Əliyevin “Sənaye qabaqcıllarının iş təcrübəsi” (1957), H.B.Həsənovun “Gənclər texnika haqqında nə oxumalıdır” (1957) və s. nəşrlər bu cəhətdən diqqətəlayiqdir.

Ümumiyyətlə, 1940-1960-cı illərdə Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrləri əsasən istehsalat, statistik və lüğətlər şəklində inkişaf etmiş və çapdan buraxılmışdır.

1950-ci illərdə kitab nəşrinin ad və tiraj səviyyəsində yüksələn xətt üzrə ardıcıl inkişaf olmamışdı. 1953-cü ildə 759 adda 9730,7 min nüsxə, 1954-cü ildə 998 adda 9373,1 min, 1955-ci ildə 955 adda 8882,9 min, 1956-cı ildə 975 adda 9487,9 min, 1957-ci ildə 1093 adda 9489,0 min, 1958-ci ildə 1075 adda 8319,9 min nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdi. Bu rəqəmlər yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri təsdiqləyir.

§ 3. 1961-2002-ci İLLƏRDƏ KİTAB VƏ KİTABÇILIQ İŞİ

Bu dövr Azərbaycan kitabının inkişafında mühüm mərhələ hesab edilir. Belə ki, burada ilk öncə 1991-ci il də daxil olmaqla mərhələnin 30 ilinin təhlili, yəni Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində formalaşmış, inkişaf etmiş nəşriyyat sistemi, onun nailiyyətləri, ziddiyyətləri, mürəkkəb xüsusiyyətləri, kitab nəşri, təbliği və yayılmasının özünəməxsus cəhətləri və s. tələbələrin nəzərinə çatdırılır. Bu dövr Azərbaycan kitabının tarixində bir çox müsbət cəhətləri, xarakterik xüsusiyyətləri və ziddiyyətləri ilə maraqlıdır və ciddi təhlilə ehtiyacı vardır.

Bu dövrdə Azərbaycan kitabı əsasən “Azərnəşr”, “Elm”, “Azərtədrisnəşr” – “Maarif” (1960), “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” (1965), “Gənclik” (1967), “İşıq” (1968), “Yazıçı” ədəbi nəşrlər evi (1977), “Azərbaycan” (əvvəllər “Kommunist” nəşriyyatı), “Şərq-Qərb” (1990) və s. nəşriyyatlar tərəfindən buraxılıb. 1970-1980-ci illərdə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı idarə, müəssisə, cəmiyyət, təşkilat, komitələr də kitab nəşri və yayılması sahəsində müəyyən xidmətlər göstərmişlər.

Bu dövrdə Azərbaycanın nəşriyyatlarına ümumi rəhbərlik 1963-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında təşkil edilmiş

Azərbaycan Dövlət Mətbuat Komitəsi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1972-ci il 4 sentyabr tarixli fərmanı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət Mətbuat Komitəsi İttifaq Respublika Komitəsi olaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsinə çevrildi. Bununla da nəşriyyatlara ümumi rəhbərliyi həyata keçirən bu dövlət komitəsinin fəaliyyət dairəsi daha da genişləndirildi, kitabçılıq işinin bütün sahələrinə dövlət qayğısı artdı.

1973-cü ildə “Yeni Kitab” mətbəəsinin işə salınması respublika “Dövlətnəşrkom”u sistemində olan poliqrafiya müəssisələrinin gücünü təqribən iki dəfə artırdı.

Azərbaycan KP MK-nın “Azərbaycanın böyük şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliğinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” 1979-cu il 5 yanvar tarixli qərarı və Azərbaycan KP MK-nın 1980-ci ildə qəbul etdiyi “Bədii ədəbiyyat klassikləri əsərlərinin tədqiqini, nəşrini və təbliğini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarı respublikamızda bədii kitabın inkişafına güclü təkan verdi.

Ümumiyyətlə, 1970-1980-ci illərdə ölkəmizdə dövlət səviyyəsində kitab nəşrinə, təbliğinə və yayılmasına diqqət və qayğı göstərilmişdir. Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin “Kitab nəşri işini təkmilləşdirmək, poliqrafiyanın və kitab ticarətinin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında” (4 avqust 1982-ci il), Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin “Respublikada tərcümə işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” (aprel 1983-cü il) qərarlarında respublikada nəşriyyat işinin, kitab nəşrinin, tərcümə ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin “Kitab nəşri işini təkmilləşdirmək, poliqrafiyanın və kitab ticarətinin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında” qərarı nəşriyyat işinin inkişafı sahəsində çox böyük rol oynadı. Bu qərar respublikada kitab nəşrinin və təbliğinin inkişafında və genişlənməsində dönüş nöqtəsi, “Dövlətnəşrkom” sisteminin bütün işçiləri üçün mübariz fəaliyyət proqramı oldu.

1980-ci illərdə nəşriyyat işi sahəsində respublikamızda xeyli əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Müxtəlif elm və bilik, texnika, kənd təsərrüfatı və sair sahələr üzrə kitab buraxılışında nəşriyyatlarımız müəyyən qədər qiymətli təcrübə toplanmışdır. 1971-

1985-ci illərdə Azərbaycanda bütün elm və bilik sahələri üzrə 19587 adda 195243 min nüsxədən çox kitab və kitabça nəşr edilmişdir. Müasir dövrdə geniş kitabxana və kitab mağazası şəbəkəsi (1991-ci ilə qədər) yaradılmışdır. Kitab və dövrü mətbuat xalqın həyatına və məişətinə dərin nüfuz etmiş, gündəlik təhsil, elmi və istehsalat fəaliyyətində geniş şəkildə istifadə edilir.

1960-1970-ci illərdə Azərbaycan kitabının müxtəlif dillərə tərcüməsi və nəşrinə diqqət artmışdır. Məsələn, 1959-1965-ci illərdə ölkəmizdə rus dilində 2636, erməni dilində 117, ingilis dilində 25, fars dilində 11, fransız dilində 20, ləzgi dilində 6, başqa dillərdə 4 adda kitab çap edilmişdir. Bunlardan əlavə 17 adda müxtəlif dillərdə lüğət buraxılmışdır.

Bu dövrdə ictimai-siyasi, bədii ədəbiyyat, təbiət, texnika, kənd təsərrüfatı sahələri üzrə kitab nəşri artmışdı. M.Füzulinin, M.F.Axundovun, M.Ə.Sabirin, M.S.Ordubadinin, S.Rüstəmin, İ.Əfəndiyevin, M.Şoloxovun, R.Taqorun və bir çox başqa görkəmli şair və yazıçıların çoxcildli "Əsərləri" və "Seçilmiş əsərləri" çap edildi. Bu kitablarla bərabər ümumi xarakterli məcmuələr, antologiyalar, "Azərbaycan nağılları", "Aşıqlar", "Azərbaycan xalq dastanları", "Bayatılar", "Rus yazıçılarının hekayələri", "Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası", "Türkmən nağılları", "Tacik nağılları", "Vyetnam yazıçılarının hekayələri" və s. nəşr edilmişdi. Təbiət elmləri və riyaziyyat üzrə 1959-cu ildə 91 adda 1323 min nüsxə, 1960-cı ildə 131 adda 1619 min, 1961-ci ildə 140 adda 1809 min, 1962-ci ildə 151 adda 2078 min, 1963-cü ildə 121 adda 1995 min, 1964-cü ildə 135 adda 1884 min, 1965-ci ildə 139 adda 1719 min nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdir. Bu dövrdə müvafiq illər üzrə texnika, sənaye, nəqliyyat və rabitə üzrə kitab nəşri də müəyyən qədər inkişaf etmişdi. Məsələn, texnika sahələri üzrə 1961-ci ildə 142 adda 543 min, 1962-ci ildə 192 adda 464 min nüsxə, 1963-cü ildə 187 adda 378 min, 1964-cü ildə 146 adda 446 min, 1965-ci ildə 167 adda 310 min nüsxə kitab və kitabça çapdan buraxılmışdır.

Göründüyü kimi, təbiət elmləri və texnika sahələri üzrə kitab nəşri ardıcıl yüksələn xətt üzrə inkişaf etməmişdir. 1966-1970-ci illərdə də bu proses davam etmişdir. Məsələn, təbiət elmləri və riyaziyyat üzrə 1966-cı ildə 122 adda 1846,4 min, 1967-ci ildə 121 adda 1733,4 min, 1968-ci ildə 108 adda 1678,4 min, 1969-cu ildə 84 adda 1696,7 min, 1970-ci ildə 131 adda 1888,9 min nüsxə kitab və kitabça çapdan buraxılmışdır. Müvafiq illər üzrə texnika sahələri üzrə 176 adda 309,0

min nüsxə, 187 adda 543,5, 150 adda 353,2, 173 adda 379,7, 177 adda 601,3 min nüsxə kitab və kitabça nəşr edilmişdir.

1970-1980-cı illərdə Azərbaycan yazıçı və şairlərinin, rus və SSRİ ədəbiyyatından, habelə bir sıra xarici ölkə yazıçı və şairlərinin əsərlərinin nəşri artmışdır. Bu dövrdə Xaqani Şirvaninin “Şerləri”, Nizaminin “Şerləri”, Saib Təbrizinin “Seçilmiş əsərləri”, Nəsiminin “Şerləri” (rus dilində), L.Tolstoyun 14 cildlik “Seçilmiş əsərləri”, M.Qorkinin “Gərəksiz adamın həyatı”, A.Qaydarın “Uzaq ellər”, B.Polevoyun “Əsl insan haqqında povest”, O.Balzakin “Qorio ata” və s. kitablar buraxılmışdır. “Yazıçı” nəşriyyatı 1982-ci ildə 110 adda orijinal bədii əsər, 30 adda tərcümə əsəri, 29 adda ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslıq, 11 adda isə incəsənət ədəbiyyatı və s. olmaqla cəmi 185 adda 2098,6 min nüsxə ümumi tirajla kitab buraxmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycan kitabının mövzu və məzmunu genişlənmiş, bədii və poliqrafik tərtibatı müəyyən qədər yaxşılaşmışdır.

Kitabların tiplər və nəşr tipləri üzrə nəşri genişlənmişdir. 1960-1970-ci illərdə bədii ədəbiyyatın nəşr tipləri üzrə buraxılışı diqqətə layiqdir. Bu dövrdə S.Rəhimovun “Seçilmiş əsərləri”nin 10 cildliyi, A.Şaiqin “Seçilmiş əsərləri”nin 5 cildliyi, H.Mehdinin əsərlərinin 10 cildliyi, M.İbrahimovun əsərlərinin 10 cildliyi, Sabit Rəhmanın əsərlərinin 6 cildliyi və s. “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur.

1985-ci ildə ümumtəhsil məktəbləri üçün “Maarif” nəşriyyatı 4 milyon 524 min nüsxə tirajla 71 adda dərslik nəşr etmişdi.

Lakin tədris ədəbiyyatına tələbat ödənmirdi. İstər ümumtəhsil, istərsə də ali məktəblərin tələbələri üçün müxtəlif elm sahələri üzrə elmi keyfiyyətli, dərin məzmunlu, gözəl bədii tərtibata və poliqrafik icraya malik olan dərsliklərin nəşri vacib problem olaraq qalırdı və indinin özündə də bu problem həll edilməmişdir.

Kadrların ixtisası, səriştəliliyi və onların yüksək vətəndaşlıq məsuliyyəti elmi-texniki tərəqqinin miqyasını və sürətini xeyli dərəcədə müəyyən edir. Bu bir həqiqətdir ki, mütəxəssislərin hazırlanmasında tədris ədəbiyyatının rolu olduqca böyükdür. 1970-1980-ci illərdə buraxılmış aşağıdakı nəşrlər xarakterik dərsliklər kimi diqqəti cəlb edir: H.Muradxanov “Statik həll olunan sistemlərin inşaat mexanikası” (1972), Ə.Abdullayev “Avtomatik tənzimləmə (nəzəri əsasları)” (1972), İ.İbrahimov, F.Xasməmmədov “Avtomatik tənzimləmə nəzəriyyəsinin əsasları və istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması” (1972), A.Mustafayev “Qruntlar mexanikası” (1973), Ə.Məmmədov və Ə.Hüseynzadə “Ümumi istilik texnikası (nəzəri əsasları)” (1973), Q.Əsgərov “Elektron rəqəm hesablayıcı maşınlar” (1974), M.Ağayev

“Metalkəsmə” (1974), A.Ə.Cabbarov “Ümumi kimya texnologiyası” (1975), N.Qasımzadə “Metallar və başqa konstruksiya materialları texnologiyası” (1975), A.Q.Qədimov “Beton və dəmir-beton işlərinin texnologiyası” (1975), Y.Məmmədzadə “Hidravlika və hidravlik maşınlar” (1975), İ.Yusifov “Beton və dəmir-beton məmulatları texnologiyası” (1977), Ə.Həsənov “Maşın detalları” (1979), A.Əfəndizadə “Avtomatik idarəetmə nəzəriyyəsi” (1981), İ.Nəbiyev və Ə.Məmmədov “Telemexanika” (1981), R.Əbdülrəhmanov “İnşaat fizikası” (1983), A.Mirzəcanzadə “Neft layının fizikası” (1983) və s.

1980-ci illərdə hər il texnika sahələrinə dair 30-40 adda dərslik və dərs vəsaiti çap edilirdi.

Ali məktəblərdə çalışan alimlər tərəfindən yazılan dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin elmi-pedaqoji dəyəri yalnız tələbəyə proqram həcmində məlumat vermək, nəzəri bilik dairəsini genişləndirmək prinsipilə qiymətləndirilir. Əslində müvafiq proqramın tələblərini qismən ödəməyi qarşısına məqsəd qoyan müəlliflər əsasən tələbələrə elmi informasiya vermək çərçivəsindən kənara çıxmır, halbuki tələbələr istənilən mənbələrdən faydalana bilər, özünün nəzəri hazırlığını artırır, hər şeydən əvvəl müstəqilliyi təmin olunur. Dövrün xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq dəyərli, istehsalatın səmərəsini yüksəltməyə xidmət edən dərs vəsaitlərinin nəşrinə tələbat artır. Bu cür dərs vəsaitlərinin, xüsusilə təbiət, texnika və kənd təsərrüfatı sahələrinə aid buraxılması daha çox zəruridir.

1970-1980-ci illərdə respublikamızda soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılması sahəsində də müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu sahədə ən böyük nailiyyət 10 cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının çapdan buraxılması hesab edilməlidir. 1976-1987-ci illərdə ASE-nin 10 cildə buraxılışı başa çatdı. ASE-nin nəşri Azərbaycan kitab mədəniyyətinin tarixində əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. ASE Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixində ilk universal ensiklopediyadır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 1.285 müəllif vərəqi həcmində 55 minədək termin-məqalədən ibarət ümumiləşdirici fundamental nəşrdir. Məqalələrin 55 faizi təbiət-texnika elmlərinə, 45 faizi isə humanitar elmlərə aiddir. Həcm etibarilə humanitar elmlərə aid məqalələrin həcmi təbiət-texnika elmlərinə aid olan məqalələrin həcmindən artıqdır. Bu nəşrdə 1.618 şəkildən ibarət 189 rəngli, ağ-qara yapışdırma səhifələrini, 7.318 portret, məndaxili və rəngli illüstrasiyanı, sxemləri bir növ albom hesab etmək olar. On cildə 358 xəritə, o cümlədən 153 rəngli xəritə verilmişdir. Bu ensiklopediya Azərbaycan xalqının inkişafının əsas

mərhələlərini hərtərəfli və əhatəli işıqlandırır. Bu zəngin informasiya mənbəyində minlərlə müxtəlif fakt, şəxs adları, rəqəmlər, coğrafi, tarixi obyektlərin adları və s. öz əksini tapmışdır. Burada təbiət, cəmiyyət və tarixi hadisələrin, faktların ümumiləşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

Müasir dövrdə müxtəlif növlü və tipli soraq-ensiklopedik ədəbiyyatın əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə artır.

1985-ci ildə Azərbaycan KP MK "On ikinci beşillikdə Azərbaycan SSR-də ensiklopedik nəşrlərin buraxılması haqqında" qərar qəbul etmişdir. Bu qərarla əlaqədar olaraq yeni beşillik planda bir çox sahə ensiklopedik nəşrlərinin buraxılması planlaşdırıldı: "Coğrafiya ensiklopedik lüğəti", "Bakı" ensiklopedik soraq kitabı, "Hüquq ensiklopedik lüğəti", "Azərbaycan toponimləri", "Neft ensiklopediyası", "Kənd təsərrüfatı ensiklopediyası" və s. Çap edilməsi nəzərdə tutulan bu ensiklopedik nəşrlərin əksəriyyəti buraxılmadı. Amma 1980-ci ilin axırları, 1990-cı illərdə bir sıra əhəmiyyətli ensiklopedik nəşrləri: "Uşaq ensiklopediyası" (üç cildə), "Hüquq ensiklopedik lüğəti", "Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti", "Şəfa ensiklopediyası", "Kütləvi tibb ensiklopediyası", "Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti", "Dünya xalqları" tarixi-etnoqrafik soraq kitabı və s. "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən çapdan buraxıldı.

1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildi. Azərbaycanın müstəqilliyi kitab nəşri, təbliği və yayılması sahəsində bir sıra yeniliklərin həyata keçirilməsinə şərait yaratmaqla bərabər, kitab nəşrində çətinliklərin yaranmasına da əsas oldu.

Müstəqillik dövrünə qədər Azərbaycan nəşriyyatları xeyli miqdarda istehsalat-texniki və elmi-kütləvi kitabları da çapdan buraxdı. 1970-1980-ci illərdə ölkəmizdə bədii ədəbiyyat, təbiət tımları, texnika, kənd təsərrüfatı və bir sıra digər sahələr üzrə ayrı-ayrı əsərlər, aktual mövzular üzrə monoqrafiyalar, görkəmli yazıçı, şair və alimlərin "Seçilmiş əsərləri", "Əsərlər külliyyatları", "Tam əsərlər külliyyatları" da çapdan buraxıldı.

Bu dövrdə Azərbaycan kitabının seriyalarla nəşri genişlənməmişdir. "Ateistin bədii kitabxanası", "Gənc yazıçının ilk kitabı", "Mənim ilk kitabım" və s. seriyalarda "Azərnəşr", "Maarif", "Gənclik" nəşriyyatları şair və yazıçılarımızın bir sıra əsərlərini, rus ədəbiyyatından bir sıra tərcümələri çap etmişdir. Nəşriyyatlar 1965-ci ildən "Gənc şairin ilk kitabı" seriyası ilə 100-ə qədər kitab buraxmışdır.

"Yazıçı" nəşriyyatının buraxdığı "Beşilliyin qəhrəmanları", "Azərbaycan romanı", "Şairin kitabxanası", "Gənc müəllifin ilk kitabı",

“Xalq yaradıcılığı kitabxanası”, “Ustad aşuqlar”, “Klassik irsimizdən” seriyaları oxucuların dərin rəğbətini qazanmışdır. 1956-cı ildən nəşr olunmağa başlayan “Macəralar kitabxanası”, 1968-ci ildən buraxılan ““Elmi fantastik kitabxana”, “Özbək ədəbiyyatı” adlı tərcümə ədəbiyyatı və s. seriyalar oxucular arasında geniş yayılmışdır. “Yazıçı” nəşriyyatı yüz cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”nı 10 il, yəni 1986-1995-ci illər ərzində çap etməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdu. Cildlərə daxil edilmiş əsərlər üç seriyada qruplaşdırılmışdır: birinci seriya – Antik dövr və orta əsrlər ədəbiyyatı (26 cild); ikinci seriya – XVIII-XIX əsr ədəbiyyatı (32 cild); üçüncü seriya – XX əsr ədəbiyyatı (42 cild).

“Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri” (12 cildlik) və “Ədəbi abidələr” və digərləri. “Yazıçı” nəşriyyatının mühüm seriyalarından hesab edilir. 1970-ci ilin axırlarında Azərbaycan Elmlər Akademiyası Redaksiya-Nəşriyyat Şurasının qərarı ilə “Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası” adlı iki hissədən – “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası” və “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı kitabxanası”nın nəşri irəli sürülmüşdür. “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası” adlı I hissənin 20 cildə buraxılması planlaşdırılmışdı. 1982-ci ildə bu seriyanın birinci cildi nəşr edildi. 1990-cı ilin əvvəlinə qədər 8 cildi çapdan buraxıldı. Məlum hadisələrlə (SSRİ-nin dağılması, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması və s.) əlaqədar bu seriyanın sonrakı cildləri və “Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası”nın II hissəsi buraxılmadı. Bu hadisələr eyni zamanda 100 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”nın, 50 cildlik “Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası”nın buraxılmasına imkan vermədi.

1990-cı illərdə, xüsusilə Müstəqil Azərbaycan Respublikası şəraitində kitabçılıq işi sahəsində çətinliklər, mürəkkəbliklər yarandı. 1980-ci illərin ortalarından kitab nəşri, təbliği və yayılması sahəsindəki laqeydlik 90-cı illərdə daha da dərinləşdi və genişləndi. Kitabçılıq işində böhran vəziyyəti yarandı. Kitab nəşri ad və tiraj etibarilə 2-3 dəfədən çox azaldı. Amma dövr, zaman, müstəqillik şəraiti mədəniyyətin mühüm sahəsi olan kitabçılıq işinə diqqət və marağın artmasını şərtləndirdi. İnsanlar bir daha dərk etdilər ki, xalqın maddi və mənəvi sərvətlərinin tərəqqisi kitabsız qeyri-mümkündür. Ona görə də indiki şəraitdə kitabın taleyində xalqın taleyi kimi baxmaq lazımdır. Belə bir zamanda kitab nəşrinə yalnız bazar iqtisadiyyatı, kommersiya gözü ilə baxılırsa (artıq baxılmaqdadır), kitab mədəniyyəti sahəsində daha böyük çətinliklər, ziddiyyətlər və xoşagəlməz hallar baş verə bilər (artıq verməkdədir). Artıq kitabın

sahə quruluşunda, tipologiyasında disproporsiya yaranmışdır. Təbiət elmlərinə, texnika və kənd təsərrüfatı sahələrinə dair biganəlik artmışdır. Elmi, istehsalat-texniki, elmi-kütləvi kitab tiplərində kitab buraxılışı demək olar ki, dayanmışdır. Uşaq ədəbiyyatı və tərcümə kitablarının nəşri də yarıtmaz haldadır. Təklif və tələbat arasında tamamilə uyğunsuzluq meydana gəlmişdir. Kitab tələbat qətiyyəni öyrənilmir, kitab və mətbuatın statistikasını 15 ildən çoxdur ki, aparılmır. Buraxılan statistik (təsədüfi) nəşrlərdə bütün faktlar yanlışdır. Kitabxana Kollektoru və Azərbaycan Dövlət Kitab Palatasının (1988-ci ildən) demək olar ki, fəaliyyəti dayanmışdır. Bütün bunlar ilk növbədə əlaqədar dövlət idarələrini, təşkilatlarını, eyni zamanda qeyri-dövlət təşkilatlarını (naşirlər, kitab yayımı assosiasiyalarını və s.) dərinədən düşündürməlidir.

Ən mürəkkəb və çətin vəziyyətdən çıxmağın yolları vardır. İlk növbədə ölkəmizdə kitab nəşri, təbliği və yayılmasının dövlət proqramı və inkişaf konsepsiyası hazırlanmalıdır. Kitabın nəşri, təbliği və yayılması ilə məşğul olan özəl cəmiyyətlərin, təşkilatların, assosiasiyaların təşkilinə və genişlənməsinə meydan verməli, şərait yaradılmalıdır. 2000-ci il mayın 30-da “Nəşriyyat işi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu və onun tətbiq edilməsi barədə 2000-ci il avqustun 15-də Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı oldu.

İqtisadiyyatın liberallaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi və investisiyaların cəlb olunması yolu ilə iqtisadiyyatın daha sürətlə inkişafına nail olmaq və onun səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək məqsədilə və “Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq 29 mart 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyinin tabeliyində olan nəşriyyatların və mətbəələrin özəlləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı olmuşdur. Eyni zamanda bir sıra digər qanunlar və sərəncamlar kitabçılıq işinin inkişaf etdirilməsini qarşıya qoydu. İndi ölkəmizdə 110-a qədər nəşriyyat (5 dövlət və 105 özəl) fəaliyyət göstərir.

Müasir dövrdə kitab nəşrinin və yayılmasının bütün mərhələləri bir-birilə sıx və əlaqəli şəkildə təşkil edilməlidir. Müəllif-nəşriyyat, nəşriyyat-mətbəə, nəşriyyat-kitab ticarəti dövrün, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Nəşriyyat və mətbəələrdə dünya ölkələrində tətbiq edilən ən yeni texnologiya tətbiq edilməli, kitaba tətəbatı müəyyənləşdirmək üçün özəl və dövlət nəşriyyatları

sosioloji sorğular keçirməyə üstünlük verməlidir. Kitab nəşri ilə məşğul olan şəxslər-naşirlər kitabın yayılmasında maraqlı olmalıdır. Onlar bilməlidir ki, kitab yayılmırsa, istifadə edilmirsə, öz funksiyalarını (elm, informasiya, maarif, təhsil, mədəniyyət, tərbiyə və s.) yerinə yetirə bilmir və nəticədə “ölü ədəbiyyat”a çevrilir.

İndiki şərait tələb edir ki, kitabın nəşri, təbliği və ticarəti ilə məşğul olan bütün müəssisələr: nəşriyyatlar, kitabxanalar, kitab yayımı assosiasiyaları və s. çox sıx əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Dövr tələb edir ki, indiki nəşriyyatların özlərinin mətbəələri, kitab ticarəti müəssisələri olmalıdır. Və bütün bu işləri dövrün tələbləri səviyyəsində qurmaq üçün kitabçılıq işini dərinədən bilən mütəxəssislər: nəşirlər, redaktorlar, marketinq və menecmentlər, kitab biznesmenləri hazırlanmalıdır. Bu cür kadrları Bakı Dövlət Universitetində hazırlamaq olar.

“Azərbaycan kitab tarixi” fənninin hər üç bölməsinin seminar mövzularının sualları və onlara aid əsas ədəbiyyat verilmişdir. Proqramda tələbələrə verilməsi nəzərdə tutulan bu mövzular, onların planları əsasən kafedrada müzakirə edilir. Buna baxmayaraq, seminar və laboratoriya işlərinin böyük elmi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyətini nəzərə almaq, dərk etmək lazımdır. Buna görə də müəllimlər və tələbələr bütün verilən sualların seminar və laboratoriya işlərinin aparılmasında və mənimsənilməsində öz xüsusi, fərdi yaradıcılıqlarını və istedadlarını üzə çıxarmağa səy göstərməlidirlər.

* * *

İndi bölmələrin seminar mövzularını, onların suallarını və ədəbiyyatını veririk:

BİRİNCİ MÖVZU: Yazı və əlifbanın yaranması və inkişafı.

Bu mövzunun öyrənilməsi üçün aşağıdakı suallar məsləhət bilinir:

1. Yazı və əlifbanın yaranmasına və inkişafına təsir göstərən amillər.
2. Yazının növləri və tipləri haqqında.
3. Yazı materialları, onların meydana gəlməsi və inkişafı.
4. Əlifbanın meydana gəlməsi və inkişafı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahverdiyev B. V.* Kitablar haqqında kitab. – Bakı: “Gənclik”, 1972. – s.3-19.
2. Azərbaycan tarixi: Dərslik. – Bakı: “Azərneşr”, 1994. – s.114-119, 214-228.
3. *Vəliyev İ.Ö.* İnsan: Həyatda və sənətdə. – Bakı: “Günəş”, 1998. – s.3-10.
4. *Dəmirçizadə Ə.* Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: Dərslik. – Bakı: “Maarif”, 1979. – s.30-40.
5. *Qurbanov A.M.* Ümumi dilçilik: Dərslik. – Bakı: “Maarif”, 1977. – s.252-295.
6. *Həsənov H.B.* Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. – Bakı: “Azərneşr”, 1989. – s.8-21.
7. *Yusifov Y.* Qədim şərq tarixi: Dərslik. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993. – s.385-387.

İKİNCİ MÖVZU: XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda kitab və kitabçılıq işi.

Bu mövzunu aşağıdakı suallar əsasında öyrənmək olar:

1. İlk Azərbaycan əlyazma kitabları haqqında .
2. Əlyazma kitabının mövzusu və məzmunu.
3. Əlyazma kitabının inkişafı xüsusiyyətləri.
4. Azərbaycan əlyazma kitabının hazırlanmasında iştirak edən sənətkarlar: müəllif, xəttat, müzəhhib, mücəllid, səhhaf, nəqqaş, miniatürçü, rəssam və başqaları haqqında.
5. Əlyazma kitabının tərtibatı xüsusiyyətləri.
6. Azərbaycan əlyazma kitabına təsir göstərən amillər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahverdiyev B. V.* Kitablar haqqında kitab. – Bakı: “Gənclik”, 1972. – s.20-67.
2. Azərbaycan kitabı: Bibliografiya: 1780-1920. – Bakı, 1963. – C.1. – s.XIII-XVI.
3. Azərbaycan tarixi: Dərslik. – Bakı: “Azərneşr”, 1994. – s.346-347, 456-459.
4. Dədə Qorqud: 1300. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999. – 339 s.
5. *Əlibəyzadə E.* Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999. – 332 s.
6. Əlyazmalar kataloqu. – Bakı: Azərb. EA, 1963. – C.1. – 513 s.

7. *Xələfov A.A.* Azərbaycanca kitabxana işinin tarixindən. – Bakı, 1986. – s. 8-46.
8. *Kazıev A.Yu.* Художественно-технические материалы и терминология средневековой книжной живописи, каллиграфии и переплетного искусства. – Баку: АН Азерб. ССР, 1966. – 133 с.
9. “Kitabi-Dədə Qorqud”un bibliografiyası: (Tərt. edən: A.C.Xəlilov). – II nəşri. – Bakı: “Örnək”, 2000. – 260 s.
10. *Qəhrəmanov C.B.* Orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti. – Bakı: “İşıq”, 1991. – 35 s.
11. *Məmmədov Z.* Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. – Bakı: “İrşad”, 1994. – s.3-293.
12. *Nağıoğlu M.* Orta əsrlərdə tərcümə sənəti. – Bakı: “Elm”, 2000. – 262 s.
13. *Sadiq-bəy Əfşar.* Qanun üs-süvər. – Bakı: “Elm”, 1971. – 26 s.
14. *Tahirqızı Ş., Azayqızı S.* “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Bakı Dövlət Universitetində tədqiqi: Biblioqrafik göstərici. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999. – 71 s.

ÜÇÜNCÜ MÖVZU: XIX əsrdə Azərbaycanda kitabçılıq işi.

Bu mövzunu aşağıdakı suallar əsasında öyrənmək məqsəddəyğündür:

1. Azərbaycanda kitab çapının meydana gəlməsi və yayılması.
2. Azərbaycan kitabının xarici ölkələrdə nəşri.
3. Azərbaycan çap kitabının mövzusu və məzmunu.
4. Azərbaycan kitabının növləri və tiplərinin yaranması və inkişafı.
5. Azərbaycanda dövrü mətbuatın meydana gəlməsi və inkişafı xüsusiyyətləri.

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahverdiyev B.V.* Kitablara haqqında kitab. – Bakı: “Gənclik”, 1972. – s.68-84.
2. *Axundov N.* Sənədlərin dili ilə. – Bakı: “Yazıçı”, 1980. – 178 s.
3. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1832-1920): Biblioqrafiya. – (Tərt. edən: Axundov N.). – Bakı, 1987. – 220 s.
4. Azərbaycan kitabı: Biblioqrafiya: 1780-1920. – Bakı, 1963. – C.1. – 219 s.
5. Azərbaycan tarixi: Dərslik. – Bakı: “Azərneşr”, 1994. – s.590-594, 616-621, 636-639.
6. Əkinçi: 1875-1877 (Tam mətni): Tərt. edən: Həsənzadə T. – Bakı: “Azərneşr”, 1979. – 463 s.

7. *Həsənov H.B.* Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. – Bakı: “Azərneşr”, 1989. – s.32-42.

8. *Zəkiyev İ.* Əsrlərin əks-sədası. – Bakı: “Azərneşr”, 1992. – s.114-145.

DÖRDÜNCÜ MÖVZU: 1920-1940-cı illərdə kitabçılıq işi.

Bu mövzunu aşağıda verilən suallar əsasında öyrənmək məsləhət bilinir:

1. 1920-ci illərdə kitab və mətbuat nəşrinin təşkili və inkişafı.
2. İlk böyük sovet nəşriyyatlarının yaranması və fəaliyyəti.
3. 1930-cu illərdə yaranan nəşriyyatların fəaliyyəti haqqında.
4. Kitabın məzmunu və mövzusu.
5. Kitabın tiplər və nəşr tipləri üzrə buraxılmasının vəziyyəti.
6. Kitabın seriyalarla nəşrinin yaranması və inkişafı.
7. Tərcümə kitablarının nəşri və inkişafı.
8. Kitab ticarətinin təşkili və inkişafı xüsusiyyətləri.

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahverdiyev B. V.* Kitablər haqqında kitab. – Bakı: “Gənclik”, 1972. – s.85-86.

2. *Allahverdiyev B. V.* Kitabşünaslıq. – Bakı: ADU, 1974. – s.96-177.

3. *Allahverdiyev B. V., Məmmədov R. A.* Müasir mərhələdə kitab ticarətinin təşkili. – Bakı: “Gənclik”, 1996. – s.154-160.

4. Azərbaycan kitabı: Bibliografiya: 1920-1940. – Bakı: “Yazıcı”, 1982. – C. II. – Kitab. – I. – 743 s.

5. *Həsənov H.B.* Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. – Bakı: Azərneşr, 1989. – s.64-140.

6. *Mirəhmədov Ə., Həsənov H.* Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti. – Bakı: “Azərneşr”, 1975. – s.18-45.

BƏŞİNCİ MÖVZU: 1961-2002-ci illərdə kitab və kitabçılıq işi

Bu mövzunun öyrənilməsi üçün aşağıdakı suallardan istifadə etmək lazımdır:

1. Tarixi şərait və kitab nəşrinin inkişafının genişlənməsinə təsir göstərən amillər.

2. Nəşriyyatların (ümumi və ixtisaslaşdırılmış) fəaliyyəti haqqında.

3. Kitabın sahə quruluşu, mövzusu və məzmunu.

4. Kitabın tiplər üzrə inkişafının vəziyyəti.

5. Kitabın seriyalarla nəşrinin əhəmiyyəti.
6. Tərcümə kitabının nəşrinin vəziyyəti.
7. Kitabın bədii tərtibatı və poliqrafik icrası haqqında.
8. Kitabın yayılmasının vəziyyəti: təklif və tələbat problemi.
9. Müstəqillik şəraitində kitab nəşri və onun inkişaf perspektivi.

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahverdiyev B. V.* Kitabşünaslıq. – Bakı: ADU, 1974. – 181 s.
2. *Allahverdiyev B. V., Məmmədzadə R. A.* Müasir mərhələdə kitab ticarətinin təşkili. – Bakı: “Gənclik”, 1996. – s.167-221.
3. Azərbaycanda nəşriyyat işi. – Bakı: Yeni nəsil, 2000. – s.77-150.
4. *Vəliyev İ. Ö.* İnsan: Həyatda və sənətdə. – Bakı: “Günəş”, 1998. – s.191-254.
5. *Həsənov H. B.* Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. – Bakı: Azərneşr, 1989. – s.172-253.
6. *Mirəhmədov Ə., Həsənov H.* Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti. – Bakı: “Azərneşr”, 1975. – s.63-80.
7. Издает Советский Азербайджан: Книгоиздание, полиграфия и книжная торговля в Азербайджанской ССР. – Баку, 1967. – 44 с.
8. Издает Советский Азербайджан: Книгоиздание, полиграфия и книжная торговля в Азербайджанской ССР. – Баку: “Азернешр”, 1970. – 38 с.

ƏDƏBİYYAT:

a) Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan kitabı: Bibliografiya: 3 cildə: – c.1 – 1780-1920. – Bakı, 1963. – 220 s., c. 2. Kitab 1. 1920-1940 – Bakı: Yazıçı, 1982. – 745 s.
2. Azərbaycan SSR-in mətbuatı: (1920-1956): Statistik materiallar. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1958. – 47 s.
3. *Allahverdiyev B. V.* Kitablara haqqında kitab. – Bakı: Gənclik, 1972. – 96 s.
4. *Allahverdiyev B. V.* Kitabşünaslıq. – Bakı: ADU, 1974. – 181 s.
5. *Allahverdiyev B. V., Məmmədzadə R. A.* Müasir mərhələdə kitab ticarətinin təşkili. – Bakı: Gənclik, 1996. – 225 s.
6. *Qəhrəmanov C. B.* Orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti. – Bakı: Işıq, 1991. – 35 s.
7. *Quliyev H. İ.* Azərbaycanda poliqrafiyanın və mətbuatın inkişafı haqqında. – Bakı, 1962. – 18 s.
8. *Zəkiyev İ.* Əsrlərin əks-sədası. – Bakı: Azərneşr, 1992. – 173 s.

9. İlk Azərbaycan kitabı (Tərtibçi A.Xəlilov). – Bakı: Şərq-Qərb, 1995. – 47 s.

10. Mirəhmədov Ə., Həsənov H. Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti. – Bakı: Azərnəşr, 1975. – 83 s.

11. Həsənov H. İnkilabdan əvvəl Azərbaycanda kitabçılıq işi. – Bakı, 1965. – 107s.

12. Həsənov H. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. – Bakı: Azərnəşr, 1989. – 253 s.

b) Rus dilində

1. Алекперов А. Этапы развития азербайджанского книгоиздательства. – М.: МПИ, 1969. – 49 с.

2. Издает Советский Азербайджан. Книгоиздание, полиграфия и книжная торговля в Азербайджанской ССР. – Баку, 1967. – 44 с

3. Издает Советский Азербайджан. Книгоиздание, полиграфия и книжная торговля в Азербайджанской ССР. – Баку: Азернешр, 1970. – 38 с.

4. Казиев А. Ю. Художественно-технические материалы, терминология средневековой живописи, каллиграфии и переплетного искусства. – Баку: АН Азербайджанской ССР, 1966. – 133 с.

5. Книга, графика, плакат Азербайджана. – Баку: Азернешр, 1959. – 70 с.

6. Мирахмедов А., Гасанов Г. Книга Советского Азербайджана. – Баку: Азернешр, 1975. – 82 с.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

I. ÜMUMİ KİTAB TARİXİ

Ümumi məsələlər	3
-----------------------	---

I bölmə

YAZI VƏ KİTABIN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§1. Yazı və əlifbanı.....	9
§2. Yazı materialları, onların meydana gəlməsi və inkişafı.....	14
§3. Qədim dünya ölkələrində və antik cəmiyyətdə kitab və kitabxanalar	19
§4. Qədim müqəddəs kitablar, onların meydana gəlməsi və yayılmaşı	39

II bölmə

ORTA YÜZİLLİKLƏRDƏ KİTAB

—§1. Bizansda kitab.....	64
—§2. Ərəb Şərqiində kitab	69
§3. Qərbi Avropa ölkələrində kitab.....	77
§4. Orta əsrlərdə Rusiyada kitab	84
§5. Qərbi Avropa ölkələrində kitab çapının meydana gəlməsi və yayılması.....	94
§6. Rusiyada kitab çapının meydana gəlməsi və yayılması.....	101

III bölmə

XVIII–XX YÜZİLLİKLƏRDƏ KİTAB

+§1. XVIII əsrdə Rusiyada kitab.....	111
+§2. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada kitab.....	125
+§3. Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonrakı dövrdə SSRİ-də (Rusiyada) kitab (1917–1940)	144
+§4. İkinci Dünya müharibəsi və müharibədən sonrakı illərdə (Rusiyada) kitab (1941–1960).	162
+§5. Müasir dövrdə Rusiyada (keçmiş SSRİ-də) kitab (1961–2001)	168
+§6. Ukrayna və Belarusiyada kitab.....	177
+§7. Zaqafqaziya, Qazağıstan və Orta Asiya respublikalarında kitab	180
§8. Türkiyədə (Osmanlı imperiyasında) kitab.....	190
§9. İranda kitab	211
+§10. ABŞ-da kitab.....	227
+§11. Almaniya Federativ Respublikasında kitab.....	241

§12. Böyük Britaniyada kitab	253
§13. İtaliyada kitab	267
§14. Niderlandda kitab	277
§15. Fransada kitab	288
§16. Yaponiyada kitab	302
§17. Çində kitab	315
Ədəbiyyat	334

II. AZƏRBAYCAN KİTAB TARİXİ

Metodiki göstəriş (ümumi məsələlər)	341
---	-----

I bölmə

AZƏRBAYCANDA YAZI VƏ ƏLYAZMA KİTABININ MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§1. Yazı və əlifbanın yaranması və inkişafı	343
§2. Yazı materiallarının meydana gəlməsi, inkişafı və onların istifadə edilməsi	344
§3. Qədim və erkən orta əsrlərdə yazı və əlyazma kitabı	344
§4. VIII–XII əsrlərdə əlyazma kitabı	344
§5. XIII–XVI əsrlərdə Azərbaycanda kitab və kitabçılıq işinin inkişafı	345
§6. XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycanda kitab	346

II bölmə

AZƏRBAYCANDA KİTAB ÇAPININ MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§1. XIX əsrdə Azərbaycanda kitabçılıq işi	347
§2. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab mədəniyyəti (1900–1917-ci illər)	348
§3. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə kitab (1918–1920)	352

III bölmə

KİTAB NƏŞRİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK, KİTAB TƏRTİBATI MƏSƏLƏLƏRİ

FIRUZ Z. Z. 1410

§1. 1920–1941-ci illərdə kitabçılıq işi	353
§2. İkinci Dünya müharibəsi və müharibədən sonrakı illərdə kitab və kitabçılıq işi (1941–1960)	361
§3. 1961–2002-ci illərdə kitab və kitabçılıq işi	368
Ədəbiyyat	377

Texniki redaktoru
Səlim Əhmədov

Korrektor
Minarə Vəliyeva
Zülfyyə Əsgərova

Kompüter tərtibatçısı
Esmira Cabarova

Yığı operatorları:

Şəfa Məmmədova
Gülzadə Cabarova

Yığılmağa verilmişdir .2003. Çapa imzalanmışdır 10.8.2003.

Format 60x84^{1/16}. Hesab-n.v. 21. Şerti ç.v. 22,3

Tirajı 500. Qiyməti müqavilə ilə.

“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi
Bakı — 370004, Böyük Qala küç., 41.

Lisənziya: Seriya AB 022031. A — 031. 17.03.1999

Əlaqə telefonları:

92-56-34, 93-59-46, 92-00-86.